

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES MATICA SRPSKA

13

Уредништво

Сима Аврамовић (Београд), Војислав Јелић (Београд),
Виктор Кастелани (Денвер), Карл Јоахим Класен (Гетинген),
Ксенија Марицки Гађански (Београд), Емилија Масон (Париз),
Ливио Росети (Перуђа), Данијела Стефановић (Београд), секретар,
Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад), Бојана Шијачки Маневић (Београд)

Editorial Board

Sima Avramović (Belgrade), Victor Castellani (Denver),
Carl Joachim Classen (Göttingen), Vojislav Jelić (Belgrade),
Ksenija Maricki Gadjanski (Belgrade), Emilia Masson (CNRS Paris),
Livio Rosetti (Perugia), Danijela Stefanović (Belgrade), secretary,
Mirjana D. Stefanović (Novi Sad), Bojana Šijački Manević (Belgrade)

Главни и одговорни уредник

Ксенија Марицки Гађански

Editor-in-Chief

Ksenija Maricki Gadjanski

СЛИКА НА КОРИЦАМА – COVER PICTURE

Сребрна шарнирска фибула на корицама потиче из околине Сомбора. Датује се у другу половину 4. века пре нове ере. Нађена је у гробу или остави заједно са три друге сребрне фибуле истог типа и четири нарукнице од сребрног лима. Данас се налази у Природњачком музеју у Бечу. Фибула припада последњој фази развоја шарнирских фибула, тзв. варијанти Чуруг, које су под грчким утицајем израђиване на територији данашње Војводине.

The silver fibula of the “Scharnier” type on the cover was found in the surrounding of Sombor. It is dated to the second half of the 4th century B.C. It was found in a grave or a hoard together with three silver fibulae of the same type and four bracelets of silver sheet. It is now in the Natural History Museum in Vienna. The fibula belongs to the last development phase of “Scharnier” fibulae — the variant Čurug — which was produced under Greek influence in the territory of present day Vojvodina (North Serbia).

Лого — Logo: Dr. Rastko Vasić

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES
MATICA SRPSKA

13

НОВИ САД
NOVI SAD
2011

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
STUDIES AND ARTICLES

Александар Јовановић

Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ПИРУСТИ И АЛБУРНУС* (Оглед о укљеви и традицији)

АПСТРАКТ: Истоветност основног имена укљеве, аутохтоне слатководне врсте рибе Шаског језера, које се налази у близини познатог археолошког локалитета Свач (Црна Гора), и античког рударског насеља у Дакији (савремена Монтана Рошија – Црвена Планина) – *ALBURNUS* – указује на вишеструку нит повезивања ова два појма. Сведочанства о присуству рудара, досељеника из Далмације у Дакији (*Alburnus Maior*) су бројна и разноврсна: гробне форме, имена и посвете на надгробним и заветним споменицима, њихов облик и декорација, а пре свега архив воштаних плочица (*tabulae ceratae*). Међу рударима Албурнус Мајора, досељеним из Далмације, посебно се истичу Пирусти, велико племе које је у античком периоду насељавало северну Црну Гору, Доње Подриње и део југозападне Србије. Они су, по свему судећи, масовно пребачени у новоосновану провинцију Дакију да побољшају рударску активност Црвене планине, пребогате сребром и златом. Ту су основали и само насеље Албурнус Мајор, назвавши га према риби својих река – укљеви (*Alburnus alburnus alborella*).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пирусти, укљева, Дакија, Далмација, античко рударство.

У дугом которском јануарском смирају, када доколица прекрива сваку радозналост, намерио сам се на кратки путоказни текст Александра Јоксимовића у свесци 21 часописа *Поморсѿво* издате

* У заоставштини професора Александра Јовановића налази се велики број записаних, још коначно неразрађених тема које се односе на античко наслеђе Балкана. На срећу, једну своју интимну идеју о нераскидивим нитима које повезују античку прошлост и садашњост, преточио нам је у овај дивни есеј о тешком и несигурном рударском животу Пируста. С пијететом и сетним сећањем на његову езотеричну археологију, текст за штампу приредила Мира Ружић, научни сарадник Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду.

децембра 2003¹. Текст ме привукао поменом Шаског језера у наслову јер сам археолошки локалитет Свач са дивљењем походио у време када ми је корак био чвршћи, а поглед љубопитљивији². Међутим, поменути текст ми се није отворио на ту страну, већ, на један езотеричан начин, ка другим апокрифним и недохватним хоризонтима.

У навођењу рибљег фонда Шаског језера, аутор говори да доминирају аутохтоне слатководне врсте међу којима је најбројнија укљева (*Alburnus alburnus alborella*). Мада поштовалац укљеве у еколошком, али и гастрономском погледу, више ме је заинтересовало њено латинско име. Оно ме је одвело у далеке крајеве и недогледно време. Непосредно ме је асоцирало на *Alburnus Maior*, име једног насеља у рудничком региону римске провинције Дакије. Данашње име тог античког места Монтана Рошија (Црвена Планина, регион Аба у западној Румунији) постојано сведочи о свевековној рударској активности на овом простору. Истоветност основног имена укљеве (*Alburnus*) и римског насеља у Дакији (*Alburnus*) могла би се сматрати случајношћу и дивергентном појавом да не постоји вишеструка, заплетена нит повезивања ова два појма.

Почнимо редом. Насеље *Alburnus Maior* је настало вероватно непосредно након Трајановог освајања Дакије и успостављања римске провинцијске управе 106. године н.е.³. Да би поспешيو рударску активност у рудницима новоосноване провинције, Трајан је довео рударе и помоћну радну снагу из „целег света“, а посебно из рударских региона римске провинције Далмације. Ова провинција је била идеални извор радне снаге овог карактера. Сустекли су се: изузетна вичност рудара у трагању за жицама племенитих метала и њиховој експлоатацији, бројност, можда и прекобројност, ове популације, као и чињеница да је становништво Далмације, више од века под римском окупацијом, већ било романизовано и пацифицирано, што је у условима пресељења у новоосвојену бунтовну провинцију Дакију, препуну ожиљака од тек завршеног исцрпљујућег рата овековеченог на Трајановом стубу у Риму, од велике важности.

Најпознатији рудници злата и сребра у римској провинцији Далмацији били су у региону Олова, Србиња, Чадиња (регион античког града *Municipium S...*), Брскова и у једном ширем региону

¹ А. Јоксимовић, *Šasko jezero blizu Ulcinja, netaknuta oaza prirode i neiskorišćeni resursi*, *Pomorstvo*, god. X, br. 21, Kotor, decembar 2003, 23.

² Е. Зечевић, Резултати истраживања средњовековног Свача, *Гласник Српског археолошког друштва* 5, Београд 1989, 112–117.

³ Основне податке о овом насељу видети у D. Tudor, *Orașe, târguri, sote în Dacia romana*, București 1968, 194–204.

на простору Далмације који, нажалост, није убициран⁴. Наиме, Плиније у широком екскурсу, говорећи о видовима присуства злата и начину његовог експлоатисања, за пример узима необичну ситуацију у Далмацији. Наводи да у Далмацији постоји самородно (метеорско!) злато на површини дарежљивих, берићетних и лакодоступних жица које је експлоатисано и током I века н. е.⁵. Мада Плиније не даје тачну локацију ових рудника, за нас је овај податак од значаја јер сведочи о радној снази која је исцрпевши ове руднике у последњим деценијама I века, практично, остала без посла и била идеална за пресељење у нове рудоносне области, оставивши своју земљу за насељавање Трајановим ветеранима⁶.

Сведочанства о присуству рудара, досељеника из провинције Далмације у Албурнус Мајору, бројна су и разнородна. Њихова имена потврђена су на епиграфским споменица вотивног и фунерарног карактера, о њиховој сакралној суштини сведоче божанства којима су посвећивали завете, облик и декорација надгробних споменика, спорадично истражене форме сахрањивања, а изнад свега садржај необичног архива сачињеног од бројних исписаних воштаних плоча (*tabulae ceratae*) где се налазе стоврсни подаци о различитим социјалним, економским, правним, етничким односима становништва тог простора забележени у периоду између 137. и 159. године⁷. На споменицима су забележена имена *Panto, Plator, Panes, Verzo, Episcadus, Dasas, Beusas, Lavo, Suttis, Andes* итд., која углавном припадају средњедалматинском језичком подручју⁸. Заветни споменици ових досељеника махом су посвећени Аполону, Дијани и Силвану, божанствима која су особито поштована и у њиховом завичају кроз својеврсни *interpretatio romana*. Аполон, у оквиру своје широке сакралне компетенције, заштитник је златоносних рудника, а Дијана рудника сребра. Силван је омиљено божанство читавог простора провинције Далмације; у овом контексту наглашавам његову функцију заштитника сребрних рудника о чему сведочи и посвета једног *actor argenti* овом божанству из околине Пријепоља⁹.

⁴ С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2, Београд 1980, 23.

⁵ Plin. N. H. XXXIII, 21, 67. Плиније наводи да су ови рудници дневно давали око 50 фунти чистог злата (преко 16 кг).

⁶ G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 58; M. Mirković, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XIV, Sarajevo 1975, 95–108.

⁷ V. Wollmann, *Tăblițele cerate din Roșia Montana și datarea Galeriilor romane*, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*, XIX, Cluj 1976, 237–256 са наведеном старијом литературом о овом занимљивом питању.

⁸ R. Katičić, Das mitteldalmatische Nomengebiet, *Živa Antika*, 12, Skopje 1963, 255–284.

⁹ За култ Силвана на простору римске провинције Далмације упоредити D. Renđić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata, *Glasnik*

Неколико надгробних споменика из региона Албурнус Мајора имају сличну тектонику и декорацију са споменицима из унутрашњости провинције Далмације. Покојници у лучним нишама имају сличну одећу, а близак је и општи израз са ликовима датим у динамичном експресивном маниру где се препознаје далеки епихорски узор рађен у дрвету¹⁰. Гробне форме посведочене у региону Албурнус Мајора нису карактеристичне за дачки простор, већ за регионе провинција Паноније, Горње Мезије и источних делова Далмације. То су гробови са спаљеним покојницима типа Мала Копашница – Сасе, какви су, на пример, познати са римске некрополе у Доклеји или Муниципијуму С... у Коминима код Пљеваља¹¹.

Најзад, на поменутим воштаним плочицама појављује се имена појединих насеља у ширем региону Албурнус Мајора који показују непосредну везу са старим завичајем. Евидентирано је неколико насеља типа *castellum* (*Castellum Baridustarum*, *Castellum Ansum*, *Castellum Avieretium*/?/, *Castellum Arto*/?/) који је карактеристичан за регионе у унутрашњости провинције Далмације (на простору северне Црне Горе најпознатији је *Castellum Salthua* који се лоцира у Ријечанима код Никшића). Највеће насеље на разуђеном простору Албурнус Мајора било је село Пируста (*vicus Pirustarum*) потврђено на једној воштаној плочици / Tab. Cer. D, VIII/; заправо овај податак, који гласи: „Alburno Maiori vico Pirustarum” могао би се разумети да је и сам епонимни локалитет целог региона – Албурнус Мајор – насеље Пируста.

Пирусти су велико племе које је у античком периоду насељавало пространи део северне Црне Горе, горње Подриње и део југозападне Србије а чија етничка суштина није дефинитивно протумачена. У старијој литератури среће се претпоставка да је то илирско племе. Страбон, познати географ из Августове епохе, сврстава их у Паноне, а у новијој литератури присутно је мишљење да су Пирусти слични Дарданцима (по синонимним именима са основама пирум и дарде које означавају крушку) и да припадају дако-мизијској етничкој групацији на Централном Балкану. Познати су и поштовани као вредни рудари, упорни и непогрешиви трагачи за лежиштима племенитих метала и златоносним водама. Они су, по свему судећи масовно и пандемично, пребачени у новоосвојену провинцију Дакију да поспеше рударску активност у области Црвене

Zemaljskog muzeja n.s. X, Sarajevo 1955, 8–50; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, 53–73.

¹⁰ Заветни и надгробни споменици са овог простора публиковани су са коментарима у корпусу *Inscriptile Daciei Romane*, Vol. III/3, București 1984, 374–421.

¹¹ А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984, 64–68, 100–110.

планине пребогате сребром и златом. На њихово место у завичају су насељени досељеници из околини Салоне те, отуда, име највећег града на територији Пируста у Коминима код Пљеваља *Municipium S...* се допуњује као *Municipium Saloniniana*¹². Претпостављам да су Пирусти највећа и најкохерентнија етничка групација пресељена из рудничких простора римске провинције Далмације. Они су, вероватно, основали и само насеље Албурнус Мајор назвавши га према риби својих река – укљеви (*Alburnus alburnus alborella*), риби сребрне белине, Дијаниног месечевог сјаја која их је подсећала на завичај, задату светост исконског тла.

Немајући свој назив за ову ендемичну рибу црногорских бистрица, Римљани су преузели стари аутохтони назив. То су урадили и са ендемичном биљком са северних црногорских и албанских гора *Gentianom* (линцура) чији је назив једна од ретких илирских глосема сачуваних преко римског каталога лековитих биљака који је саставио Педаније Диоскурид средином I века н.е.¹³. Затварањем уроборичног кола Албурнуса, отворио бих један интимнији, рекло би се истог смера. Први истраживач проблема насеља типа *castellum* у Дакији и њиховој повезаношћу са сличним насељима из римске провинције Далмације био је академик Константин Дајковић¹⁴, корифеј румунске археологије, који је знао за породичну традицију да потиче од дичних Дајковића из Црне Горе који су некада, попут Пируста много раније, кренули преко Дунава за хиперборејским зовом.

Aleksandar Jovanović

Faculty of Philosophy
University of Belgrade

PIROUSTAE AND ALBURNUS (Essay on Bleak and Tradition)

Summary

Among the fish stock of the Shasi Lake (Montenegro) the most numerous is the bleak, indigenous freshwater fish (*Alburnus alburnus alborella*) /1/. Its Latin name reminds me of *Alburnus Maior*, a name of the mining district in Roman province Dacia. The modern name of this settlement – Montana Roşia (Red Mountain, region

¹² S. Loma, *Zur Frage des Munizipiums S. und seines Namens, Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Beograd 1997, 185–230.

¹³ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 167.

¹⁴ C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatarum” de Dacia. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie, Dacia n.s. II*, Bucarest 1958, 262 ff.

of Aba in western Romania) testifies to the persistence mining activities in this area. Multiple and entangled thread among this two terms exists. Settlement of *Alburnus Maior* was probably founded after Roman had conquered Dacia in 106 AD /3/. In order to encourage the mining activities in newly established province, the emperor Trajan led the miners and extra labor from the whole Empire, especially from the mining regions of Dalmatia. This province was the real wellspring for such a workforce. The most famous gold and silver mines in Roman province Dalmatia were in the region of Olovo, Srbinje, Čadinje (Roman town *Municipium S...*), Brskovo and in one still unidentified region /4/. Pliny, speaking about gold exploiting, points out extraordinary situation in Dalmatia. He mentions that autochthonous (meteoric?) gold exists on the surface of the rich gold strings, exploited during the first century AD /5/. Since these mines were exhausted during the last decades of the first century, miners lost their job and became convenient to move in new mining areas /6/. The traces of presence of miners from Dalmatia in *Alburnus Maior* are numerous and diverse: grave forms, names on the grave and votive monuments, their shape and decoration, and above all the archive of wax tablets (*tabulae ceratae*) with notes about different social, economic, legal and ethnic relations among the residents from 137 till 159 AD /7/. The names written on the monuments are *Panto*, *Plator*, *Panes*, *Verzo*, *Epicadus*, *Dasas*, *Beusas*, *Lavo*, *Suttis*, *Andes* etc., and they belong to the Middle Dalmatin language region /8/. Votive monuments of the immigrants are mostly dedicated to Apollo, Diana and Silvanus – the gods that were respected in their homeland. Apollo is the gold mines protector, while Diana is the silver mines patroness. Silvanus is the favorite deity in whole Dalmatia, being silver mines protector as we can find on the *actor argenti* inscription from Prijepolje /9/. A few funerary monuments from *Alburnus Maior* region have tectonics and decoration that are similar to monuments from Dalmatia. The deceased persons represented in arched niches wear similar clothing, and such is common face expression done in expressive manner resembling the wooden models /10/. Grave forms witnessed in *Alburnus Maior* (Mala Kopašnica – Sase type) are not typical for Dacia, but are distinctive in Pannonia, Upper Moesia and eastern Dalmatia /11/. At least, the names of some settlements from wider *Alburnus Maior* region mentioned on wax tablets show direct relationship with the old homeland. Several settlements of castellum type are recorded (*Castellum Baridustarum*, *Castellum Ansium*, *Castellum Avieretium*/?/, *Castellum Arto*/?/) and they are distinctive for the interior regions of Dalmatia (the most famous is *Castellum Salthua* located in Riječani near Nikšić). The biggest settlement in *Alburnus Maior* region was the village of Pirustae (*vicus Pirustarum*). Pirustae are one of the tribes that had inhabited wide area of northern Montenegro, upper Drina basin and a part of southwestern Serbia but their ethnical essence is still unsolved. Strabo classifies them as Pannonian tribe, but modern scientists consider them to be very similar to Dardanians. They were known and respected as worth miners and infallible seekers for gold strings. After they had been relocated to Dacia, Pirustae homeland was populated by Salonian citizens. That is why the name of the biggest town of Pirustae – *Municipium S...* we can define as *Municipium Saloniniana* /12/. I assume that Pirustae were the largest and the most coherent ethnical entity relocated from Dalmatia. Probably they founded the settlement *Alburnus Maior* and named it after fish from their homeland rivers, i.e. after bleak (*Alburnus alburnus alborella*).

Danijela Stefanović

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

MEROITSKA ISIDA*

APSTRAKT: Rasprostranjenost Isidinog kulta u mediteranskom basenu helenističkog i rimskog perioda je dobro poznat fenomen i tema brojnih studija. Ipak, jedan od specifičnih aspekata kulta Iside u helenističkom i rimskom periodu, u Egiptu i izvan Egipta, jeste njen 'hibridni' karakter: Izida je u isto vreme i egipatsko i neegipatsko božanstvo. Izučavanje lokalnog konteksta posvedočenosti kulta i njegovih aspekata i uloge, ukazuje na postojanje tri osnovne manifestacije božanstva (dinastička Isida, aleksandrijska Isida i rimska Isida) i njihov paralelni suživot. U radu se posebno ukazuje na stepen posvedočenosti kulta dinastičke Iside na teritoriji kraljevstva Meroe.

KLJUČNE REČI: 'dinastička Isida', 'aleksandrijska Isida', Egipat, Meroe, 'rimska Isida'.

U vreme dinastičkog Egipta Isida je bila 'personifikacija' vladarevog trona i stoga i zaštitnica kraljevske vlasti; sa determinativom trona na glavi boginja je najčešće i bila prikazivana. Do novog carstva, sredina XVI veka pre n.e., Isida je uglavnom poštovana kao Osirisova supruga te je stoga, kao isceliteljka, majka i zaštitnica kraljevske vlasti na zemlji, bila i deo njegovog mitološkog ciklusa.

Od vremena Novog carstva (oko 1550–1069. god. pre n.e.) Isidin kult dobija na popularnosti i poprima aspekte (boginja zaštitnica žena; boginja plodnosti) koji su u ranijim epohama karakterisali Hathor, te se poštuje i kao univerzalno božanstvo i prototip idealne žene: majke, sestre, supruge, tužaljke i isceliteljke. Početkom I milenijuma pre n.e. Isida je počela da se poštuje nezavisno od Osirisa te je postala i središte potpuno novog mitološkog ciklusa. Krajem dinastičke epohe Isida je

* Rad je na skupu Društva za antičke studije Srbije 2010. g. prezentovan pod nazivom *Rimska Isida vs. egipatska Isida – da li su 'orijentalni kultovi' zaista 'orijentalni'?*

postala gospodarica neba, vladar bogova, a kraljice su posmatrane kao boginjinine inkarnacije na zemlji. Međutim, njena uloga u mitu o Osirisu, gde deluje kao univerzalna božanska snaga, bila je odlučujuća u širenju njenog kulta.¹

Rasprostranjenost Isidinog kulta u mediteranskom basenu helenističkog i rimskog perioda je dobro poznat fenomen i tema brojnih studija. Ipak,² jedan od specifičnih aspekata kulta Iside u naznačenoj episi, u Egiptu i izvan Egipta, jeste njen 'hibridni' karakter: Isida je u isto vreme i egipatsko i neegipatsko božanstvo. Procesi koji se određuju kao *interpretatio aegyptiaca* tuđih religijskih uticaja, ili *interpretatio graeca* egipatskih osobenosti Isidinog kulta, važan su element razumevanja ovih složenih manifestacija božanstva. Naročito kad je reč o dolini Nila, pomenuti procesi pokreću i pitanja veza između stila i identiteta i kolektivnog društvenog i kulturnog sećanja, a takođe i prijemčivosti samog koncepta 'les religions orientales'.

U ptolemejskom periodu Isida je dobila na popularnosti, posebno kao Serapisova supruga budući da je božanski par bio simbol novog Egipta i religijski 'manifest' politike suživota egipatske i grčke kulture. Međutim, promena je usloвила i stvaranje novog koncepta Iside. Neke od odlika božanstva dinastičke epohe su naglašene, naročito one koje su se ticale kraljevske porodice (supruga, majka), druge su izgubile na značaju (moć regeneracije i večnog rađanja), ili bile potpuno potisnute (isceliteljka). Ptolemejska Isida je dobila i novu ikonografiju, sa atributima koji su više odgovarali njenoj helenističkoj prirodi.³

Međutim, ova nova forma Iside nastala u helenističkoj episi ('aleksandrijska Isida') nije bila zamena za njenu faraonsku prethodnicu. Egipatska Isida je nastavila da se poštuje u hramovima na ostrvu File, u Behbeit el-Hagaru, ali i izvan Egipta, u kraljevstvu Meroe. Od hrama ptolemejske Iside u Aleksandriji malo je ostalo sačuvano, a ostaci uglav-

¹ V. Tran Tam Tin, u: *LIMC* V, s.v. Isis, 761–796; M. Münster, *Untersuchungen zur Göttin Isis vom Alten Reich bis zum Ende des Neuen Reiches* (MÄS 11), Berlin 1968.

² Od opštih studija videti: L. Bricault, *Atlas de la diffusion des cultes isiaques* (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XXIII), Paris 2001; Id., *Recueil des Inscriptions concernant les cultes isiaques* (RICIS) (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XXXI), 3 vol., Paris 2005; F. Mora, *Prosopografía Isiaca* (EPRO 113), 2 vols, Leiden 1990; Fr. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*.

I *Le culte d'Isis et les Ptolémées*; II *Le culte d'Isis en Grèce*; III *Le culte d'Isis en Asie Mineure. Clergé et rituel des sanctuaires isiaques* (EPRO 26), Leiden 1973; F. Solmsen, *Isis among the Greeks and Romans* (Martin Class. Lect. XXV), Cambridge Mass. 1979; R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris 1989; R. Merkelbach, *Isis regina – Zeus Sarapis*, Stuttgart & Leipzig 1995; A. S. Takács, *Isis and Sarapis in the roman world* (RGRW, anc. EPRO 124), Leiden 1995; D-Ch. Naoum, *The Hellenisation of Isis and the Spread of the Cults*, PhD. Unpublished, University of Liverpool 2008.

³ E. Kiessling, Die Götter von Memphis in griechisch-römischer Zeit, *APF* XV, 1953, 7–45.

nom pripadaju rimskoj eposi. Ipak, čini se da je kult aleksandrijske Iside, kad je reč o Egiptu, ostao ograničen na makedonsku i grčku elitu.

Ptolemejska Isida je vremenom poprimila različite manifestacije iz kojih su se razvile nove forme ovog božanstva bliže grčkom (Isida-Demetra, Isida-Afrodita) ili egipatskom (Isida-Termoutis, poljoprivredni 'avatar' dinastičkog božanstva) izvorniku, ili potpuno novi kultovi, poput Iside-Farije, potonje Iside Pelagije.

Transformacija božanstva stvorila je dva osnovna modela koja su postojala paralelno: faraonska Isida, čiji se kult i dalje slavio u hramovima podražavan od vladarske porodice kao važan element legitimnosti njihove vlasti, i ptolemejska Isida, božanska supruga Serapisa. Iz ptolemejske Iside su nastale sve potonje kompozitne forme božanstva.⁴

Izučavanje Isidinog kulta u helenističkoj i rimskoj eposi po pravilu ne obuhvata svedočanstva sa teritorije države Meroe.⁵ Tumačenja kulta i stepena njegove posvedočenosti ograničavaju se na prostor različitih regija helenističkog rimskog sveta, posebno na regije evropskog kopna, istočnog Mediterana i Egipta.⁶ Kao najudaljenija tačka poštovanja Isidinog kulta obično se određuje hram na ostrvu File.⁷ Isidino

⁴ Potvrde sa teritorije Italije ukazuju na to da je ptolemejska Isida stigla prva (Videti: M. Malaise, *Les conditions de pénétration des cultes isiaques en Italie* (EPRO 22), Leiden 1972). Poistovečena je sa Fortunom kroz već postojeću formu Isida-Tihe i njen kult su najpre prihvatili pripadnici nižih slojeva društva. Druge manifestacije Iside su takođe posvedočene u Rimu, ali se čini da je Isida-Fortuna bila najpopularnija.

Kult Iside i Serapisa je u Rimu posvedočen u drugoj polovini I veka pre n.e. Vremenom, a svakako zbog rasprostranjenosti kulta vodilo je spajanju Iside-Fortune i Iside, Serapisove supruge u Carsku Isidu. Novu formu kulta pratila je i nova ikonografija – Isida je počela da se prikazuje kao smerna matrona na čiju su božansku prirodu ukazivali basileion i čvor koji je pridržavao njenu odeću. U desnoj ruci boginja je držala ili sistrum ili pateru, a u levoj kornukopiju ili situlu.

U Rimu su bile prihvaćene i poštovane i druge manifestacije boginje, nadasve Isida-Pelagija (boginja mora) i Isida-Frugifera (boginja plodnosti i poljoprivrede) ali je carska Isida, identifikovana sa Junonom od kraja II veka (*Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, ed. by L. Vidman, Berlin 1969, 391; M. Lipka, *Roman Gods: A Conceptual Approach* (Religions of the Graeco-Roman World, 167), Leiden 2009, 84) pored Serapisa postala dominantna forma. Jačanjem carske Iside, nestajala je ptolemejska Isida, ali je u Egiptu i dalje bio poštovan kult faraonske Iside. Suživot kultova je jasno posvedočen tokom II veka nove ere. U vreme Hadrijana (117–138), podignuto je svetilište posvećeno Serapisu i Isidi ispred pilona u Luksoru. U isto vreme na zapadnoj obali Nila prekoputa Luksora, iznova je dekorisan hram u Deir el-Šeluitu. U hramu je gotovo čitav jedan vek poštovana velika Isida. Predstave boginje u ovom hramu su u duhu faraonske tradicije.

Rimska Isida se razvila iz ptolemejske Iside, to jest onih njenih manifestacija koje su vodile ili asimilaciji sa drugim božanstvima ili stvaranju potpuno novih formi Iside (Isida Faria – Isida Pelagija).

⁵ Videti Sh. K. Heyob, *The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World*, Leiden 1975; R. E. Witt, *Isis in the Ancient World*, Baltimore & London 1971.

⁶ Fr. Dunand, *Cultes égyptiens hors d'Égypte. Essai d'analyse des conditions de leur diffusion*, u: *Religions, pouvoirs, rapports sociaux* (Annales littéraires de l'Université de Besançon 237), Paris 1980, 69–148; J. Quaegebeur, *Cultes égyptiens et grecs en Égypte hellénistique. L'exploitation des sources*, u: *Egypt and the Hellenistic World* (StudHell 27) Paris 1983, 303–325.

⁷ Witt, *Isis in the Ancient World*, 15.

bogoštovlje prelazilo je granice koje su iscrtali savremeni istraživači: Isida je poštovana u brojnim hramovima na prostoru Nubije, o čemu svedoči epigrafski materijal, a predstave boginje sačuvane su na votivnim stelama, reljefima u funerarnim kapelama vladara i privatnih lica, ali i na statuama u hramovima.

Kraljevstvo Meroe je, u političkom pogledu, bilo naslednik kušitske države na prostoru Gornje Nubije.⁸ Iako nikada nije formalno bilo deo grčko-rimskog sveta, bilo mu je savremeno i po mnogo čemu blisko, a jedan od zajedničkih imenitelja upravo bilo je poštovanje Isidinog kulta.

Posle povlačenja iz Egipta, kušitski kraljevi XXV dinastije (665–525. god. pre n.e.) svojom državom su vladali iz Napate koja se nalazila u zoni četvrtog katarakta Nila. Egipat se naročito osetio ugroženim u vreme meroitskog kralja Aspelte (oko 593–568. god. pre n.e.) koji je egipatske nevolje u Aziji mogao da iskoristi i napadne jug Egipta. Godine 593. pre n.e. generali egipatskog vladara Psametiha II (595–589. god. pre n.e.), Amasis i Potosimo, sa odredima su ušli na teritoriju iza trećeg katarakta i ugrozili i samu Napatu. Grčki natpisi na jednoj od kolosalnih statua Ramzesa II u Abu Simbelu svedoče o ovom pohodu. Akcija je uklonila za izvesno vreme etiopsku pretnju, ali je pokrenula i značajne promene u samoj etiopskoj kraljevini. Jedna od posledica ovog napada bilo je i to što je prestonica iz Napate preseljena dalje na jug u Meroe.

Od vremena pohoda Psametiha II etiopski, to jest kušitski, kraljevi su u Egiptu počeli da se smatraju sveopštim neprijateljima, te se u duhu takve politike sećanje na njih i uklanjanje iz doline Nile. Psametiha II je prvi počeo da podiže spomenike na ostrvu File koje će u helenističkoj i rimskoj eposi postati jedan od najvažnijih religijskih centara Egipta, ali i države Meroe, čiji se uticaj osećao duboko i na prostoru Nubije.

Kao odgovor na pohod egipatskog vladara Psametiha II (595–589. god. pre n.e.), Kušiti su svoju prestonicu izmestili u Meroe, današnji Kartum u Sudanu, severno od šestog katarakta Nila. Preseljenje prestonice iz Napate u Meroe označilo je, u terminološkom pogledu, i početak meroitske epohe. Iako su Kušiti konačno bili proterani iz Egipta u vreme Psametiha II, njihovi vladari su nastavili da Nubiju i Gornji Egipat posmatraju kao deo svog sveta. O izrečenom najslikovitije svedoče hramovi koje su generacije kušitskih i meroitskih kraljeva podizale u pomenutim regijama. Država Meroe je postojala do oko 300. god. dok kraljevstvo Aksuma (severna Etiopija) nije preseklo njene veze sa rimskim Egiptom koje su za njega bile od životne važnosti.

Donja Nubija je bila tampon zona između rimskog Egipta i države Meroe, posle njenog poraza uzrokovanog rimskim pohodom na Nubiju

⁸ W. Y. Adams, *Nubia: Corridor to Africa*, Princeton 1977, 325; L. Török, *Between Two Worlds: The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC-AD 500* (Probleme der Ägyptologie 29), Leiden 2008.

iz 23–21. god. pre n.e. Isidin hram na ostrvu File imao je glavnu ulogu u kontaktima između ova dva sveta.⁹ Hram je bio jedno od glavnih mesta hodočašća za stanovnike Meroe. Za Rim je meroitsko prisustvo na prostoru Donje Nubije imalo ekonomski značaj – iz Donje Nubije ne samo da su stizale sirovine već je bila i posrednik u trgovini sa regijama na jugu.¹⁰

Religijski svet kraljevstva Meroe, budući da jezik još uvek delimično predstavlja nepoznanicu,¹¹ poznat je samo u obrisima.¹² Glavna božanstva meroitskog panteona bili su Amun, Apedemak,¹³ Arensnufis, Sebuimeker i Mandulis čiji se glavni kulturni centar nalazio u Kalabši. Iako se na osnovu dostupnog epigrafskog i arheološkog materijala može zaključiti da u meroitskom panteonu nije bilo domaćih ženskih božanstava, Isidin kult je dobro posvedočen na prostoru Donje Nubije. Boginja je slavljena u hramovima u Denduru, Ajauali, Daki, Debodu i Kertasi-ju.¹⁴ Himne posvećene Isidi otkrivene su u Asuanu, na ostrvu File, u Kalabši, Daki i Debodu.¹⁵

⁹ J. H. F. Dijkstra, *Philae and the End of Ancient Egyptian Religion: A Regional Study of Religious Transformation* (OLA 173), Leuven 2008, 201.

¹⁰ S. Burstein, *Rome and Kush: A New Interpretation*, Arkamani, 2005 <http://www.arkamani.org/arkamani-library/meroitic/brustein.htm>, konsultovano 21. decembra 2010. godine; L. Török, 'Two Meroitic Studies: The Meroitic Chamber in Philae and the Administration of Nubia in the 1st to 3rd centuries A.D.' *Oikumene* 2, 1978, 217–237; Id., *Economic Offices and Officials in Meroitic Nubia (A Study in Territorial Administration of the Late Meroitic Kingdom)* (Studia Aegyptiaca V), Budapest 1979.

¹¹ Meroitsko pismo je identifikovao i dešifrovao F. Grifit početkom XIX veka. Upoređujući egipatske i meroitske natpise, Grifit je uspeo da odredi fonetske vrednosti znakova. Meroitsko pismo, i hijeroglifsko i kurzivno, u osnovi je alfabet i čine ga petnaest jednokonsonantskih znakova, četiri silabična znaka i četiri samoglasnika. Zbog nepostojanja bilinvalnih natpisa, znanja o meroitskom jeziku, ali i stepen razumevanja, još uvek su ograničeni. Danas, uz saglasje da meroitski pripada porodici afro-azijatskih jezika, prevladavaju dva stanovišta: da ga treba posmatrati kao kušitski, ili kao nilo-saharski (istočnosudanski) jezik (Videti: F. Hintze, 'Some Problems of Meroitic Philology', *Meroitica* 1, 1971 321–336; B. Trigger, 'Languages of the Northern Sudan: An Historical Perspective', *Journal of African History* VII, 1966, 19–25; Id., 'The Classification of Meroitic: Geographical Considerations', u:

Ägypten und Küsch (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 13), Berlin 1977), 421–436; A. M. Abdelgadir, *Meroitic Funerary Customs and Beliefs: from Texts and Scenes*, Berlin 1982.

¹² N. B. Millet, 'Meroitic Religion', *Meroitica* 7, 1984, 111; L. Török, 'Meroitic Religion: Three Contributions in a Positivistic Manner', *Meroitica* 7, 1984, 157.

¹³ L. V. Zabkar, *Apedemak: Lion God of Meroe: A Study in Egyptian-Meroitic Syncretism*, Warminster 1975.

¹⁴ Zabkar, *Apedemak*, 83. I. Rutherford, 'Island of the Extremity: Space, Language and Power in the Pilgrimage Traditions of Philae', u: *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, ed. by D. Frankfurter, Leiden 1998, 232.

¹⁵ A. M. Abdalla, 'Meroitic Funerary customs and beliefs: from texts and scenes', *Meroitica* 6, 1982, 61–104; T. M. Dousa, 'Imagining Isis. On some continuities and discontinuities in the image of Isis in Greek Isis hymns and Demotic texts', u: *Acts of the Seventh International Conference on Demotic Studies*, ed. by K. Ryholt (CNI Publications 27), Copenhagen 2002, 149–184; J. F. Quack, '„Ich bin Isis, die Herrin der beiden Länder“'. Versuch zum demo-

Epigrafski materijal svedoči o tome da su stanovnici Meroe poštovali Isidu.¹⁶ Trideset šest dedikacija na kurzivnom meroitskom pismu iz hrama na ostrvu File svedoči o poklonicima njenog kulta. Od toga 27 pripadaju vremenu meroitske vladavine, to jest nastali su pre 350. godine, a devet natpisa potiču iz sredine IV veka i nastali su u vreme blemejske ili nobadske uprave. Najveći broj meroitskih natpisa iz File sačuvan je u 'meroitskoj kapeli', koja je slavila blagodet gospodarice Iside, njenog božanskog supruga Osirisa i sina Horusa, i u zoni 'Hadrijanove kapije'. 'Hadrijanova kapija' je prvobitno bila zapadna kapija koja je vodila ka hramu posvećenom Osirisu i ishodište procesije ka ostrvu Bigi. Verovala se da je na Bigi sahranjena Osirisova leva noga, te je Isidina kulturna statua svakog prvog dana u nedelji 'putovala' do božanskog groba ne bi li prinela darove.

Natpisi i grafiti posvećeni Isidi posvedočeni su širom Donje Nubije, a posebno u hramovima posvećenim boginji u Debodu, Kertasiju i Maharaki, ali i u svetilištima drugih božanstava u Kalabši, Denduru, Daki i Korteu.¹⁷ Isida je poštovana i u brojnim hramovima na jugu države Meroe,¹⁸ u zoni trećeg Nilovog katarakta, a posebno u hramovima Iside i Horusa u Saiu, Iside i Horusa u Atiji (Sedeinga),¹⁹ i Osirisa i Iside u Kavi i Pnubsu, i u Vad Ben Naki.²⁰

Prvi hram južno of File jeste hram u Debodu. Hram je sagrađen u vreme vladavine Adikalamanija (200–190. god. pre n.e.) i prvobitno je bio posvećen Amunu. Posle ugušenja Harmahovog ustanka u Gornjem Egiptu, Ptolemej V Epifan je 186. god. pre n.e. svetilište posvetio Isidi.²¹ Oko 20 km južno od Deboda, nalaze se ostaci hrama u Kertesiju posvećenog Hathor i 'Isidi, gospodarici kamenoloma'.²² Hram u Kalabši, sagrađen u vreme Avgusta, na mestu nekadašnjeg hrama iz vremena novog carstva, posvećen je blemejskom bogu Mandulisu. Kalabša je bila najveći hram Donje Nubije. U hramu su sačuvana 94 meroitska natpisa²³

tischen Hintergrund der memphitischen Isisaretalogie, u: *Egypt – Temple of the Whole World*, ed. by S. Meyer, Leiden 2003, 319–365.

¹⁶ J. Leclant, Isis au Pays de Kousch, u: *Ecole Pratique Des Hautes Etudes: Ve Section Sciences Religieuses 90, Annuaire 90*, 1981–1982, 37–63.

¹⁷ Većinu hramova sa prostora Gornje Nubije publikovao je G. Maspero u monografiji *Les temples immergés de la Nubie. Rapports relatifs à la consolidation des temples* (Le Caire 1909). U izdanju D. Roeder-a, *Von Debod bis Kalabsche* (Le Caire 1911) publikovani su nalazi iz hramova u Debodu, Kertasiju, Taifi i Kalabši, a nalazi iz Dake u monografiji *Der Tempel Von Dakke* (Le Caire 1930) A. M. Blackman objavio nalaze iz hrama u Denduru (*The Temple of Dendur*, Le Caire 1911).

¹⁸ L. Török, Three Contributions in a Positivistic Manner, *Meroitica 7*, 1984, 157–160.

¹⁹ P. L. Shinnie, *Meroe: A civilization of the Sudan*, London 1967, 84. Videti i J. Garstang, *Meroë, the city of the Ethiopians*, Oxford 1911.

²⁰ K.-H. Priebe, Der Isistempel von Wad Ban Naqa, *Meroitica 7*, 1984, 347–350.

²¹ Török, *Meroitica 7*, 1984, 162.

²² Roeder, *Von Debod bis Kalabscha*, I, 221–4, II, Pls. 66, 67.

²³ F. L. Griffith, *Meroitic Inscriptions, Part II. Napata to Philae and Miscellaneous* (Archaeological Survey of Egypt, Twentieth Memoir), London & Boston 1912.

od kojih je mnoge posvetio blemejski kralj Karamadoje u prvoj polovini V veka. Hram u Denduru nalazi se 22 km južno od Kalabše. Dedicacije posvećene Isidi posvedočene su i u ovom svetilištu.²⁴

Kralj Arkamani (218–200. god. pre n.e.) sagradio je hram u Daki i posvetio ga, među drugim božanstvima i Osirisu i Isidi, zaštitnici svetog mesta. Daka se nalazi oko 33 km južno od Dendura i oko 8 km severno od malog hrama u Korti. Natpisi iz Dake svedoče o prisustvu Isidinog kulta.²⁵ Iz Dake potiče i natpis meroitskog kralja Akinidada posvećen Isidi.

U malom hramu u Korti oko 5 km severno od Maharake pronađen je natpis koji pominje 'Isidu iz File, gospodaricu *kedereta*'.²⁶ Iz hrama u Maharaki, oko 130 km južno od Asuana, potiču demotski grafiti koji pominju Isidu i Osirisa poštovane u Maharaki.²⁷

Izučavanje lokalnog konteksta posvedočenosti kulta i njegovih aspekata i uloge, ukazuju na to da je u kraljevstvu Meroe poštovana dinastička Isida, što doprinosi složenoj 'mapi' rasprostranjenosti kulta i doprinosi potpunijem razumevanju suživota dinastičke, aleksandrijske i rimske Iside.

Danijela Stefanović

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

THE MEROITIC ISIS

Summary

The diffusion of the cults of Isis over the Hellenistic and Roman Mediterranean is a well-known phenomenon that has been intensively studied. However, one of the most intriguing aspects of the cult of Isis and Isiac gods in the Hellenistic and Roman periods, as is already noted by other authors, inside and outside Egypt, is their 'hybrid' character: they are Egyptian as well as non-Egyptian at the same time. The local contexts of worship point to the large differences in the use and functioning of the cult of Isis.

The inhabitants of the Meroitic kingdom were also devoted to the cult of *Egyptian Isis*, the fact that has been frequently omitted from works that describe Isiac cults within the Greco-Roman world. The article presents a brief outline of the cult of *Meroitic Isis*.

²⁴ Blackman, *Dendur*, pl. XLIX.

²⁵ LD VI Bl. 66, no. 154, 155, Bl. 63, nos. 142, 143, 144, 149, 153 i 156.

²⁶ LD Text, V. 76.

²⁷ E. Bresciani – M. Tasjil al-Athar al-Misriyah, *Graffiti demotiques du Dodécaschoëne: Qertassi-Kalabcha-Dendour-Dakka-Maharraqa*, Le Caire 1969.

Сима Аврамовић

Правни факултет
Универзитет у Београду

РЕЛИГИЈА И ПРАВО – ЗАКЛЕТВА У АНТИЧКОМ ГРЧКОМ СУДСКОМ ПОСТУПКУ

АПСТРАКТ: Аутор најпре указује на дубину веза религије и права, како у историјском тако и у садржинском смислу, настојећи да их илуструје и на примеру једне правне установе грчког права. Он најпре анализира карактер и коришћење заклетве сведока, странака и судије у Гортинском закону, као најстаријој сачуваној европској кодификацији из V века пре н.е. Притом нарочито указује на занимљиву појаву у том раном правном систему, где је предност у заклетви била предвиђена самим законодавством, што је доводило до аутоматског пресуђивања у корист онога ко се закleo како је то законом било прописано, те је улога судије била мање-више техничке природе. Уколико такву заклетву законодавац није прописао, одлуку мериторно доноси судија, али се у том случају сам мора заклинасти. Све ово јасно говори о тесној инкорпорираности, па и институционализовању верских осећања у организацији судства.

Анализу заклетве у Атини, с обзиром на мноштво извора, ограничава првенствено на заклетву странака, указујући да је она била знатно ређа и мање значајна него у Гортини. Ипак, настоји да покаже да је одумирање заклетве у Атини у IV пре н.е. било не само несумњива последица укупне модернизације друштва и слабљења религијских страхова, него и резултат компликованог и скупог ритуала који је пратио њено полагање, што је некада могло превазилазити и саму вредност спора. Отуда се заклетва сведока тражила само у најделикатнијим случајевима – код убиства. Све то не значи да је у Атини заклетва сасвим изгубила на значају, али се све више користила као реторички, процесни маневар странака које нуде или позивају на заклетву другу странку, при чему се она ретко реализовала. Најзад, аутор закључује да је коришћење религијске заклетве универзални антрополошки феномен, који не карактерише неминовно само примитивно право, како се често истиче. Она је преживела векове и миленијуме, тако да живи и данас, чак и у најсекуларнијим државама света.

1. УВОД

Додир религије и права толико је тесан да многи антрополози покушавају да истраже и докажу како су прве правне норме простекле управо из религијских забрана (табуи као пранорме).¹ Међутим, и када је право почело да се више везује за државу и да из ње извире, религија је још увек представљала важан ослонац недовољно јаким и организованим државним апаратом: кроз запрећење религијским санкцијама обезбеђивало се поштовање правних норми које он сам прописује, а није у стању да их ефикасно спроводи. Бројни закони старог века, али и они каснији, најчешће су се, на самом почетку текста, позивали на божанско порекло, вољу, инспирацију или диктат, придајући целокупном праву религијски карактер (Хамурабијев законик, али и неки његови претходници, мање познати и касније откривени,² Гортински законик са Крита,³ а скоро да је излишно подсећати на *par excellence* примере, као што су Мојсијево законодавство и други јеврејски правни прописи који су тесно везани за религију, потом шеријатско право, итд.). Тенденција везивања права за религију се протеже све до модерних законодавстава, попут Швајцарског устава из 1848. године који успоставља модерни тзв. скупштински систем владавине (али, почиње речима „У име Бога свемогућег“), све до неуспелог Устава Европске уније, у чијем се припремању до последњег часа водила жестока борба хоће ли и он у преамбули садржити одредбу са инвокацијом бога.⁴

Поред овог, мање-више формалног и *симболично* везивања правних норми за верски ауторитет, последњи, али и најупорнији трагови *нейосредно* религијског утицаја на правне системе сачували су се у установи заклетве. Она је осведочена од времена првих кодификација у оријенталним правима (Хамурабијев законик и његови сродници), преко старог и средњег века, све до модерног права (верска заклетва председника државе, судија, сведока у судском

¹ Међу многобројним радовима те врсте, још увек су непревазиђена дела: Ц. Фрејзер, *Злајна жрана*, Београд 1977 и Малиновски, *Архонаутии Зайадног Пацифика*, Београд 1979. О актуелним аспектима и озбиљним консеквенцама везе права и религије у савременом друштву, од новијих радова вид. S. F. Peters, *When Prayer Fails: Faith Healing, Children, and the Law*, Oxford 2007; P. Cane, C. Evans, Z. Robinson, *Law and Religion in Theoretical and Historical Context*, Cambridge 2008.

² Законик Ур-Наму, Липит Иштар, Ешнунски законик, вид. преводе В. Станимировића, *Христомайија за ујоредну правну традицију*, Београд 2010, 11, 16, 23.

³ Вид. више С. Аврамовић, *Рано жрчко право и Гортински законик*, Београд 1977 (магистарски рад).

⁴ Данас се око 60 важећих устава у свету позива на бога или има сличан религијски садржај, вид. више В. Кутлешић, „Преамбуле устава – упоредна студија 194 важећа устава“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2010, 67.

поступку, итд.). Коришћење овог религијског средства, чак и у најсекуларнијим државама савременог света, чини потпуно разумљивим и лако објашњивим због чега је верска заклетва била неопходна у правним системима са још увек недовољно развијеним механизмима који обезбеђују успешну примену права (неки би рекли: примену државне репресије). У недостатку способности државе да поуздано утврђује истину, процесуира или кажњава све оно што сматра да је неопходно, често се прибегавало религијским инструментима (почев од тзв. божјег суда оријенталних деспотија, који се провлачио кроз скоро целокупну правну историју, све до заклетве, као јединог ирационалног доказног средства из антике, које је преживело векове⁵).

Овде ћемо оставити по страни низ крајње упечатљивих примера заклињања из правне историје ван грчког света, осим једног, не само као куриозитетног, већ првенствено због тога што се јавио међу првима у историји човечанства. Наиме, већ се код Сумера и Вавилонца, у њиховом иначе изненађујуће развијеном праву, увелико користила заклетва као развијени правни институт, и то у барем два облика: као доказна – *асерѿорна* (којом се ојачава тврдња да се нешто десило) и као очишћавајућа – *ѿурѿаѿорна* (којом оптужени одбацује наводе тужиоца).⁶ Неизвесно је да ли се тада користила и тзв. *ѿромисорна* заклетва, која је данас једина преостала, којом се обећава да ће се током сведочења говорити истина или да ће се у будућности поступати на одређени (частан) начин, по правилу уз стављање руке на Библију у хришћанском свету.⁷

Сам ритуал заклетве у Хамурабијево доба је носио акадске трагове, који су подразумевали да онај ко се заклиње ставља руку на полни орган, чиме гарантује да ће говорити истину, јер би га у супротном стигла казна која би се одразила на његово потомство. Има мишљења да и у раном Риму хомонимско коришћење речи *testis*, како за сведока тако и за одговарајући део тела код мушкараца, указује на могуће постојање некакве сличне симболике приликом заклињања као и на старом Истоку. Али, то је већ тема за историчаре језика и антропологе.

У Хамурабијевом законнику заклетва је била непобитан доказ, односно није се могла обарати другим доказима. Сам Закон је, као

⁵ Више о божјем суду – ордалијама, и другим сличним религијским утицајима у процесу судског доказивања кроз векове, вид. С. Мићовић, „Ирационална доказна средства“, *Анали Правног факултета у Београду* 1/2009, 307–328.

⁶ Појмови којим се дефинишу врсте заклетви се углавном позајмљују из каснијег германског права (нпр. *Reinigungseid*).

⁷ Више, С. Аврамовић, В. Станимировић, *Ујоредна ѿравна ѿрадиција*, Београд 2010, 81.

и у многим другим старим правима, често прописивао која ће се странка заклету, а уколико она то одбије, одмах губи спор. Та тзв. „предност у заклетви“ за модерног посматрача може изгледати као велика привилегија коју нико не би пропустио да искористи. Ипак, снага религијских осећања и страх од оноземаљске казне су, много чешће него данас, искључивали кривоклетство. Због тога заклетву, у извесном смислу, неки аутори убрајају у посебну врсту тзв. божјег суда – ордалија, који је веома карактеристичан за средњовековне правне система.

Слично је било и у Грчкој. Заклетва је у грчком праву представљала само један део онога што је двадесетих година прошлог века Курт Лате назвао *Heiliges Recht* у свом и данас незаобилазном делу о односу права и религије у античкој Грчкој.⁸ У корпусу правних институција у којима је био видљив додир права и религије, заклетва је заузимала једно од важнијих места као доказно средство приликом суђења, али и приликом доношења пресуде. Она се, дакле, у правном поретку појављивала не само као заклетва сведока или самих странака, већ и у облику заклетве судије *јојединца* (нарочито у праву полиса Гортине) или поротника (Атина). Међутим, око карактера и врсти заклетве у грчким правним системима и даље постоје жестока неслагања, чему погодује чињеница да је заклетва у великој мери различито регулисана у правима појединих полиса (поготово у случају два најбоље позната правна система – гортинског и атинског). На тим основама се чак некада тражи и један од аргумената у корист тезе да се не може говорити о грчком праву као (јединственом) појму, већ само о правима појединих полиса.⁹

2. ЗАКЛЕТВА У ГОРТИНСКОМ ЗАКОНИКУ

Најстарији сачувани зборник права читаве Европе потиче са Крита, из полиса Гортина (*Gortys*) у близини Фестоса. Настао је средином V века пре н.е. као основни легислативни текст овог

⁸ K. Latte, *Heiliges Recht: Untersuchungen zur Geschichte der Sakralen Rechtsformen in Griechenland*, Tübingen 1920. Међу најпроминентније заговорнике снажног утицаја религије на грчко право спада и Фистел де Куланж, *Античка држава*, Београд 1956, али у новије време се јављају и аутори који сматрају да религија није имала претерано снажан утицај на најраније фазе у развоју права у Грчкој, нпр. M. Gagarin, *Early Greek Law*, Berkeley – Los Angeles – London 1986.

⁹ О тој великој дилеми вид. више С. Аврамовић, *Исејево судско беседиштво и атинско право*, Београд 2005, 32. О заклетви као могућем аргументу за идеју о јединству грчког права или против ње, више G. Thür, „Legal Procedure in the Gortyn Code: Response to Michael Gagarin“, *Symposion 2009*, Wien 2010, 147.

аристократског полиса и највероватније је био уклесан на зидовима суднице или *bouleuterion*-а. Камени блокови на којима је био исписан касније су мењали намену, те су у време римске власти искоришћени приликом градње Одеона и у том облику су преживели до данас. Пронађен је, како то обично бива, стицајем околности 1884. године, када је италијански археолог немачког порекла Федерик Халбхер (*Federico Halbherr*) открио његов видљиви део, а потом и његову целину, под водом и муљем једног потока поред воденице где се одмарао при повратку из Фестоса. Данас је изнад каменог зида са натписом, који је Халбхер откопао и очистио, подигнута полукружна заштитна волта – ходник, као реконструкција дела некадашњег покривеног малог амфитеатра за извођење музичких приредби, Одеона. Тако је коначно овај правноисторијски и европски цивилизацијски драгуљ заштићен од атмосферских утицаја, а тек пре тридесетак година је и ограђен, чиме је онемогућен непосредни приступ и физички додир посетилаца (додуше, ретких). Сачувани део Законика је уклесан на четири реда великих каменних блокова у 12 колумни текста, исписаних дорским дијалектом, критским алфабетом и *бусирофедон* писмом, код кога се редови пишу наизменично слева надесно и сдесна налево. Свака колумна (стубац) се састоји од 53 до 56 редова текста, тако да у целости он има преко 600 редова, који садрже близу 200 норми.¹⁰ Осим тога, касније је у околини пронађено још правних натписа (тзв. други Законик), тако да је сасвим сигурно правни систем овог полиса био веома исцрпно кодификован.

У „краљици натписа“, како је Момзен називао Гортински законик, поред обиља драгоцених података о дорском критском правном систему и његовим бројним специфичним институцијама, важно место заузимају и сведочанства о вези права и религије. Она, додуше, нису претерано бројна, већ се (осим прве речи Законика у којој се, прилично формално, призивају богови¹¹), углавном своди на прилично широку употребу заклетве.

¹⁰ О проналажењу Гортинског законика и његовим карактеристикама вид. више С. Аврамовић, *Рано грчко право*, 31 и даље. За потребе тог рада аутор је сачинио и први превод Гортинског законика на српски језик, који је сада лакше доступан код В. Станимировић, *Хрестоматија за ујоредну правну традицију*, Београд 2010, 157–165.

¹¹ „Преамбула“ Законика се састоји само од једне речи – *Thioi* (богови!), а одмах после овакве, прилично вештачки уметнуте, врло просте инвокације божанског ауторитета, следе чисте правне норме. У томе се Гортински законик битно разликује од Хамурабијевог и његових претходника, где је преамбула веома опширна и експлицитно везује настанак права за божанско провиђење, указујући на везе владара са божанствима. Ипак, и код Хамурабија саме норме у основи имају релативно мало религијских примеса, које се односе углавном на доказна средства (божји суд, заклетва).

Коришћење заклетве сведока се у Гортинском законуку обично означава компаративним граматичким обликом *orkioterōs*.¹² На први поглед се чини да би тај термин могао подразумевати да су обе стране могле да позову сведоке који морају да се закуну, тако да би компаратив подразумевао бољу, квалитетнију, јачу заклетву. Међутим, он се користио у Законику да се одреди која ће страна прва имати право да се закуне, тако да тај појам означава „предност у заклетви“, „вреднију заклетву“. Уколико одређена страна у спору не одбије заклетву и поднесе је, друга странка и не стиче прилику да одговори противзаклетвом. У старијој литератури је било преовлађујуће становиште да је заклетва сведока била сасвим формална (*Headlam, Latte*), а неки писци су такве сведоке поредили са саклетвеницима (који нису износили директна сазнања о спорној чињеници, него су својом заклетвом само подржавали једну од странака исказујући под заклетвом своју веру у њихово поштење).¹³ Најчешћи примери овакве заклетве сведока који се нормирају у Законику су ситуације које касније могу бити извор неспоразума. Због тога странка која очекује да би се нека чињеница могла оспоравати пред судом, унапред позива одређени број сведока (најчешће три) да се у њу лично увере. О томе шта су видели они би се касније само заклели, уколико уопште дође до судског спора.¹⁴ Очигледно је циљ овакве заклетве сведока био да се обезбеди поуздан доказ и да се скрати евентуални поступак супротстављања сведока.¹⁵ У новијој литератури Гагарин је покушао да разреши дилему да ли су

¹² У Гортини се користи асерторна заклетва коју полажу сведоци или странке (*orkioterōs* – II 15, III 49–50; IV 6–7; IX 40; XI 47), као и посебна заклетва пургаторног карактера, коју полаже оптужени (*apomosai* – III 7, 9–10; IX 54; XI 28, 48–49), вид. више J. W. Headlam, „The Procedure of the Gortynian Inscription“, *Journal for Hellenistic Studies* 1893/13, 59. Текст који још увек представља стандардни рад за ову тему је M. Gagarin, „The Function of Witness at Gortyn“, *Symposion 1985*, Köln 1989, 29–54.

¹³ Beh F. Bücheler – E. Zitelmann, „Das Recht von Gortyn“, *Rheinische Museum* 40/1885, 75, у првом немачком коментару и преводу Гортинског законика непосредно после његовог проналаaska, на основу првог утиска, препознају у Законику три групе сведока: свечане сведоке (*Solemnitätszeugen*), доказне сведоке (*Beweiszeugen*) и саклетвенике (*Mitschwörer*).

¹⁴ Тако, на пример, уколико неко ухвати одређено лице у прељуби, он ће пред три сведока објавити рођацима ухваћенога да га могу откупити у року од пет дана, а уколико не буде откупљен, он остаје у власти оних који су га ухватили; ако је прељубник роб, потребна су два сведока (II 20–36). Заклетва коју би у случају евентуалног каснијег судског спора око статуса прељубника дали такви сведоци, имала би предност.

¹⁵ Овакву корисну праксу није заборавило ни модерно право: наиме, и данас се у великом броју правних система за поједине важније правне послове сведоци унапред обезбеђују (без обзира да ли ће касније при евентуалном сведочењу подносити заклетву или не). То некада чине саме странке ради превентиве, а некада тај захтев форме прописују позитивноправни прописи – на пример, присуство сведока приликом састављања вансудског тестаментa, итд. Уосталом и улога нотара је на изврстан начин упоређива са улогом аутентичног сведока од неспорног поверења.

сведоци само подносили формалну заклетву у односу на истинитост одређене чињенице или су пак и сведочили о тој чињеници непосредно и екстензивно. Он сматра да је та заклетва у основи имала промисорни карактер: он, дакле, верује да се сведок заклињао да ће оно о чему ће говорити бити истинито и да онда прелази на изношење чињеница.¹⁶ Но, постоји и друга могућност – да је сведок заклетвом само потврђивао постојање или непостојање одређене чињенице, без додатног сведочења у савременом значењу.¹⁷ Није искључено да је Гагариново виђење сведочења под заклетвом (пored тога што његов укупан приступ грчком праву више одликује антрополошки него правнички угао), макар и подсвесно, обојено логиком савременог англосаксонског система сведочења, који карактерише мање-више формална и скоро безначајна промисорна типска заклетва (уз стављање руке на Библију).¹⁸ Осим тога, погрешно је и тражење паралеле овог специфичног начина сведочења под заклетвом са установом саклетвеника (који је нарочито раширен у другим, каснијим правним системима, нарочито германском), где се саклетвеници заклињу не у погледу тачности или постојања одређене чињенице, већ само да априорно верују у оно што тврди одређена странка или сведок, јер га познају као поштеног и часног човека. Овде ипак није реч о томе,¹⁹ већ о сасвим другачијем правном феномену.

¹⁶ M. Gagarin, „The Testimony of Witnesses in the Gortyn Laws“, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 25/1984, 129; M. Gagarin, „The Function of Witness at Gortyn“, *Symposium* 1985, Köln 1989, 48.

¹⁷ На то, на пример, указује сведочење сведока у фрагменту тзв. другог Законика, IC 41, II 6–16, где сведок треба да се изјасни о чињеници да је нечија животиња повредила туђу, при чему се у законском тексту предвиђа да власник повређене или угинуле животиње и његова два сведока имају „предност у заклетви“ – што јасно указује на околност да је та заклетва представљала одлучујућу чињеницу за пресуђивање, а није представљала само један од доказа. Сличан је и пример из тзв. великог Законика (III 44–53), када разведена жена треба да донесе дете које роди после развода у кућу свог бившег мужа у присуству три сведока, па уколико он не прихвати дете као своје, дете потпада под власт мајке, која га може и одбацити (изложити). Ако касније дође до спора око тога да ли је бивши муж прихватио дете, Гортински законик нормира да „предност у заклетви имају рођаци и сведоци“. Очигледно је да је функција ових сведока само да се закуну на одређену спорну чињеницу и да се њихова улога у томе исцрпљује, стварајући обавезу за судију да изрекне пресуду (*dikadden*, атички *dikazein*) у складу с тим чињеницама. То што се они називају *maityres* (атички *martyres*) само значи да нису странке у спору, нити саклетвеници, али не нужно и да дају целовито сведочење као у модерном праву, поготово не да буду изложени неком унакрсном испитивању (попут англосаксонског *cross examination*).

¹⁸ Иначе, све богатију англо-америчку литературу о грчком праву неретко карактерише транспоновање логике *common law* права на античку Грчку, више о томе вид. у мом приказу књиге S. C. Todd, *The Shape of the Athenian Law*, Oxford 1995 (*Зборник Мајице српске за класичне студије* 2000/2, 176–182).

¹⁹ Још су R. J. Bonner – G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, Chicago 1938, II, 174–191 показали да у Гортини нема саклетвеника, него су у целој Грчкој пронашли само два случаја те установе и то ван гортинског права.

Гортински законик већ на скоро самом свом почетку регулише случај где се две стране сукобљавају око својине на робу. „А ако се споре око роба сваки тврдећи да је његов, ако сведок да исказ, нека (судија) пресуди према исказу, а ако сведоче у прилог обојици или ниједном, судија нека одлучи заклевши се“ (I 18–24).²⁰ Овде, дакле, не видимо да се сведок куне (наравно, јер није *orkioteros*, већ само даје исказ о сазнању одређене чињенице). Разлика је суштинска: једно су сведоци који су с намером окупљени да присуствују одређеном догађају који производи правне последице²¹ и они су *orkioteroi*, а сасвим је друга ствар сведочење сведока који су се случајно затекли на одређеном месту и који могу дати неки релевантан исказ о одређеном догађају (по правилу, без заклетве, али и уколико је положи, она нема исто правно дејство као заклетва првих, „јачих“ сведока). Сведочења те две врсте сведока изазивају различита правна дејства. Древно, прагматично, конзервативно гортинско право је преферирало и често користило први тип сведока, чија је заклетва искључивала велику расправу о истинитости спорне чињенице. Поступак се брзо и лако завршавао чим се они заједно, тако рећи по аутоматизму, без потребе да судија много размишља, процењује и одлучује полагајући заклетву (*dikazein*). У тим случајевима он практично само констатује чињеницу да су се поуздани(ји) сведоци заклели и на основу тога пресуђује (*omnynta krinein*). Чињеница да су „формални сведоци“ који су полагали заклетву, како их назива Гагарин (али бисмо их радије назвали „званични“ или „овлашћени“ сведоци – назовимо их на енглеском *designated witnesses*), представљали општу карактеристику права у Гортини не може се успешно оспорити, мада се Гагарин упорно труди да бар покаже да је та врста заклетих сведока ипак представљала изузетак у грчком праву у целини.²² Цео проблем у Гагари-

²⁰ Сви преводи одредби Гортинског законика су ауторови.

²¹ К. Latte, „Martyres“, *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa RE)*, Stuttgart 1930, Band 14, 2, 2033–37 такве сведоке назива *Schreimannen* – то су они који се окупљају виком оштећеног када се над њим врши неко кривично дело (њих Лате разликује од „формалних“ сведока – *Formalzeugen*, који се унапред позивају да би присуствовали, а потом евентуално сведочили о неком правно релевантном догађају).

²² М. Gagarin, „The Testimony of Witnesses“, 52, признаје да су „формални сведоци“ били општа појава у гортинском праву, али сматра да су и „случајни сведоци“ постојали у Гортини, супротно Хедлемовом изричитом закључку да случајни сведоци уопште нису могли сведочити у Гортини, в. J. W. Headlam, „The Procedure of Gortynean Inscription“, *Journal of Hellenistic Studies* 13/1892–93, 59. Овај Хедлемов став је још увек широко прихваћен у литератури, укључујући и најцитираније издање енглеског превода Гортинског законика са коментаром, R. F. Willetts, *The Law Code of Gortyn, (Kadmos Suppl. I)*, Berlin 1967, 33. Насупрот томе, Гагарин чак тврди да су случајни сведоци били уобичајена појава, мада се они не појављују у Законику у делу где се нормира кривично дело силовања (друга колумна), иако би се могло очекивати да ће – ако су

новој аргументацији се своди на замену теза – он тврди да се „формални сведоци“ појављују нарочито у друштвима у којима није развијена писменост и да они надомешћују непостојање писаних трагова неког правног посла, покушавајући да на тај начин умањи значај религијског ефекта заклетве коју такви сведоци полажу. Наравно, прво не искључује друго, тако да ниво писмености друштва (а друштво у Гортини је већ увелико користило писмо, иначе се Законик не би јавно излагао да би се грађани са њиме могли упознати) не говори скоро ништа сам по себи у погледу везе права са религијом. Не може се рећи да у једној средини која већ рутински и широко користи писмо, није још увек истовремено постојала снажна потреба да се држава и право испомажу религијским ауторитетом, те да је пробативни разлог био доминантан у односу на превентивно-репресивни.

Заклетва *сѝранака* је по правилу могла бити или она којом се тврдило да нека правно релевантна чињеница постоји (асерторна) или се то негирало – нпр. да није учињена нека радња (пургаторна).²³ У старијој литератури (Бонер) обе ове врсте заклетви се називају „евиденторним“ (*evidentiary oath*), јер се помоћу њих утврђују одређене чињенице из прошлости (док је промисорна она заклетва која се односи на будућност).²⁴ Наравно, било асерторна или пургаторна, заклетва не мора увек бити и одлучујућа, јер се у већини правних система она користи само као једно од доказних средстава. У Гортини, међутим, видимо да је заклетва сведока могла, и по правилу јесте изазивала коначни, пресудни ефекат: уколико се „овлашћени“, тј. законом одређени сведок заклео на истинитост тачно одређене, одлучујуће чињенице, то је значило окончање спора,

било где могли наћи места – они бити поменути у Законику баш у једном таквом контексту.

²³ У Гортини се користи како асерторна заклетва коју полажу сведоци или странке (*orkioteros* – II 15, III 49–50; IV 6–7; IX 40; XI 47), тако и посебна заклетва пургаторног карактера, коју полаже оптужени (*apomosai* – III 7, 9–10; IX 54; XI 28, 48–49).

²⁴ R. J. Bonner, 74, истиче да је евиденторна заклетва карактеристика примитивнијих друштава, „када је друштво имало снажну веру у божанства“, где је по правилу довољна заклетва само једне стране и њој се поклања поверење. Оваком формулацијом, која се и данас појављује у литератури, покушава се (мање или више успешно) да се макар имплицитно покаже да заклетва која се даје у развијенијим, па и савременим друштвима, има мање-више формални, не стриктно религијски карактер, и да је она по правилу промисорна. Бонер указује да је већ од „времена говорника“ (IV век пре н.е.) у Атини потиснут класични евиденторни карактер „одлучујуће“ заклетве једне стране, те да заклетву често полажу обе странке и да она не доводи до завршетка спора. Вид. и R. J. Bonner – G. Smith, 146, где аутори указују на недостатке овакве поделе врсти заклетви, истичући да нису исте евиденторне заклетве које су изазивале окончање спора („одлучујуће“) и друге евиденторне заклетве које су се касније користиле у Атини.

јер је судија по аутоматизму доносио пресуду, без даљег разматрања предмета (*omnynta krinein*). За разлику од Атине и многих других правних система, у Гортини се често и са странкама поступа слично. Наиме, Законик и у погледу заклетве странака у одређеним случајевима предвиђа да ће једна од њих имати „предност у заклетви“. То је најчешће тужени, мада не искључиво: тако, рецимо, законодавац предвиђа да уколико неко силује кућну робину, робинја има предност у заклетви.²⁵ Када странка коју је закон одредио као ону која треба да се закуне то и учини, за судију је поступак завршен и он на основу тога изриче пресуду. Уколико странка која је *orkiotos* не прихвати да се закуне, спор добија супротна страна. Оваква врста заклетве странке се у литератури због тога често назива и „одлучујућом“ (*decisive oath*), јер се њоме прелама судбина спора.²⁶

Примера има много. Тако се у Законику среће одредба према којој жена после развода може да задржи одређени део имовине, али све друго мора да врати своме мужу. Уколико би је муж оптужио да је понела са собом више од онога што јој припада, судија је позива да положи (пургаторну) заклетву (*apomosia*) Артемиди у храму да то није тачно и већ на основу саме те њене изјаве коју буде дала уз заклетву, доноси се пресуда у њену корист:

„А ако се муж и жена разведу, она нека задржи оно што је њено, што је донела мужу и половину прихода, ако би их било од њене имовине, и половину свега што је уткала штогод то било, и пет статера, ако је муж узрочник развода, а ако муж изјави да он није узрочник, нека судија одлучи заклевши се. А ако (она) однесе нешто друго што припада мужу, нека плати пет статера и нека (врати) оно што би однела, а оно што је покупила нека надокнади. А у погледу ствари за које пориче, нека (судија) пресуди да жена положи заклетву порицања Артемиди у храму Амиклајском пред (кипом) Стрељачи-

²⁵ I 11–16. Ово место је необично и изазвало је различита тумачења, јер се у истој, другој колумни Законика, нормира и силовање слободне жене, али се њој, зачудо, не даје „предност у заклетви“. Но, текст је лексички толико недвосмислен да преостају само домишљања због чега је законодавац тако поступио.

²⁶ Такав тип заклетве се изгледа среће и раније: један број аутора сматра да сличан карактер има већ заклетва која се помиње код Хомера, када срдити Менелај захтева од Антилоха у *Илијади* XXIII 584 да се закуне испред својих коња и двоколице да га није уз превару победио у трци. Око карактера ове заклетве води се дуга расправа која још увек траје, чији су главни актери M. Gagarin, *Writing Greek Law*, Cambridge 2008, 24 (исти, „Oaths and Oath-Challenges in Greek Law“, Symposium 1995, Köln – Weimar – Wien 1997, 125–34) и G. Thür, „Oaths and Dispute Settlement in Ancient Greek Law“, *Greek Law in its Political Settings* (ed. L. Foxhall, A. Lewis), Oxford 1996, 57–72. Тир сматра да тај случај представља први пример „одлучујуће“ заклетве, код кога би се самим заклинањем, уколико га прихвати изазвана страна, спор разрешио.

це. А ако јој неко пошто је положила заклетву порицања било шта узме, нека плати пет статера и саму ствар. А ако јој неко стран помогне у одношењу, нека плати десет статера и двоструку (вредност) ствари за коју се судија заклео да је помогао у одношењу“.²⁷

Довољно јасан пример одлучујуће (сада асерторне) заклетве странке, овог пута чак потпомогнуте и заклетвом сведока (који сведоче о чињеници, а не као саклетвеници да верују у оно у шта се заклиње странка), среће се и у другој колумни Законика. Уколико неко буде ухваћен у прељуби, онај ко га је ухватио објављује рођацима ухваћеног (у присуству тројице позваних сведока) да га могу откупити у року од пет дана, а ако је у питању роб, обавештава се његов власник у присуству два сведока.²⁸ Али, ухваћени прељубник је могао тврдити да му је све то намештено. У том случају Законик даје огромну привилегију (посматрано из угла модерног посматрача) онемо ко тврди да је оптужени ухваћен у прељуби, јер њега одређује за страну која ће имати предност у (асерторној) заклетви:

„А ако неко изјави да је ухваћен преваром, нека се закуне онај ко га је ухватио, у спору од педесет статера и више, са четворицом других, свако полажући за себе свечану заклетву, а у случају апетајра са двојицом других, а у случају војкеја власник са још једним, – да је ухваћен у прељуби, а не преваром“.²⁹

Но, да ли је то баш тако велика привилегија? Она је скопчана са снажним моралним и религијским притиском на онога ко се куне, који мора бити чврсто убеђен да је заиста дошло до прељубе и да никако не сме говорити неистину. Уз то, мора га подржати и одређени број заклетих сведока, што није лако имати уз себе уколико ситуација није била сасвим недвосмислена. Ко су ти сведоци, како се они обезбеђују (по свој прилици то су Латеови *Schreimannen* – људи, обично суседи, који се позивају виком док се врши

²⁷ II 45 – III 12. Сличан пример пургаторне одлучујуће заклетве садржи и тзв. други Законик (IC IV 47, 16–26) где се наводи случај када туђ роб побегне лицу коме је поверен на чување. То лице може скинути са себе кривицу заклињући се да ничим није допринео његовом нестанку. У супротном би платило вредност роба. Дакле, избор је био између (лажне) заклетве и одређене суме новца. Законодавац је уверен да ће излагање ризику проклетства бити јачи мотив од имовинског губитка.

²⁸ Вид. фн. 14.

²⁹ II 36–45. Апетајри представљају посебан друштвени слој слободних, али непуноправних људи (донекле упоредивих са спартанским перијецима), док су војкеји посебан вид патријархалних робова, који се по свом правном положају и заштити битно разликују од класичних робова у Гортини (*douloi*). Зато њихов статус лексикограф Полукс одређује као положај „између слободних и робова“, Pollux III 83; вид. више D. Lotze, *Metaxy eleuheron kai doulon – Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland*, Berlin 1959.

кривично дело), колико су они могли бити сами сигурни у чињеницу да је прељуба заиста извршена, посебно је питање, али на њега се може донекле одговорити паралелом са једним случајем прељубе из атинског права.³⁰ Другим речима, мада се на први поглед може учинити да је законодавац непромишљено ставио потенцијалног прељубника у безизлазну ситуацију, управо друштвена перцепција снажних религијских обзира представља гаранцију да ће толики број заклетви изнедрити истину.

Гагарин покушава да релативизује значај ове врсте заклетве у гортинском праву, запажањем да се она у скоро свим случајевима појављује онда када је у питању таква чињеница која се тешко доказује на други начин, односно када није вероватно да постоје други расположиви докази.³¹ Мада је то скоро неспорно, та чињеница није од утицаја на природу и друштвени значај таквог моћног доказног средства. Такође је проблематичан и његов закључак да се заклетва користила у тим случајевима само као мање зло: у недостатку других доказа, „заклетва је била боља од ничега“!³² Поверење које законодавац придаје овом доказном средству као апсолутном, одлучујућем, и притом одређује странку која ће имати предност у заклетви, представља истовремено и средство реализовања социјалне политике и превенције у односу на одређена кривична дела или животне ситуације. Самим нормирањем начина на који се доказује њихово постојање, људи се одвраћају и од помисли да нешто од тога учине, тако да би се пре могло рећи да је претња „одлучујућом“ заклетвом била важан инструмент генералне превенције и дисциплиновања друштва.

Ипак, Гагарин заговара мисао да се у старим грчким правним системима оваква, одлучујућа заклетва користила само спорадично и да су „аутоматски поступци“ играли веома ограничену улогу у решавању спорова, тврдећи да ослањање на ишчекивање божан-

³⁰ На овом месту неодољиво се намеће поређење са добро познатим случајем једне прељубе у Атини, када је Еуфилет оптужен због тога што је убио чувеног заводника Ератостена, кога је ухватио са својом женом (Лисија, *О убиству Ератосџена*). Ту се отвара огроман број деликатних питања која могу довести у сумњу тврдњу тужиоца да их је заиста затекао у прељуби. За детаљнији опис овог случаја и различите ставове у литератури поводом њега на српском вид. С. Глигић, „Да ли је дозвољено убити?“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2008, 263–264. Слично као и у том случају, могло би се посумњати шта су то позвани сведоци прељубе у Гортини могли видети. Једино право објашњење је да су они свакако били довољно убеђени да је до прељубе дошло, чим се у то заклињу, а њихово уверење се могло заснивати – баш као у случају Ератостена, већ на чињеници да су прељубник и туђа жена ухваћени заједно у кући, што је за патријархални морал довољно. Даља извођења и доказивање детаља у вези са прељубом нису била потребна.

³¹ M. Gagarin, „Oaths and Oath-Challenges in Greek Law“, 127.

³² *Ibid.*, 133.

ске правде и казне није разрешавало спор који се морао окончати „људским средствима“. Тако он, некад имплицитно, некад експлицитно, негира значај и утицај који је религија вршила на грчко право.³³ Но, већ из наведених примера произлази да је „одлучујућа“ заклетва странака (као и иста таква заклетва сведока) представљала моћан и врло ефикасан механизам нормирања, да је играла важну улогу у правном систему и да није представљала само узгредну епизоду у друштвеној перцепцији најбољих начина за решавање спорова. За прагматичан, аристократски, конзервативни правни менталитет, било је важно да се одлучујућом заклетвом поступак окончава без компликоване дискурзивне форензичне представе, која по правилу траје дужи и доводи до дилема у погледу исхода. Дакако, без снажног уплива религије на укупни социјални и морални хабитус странака, као и снажног религијског колективног осећања, овакав тип заклетве не би био обећавајући и ефикасан. Тек са слабљењем религиозности могла је јачати друга – интересна страна медаље, антрополошки подједнако утемељена као и сама религиозност, што је могло водити ка потенцијалним злоупотребама, о чему касније јасно сведочи Платон, са својим атинским искуством.³⁴

Најзад, трећи тип заклетве у Гортинском законнику се везује са судију који доноси одлуку заклињући се (*dikadden*, атички *dikazein*), што је изазвало понајвише расправа. Према Паркеровом мишљењу, у том случају заклињање и пресуђивање нису два одвојена поступка, већ један. Ту се судија не заклиње да ће пресудити праведно, већ да је тачна чињеница коју је он утврдио, да је пресуда истинита, и тиме узима на себе и религијске последице (кривицу).³⁵ Ако се прихвати такво мишљење, за шта има извесног основа, онда се оно савим уклапа у укупну слику везаности гортинског права за дубоко-слојну религијску подршку. Али, и независно од такве хипотетичне концепције о карактеру судијске одлуке, саме чињенице јасно говоре следеће.

Као што је већ поменуто, у Гортинском законнику се доследно прави разлика између две врсте пресуђивања. У једном броју случајева законодавац предвиђа да судија (*dikastas*) „изриче“ пресуду – *dikazein*,³⁶ где је он везан и пресуду практично само проглашава, уколико утврди да постоји одређено чињенично стање, које је доказано „одлучујућом“ заклетвом странке или сведока. У другом

³³ *Ibid.*, 125.

³⁴ Платон, *Закони* (прев. А. Вилхар), Београд 1971, 948 В – 949 С, вид. ниже фн. 46.

³⁵ R. Parker, „Law and Religion“, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (ed. M. Gagarin, D. Cohen), Cambridge 2005, 73.

³⁶ I 4, 6, 21, 28–29, 35–36; III 6; V 31, 35; VII 45–46; IX 30, 38, 50; XI 27–28, 47–48.

случају судија дискреционо и мериторно одлучује, али под заклетвом – *krinein*.³⁷ Ова констатација не произлази само из анализе појединих случајева, него су ова два начина за доношење пресуде изричито предвиђена у самом Законику: „Нека судија, у свим случајевима када је прописано да пресуди према исказима сведока или заклетви порицања, пресуди (*dikadden*) како је прописано, а у другим (случајевима) нека заклевши се одлучи (*krinen*) о спору“.³⁸

И не само то. На једном другом месту, већ у првој колумни, Законик даје пример таквог, различитог пресуђивања у конкретној ситуацији: „А ако се споре око роба сваки тврдећи да је његов, ако сведок да исказ, нека (судија) пресуди (*dikadden*) према сведоку, а ако сведоче у прилог обојици или ниједном, судија нека одлучи заклевши се (*krinen*)“.³⁹ У првом случају се вероватно ради о сведоку који је сведочио под заклетвом као „овлашћени“ сведок, због чега је исходиште пресуда „по аутоматизму“,⁴⁰ док се у другом случају ради о сведоцима чије су изјаве (из текста није јасно да ли се и оне дају под заклетвом или не) контрадикторне, или уколико њихово сведочење није одлучујуће у корист једне од странака, онда заклетву узима на себе судија и одлучује. Неспорно је, дакле, да се у Гортини јавља веома ретка појава, која није осведочена у другим полисима (осим у поменутом примеру из древног хомерског права⁴¹), да судија доноси две врсте одлука. Поред оне која је свуда уобичајена – да суди на основу свог слободног уверења о резултату доказног поступка и доноси своју одлуку дискреционо, у Гортини у одређеном броју случајева које предвиђа законодавац, судија пресуђује по аутоматизму, тако рећи као посматрач који само констатује чињеницу да је одређена странка или сведок дао изјаву под заклетвом и на основу тога доноси пресуду какву мора. Штавише, када суди дискреционо, он је сам у обавези да поднесе заклетву, док у првом случају то не чини. Тога нема нигде другде у грчким полисима у V и IV веку, барем колико су нам њихове правне системе приближили извори.

³⁷ I 4, 6, 21, 28–29, 35–36; III 6; V 31, 35; VII 45–46; IX 30, 38, 50; XI 27–28, 47–48.

³⁸ XI 26–31. О постојању сличне разлике још у херојско доба сведочи Аристотел, *Полиџика* 1285 б, где су „краљеви једном то чинили уз заклетву, а други пут без ње; а заклетва се састојала у дизању жезла“. За тумачење овог места код Аристотела вид. више L. Gernet, *Droit et société dans la Grèce ancienne*, Paris 1955, 64.

³⁹ I 18–24.

⁴⁰ Око овога су мишљења подељена. У новијој литератури, М. Gagarin, (1989) „The Function of witness in Gortyn“, 49 сматра да чињеница да Законик не каже увек да сведок подноси заклетву не значи да се сведок није заклињао и верује да су сви сведоци сведочили под заклетвом. Другачије становиште заступа R. Parker, (2005) 71, који сматра да би у овом и другим случајевима када Законик не каже изричито да је сведок сведочио под заклетвом, то значило да је он није ни полагао. Али, вид. и M. Gagarin, (2009), 132.

⁴¹ Вид. фн. 25.

Расправа о појму *dikazein* од Хомера, преко Дракона, све до Гортине и других полиса где се такав начин пресуђивања помиње у епиграфским текстовима,⁴² једна је од најотворенијих тема античког грчког права, а расправа дуго не јењава. Она је толико богата да би чак и само навођење литературе која се тиме бавила однело много простора. Због тога вреди упутити једино на најновије одмеравање аргумената двојице најистакнутијих савремених историчара старог грчког права, Гагарина и Тира, који су прошле године по ко зна који пут око тога укрестили копља.⁴³ То, на срећу, није основна тема овог рада, тако да се у овом часу може без штете заобићи детаљно разматрање аргумената везаних за једно или друго становиште. Та велика расправа не дотиче битно основну, неспорну чињеницу која је овде од значаја – заклетва је могла бити не само незаобилазни механизам при утврђивању истине преко сведока и самих странака, него се њој често морао подвргавати и сам судија.

Све у свему, и поред озбиљних упозорења на која указује Гагарин у погледу утицаја религије у праву Гортине, једно се не може оспорити: у гортинском праву је било скоро немогуће доћи до пресуде судије (*dikastas*) без заклетве (што не значи да се спорови нису могли решавати на други начин). Барем онолико колико се види из Законика, када суди *dikastas*, заклетву је или с једне стране полагала странка односно сведок, или је, с друге стране, полагао сам судија. Пресуда је у сваком случају произлазила из заклетве. Сва даља извођења и домишљања у погледу детаља везаних за институт заклетве (поготово она врло дискутабилна хипотеза да се заклетва у Гортини користила само у случајевима када није било других доказа) не могу уклонити ову крупну, а неспорну чињеницу од општег значаја, због које је извесно да је веза религије и права у Гортини била изражена у знатном обиму. Најзад, ваља приметити да је и у другим полисима било познато коришћење заклетве, нарочито на изазов друге стране, али нигде нема трага да је у било коме од њих заклетва била овако прецизно норматив-

⁴² Један од најзначајнијих радова о појму *dikazein*, који је за собом повукао велику расправу је G. Thür, „Zum *dikazein* im Urteil aus Mantinea (IG V, 2, 262), *Symposion* 1985, Köln–Wien 1989, 55.

⁴³ M. Gagarin, „Legal Procedure in Gortyn“, *Symposion* 2009, Wien 2010, 135. У истој књизи је садржан и одговор, в. G. Thür, „Legal Procedure in the Gortyn Code: Response to Michael Gagarin“, *Symposion* 2009, Wien 2010, 147–150. Од новијих радова корисно је консултовати и J. Davies, „The Gortyn Laws“, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (ed. M. Gagarin, D. Cohen), Cambridge 2005, 311 и даље. Спорно је много тога, па чак и тако фундаментално питање ко је био *dikastas* и да ли је он исто што и *kosmos* (највиши државни чиновник у већини критских полиса) или специјализовани судски орган.

но уређена. Ово се поготово односи на „одлучујућу“ заклетву, што додатно указује на то да се сама држава свесно и са намером ослањала на религију, са јасним циљем да се на тај начин обезбеди ефикасно и поуздано судство. Зато би преношење резона из Атине у Гортину и обрнуто могла бити прилично опасна методологија, осим уколико се не користи уз довољну меру опреза.

3. ЗАКЛЕТВА У АТИНСКОМ ПРАВУ

Атина је полис који у IV веку пре н.е. – у периоду из кога потиче највећи број расположивих извора о атинском правном систему и правосућу (првенствено из сачуваних судских беседа атинских логографа) – почива на посве другачијим политичким, економским, обичајноправним и општим друштвеним основама од Гортине средином V века. Не само што је Атина демократски град-држава за разлику од аристократске Гортине, већ су степен друштвеног конзервативизма, систем привређивања, организација породичног и друштвеног живота, општи ниво и квалитет социјалног развоја битно другачији. Наравно, различито је и обичајноправно наслеђе – док Гортина почива на дорској, прилично ригидној обичајној традицији, Атина је утемељена на јонској, отворенијој обичајноправној подлози. Уосталом, о многобројним разликама Атине, Спарте и критских полиса и њихових правних традиција и институција Платон тако уверљиво сведочи у својим *Законима*. Но, оно што вероватно понајвише утиче на разлике у правним установама, а поготово у погледу значаја заклетве и њене друштвене улоге, јесте живахна робноновчана привреда која је у Атини довела до приличног крућења религијског ауторитета и страха од богова. Уосталом, и Аристотел сматра да је процес богаћења (*phylochrematia*) у случају Спарте био један од разлога за растакање њених древних установа и традиционалног начина живота.

Разлике између Гортине и Атине се појављују не само у општим елементима друштвеног окружења и правног система, већ и у самим врстама заклетви, као и њиховом карактеру. У време говорника Атина није познавала апсолутну, „одлучујућу“ заклетву једне странке или сведока, него се заклетва користила као један вид судског двобоја – свака странка је требало да се закуне у истинитост својих тврдњи, али значај те заклетве на коначни исход спора уопште није морао бити пресудан, јер је поротна хелијеја (а и други судови, укључујући и изабране арбитре – *diathetai*) одлучивала и на основу других доказа. Дакако, и у Атини се користило изазивање друге стране да положи заклетву или се нудила соп-

ствена, али су такви изазови били прилично ограничени, како по учесталости тако и по практичном домету.

Заклетва (*horkos*)⁴⁴ којој највише пажње поклања антологијско дело Роберта Бонера *Докази у аѿинским судовима*,⁴⁵ асерторна је или пургаторна, али у сваком случају евиденторна (*evidentary oath*), што подразумева заклетву помоћу које оптужено лице покушава да нешто докаже или да са себе скине оптужбу због нечега што се десило у прошлости. То је, по антрополошкој логици, најстарији и најмање софистициран облик заклетве. У грчким изворима се увођење заклетве приписује једном од најпознатијих митских законодаваца са Крита, Радаманту, сину Зевса и Европе (феничанске принцезе, коју је на превару одвео Зевс прерушен у летећег бика), а Миноговог брата. „Начин на који је према предању решавао ѿарнице Радаманти заслужује наше дивљење због ѿгођа ѿио је он ѿолазио од констѿације да су људи његовог времена чврстио веровали у богове... Изгледа да је он смаѿрао да се судац ниѿио не сме ослањати на човека, него само на богове, ѿа је заѿио све ѿарнице решавао брзо и на једноставан начин. У свакој ѿарници је одређивао да се ѿарничари најпре заједно, и на ѿај начин је брзо решавао ѿарницу“.⁴⁶

Ово су Платонове речи у Вилхаровом преводу, које садрже и призив критике да је у Атини вера у богове већ ослабила, па да ни заклетва више не даје такву сигурност како је то било у дубокој прошлости. Зато Платон сматра да Радамантов метод више не би одговарао тадашњим приликама, него предлаже да се заклетве више не користе. Јер, како он верује, у његово време се готово половина грађана криво заклиње. Али, Платон се зато залаже за заклетву коју треба да положи судија када треба да изрекне пресуду, а предлаже и да заклетву даје сваки грађанин пре него што приступи избору магистрата („управљача заједнице“). Даље се залаже и за заклетву коју треба да положи онај ко треба да донесе пресуду у такмичењу хорова, музичких приредби, судије на гимнастичким такмичењима и коњским тркама – једном речју, у оним случајевима када од заклетве онај који се заклиње неће имати неку нарочиту

⁴⁴ *Horkos* је у грчкој митологији персонификација заклетве односно божанство проклетства, које кажњава оне који се неистинито заклињу. При његовом су рођењу, према легенди, помагале Ериније (Хесиод, *Послови и дани*, 218, 804; *Теогонија* 226–231). Уосталом, занимљива је и српска етимологија, односно веза између речи „заклетва“ и „клетва“, што је, наравно, тема за стручњаке другог профила.

⁴⁵ R. J. Bonner, *Evidence in Athenian Courts*, Chicago 1905. У још екстензивнијем облику о тој теми се говори и у другој прослављеној књизи о атинском судском поступку, R. J. Bonner – G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, I–II, Chicago 1930–1938, II 145–191.

⁴⁶ Платон, *Закони* 948 В–Е.

корист.⁴⁷ Штавише, Платон сматра да не сме бити дозвољено ни у ком случају да на суду неко говори заклинајући се, „нити призивањем проклетства на себе и на свој род“. Аристотел томе додаје и запажање о непоузданости заклетве и неравноправном положају странака које се заклинају, уколико је једна побожна, а друга није.⁴⁸ Звучи прилично рационално, као да речи излазе из уста неког савременог заговорника секуларне државе.

Заклетву су користили и хомерови јунаци,⁴⁹ додуше већ и тада понекад и са намером да преваре супарника.⁵⁰ И код Есхила у *Еуменидама* Атина позива Ореста да се закуне (што он одбија). Ту још увек долази до изражаја снажно уверење да се заклетва не сме користити када то није истина, због чега се Орест и уздржава од заклетве.⁵¹ Изгледа да је Солон у Атини ограничио заклетву на случајеве када није било других доказа, попут уговора или сведока, али Гагарин исправно закључује да таква заклетва није била „одлучујућа“ као у Гортини, јер су је могле давати обе странке.⁵² У Аристотеловој *Реторици* се као доказна средства у сваком говору, па и на суду, помињу и тзв. атехнички методи уверавања и докази (закони, сведоци, уговори, изјаве робова уз тортуру – *basanos* и заклетва).⁵³ Он разликује чак четири врсте заклетви, али и даје упутства како да се најефикасније користи ово доказно средство, увелико опомињући на могућност кривоклетства, што релативизира њен значај.

„27. Што се тиче заклетви, разликујемо четири случаја: или једна страна тражи заклетву од друге [заклетва се натура] и истовремено прихвата да се сама закуне другој [заклетва се прихвата], или се не чини ни једно ни друго, или се једно чини а друго избегава, тражи се, а не прихвата се, или се прихвата а не тражи заклетва.

⁴⁷ Платон, *Закони* 949 А.

⁴⁸ Аристотел, *Реторика* 1377а, вид. ниже.

⁴⁹ Хомер, *Илијада* (прев. М. Ђурић), Београд 1965, XXIII 584. Вид. фн. 25 и праву М. Гагарина и Г. Тира да ли је већ заклетва коју је Менелај тражио од Антилоха у *Илијади* имала карактер одлучујуће пургаторне заклетве.

⁵⁰ Хомер, *Одисеја* (прев. М. Ђурић), Београд 1965, XIX, 395.

⁵¹ Есхил, *Еумениде*, 429–432.

⁵² Ипак, овај податак се заснива на релативно несигурном извору из друге руке (а не самом тексту закона), у коме има доста спорних ствари. Више вид. М. Gagarin, „Oaths and Oath-Challenges“, 127–128. Отворено је и питање да ли је пре ове Солонове интервенције свака страна подносила своју заклетву добровољно, а да је Солон увео могућност да магистрат наложи полагање заклетве, како сугеришу R. J. Bonner – G. Smith, II, 160–161.

⁵³ Аристотел, *Реторика* (превод М. Вишић), Београд 1987, I, 15. Под „техничким“ доказима Аристотел подразумева оне које усмено износи странка током поступка, а под „атехничким“ оне доказе који су унапред припремљени у писменом облику и које чита судски службеник током говора странке, када то странка затражи, вид. више М. Gagarin, *Writing Greek Law*, Cambridge 2008, 190.

Осим тога, овде се може поставити и питање да се можда већ раније нисмо присезали, или пак наш противник. 18. Заклетва се не тражи зато што се људи лако криво заклињу, као и стога што се противник, кад се закуне, ослобађа своје обавезе, а ако се пак не закуне тужитељ ће сматрати да ће га судија осудити, а и опасност да се одлука препусти судијама је мања, јер се њима, а не личном противнику, указује поверење. 29. Ако странка одбије да се закуне, то може образложити тврдњом да заклетва искључиво вреди кад је реч о новцу и да би се заклела да је неваљала особа, јер је боље бити такав због ичега, него због ничега. Према томе, ако се човек закуне, постићи ће, а ако одбије заклетву, изгубиће што жели. Доследно томе, одбијање може као разлог имати врлину, а не и бојазан од кривоклетства. Овде добро пристаје Ксенофанова изрека да *није исто кад безбожник ђобожног ђозива на заклетву*. То би било исто као кад би снажан позвао слабога да зада или прими ударац. 30. Ако странка прихвати да се закуне, то може образложити тиме да она има поверења у себе, а не и у свога противника, окренувши Ксенофанову изреку, рећи да би то било исто као кад би безбожник натурао, а побожни прихватао заклетву, и да би било страшно не прихватити заклетву на коју се позивају и саме судије пре но што изрекну пресуду. 31. Ако пак од некога тражимо заклетву, то можемо поткрепити тиме да је знак чисте побожности кад човек своје дело препушта боговима и да наш противник нема потребе за другим судијама, јер се разрешење спора препушта самоме њему – да је бесмислено не прихватити заклетву у случајевима кад се од других тражи да се закуне⁵⁴.

После овога, Аристотел још говори и о другим случајевима, а нарочито о контрадикторним заклетвама. Циљ због кога је наведен овај Аристотелов цитат је да се дочара амбијент и начин размишљања о заклетви у Атини, који је културолошки и психолошки прилично другачији од оног у Гортини. Али, за разлику од анализе Гортинског законика која је екстензивнија с обзиром на његову јединственост и укупни значај за разумевање заклетве у раном грчком праву, предмет наше пажње овде сужавамо само на заклетву коју су подносиле *сйранке* у судском поступку. То се увек чинило на основу „понуде“ или „изазова“ на заклетву и зато се заклетва странака у Атини назива *antōmosia*, јер је она на извештан начин увек супротстављена заклетви друге странке, било да се тражи од другог или да се она нуди.⁵⁵ Али, заклетва никада није била уна-

⁵⁴ Аристотел, *Реторика*, 1, 15, 27–33.

⁵⁵ Посебан облик заклетве порицања се називао *exōmosia*, када једна страна доказује да нешто није у стању да учини или да се нечега прихвати, укључујући и заклетву сведока који се куне да му нека чињеница није позната, више вид. R. J. Bonner – G. Smith, II, 162, A. R. W. Harrison, II 95; S. Todd, 127; L. Rubinstein, “Main Litigants and Witnesses in the Athenian Courts”, *Symposion 2001*, Wien 2005, 107.

пред законом предвиђена као у Гортини, нити је имала одлучујућу улогу при разрешењу спора.

Атинску заклетву странака је могуће прилично детаљно истражити захваљујући бројним сачуваним судским говорима, који су нам доступни кроз дела логографа (професионалних писаца судских говора). Па и о једном тако уско дефинисаном питању, о коме постоји солидан број извора, још увек има много контроверзи. Мада се о заклетви у атинском праву доста писало у литератури и мада се она често помиње у изворима, то се налази у приличној несразмери са стварним обимом у коме се заклетва странака изгледа заиста и појављивала у судском поступку. Ствари стоје прилично слично као и са, за модерног читаоца, врло екстравагантним и бруталним доказним средством *basanos* – узимањем изјаве од робова као сведока уз примену тортуре (о чему је овај аутор већ писао и покушао да укаже да се у пракси тим доказним инструментом много чешће претило, него што је уистину било примењивано).⁵⁶ Исто тако се у атинском форензичном беседништву често позива, алудира или помиње заклетва, али само у малом броју случајева имамо јасан доказ да је заиста и примењена као доказ. Најчешће је то био изазов који би једна странка користила када је било јасно да га друга странка не може прихватити (јер су остали докази сувише јаки, пошто је у питању опште позната ствар, и сл.), па је имала за циљ да само учврсти поротнике у уверењу да онај ко одбије заклетву није у праву.⁵⁷ Због тога је овакав начин коришћења заклетве („изазов заклетвом“), као тест истинитости правно или морално релевантне тврдње друге странке, у одређеним околностима био веома примамљиво средство, за којим се лако посезало, али се изгледа није баш лако и прихватало. Наравно, с друге стране, онај ко супарника позива на заклетву, мора бити спреман да се и сам закуне (отуд: „противзаклетва“), тако да се овај мач са две оштрице ипак морао опрезно употребљавати.

⁵⁶ С. Аврамовић, „Тортура над робовима-сведоцима и судски поступак у древној Атини“, *Испражне радње и помоћна средства у судским поступцима кроз њиховијест* (ур. М. Гардаш), Осјејек 2010, 1–13. Вид. до сада најпотпунији рад о овом доказном средству, G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens, Die Proklesis zur Basanos*, Wien 1977.

⁵⁷ Узгред, на заклетву се позивало како у кривичним тако и у парничним предметима, како би се то данас рекло, иако подела на те две гране права у Атини није постојала. Разликовали су се једино поступци с обзиром на процесно средство којим се покрећу: они који су покренути тужбом *dike* (који је подизала оштећена странка, која се због тога често поједностављено назива „приватном“) и тужбом *graphe* (која се покретала ради заштите јавног интереса, због чега се обично назива „јавном“ тужбом). О непоклапању схватања појмова „јавно“ и „приватно“ у атинском и савременом праву, вид. више С. Аврамовић, „О подели на јавно и приватно право у праву грчких полиса“, *Анали Правног факултета у Београду* 5/1982, 821–826.

Док је у старијим грчким правним системима заклетва имала карактер скоро апсолутног доказа (нарочито у Гортини, где је сам закон предвиђао у којим случајевима *једна* страна треба да се закуне), у Атини је у IV веку пре н.е. заклетва странака постајала све мање поуздано доказно средство. Додуше, и у старијем атинском праву заклетва је играла важну улогу нарочито када је у питању кривично дело убиства, где се користио посебан вид заклетве – *diōmosiai*, али је остало нејасно у којој фази суђења се она полагала: да ли током претходног поступка, како сматра Караван,⁵⁸ или се она, како тврди Мекдауел, полагала на самом почетку суђења, пре него што странке започну свој говор.⁵⁹ То је скоро ван сваке сумње уколико се радило о суђењу на Ареопагу, јер о томе недвосмислено сведочи Демостен. „Пред Ареопагом, где закон дозвољава и предвиђа да се суди за убиство, најпре онај ко некога оптужује подноси заклетву, призивајући да нестане он сам, његова породица и његова куће [уколико лаже, прим. С.А.], а не уобичајену заклетву, већ ову која се не подноси ни у једном другом случају, стојећи на исеченим деловима вепра, овна и вола, који су били заклани тачно одређеног дана од стране тачно одређене особе, тако да сви религијски захтеви буду испуњени“.⁶⁰ Исечене делове животиња приликом полагања заклетве помиње и Есхин, једино што се код њега наводи да заклетву подноси победник на крају поступка, као и да се тај обичај, за који каже да је од давнина остао од предака, спроводи при суђењу на Паладијуму.⁶¹ Ови случајеви се често наводе у литератури с обзиром на своју необичност, па се лако памте и остају у сећању оних који их једном прочитају. Али, већ од Есихна се чује да је то само реликт далеке прошлости, а питање њене пробативне вредности, па и фреквентности, остаје отворено, готово у IV веку пре н.е. Ипак, не може се искључити могућност да такав крвави мизансцен може оставити прилично снажан психолошки утисак на свакога ко се заклиње у тим условима, што у комбинацији са мањим или већим степеном побожности, ипак донекле може гарантовати бар приличан степен сигурности исказа датог под овако изведеном заклетвом.

⁵⁸ E. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, New York 1998, 139–143. R. J. Bonner – G. Smith, II, 165 сматрају да је овај облик заклетве у почетку означавао само заклетву којом је тужилац оптуживао туженог, док је касније она подразумевала и заклетву оптуженог да није извршио убиство.

⁵⁹ D. M. Mac Dowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester 1966, 97–98.

⁶⁰ Demosthenes, (XXIII) *C. Aristocrates*, 67.

⁶¹ Aeschines, II 87. Наравно, у том случају заклетва нема доказни карактер, него више има улогу да умири савест судија.

Иначе, призивање несреће на себе и своју породицу сретало се и код неких других случајева заклетве који су сачувани у изворима, а који нису везани за убиство,⁶² али је све то заједно више имало застрашујући и превентивни него доказни карактер (поготово када се заклетва даје пошто је суд већ одлучио о предмету⁶³). На то указује и Демостен, истичући да би онај који би се криво заклео „понео са собом проклетство кући на своју децу и своју породицу“.⁶⁴ Најзад, чињеница да је на заклетву тужиоца по правилу својом заклетвом одговарао тужени, бранећи се помоћу ње да није извршио убиство,⁶⁵ јасно показује да је заклетва у IV веку изгубила карактер ексклузивног и поузданог доказног средства, како је то у многим случајевима било у Гортини, већ се претворила у неки вид неопходног процесног парирања другој страни у спору. Одбијање заклетве, као у Орестовом случају, било је скоро сасвим превазиђено смањеним страхом од религијских санкција и ерозијом друштвеног морала у време тешке друштвене кризе током IV века. Па ипак, имајући у виду поменуте примере, не би се сасвим смела потценити улога овако изведеног доказа кроз заклетву. Тако је било у поступцима који су се водили на Ареопагу и пред Паладијумом.

Мада се за убиство судило по правилу пред посебним судовима (осим Ареопага и Паладијума, још и пред Делфинијумом, Фретом или Пританијумом), за убиство се могло судити и пред „редовним“, поротним судом, хелијејом, у посебном поступку *apagoge*.⁶⁶ Ту се радило о случају када је било који атински грађанин могао ухапсити убицу, одвести га у градски притвор и предати га Суду једанаесторице са оптужбом због убиства. Против оптуженог би се подизала тужба *graphe* (тзв. јавна тужба, коју је могао покренути било који грађанин), док се у свим другим случајевима убиство гонило тзв. приватном тужном *dike*, коју су могла подићи само заинтересована лица, односно рођаци убијеног.⁶⁷ У том поступку нису забележени случајеви подношења специјалне заклетве *diōmosiai*, и по свој прилици она се у тој ситуацији није ни користила, тако да је, поготово с обзиром на карактер гломазног поротног судског тела, евентуално била на располагању тек само „обична“ заклетва.

⁶² Andocides I, 98; Lysias XII 10; Demosthenes (XXIV) C. *Timocrates* 151.

⁶³ D. M. Mac Dowell, *Athenian Homicide Law*, 93 сматра да је то била пракса и пред другим судовима када се судило за убиство, а не само у поступцима пред Паладијумом.

⁶⁴ Demosthenes, (XXIII) C. *Aristocrates*, 68.

⁶⁵ Antiphon VI 16; Lysias X 11; Demosthenes (XXIII) C. *Aristocrates*, 69.

⁶⁶ Вид. више М. Н. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, Odense 1976.

⁶⁷ Више о различитом схватању појмова јавно и приватно, вид. С. Аврамовић, „О подели на јавно и приватно право у грчким полисима“, *Анали Правног факултета у Београду* 5/1982, 821–826.

Заклетва се у хелијеји морала давати изван простора где се судило (уосталом, као што се и тортура над робовима, као доказно средство, изводила ван суднице) и она је представљала посао који је морала обавити сама странка, а не било који судски орган. Због специфичног састава судског тела, које је бројало најмање 201 поротника, али се њихов број у зависности од врсте спора могао пењати на 401, 501, 1001, 1501, итд., економија поступка је налагала да се трајање суђења што је могуће више рационализује. Уосталом, због тога је, између осталог, уведено и мерење времена које су странке имале на располагању за свој говор, уз помоћ тзв. воденог сата – клепсидре.⁶⁸ Време се није могло трошити на ритуале попут свечаног заклињања, у коме мора да учествује и неки свештеник, или на пребијање робова док се не добије очекивани исказ. Зато је у једном спору оптуженом Конону тужилац Аристон приговарао да је заклињао једног по једног њиховог сведока на олтару, само са циљем да продужи и опструира поступак пред арбитрима, доказујући на тај начин некоректност друге стране.⁶⁹ То, наравно, имплицира и закључак да је свима било јасно да су те заклетве биле непотребне.

Уколико би изазов на заклетву током главног претреса у Атини био прихваћен, одлазило се пред оближњи храм, где би се заклетва изговарала уз прилично формални ритуал и учешће свештеника. Онај ко полаже заклетву (а то су у Атини могле бити и жене⁷⁰) испред храма би узимао у своје руке делове меса закланих жртвованих посвећених животиња или би на њима стајао, како би се тиме на себе навукла несрећа у случају да лаже, а поред онога ко се куне стајала су његова деца (како би и њих погодило исто зло). Све се то дешавало пред великим бројем окупљених људи, од којих су неки често знали праву истину.⁷¹ Ритуал је у основи сличан ономе који је био предвиђен за давање заклетве у случају убиства. Али, тај ритуал многима сам по себи вероватно више није много значео нити их је много бринуо, тако да имамо сведочанство,

⁶⁸ Термин „водени сат“ се усталио, мада клепсидра уопште не личи ни на какав компликовани механизам, већ представља две амфоре са малом рупом при дну, кроз коју лагано истиче вода у доњу амфору док траје говор. Вид. више С. Аврамовић, „Атински корени савремених процесних принципа“, *Евројске идеје, античка цивилизација и српска култура* (ур. Ксенија Марицки Гађански), Београд 2008, 11–28.

⁶⁹ Demosthenes, (LIV) C. Conon, 26.

⁷⁰ Познати случај је забележен код Лисије, када жена нуди да се закуне да је, када је њен муж отпловио на пут, противнику у спору дао на чување пет талената новца, што овај касније пориче (али се и у овом случају све завршава само на понуди заклетве, која се не реализује), Lysias 32, 13.

⁷¹ R. Parker, 70; W. Burkert, *Greek Religion* (превод са немачког), Cambridge MA 1985, 250 и даље.

додуше у Аристофановој комедији *Облаци*, што није баш најпоузданији извор, да је чувени лик из те комедије Стрепсијад рекао да ће прихватити да се закуне да није дужан новац, што је учинио на такав начин да је било очигледно да за њега заклетва не значи баш много.⁷² Из тога, а и из других извора, поготово Платона и Аристотела, произлази да заклетва није претерано импресионирала странке (а вероватно више ни поротнике), па се због тога по свој прилици релативно ретко заиста и примењивала. Отуда се заклетве странака не помињу баш тако често у сачуваним говорима атинских логографа.

Додуше, свако суђење је започињало нечим што бисмо данас могли назвати „претходни поступак“ (*anakrisis*), који се водио пред архонтом, у коме би обе странке морале да се зауну (*antōmosia*).⁷³ Но, та заклетва се по свој прилици односила само на то да су документи и докази које су том приликом предали архонту истинити (а не фалсификовани⁷⁴), али не и на то да је све што ће у том претпоступку рећи истинито (што би личило на неку врсту промисорне заклетве).⁷⁵ Има и непосредних сведочанстава о томе да је поступак по правилу почињао заклетвом обе странке, која је вероватно представљала само формалост и није много утицала на исход спора.⁷⁶ Тако у шестом Антифонтом говору наилазимо на место у коме оптужени каже да су се на почетку суђења тужиоци заклели да је он планирано (*bouleusas*) убио Диодора, а да се потом он заклео да га није убио нити сам нити планираним убиством уз помоћ неког другог.⁷⁷ Али, таква врста заклетве је била прилично формалистичка

⁷² Аристофан, наравно, карикира многе појаве у атинском праву, нарочито, на пример, настојање старца Стрепсијада, који је у дуговима, да се ожени својом младом рођаком због тога што је била богата епиклера. Али, и поред карикирања, код Аристофана се могу назирати барем неки трагови стварних односа и у заостреном облику сагледавати мане атинског правног система. За општу оцену вредности и поузданости Аристофанових комедија као извора за правну историју, као и детаљнију оцену ове комедије вид. више D. MacDowell, *Aristophanes and Athens*, New York 1996, 113.

⁷³ A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, II, Oxford 1971, 99.

⁷⁴ Такав је, на пример, случај код Demosthenes, (XLII) *C. Phaenippus* 11–12, где видимо да су се претходно обе странке заклеле да ће дати тачан преглед своје имовине.

⁷⁵ *Anakrisis* се, као један облик припремног рочишта, одвијао пред инокосним органом – магистратом. Циљ овог поступка је био да странке сагледају доказе које ће користити друга страна, чиме се рационализује ток главног поступка пред поротом. Према неким мишљењима, овај поступак је остатак из времена када су странке одлазиле пред архонта, односно басилеуса да им пресуди спор, тако да је чак и у IV веку архонт могао да оконча поступак (D. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978, 240), насупротив мишљењу да је његова улога углавном била да сагледа доказе, одреди време колико ће странке имати на располагању на суђењу за свој говор (S. Todd, 127), али свакако и да олакша посао логографима.

⁷⁶ Вид. детаљније M. Gagarin, *Writing Greek Law*, 113; H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, I–III, Leipzig 1905–1915, 830 и даље.

⁷⁷ Antiphon VI, 16.

и њоме је поступак у ствари само започињао, док је у Гортини, на- супрот томе, „одлучујућа“ заклетва била средство за окончање спора.

Међутим, када се током главног претреса пред поротом појави неко појединачно спорно питање, странке су, како је јасно одсликао Аристотел, могле или да затраже од друге стране да се закуне или да, пак, понуде да се они сами закуну у погледу одређене чињенице. Та врста заклетве, међутим, представљала је најчешће само процесну претњу. Из највећег броја извора произлази да се изазов заклетвом упућивао другој страни (било да је једна страна нудила заклетву или је позивала другу да се она закуне), а да се притом није баш очекивало да ће бити и прихваћен. Ово утолико пре јер би сам начин формулисања на шта противник треба да се закуне могао бити такав да изазов на заклетву није било лако прихвати- ти. Наиме, у Атини није унапред било прописано о којој чињеници се треба заклетити, тако да је сама формулација захтева могла бити веома деликатна за другу страну. Из тих разлога, врло је мали број случајева о којима сведоче извори да је заклетва заиста и положена. Један од тих ретких случајева је када отац оспорава очинство своја два сина и покушава да наговори њихову мајку да одбије да се закуне, уз накнаду од 30 мина, али када је дошло до поступка, мајка ипак прихвати заклетву, тако да отац изгуби спор.⁷⁸ Наравно, остаје отворено питање да ли је у том случају давање заклетве онога ко је изазван имало карактер „одлучујуће“ заклетве, како су сматрали Бонер и Смит. То, чини се с правом, оспорава Гагарин,⁷⁹ јер су снажан утисак могли оставити и други евентуални докази, који би донекле могли ублажити ефекат прихваћене заклетве. Ипак, иако није било апсолутни доказ, сигурно је да је прихватање заклетве од стране супарника увек представљало веома неповољну чињеницу (мада не нужно и одлучну), за онога ко је заклетву тражио, па је добио. Уосталом, некада је већ сама понуда заклетве могла да изазове повољну реакцију поротника, што покушава да издејствује Исеј у говору о Еуфилетовом грађанском статусу, када истиче како су пред арбитрима и мајка и отац нудили заклетву да је Еуфилет, који је избачен из листе деце када су се оне ревидирале, пуноправни грађанин.⁸⁰ На значај заклетве указује се и у чувеном Антифонтовом говору о убиству Херода, где се тужилац брани, између осталог, и тиме што тврди да сведоци тужиоца нису поло-

⁷⁸ Demosthenes, (XXXIX–XL) *C. Boetus I*, 3–4; *C. Boetus II* 10–11.

⁷⁹ R. J. Bonner – G. Smith, II, 159; M. Gagarin, „Oaths and Oath-Challenges in Greek Law“, 129.

⁸⁰ Isaeus, XII 9–10.

жили заклетву (што је нарочито могло бити важно код кривичног дела убиства, где је заклетва ипак формалнија).⁸¹

Све у свему, јасно је да је у Атини заклетва изгубила умногоме од оне поузданости и процесне улоге коју је имала у гортинском праву, поготово због тога што у Атини више не постоји заклетва једне, овлашћене стране, којом се окончава спор. Сам контрадикторни и билатерални карактер заклетве странака у Атини је ово доказно средство прилично релативизовао, тако да се уистину она често сводила само на претњу, реторички трик и процесни маневар, а изгледа да је у пракси заиста била релативно ретка. Ипак, не треба сасвим занемарити чињеницу да је заклетва странака, барем у неколико случајева, одиграла важну, ако не и пресудну улогу у коначном исходу – наравно, не као формално „одлучујућа“ заклетва у Гортини – него као доказно средство коме поротници верују. Уз то не треба заборавити ни то да је заклетва имала своје место у атинском правном систему и у облику заклетве сведока, која се, додуше, од сведока могла захтевати углавном или искључиво у случајевима убиства.⁸²

Остаје још да изнесемо једну претпоставку у погледу смањеног коришћења заклетве у Атини у време говорника. Поред свих већ наведених социјалних промена и измењеног менталитета о којима се нашироко говори у литератури, који су свакако првенствено утицали на умањену улогу заклетве, чини се да је њеном постепеном потискивању могла доприносити компликована и, вероватно, скупа процедура – ритуал, који је падао на терет странке која је желела да заклетвом стекне предност. Не знамо тачно како се компензовала и колика је била накнада за жртвоване животиње (није искључено да их је морала обезбедити и сама странка), али би се могло веровати да је често трошак премашивао могућу корист и вредност самог спора. Због тога се заклетва сведока користила само у најекстремнијим и најделикатнијим случајевима, какво је убиство.⁸³ То је истовремено и доказ да она није сасвим изгубила

⁸¹ Antiphon, V 12.

⁸² D. M. Mac Dowell, *Athenian Homicide Law*, 100. Осим тога, велика пажња је, барем у литератури, поклоњена промисорној заклетви поротника у хелијеји, која се полагала колективно, једном годишње и чију су садржину неки аутори покушали (мање или више успешно) да реконструишу, вид. више R. J. Bonner – G. Smith, II, 153; M. Garin, *Writing Greek Law*, 204–205; S. Todd, 54.

⁸³ Уосталом, из сличних разлога је у старом римском праву постепено истискиван из употребе најстарији судски поступак у споровима око својине у форми *legis actio sacramento* (где се на име опкладе – *sacramentum*, у почетку полагало у храм пет волова и пет овнова, с тим да се волови онога за кога се испостави да је бесправно виндицирао, принесу на жртву боговима). У том делу поступак виндикације и контравиндикације има велике сличности са атинском заклетвом и противзаклетвом. Но, управо због велике непрактичности и скупоће ова врста поступка је, уз мало правне акробатике од

доказну вредност, већ напротив – њој се прибегавало онда је то најважније. Њен додир са религијском осећањима, уверењима и предрасудама, који су – без обзира на промењене околности и њихово очигледно сплашњавање у IV веку пре н.е. – још увек били довољно јаки (свакако јачи него данас) и баш због тога резервисани за најтеже кривично дело, у уверењу да ипак није лако лажно се заклету. Уосталом, ипак је заклетва у целокупној правној историји једна веома раширена, укорењена и упорна правна појава, која није типична само за грчке полисе, већ преживљава столећа и миленијуме.

4. АНТРОПОЛОШКА УНИВЕРЗАЛНОСТ ЗАКЛЕТВЕ

На крају се неумитно намеће питање да ли је заклетва, као рефлекс везе права, морала и религије, много општији антрополошки феномен (јер је познају не само античка него и средњовековна, па и савремена права). Њено коришћење у антици, а поготово у средњем веку, литература је обично склона да приписује заосталости друштва, још увек снажној вези са религијом, неспособности државе да на други начин решава неке правне изазове и слично.

Али, ако је то тако, како објаснити чињеницу да је заклетва преживела векове и да се данас, упоредо са ширењем англоамеричког права, све више поново распростире по савременом свету. Сцена у којој сведок полаже промисорну верску заклетву да ће говорити „истину, само истину и ништа осим истине“, није више само кадар из америчких филмова, него и из наших судница. Чак се и у наше, српско, доскора социјалистичко законодавство, у кривично процесно право религијска заклетва недавно уселила на велика врата, као део тзв. хармонизације и глобализације права.⁸⁴

Јер, у једној од од најсекуларнијих савремених држава света – САД, заклетва и различити облици везе са религијом су више него присутни у свакодневном јавном животу. Не само да се амерички национални мото *In God we trust* налази исписан на долар-

стране претора, постепено била замењена другим поступком – *legis actio per iudicis postulationem*. Вид. више Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, Београд 1968, 91–92.

⁸⁴ Закоником о кривичном поступку, који је донет 2006. године, али није ступио на снагу, у чл. 113 је предвиђено да сведок може бирати између свечаног обећања и верске заклетве. Уколико се определи за верску заклетву, она се мора положити речима које су прописане у ст. 4 тога члана: „Заклињем се јединим Богом и свим што ми је најсветлије и на овом свету најмилије, да ћу о свему што будем сведочио и о свему што будем питан, истину говорити и да ништа, што о овој ствари знам, нећу прећутати, и како ја овде истину говорио, тако мени Бог помогао“. После више од пола века атеизма, верска заклетва је ушла у наше законодавство, а тачно прописане речи које се морају изговорити као да враћају наше право у давна времена старог права, које су многи писци називали примитивним.

ској новчаници почев од 1865. године, као и на улазу у конгресну просторију у којој заседа Сенат, него се помињањем бога завршава и америчка национална химна. Државни функционери, почев од председника САД, судија Врховног суда, све до гувернера и судија у појединим државама чланицама, своју обавезну заклетву пре ступања на дужност завршавају познатим *So help me God*, док приликом сведочења у судском поступку сведок полаже верску заклетву стављајући руку на Библију.

Наравно, рекло би се да је све то ипак само реликт, део традиције и декора. Да ли је баш тако? Поштовање исправности тог верско-правног чина веома је формално и има конститутивни карактер, исто онолико колико је и у античком Риму прецизно изговорена (у основи верска) формула била неопходна за ваљаност обављеног правног акта, где је било каква грешка у форми повлачила његову ништавост. Недавно је целокупно човечанство имало прилике да се уживо увери у такав закључак. Наиме, новоизабрани амерички председник је, пошто се са породицом помолио у Вашингтонској катедрали, дошао испред зграде Конгреса да на Капитол хилу свечано положи заклетву и буде уведен у дужност. И тада се десио бизарни догађај који снажно опомиње да заклетва ни данас није правно безначајна ствар. Полажући заклетву, са руком на Библији која је припадала Абрахаму Ликолну, нови председник Барак Обама је, пред милионима људи, начинио грешку, на коју га је навео председник Врховног суда, који је неправилним редом изговорио свечани текст заклетве предвиђен америчким Уставом.⁸⁵ Пошто је очигледно приметио грешку, Обама је направио кратку, непријатну паузу, сачекавши да Робертс понови тај део реченице који експлицитно предвиђа чл. 2, одељак 1 Устава САД, што је он и учинио, али поново погрешним редом. Новом председнику остало је само да се повинује врховном судији и заклетву до краја изговори онако како је изречена. Због тога је Обама морао да накнадно, поново положи заклетву пред председником Врховног суда у Овалном кабинету, пред само неколико извештача, када је изговорио правилан текст, али овог пута без руке на Библији, што је скандализовало велики део јавности у САД и изазвало различите правне коментаре. Дакле, неправилно изговарање формалног текста заклетве и данас се у водећој, најмодернијој и вероватно најсекулар-

⁸⁵ „Ја, Барак Хусеин Обама, свечано се заклињем да ћу извршавати дужности председника САД *верно*, и да ћу свим својим снагама чувати, штитити и бранити Устав САД“, изјавио је 44. амерички председник, понављајући речи које је изговарао врховни судија Џон Робертс. Робертс је, међутим, направио малу грешку, изговорио реч „верно“ после речи „председник САД“, уместо испред речи „дужности председника“ (дакле, требало је: „да ћу *верно* извршавати дужност...“).

нијој земљи савременог света, сматра као озбиљна препрека за пуну правну ваљаност правног акта. Као да смо и даље у старој Грчкој или Риму.

Тако је заклетва прешла дуг пут од оријенталних права до савременог права, сведочећи о тесној вези права и религије, дубоко антрополошки утемељеној. И не само то: опште уверење да је заклетва само музејски правни експонат, о коме је историја рекла све што је имала, апсолутна је заблуда. Све дилеме о томе потпуно развејава недавни спор у суду Северне Каролине, када је један сведок тражио да се закуне на Курану, а не на Библији.⁸⁶ Коначан одговор америчког правосуђа се још увек чека. Одговор није добио ни све снажнији приговор екстремних хришћана да полагање заклетве противуречи библијској заповести да се име Господње не узима у уста узалуд, те да се њеним полагањем вређају верска уверења и слободе, као и да се судница претвара у богомољу. А тек колико ће још пута да се расправља питање заклетве атеисте, о коме је размишљао још Џ. С. Мил у своме чувеном делу *О слободи* (настављајући већ поменуто Аристотелово запажање у *Реторици*), које се своди на дилему да ли се атеиста може натерати на заклетву, а још више какву вредност има таква заклетва, чак и уколико до ње дође. Очигледно, Платона треба изнова читати.

Једном речју, коликогод деловало да је заклетва у античкој Атини далеко од нас и да представља само сегмент прашњаве правне археологије, њено изучавање можда може понудити делић одговора и на неке од савремених дилема о антрополошкој потреби, па и оправданости присуства бога у судници, као и у праву уопште.

Sima Avramović

Faculty of Law

University of Belgrade

RELIGION AND LAW – OATH IN ANCIENT GREEK LITIGATION

Summary

The author firstly points to deep relationship between law and religion, both in historical, and in substantial sense, and tries to illustrate it by examining oath characteristics in ancient Greek law. He analyses use of oath in the oldest European preserved collection of laws, the 5th century BC Cretan Law Code of Gortyn, including oaths of witnesses, parties and of the judge. He points particularly to unique practice

⁸⁶ <http://www.devilsdictionarydefiled.com/Essays/CourtOath.html>

of the oath preference set by the statute, leading to automatic decision of the judge (krinein) if a party, designated by the legislation, takes an oath as prescribed. In that context, the author introduces the term „designated witnesses” for those who testify to something they have been formally summoned to witness in early phase of Greek law development, particularly in the law of Gortyn. He states, contrary to Gagarin, that its wide presence in the Gortyn Code is a strong proof of considerable overlaps between religion and law.

In examining oath in Athens, he concentrates mainly to oaths of the parties, admitting that its use was generally less important and frequent than in the law of Gortyn. However, he tries to explain decline of oath practice in the 4th century BC Athens not only as a consequence of religious feelings decline and overall modernization of the society, but also as a result of complicated and expensive ritual of oath taking, sometimes exceeding or approaching total value of the case itself. This is why the oath of witnesses was demanded only in the most important, homicide cases in Athens. Finally, the author concludes that the use of religious oath is an universal anthropological phenomenon, and not necessarily a mark of primitive law. It has been spread over the millenniums and centuries up to the contemporary times, being still alive and vivid even in the most secular modern systems.

Key words: Code of Gortyn.- Law of Athens.- Designated Witnesses.- Decisive Oath.- Witness Oath.- Oath of the Parties.- Judge Oath.

Melina G. Mouzala

Department of Philosophy
University of Patras

NAMES AND FALSITY IN PLATO'S *CRATYLUS*

ABSTRACT: This study attempts an overall interpretation of the *Cratylus*, focusing on Plato's examination, in 385b2–d1 and 429b7–430b1, of the possibility of distinguishing between truth and falsity in respect of names as a fundamental condition of linguistic communication. The study arrives at the conclusion that Plato adheres to a middle course, interpreting names as the products of a complex process which presupposes imitation as well as convention and custom, and attributing to names some relative cognitive value, since he acknowledges them as instruments of dialectic.

KEYWORDS: Plato's *Cratylus*, correctness of names, name-giving, falsity, Antisthenes, neo-Eleatic argumentation

I

The core problematic that emerges in the Platonic dialogue *Cratylus* (or, *On the Correctness of Names: a logical work*), through the confrontation of two *prima facie* radically contrasting philosophical conceptions of language, based on the Sophistic antithesis between the conventional (*nomōi*) view and the natural (*phusei*) one, may be encapsulated in the question: what is the cognitive value of names (*onomata*) in respect of things (*pragmata*) or of beings (*onta*)? Employing this inaugural question as his vehicle, and armed with the elenctic power of his dialectic, Plato strives to lay bare the inherent dangerousness of the positions held by his philosophical opponents on certain leading problems of the time, problems falling within the domains of logic, epistemology and ontology.

The issues raised in the *Cratylus* may be summarized, in our view, in the following questions: (1) Is it possible to draw a distinction between truth and falsity? This first question branches into the following sub-questions: (a) Is the existence of falsity admissible? Do we acknowledge that there exist both true and false statements? (b) If yes, what is the content of a true statement, and that of a false one? (c) What is the relation of a name (*onoma*), as the smallest part of a statement, to true and false statements? Does a name itself have the capacity of displaying truth and falsity? (2) Do things depend on our own logical presuppositions, on the presuppositions established by reason and our representational faculty, as well as on our own cognitive capabilities, or are they independent of us, subsisting in themselves in correlation solely with their own nature? (3) Is it possible to obtain knowledge of things through names?

In order for us to make evident which, in our view, are the real dimensions and the essential direction of Plato's interest in language, we will begin by recalling a number of important observations formulated by Charles Kahn.¹ According to Kahn's interpretation, Plato in the *Cratylus* is not in fact concerned with the issue of the correctness of names (*orthotēs onomatōn*), in the sense in which this problem is determined by the two fundamentally opposed theses in the dialogue, namely whether the relation between names and things is natural (*phusei*) or conventional (*nomōi*), but with an entirely different pair of questions: (1) What are some of the minimal conditions which must be satisfied by the relation between names and things, or more generally by the designating or signifying function of language, in order for words to be serviceable in human communication and the conveyance of information, i.e. in order for statements, and in particular true and false ones, to be possible? (2) What is the usefulness of the study of names, and of words more generally, as a means for the investigation and discovery of the nature of things?

To interpret, in our turn, the two questions posed by Kahn in his interpretation, we may observe that the first has to do with the question of the transmission of knowledge and information, as well as of the verbal formulation and dissemination of an opinion or judgement, while the second touches upon the thorny subject of the actual attainment of knowledge. With the first question – which has, beyond its narrow linguistic-communicational dimension, a broader social one in addition – we shall concern ourselves at length in the second part of this paper, in order to show how the pretext is seized by means of it to ventilate in

¹ See Ch. H. Kahn, 'Language and Ontology in the *Cratylus*', in E. N. Lee, A. P. D. Mourelatos and R. M. Rorty (eds.), *Exegesis and Argument: Studies Presented to Gregory Vlastos*, *Phronesis* Suppl. Vol. 1, Assen and New York 1973, 152–176, esp. 152–153.

the dialogue a fundamental aspect of the vivid intellectual debate which was being waged in the philosophical domain of logic between Socrates and Plato on the one side, and the Sophists on the other.

The second question, which was rightly noted to have constituted the focus of Plato's concern in the *Cratylus*, raises the problem of whether a name, over and above its contribution to the process of conveying knowledge and information, may also usefully contribute to the actual endeavour for the attainment of knowledge of things. We are faced here with a crucial question which takes on a genuinely epistemological and ontological character, given that, at heart, it expresses the quandary whether a name – as an 'imitation of the essence' (*mimēma... tēs ousias*),² as a 'sign' (*sēmeion*)³ designating a thing and as a lexical or phonetic 'image' (*eikona*)⁴ representing it – possesses epistemological and ontological value of equal force to the thing itself, and, by implication, whether it is possible for things to become known through the assistance of names.

Moreover, this problematic serves in the *Cratylus* as an opportunity to bring into relief the characteristic way in which the ontological and the epistemological domain cut across and interpenetrate each other in the philosophical geography of the Platonic *corpus*, as on the one hand it is acknowledged that things possess a 'fixed essence' (*ousian bebaion*),⁵ a permanent nature, which subsists in itself and does not depend on our own cognitive capabilities, and on the other the conditions for knowledge are set forth,⁶ these being stability, identity, invariability, or – in a word – the immutable being of the object of cognition, and what are declared to be the objects of certain knowledge *par excellence* are precisely those things which possess a unique and permanent true nature which is self-referential and is neither relative to us nor dependent on our own representational faculty.

We believe that the two questions which Kahn's interpretation places at the focal point of Plato's concern, as well as his broader assessment that the opposition between the two theories on the relation between names and things does not in the end play such an important role in the dialogue, may be fruitfully combined with the interpretation proffered by R. K. Sprague, in a way that will lead us to a more profound reading of the dialogue. According to Sprague,⁷ the rebuttal of the

² Plato, *Cratylus*, 423c-424c.

³ Ibid., 427c.

⁴ Ibid., 439a. See also D. Fehling, 'Zwei Untersuchungen zur griechischen Sprachphilosophie: I. Protagoras und die *ὀρθοέπεια*; II. *Φύσις* und *θέσις*', *Rheinisches Museum für Philologie* 108 (1965), 212–229, esp. 218.

⁵ Plato, *Cratylus*, 386a and d-e.

⁶ Ibid., 439c ff.

⁷ See R. K. Sprague, *Plato's Use of Fallacy: A Study of the Euthydemus and Some Other Dialogues*, London 1962, 61.

two theories of language is a secondary and ancillary purpose of the dialogue, its primary purpose being to defend the theory of Forms. Furthermore, the same author holds the view that although the refutation of the two theories of language constitutes one of the essential tasks of the dialogue, it does not represent a major purpose other than indirectly, to the extent that its success provides support for the theory of Forms.⁸

The thesis promoted by Sprague does not, in our view, cancel the validity of the first question diagnosed by Kahn, i.e. it does not eliminate Plato's concern for the elementary conditions that the relation of names to things must satisfy in order to ensure linguistic communication, because the theory of Forms in the first part of the dialogue is inseparably linked with the theory of the 'by nature' (*phusei*) correctness of names as presented, to be sure, through a Socratic prism – differing from that of Cratylus – in the passage from 387c to 391b. This linkage is in any case one that Sprague herself takes note of.⁹

In the section of the dialogue just cited, a certain terminology is deployed which appears to presuppose the theory of Forms, but in a version displaying some distinctive features by comparison with, for example, the version found in the *Phaedo* or the *Republic*.¹⁰ In the present case, the dual meaning or function¹¹ of the Form as paradigmatic and as appropriate (*prosēkon*) testifies on the one hand to the effort made by Plato to establish the foundations for a natural (*phusei*) conception of the correctness of language in general, and more particularly of names, as having a close affinity and interconnection with instruction and dialectic, and on the other to Plato's recognition of the importance to be attached also to the physiology of language as a methodological instrument of dialectic, an instrument which he himself seeks to specify along hylomorphic lines. The importance Plato attaches to the physiology of language is linked to the dual meaning or function of Forms, because it is through the latter double endowment of signification that the hylomorphic approach towards names is undertaken. The hylomorphism of the Platonic approach towards names as 'an instrument instructive and discriminatory of the essence' (*didaskalikon ti... organon kai diakritikon tēs ousias*), an instrument 'revelatory of the essence' (*ekphantorikon tēs ousias*), is in our view interpreted in a perennially unsurpassed manner by Proclus, who discloses that within Plato's theory

⁸ Ibid., 56–57.

⁹ Ibid., 52–53.

¹⁰ See J. V. Luce, 'The Theory of Ideas in the Cratylus', *Phronesis* 10 (1965), 21–36, esp. 22 ff.

¹¹ See B. Calvert, 'Forms and Flux in Plato's *Cratylus*', *Phronesis* 15 (1970), 26–47, esp. 26–34. Also J. Derbolav, *Platons Sprachphilosophie im Kratylos und in den späteren Schriften*, Darmstadt 1972, 83–84.

of the natural correctness of names there is room also for a distinct, fully admissible role to be played by the conception of correctness as being a matter of convention (*thesei*). In virtue of its creative cause, which is endowed with scientific knowledge – which is to say, in virtue of the legislative demiurge – a name is 'by law and convention' (*nomōi kai thesei*); and in virtue of its paradigmatic cause it is 'by nature' (*phusei*). Names possess both matter and form, and in respect of their matter they participate rather in the conventional (*thesei*), while in respect of their form in the natural (*phusei*).¹²

Consequently, in contradistinction to Sprague, we esteem that the exposition of a theory of his own on the relation of language to reality, offering a distinctive interpretation of the correctness of names, does not represent for Plato a purpose subsidiary to the primary one of upholding the theory of Forms, but rather a parallel one, because it is precisely in that section of the dialogue (386e-391b) in which a distinctive defence of the natural relation of names to things is presented in the voice of Socrates that the theory of Forms also makes its appearance, and indeed in such a manner as to link the two subjects inextricably to one another. The close affinity of the two subjects is also demonstrated by the fact that both *phusis* (i.e. 'nature')¹³ and *dunamis* (the latter as in *dunamis tou onomatos*, i.e. the 'force' or 'power' of a name),¹⁴ terms occupying a ruling position in Socrates' exposition of the "Platonic version" of the natural correctness of names, are construed by Plato in the *Cratylus* within the framework of his own theory of language in a manner which discernibly alludes to the Platonic theory of Forms, since the notion of *phusis* appears clearly to be linked to the dimension of paradigmatic cause – and perhaps also, in some measure, to that of transcendence – which characterizes the Platonic Forms, while the notion of *dunamis* clearly appears to contain a dimension that is first and foremost *ekphantorikon* – to borrow a term from Proclus¹⁵ – or revelatory of a thing's nature, a meaning which, according to one interpretation, marks a stage preliminary to that which *dunamis* was to acquire in the definition of a 'being' (*on*) encountered in the *Sophist*.¹⁶

According to our view, in the section of the dialogue which includes the passage 386e-391b, the presentation of the Platonic version

¹² See Proclus, *In Platonis Cratylum commentaria*, G. Pasquali (ed.), Lipsiae 1908, 4.16–18, 8.11–14, 18.15–17; for a translation into English, see Proclus, *On Plato's Cratylus*, tr. B. Dubick, London and Ithaca, N. Y. 2007.

¹³ See Plato, *Cratylus*, 387a-394d.

¹⁴ *Ibid.*, 393e-394b.

¹⁵ Proclus, *op. cit.*, 16.12–15.

¹⁶ See Plato, *Sophist*, 247d-e; also D. Mannsperger, *Physis bei Platon*, Berlin 1969, 191–196.

of a natural (*phusei*) conception of the correctness of names is merged with the presentation of a distinctive variant of the theory of Forms, adapted to the circumstances of a theory of language. This coupling principally serves to establish rules and models for the name-making art of the legislator (*nomothetēs*), as well as to reveal the necessity of the relation between this art and dialectic. But by means of this conjunction Plato is also aiming, we believe, to bring to the fore one of the basic tenets of Socrates' practical philosophy, namely the thesis that the art which teaches us how to use a product correctly, precisely because it aims at right action (*orthōs prattein*) and right use (*orthōs chrēsthai*), at welfare (*eupragia*) and good fortune (*eutuchia*), is more estimable than the art which teaches simply how to make a product.¹⁷ Hence in conformity with this thesis, Plato's intention in this section of the *Cratylus* is, according to our interpretation, to show that the art of the legislator – the name-maker – is subordinate to the art of the dialectician and instructor, which is single and indistinguishable, since in Platonic philosophy instruction is accomplished through dialectic.

Yet over and above the partial aim which may be detected in this section of the dialogue, where the theory of language is interwoven with the theory of Forms, the primary aim informing the whole dialogue is, in our view – and in contraposition to the one Sprague has argued for –, the dialectical refutation of the two theories which emerge from the application of the Sophistic *nomōi-phusei* antithesis to the domain of language, and by extension the rebuttal of the Sophistic arguments for the impossibility of falsehood and contradiction, as well as the construction of a flexible theory of language which, at the end of the dialogue (439c ff.), debouches forcefully into the broad and solid and pre-eminently important basin of Platonic ontology, as delimited and determined by the theory of Forms – this time, in its classic formulation.

This philosophy of language lays out the most important logical and cognitive presuppositions of the relation between names and things, and elucidates the ontological status of names in comparison to that of things, taking as the starting-point of each line of argument the assumption that names constitute imitations (*mimēmata*) of the being or essence (*ousia*).¹⁸ The whole treatment of names as resemblances or imitations implies the existence of a certain theory of mimesis¹⁹ which appears to be in harmony with the peculiar conception of the representational arts articulated by Plato.²⁰ Thus Plato's theory of language

¹⁷ See Plato, *Euthydemus*, 278e-282a; also R. K. Sprague, op. cit., 8–9.

¹⁸ See above, n. 2.

¹⁹ Cf. R. K. Sprague, op. cit., 62.

²⁰ See D. Sedley, *Plato's Cratylus*, Cambridge 2003, 148.

evinces that the correctness of names is a question under the guise of which may be presented that in which the issue of the “correctness of imitation” actually consists.²¹ In contradistinction to the corresponding Sophistic theories, this philosophy of language acknowledges – indeed celebrates – the possibility of the existence of falsity, and admits the existence of degrees of truth or correctness in the attribution of names to things. In addition, through the scrutiny of the relation of names to things which takes place in the course of Socrates’ exchanges with each of the two adversaries, it reveals that neither of the dialogue’s two opposing theses is pure of, and unmixed with, structural elements belonging to its rival; and at the culmination of the dialogue, it manifests Plato’s transcendence of this contradiction.

II

The question of the conditions required to achieve linguistic communication, the first of the two issues of concern detected by Kahn in the *Cratylus*, evinces that the problem of the correctness of names possesses a dimension which penetrates deeply into the region of reason and logic, because it is correlated with man’s assertoric capacity itself, i.e. with the capacity of human reason to frame assertions of truth and falsity. We can deduce the measure of this correlation by attempting a cross-fertilization of Platonic with Aristotelian logic and philosophy of language. According to Aristotle’s theory of the relation between thought and language, as enunciated in the *De Interpretatione*, the true and the false reside in the combination and separation of significations effected within the mind, while names and verbs in themselves, considered individually, are like thoughts subsisting without combination and separation.²²

Plato in the *Cratylus* raises the subject of the relation of a name, as the ‘smallest part’ (*smikrotaton morion*) of a statement (385c), with true and false statements, and, near the beginning of the dialogue (385c-d), ends up admitting the possibility of existence of a true or a false name, a view at odds with the position articulated in the *Sophist*,²³ that truth and falsity are found only in complete statements, i.e. in the interweaving of names and verbs. Of course, in the latter sections of the *Cratylus*

²¹ Cf. A. Eckl, *Sprache und Logik bei Platon*, Erster Teil, *Logos, Name und Sache im Kratylus*, Würzburg 2003, 207.

²² See Aristotle, *De Interpretatione*, 1, 16a9–18. Cf. also *Categoriae*, 4, 2a4–10. On the latter passage, see also N. D. Chronis, *To problēma tōn katēgoriōn en tēi philosophiai tou Aristotelous*, Doctoral dissertation, Athens 1975, 39–41.

²³ See Plato, *Sophist*, 262a–264c.

Plato goes on to speak of 'correct' (*ortha*) and 'incorrect' (*mē ortha*) names, as well as of 'appropriate' (*prosēkonta*) and 'inappropriate' (*mē prosēkonta*) ones.²⁴ However, the tendency evident at the beginning of the dialogue to admit that names may be employed as vehicles of truth and falsity testifies to a compelling intension to combine the problematic of the relation between names and things and the issue of the correctness of names with the question of the distinction between truth and falsity.

If we rely on the previously detailed Aristotelian theses from the *De Interpretatione*, it becomes possible to interpret this tendency observable in the *Cratylus* by establishing the following line of argument: a name, as the smallest part of a statement, corresponds to a minimal signification, and as a possible part of a true or false statement, always has a potentiality for participation in the kind of combination which results in the production of truth or falsity. Consequently, the question of the conditions which must be satisfied by the relation of names to things in order for linguistic communication to be achieved additionally assumes a linguistic-communicational – and more generally social – dimension, because any involvement of names in the production of truth and falsity also entails their complicity in the possibility of transmission of knowledge and information, and ultimately in the possibility of realization of the good of human communication, which constitutes the elemental and foundational *quaesitum* of every kind of human society or community.

The problem of whether falsity can exist, and of the distinction between truth and falsity, is twice posed with absolute clarity and explicitness in the Platonic dialogue, first in the conversation between Socrates and Hermogenes (385b-d), and again in the conversation between Socrates and Cratylus (429b-430a); latently and implicitly, however, we believe it to run through the whole dialogue as an intended thematic thread. In the first case, Socrates, in the course of dialectically refuting Hermogenes' thesis, taking his cue from one of the implications of this conventionalist or relativistic viewpoint, namely the existence of autonomous idiolects,²⁵ devises an argument aimed at demonstrating that Hermogenes' subjectivism, i.e. the indiscriminate acceptance of either one or many concurring subjects in the process of creation and attribution or establishment of the usage of a name, leads to the impossibility of any distinction between truth and falsity.

²⁴ See R. K. Sprague, op. cit., 48–49 and n. 25. Also D. G. Nianias, *Platōnos 'Kratylos': Hē philosophia tēs glōssēs tou Platōnos*, Athēnai 1965, 22–23.

²⁵ See N. Kretzmann, 'Plato on the Correctness of Names', *American Philosophical Quarterly* 8 (1971), 126–138, esp. 127–129.

The impossibility of the existence of falsity is a sophism that is examined in depth in Plato's dialogue *Euthydemus* (283e-284d), where the bases of Sophistic support for this thesis are laid out. The basic argument advanced there by Euthydemus is that when one speaks or states (*legein*) 'that which is' (*to on*) or 'things that are' (*ta onta*) – and on condition of course that he is stating that which in fact is, or things that in fact are – he is saying 'things that are true' (*ta alēthē*), and is not expressing anything false. Taking into account Aristotle's remarks in his *De sophisticis elenchis*,²⁶ one discerns that this sophism may be refuted on the grounds of the logical error of *homōnumia*,²⁷ i.e. of equivocal signification, which in the case in question applies, according to E. H. Gifford,²⁸ to the infinitive *legein*, though according to Sprague²⁹ it applies mainly to the participle *ta onta*, but also to the infinitive *legein*, and is manifested principally through the arbitrary semantic equation of the expressions *legein ta onta* and *legein ta alēthē*.

The essence of this argument – which, as we shall explain below, has its roots in a logic shaped by the fundamental assumptions of Parmenidean ontology as to the relations of speaking (*legein*), thinking (*noein*) and being (*einai*) – amounts to the thesis that when one speaks, one is always referring to something that exists. On this thesis hangs the reasoning that whoever says something can only be referring to one of the things that are, because no one speaks things that are not (*ta mē onta*); what is not (*to mē on*) cannot be spoken or stated; things that are not (*mē onta*) are nowhere things that are (*onta*), and neither can one say or do anything to endow them with being.

It is worth noting that when Socrates in the *Cratylus* comes to examine the problem of the possible existence of falsity in the course of the dialectical refutation of Hermogenes' views (385b-e), he employs the same Sophistic argument which in the *Euthydemus* denies the existence of falsity, but to contrary purpose, i.e. in order to demonstrate that false speaking exists. The employment by Socrates in the *Cratylus* of the same argument which is present in the *Euthydemus*, but now with an entirely different intention and the converse apodictic aim, is

²⁶ See Aristotle, *De sophisticis elenchis*, 4, 165b30–166a6.

²⁷ The refutation based on the possible existence of a *homōnumia* belongs to the refutations *para tēn lexin*, i.e. to the class of refutations which detect fallacies dependent on diction; see op. cit., 165b23–27. R. K. Sprague, op. cit., 7 n. 5 employs the English word 'equivocation' to render not only the term *homōnumia*, but also the term *amphibolia*, which in the *De sophisticis elenchis*, 165b26–27 and 166a6–7, is described as a different source of creation of false representations from the former. By contrast, E. H. Gifford, *The Euthydemus of Plato*, Oxford 1905, 35, employs 'equivocation' solely to render the term *homōnumia* (= 'ambiguity of a term').

²⁸ See op. cit., 36.

²⁹ See op. cit., 15 and n. 11.

in our view a clear indication that the *Euthydemus* preceded the *Cratylus*. Responding in the latter work to the argument deployed in the former, Socrates begins from the same starting-point, but proceeds to reverse the line of reasoning: speaking (*legein*) is construed as linguistic action (*praxis*),³⁰ and once one has admitted to using the expressions 'speaking the truth' (*alēthē legein*) and 'speaking a falsehood' (*pseudē legein*), one has confirmed the existence not only of the corresponding actions, namely speaking the truth and speaking a falsehood, but also of the products of these actions, namely true and false statements (*logoi*), and consequently also of true and false names (*onomata*), given that a name is the smallest part of a statement.

The Platonic counter-argument upholding the possible existence of falsity is the one Ctesippus holds up against Euthydemus, at 284c of the homonymous dialogue (tr. Sprague): 'he (sc. the person who tells lies) speaks things that are only in a certain way (*alla ta onta men tropontina legei*), and not as really is the case (*ou mentoi hōs ge echei*)'. We find the same reasoning at 385b of the *Cratylus*, where Socrates is asking Hermogenes about statements (tr. Sedley): 'Is it then the one which states things that are as they are that is true (*ar' oun houtos hos an ta onta legēi hōs estin, alēthēs*), and the one which states them as they are not which is false (*hos d' an hōs ouk estin, pseudēs*)?'³¹ We may also regard as a continuance of the *Euthydemus*, and a foreshadowing of the *Sophist*, the passage at 429d of the *Cratylus*, where speaking falsely is described as 'not saying things that are' (*to mē ta onta legein*).³² When we come to the *Sophist*, we find it said that a false statement may be considered one which conjoins things that are (*onta*) to non-being (*mē einai*), or things that are not (*mē onta*) to being (*einai*).³³ Apart from the *Euthydemus*³⁴ and the *Cratylus*, the problem of the possibility of falsity is also examined at some length in the *Theaetetus*,³⁵ where the investigation centres principally on falsity in the form of false belief. There the question is raised whether erroneous judgement may be interpreted as 'other-judging' (*allodoxia*: 189b-c) or 'heterodoxy' (*hetero-*

³⁰ See Plato, *Cratylus*, 387b (tr. Reeve): 'Now isn't speaking or saying (*to legein*) one form of action (*mia tis tōn praxeōn*)?' Cf. Plato, *Euthydemus*, 284b-c.

³¹ P. Natorp, *Platons Ideenlehre*, Leipzig 1921² (1903), 125, construed the phrases *hōs estin* and *hōs ouk estin* not as relative clauses of manner, but as substantive clauses in indirect discourse.

³² Cf. also Plato, *Cratylus*, 385b (tr. Reeve): 'So it is possible (*estin ara touto*), to say both things that are and things that are not in a statement (*logōi legein ta onta kai mē*)?'

³³ See Plato, *Sophist*, 240e-241b.

³⁴ In respect of the correlation existing between the *Euthydemus* and the *Cratylus*, we may observe that it is not by chance that the correctness of names is presented as an object of investigation in the *Euthydemus* as well; see Plato, *Euthydemus*, 277e.

³⁵ See Plato, *Theaetetus*, 187d-200d.

doxein: 190d-e; the translations are those of Levett and Burnyeat), and, in order to decipher the nature of error and decode the mechanisms at work in its creation, resort is made to the parables of the waxen block and the aviary (191c-200c). In the *Sophist* the possible existence of falsity in the form of either false judgement or false statement is examined as a timeworn but ever relevant problem, 'full of confusion' (236e: *mesta aporias*) and associated with the bold hypothesis of the existence of non-being, which contravenes the incontrovertible principles of Parmenidean ontology (237a). In this dialogue Plato proffers his own solution to the problem, one that is articulated within the coordinates determined by the ontological domain of the communion of Forms.

The thread of this problematic which runs through and interconnects the aforementioned works is also readily perspicuous during Socrates' elenctic refutation of the views of Cratylus (429b-430a) in the second part of our dialogue, where Socrates again poses the problem of the possibility of falsity and of the distinction between the true and the false. The familiar Sophistic reasoning establishing the impossibility of false speaking is here again put forward, this time in the voice of Cratylus (tr. Reeve): 'But Socrates, how can anyone say the thing he says and not say something that is? Doesn't speaking falsely consist in not saying things that are?'³⁶ In order to subject it to dialectical elenchus, Socrates examines whether Cratylus' thesis as to the impossibility of falsity applies to all forms of *logos*, spoken or thought (cf. 429e: *legein, phanai, eipein, proseipein*). We note that in the ensuing questions and answers we are presented with a scale of semantic nuances of *logos* which, insofar as false statements refer to that which is not, it would be reasonable to place alongside the negative predications of *to mē on* in the *Sophist*, which are also distributed across the whole spectrum of uttered or cogitated statement: [Eleatic Stranger] 'Do you understand, then, that it's impossible to say, speak, or think *that which is not* itself correctly by itself? It's unthinkable, unsayable, unutterable, and unformulable in speech' (tr. White).³⁷

By the repeated questioning to which he submits Cratylus, Socrates is seeking to lay bare how extreme can be the implications of the line of argument employed by the Sophists, here represented by Cratylus, in respect of names. Cratylus takes as his own starting-point the rigid position that 'all names have been correctly given (*panta ... ta onomata orthōs keitai*) – as many of them, certainly, as are names at all (*hosa ge*

³⁶ See Plato, *Cratylus*, 429d: *pōs gar an, ō Sōkrates, legōn ge tis touto ho legei, mē to on legei? ē ou touto estin to pseudē legein, to mē ta onta legein?*

³⁷ See Plato, *Sophist*, 238c: *sunnoeis oun hōs oute phthenxasthai dunaton horthōs out' eipein oute dianoēthēnai to mē on auto kath' hauto, all' estin adianoēton te kai arrhēton kai aphthenkton kai alagon*; the translation above is by N. P. White. Cf. op. cit., 241a.

onomata estin)' (429b), and replies that in the case where a person addresses someone with a name which is not appropriate for him and does not correspond to his nature, he does give voice to some sounds or syllables (*phthengesthai*), but his action does not amount to the pronouncement of a name. To Socrates' question whether whoever gives voice to such sounds is articulating truth or falsity, or at least a part of truth and a part of falsity, Cratylus gives the astonishing answer that such a person 'is merely making noise and acting pointlessly, as if he were banging a brass pot' (430a tr. Reeve).

It may be observed that this particular passage of the *Cratylus* displays a noticeable similarity with passage 188d-189b of the *Theaetetus*, the first part of which (to 189a) shows a marked affinity with passages 283e-284a and 286c-d of the *Euthydemus*. Just as – according to Cratylus – it is not possible to state that which is not, nor is it possible for incorrect names to exist, since if a name is not correct it is not even a name, so – according to Theaetetus (tr. Levett and Burnyeat) – 'it is not possible to judge that which is not, either about the things which are or just by itself', given that 'a man who is judging something which is not (*ho mē on doxazōn*) is judging nothing (*ouden doxazei*),' and that 'a man who is judging nothing (*ho ge mēden doxazōn*) is not judging at all (*to parapan oude doxazei*)'. Besides, by studying the passage 189e-190b of the *Theaetetus*, one is led to see the possibility of interpreting the variety of semantic nuances of *logos* at 429e of the *Cratylus* (speaking, saying, announcing, addressing) through the prism of the difference between spoken and internal statement, as well as of the subdivisions within this central distinction.

The danger threatening here if one were to admit the thesis that all names are correct, and which Plato is intent on averting through the intervention of Socrates, is that the possibility of the existence of falsity will be abolished. Just as the thesis of Hermogenes denying that there exists a natural correctness of names and that name-making is subject to rules and conditions, if examined with respect to its logical implications, will be seen to conclude in the impasse that the possibility of the correct attribution of a name does not apply, i.e. in a sense to abolish the possibility of the existence of truth, so, conversely, does the thesis of Cratylus denying or doing away with the possibility of attributing incorrect names abolish the possibility of the existence of falsity, of the non-correct, and again, by extension, the possibility of the existence of truth, since truth exists only in contraposition to falsity. According to one credible interpretation,³⁸ the thesis of Hermogenes leads

³⁸ See P. Friedländer, *Platon*, Band II: *Die Platonischen Schriften, Erste Periode*, Berlin 1964³, 196.

to the Sophistic thesis of Protagoras, that every opinion is true for him who formulates and expresses it, while the thesis of Cratylus leads to the Sophistic thesis of Euthydemus, that all opinions and declarations are true. Although these two Sophistic views are contrary to one another, they have the same logically and epistemologically invidious implication, namely the elimination of the possibility of distinguishing between truth and falsity. The theses of Hermogenes and Cratylus which respectively correspond to the two Sophistic theories may appear to be mutually contradictory, but as far as Plato's Socrates is concerned, they are in fact compatible and together comprise the two aspects of the same danger, since both of them pose an equal threat to the foundations of Platonic logic, epistemology and ontology by abolishing the criterion for the detection of the truth.

It is not by chance that immediately after grappling with the issue of the distinction between truth and falsity in his exchange with Hermogenes (385b-e), Socrates redirects the discussion towards the essence of things themselves, placing under scrutiny the arbitrariness, indeterminacy and lack of perspicuity entailed by the Sophistic dogmas of Protagoras and Euthydemus, considered from the Platonic viewpoint. Hermogenes' conventionalist-relativistic theory of names recalls, as the comparison which Socrates proceeds to draw (385e-386a) reveals, the subjectivism and relativism of the theory promulgated by Protagoras, which with its statement that 'man is the measure of all things' in fact maintains, according to Socrates' interpretation, that the essence of each thing is distinctive for each individual person. On the other hand, Euthydemus' theory, as presented in the *Cratylus* (386d) but also in the *Euthydemus* (294a-295a and 296b-e), consists in the thesis that all things appear to all people to be the same simultaneously and always (cf. 386d: *pasi panta homoiōs einai hama kai aei*), and that if someone knows one thing, then he knows all things at once and forever.³⁹

Socrates seeks to establish the certainty, stability and itselfness of each thing's essence against both of these extreme Sophistic theories, which when viewed through a Platonic prism, tend to abolish the possibility of the separate and autonomous existence of things and the certainty of a stable and immutable being, and cancel the possibility of sure and objective knowledge, as well as of a clear, distinct and supra-individual criterion of truth. The thesis that things possess in and of themselves some fixed being or essence (*bebaiotēta tēs ousias*) is made fast by Socrates with the argument that if things are such as they appear to each to be, then it will become impossible to distinguish people

³⁹ See Proclus, op. cit., 13.10–15: *hoti allo to Prōtagorou dogma kai allo to Euthudēmou... to de tou Euthudēmou hekaston poiei ta panta on hama kai aei, kai panta alētheuein.*

into those who are wise and those who are unwise, with the result that Protagoras will no longer be able to lay claim to the truth, since the truth will have been rendered an individual matter. With the same argument with which he rebuts Protagoras and Euthydemus in the *Cratylus*, the Platonic Socrates also rebuts Protagoras' theory in the *Theaetetus*.⁴⁰

III

The impossibility of falsity is a *thesis* – a *thesis* here in its Aristotelian sense of paradoxical conception⁴¹ – which is attributed by Aristotle, in Δ 29, 1024b34 of his *Metaphysics*, to Antisthenes, one of the sharpest and most caustic critics of Plato's theory of Forms. To Antisthenes is also attributed by Aristotle, both in Δ 29, 1024b33–34 of the *Metaphysics* and in A 11, 104b19–21 of the *Topics*, one other such *thesis* or 'paradoxical conception held by some renowned philosopher' (*hupolēpsis paradoxos tōn gnōrimōn tinos kata philosophian*), namely the impossibility of contradiction. The rejection of this thesis by Plato incited Antisthenes to compose and publish a dialogue against Plato, which bore the title 'Sathon, or On Contradiction' according to the information handed down by Diogenes Laertius.⁴² In close proximity to the passage in the *Euthydemus* where the sophism against the possibility of falsity is expounded (283e-284d), and specifically at 285d-286d, is recorded the argumentation on which the sophism concerning the impossibility of contradiction is based. With these two *theseis* is connected a third paradoxical conception of Antisthenes' bequeathed to us once again by Aristotle, at Δ 29, 1024b32–33 of the *Metaphysics*, namely the view that there exists only one unique formula for each thing, its 'proprietary formula' (*oikeios logos*), and that the correspondence between a thing and its lexical expression is absolute and complete and exclusive: *hen eph' henos*, one proprietary formula to each single thing.

The foundation of the Sophistic argumentation concerning the impossibility of contradiction, as this is rehearsed at 285d-286d of the *Euthydemus*, is the one-to-one correspondence of *logos* to *pragma*. Since each thing has one sole formula which corresponds to it – and this expresses the thing as it is, and not as it is not, because no one says that which is not – it is not possible for two people to contradict one another when they are speaking of the same thing. According to the argument of Dionysodorus (286b), if one 'states the thing' (*legein to pragma*) and the other does not even refer to it, then it is not possible

⁴⁰ See Plato, *Theaetetus*, 161c-162a.

⁴¹ See Aristotle, *Topics*, I 11, 104b19–21.

⁴² See Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum*, III 35.

for him who is saying nothing to be contradicting him who is saying something. What we have here is an argument which commits a logical error falling within the category of 'fallacies independent of diction' (*exō tēs lexeōs paralogismoi*), and more specifically of the fallacies arising 'from the use of some particular expression absolutely or in a certain respect and not in its proper sense' (*haplōs tode ē pē legesthai kai mē kuriōs*), according to the theory Aristotle expounds in the *Sophistical Refutations*;⁴³ this logical error is also referred to in the literature under the Latin appellation *a dicto secundum quid ad dictum simpliciter*,⁴⁴ and consists in the circumstance that what is predicated in part (*to en merei legomenon*) is taken as being predicated absolutely (*haplōs eirēmenon*), or conversely that what is predicated absolutely is taken as being predicated in a certain respect (*pē eirēmenon*).⁴⁵

This claim formulated by Dionysodorus concerning the impossibility of contradiction – which, according to what Socrates has to say (286c), was frequently made by those who belonged to the circle of Protagoras and by 'even earlier thinkers' (*hoi eti palaioteroi*) – is closely connected to the sophism on the impossibility of false statement and false belief expounded in the passage at the 286c-d of the *Euthydemus*. The mortar which joins the sophism on the impossibility of *antilegein* to the sophism on the impossibility of *pseudē legein* is the deeper meaning and the substance (or *alētheia*: 286c) of the fundamental Sophistic argument maintaining the impossibility of contradiction, as apprehended and construed by Socrates at 286c: when someone speaks, he must either be stating the truth or not be speaking at all (or he must be being silent).⁴⁶ The meaning and substance of this Sophistic argument, which of course rests on the Antisthenean theory of the absolute and exclusive correspondence of proprietary formula to thing, leads us by a process of association through the law of similarity to recall the claim of Cratylus that a name is either correct or is not even a name, and that someone either utters a correct name, where the correctness of the name presupposes a direct and natural relation between name and thing, or he is pointlessly making mere noise, as if banging on a brass pot.

Besides, Proclus in his commentary on the *Cratylus*⁴⁷ also attributes to Antisthenes the saying that 'one must not contradict' (*ou dein antilegein*), and indeed informs us of the argumentation which accompanied this dictate. This argumentation – which, as evidenced by the expres-

⁴³ See Aristotle, *De sophisticis elenchis*, 4, 166b20–23 and 5, 166b37–167a20.

⁴⁴ See R. K. Sprague, op. cit., 6 and n. 4.

⁴⁵ See Aristotle, op. cit., 5, 166b37–167a10.

⁴⁶ See Plato, *Euthydemus*, 286c: *touto gar dunatai ho logos: ē gar; –all' ē legont' alēthē legein ē mē legein*;

⁴⁷ See Proclus, op. cit., 12.18–23.

sion 'he says' (*phēsi*) employed by Proclus, must be regarded as going back to Antisthenes himself – rests on the assumption that 'every statement is veridical' (*pas logos alētheuei*). The reasoning leading up to this conclusion has been constructed from the following assumptions: whoever speaks, states something; whoever states something, states that which is; whoever states that which is, states the truth. It is obvious that what we have here is the identical argumentation directed against falsity as that which come across both in the *Euthydemus* (283e-284a) and in the *Cratylus* (429d-e).

The axiomatically styled proposition 'there can be no contradiction' (*ouk estin antilegein*), besides being attributed by Plato himself at 286c of the *Euthydemus* to Protagoras⁴⁸ and certain older thinkers, is also testified to as 'a paradoxical opinion belonging to Prodicus' in a papyrus containing comments which in all probability are to be assigned to Didymus the Blind of the Alexandrian School (4th cent. CE).⁴⁹ The argumentation preserved in the text of the papyrus collects into a unitary line of reasoning the separate arguments maintaining on the one hand the impossibility of contradiction in the *Euthydemus*, and on the other the impossibility of falsity in the *Euthydemus* and the *Cratylus*. Two items in this text have a particular claim on our attention. First is a remark which precedes the mention of Prodicus' paradoxical view, a remark to the effect that the principal meaning of the verb *lalein* is 'to relate (or report) things' (*ta pragmata apangellein*).⁵⁰ Second is a sentence which is directly correlated with the justification of Prodicus' saying, namely 'only he speaks who states the truth and relates things as they are' (*legei... monos ho alētheuōn kai hōs echei ta pragmata angellōn*). The fact that the impossibility of contradiction is this time assigned to Prodicus⁵¹ should not surprise us, on the one hand because Prodicus belonged to the circle of Protagoras, and on the other because a connection between Antisthenes and Prodicus has been argued for by specialists,⁵² seeing that they have detected both an identity of con-

⁴⁸ In the ambit of Protagorean instruction, however, this same proposition must have been established by a distinct line of argument, which we may assume to have been quite comprehensively and faithfully reproduced in the *Theaetetus*, at 171a-c.

⁴⁹ See G. Binder and L. Liesenborghs, 'Eine Zuweisung der Sentenz *οὐκ ἐστὶν ἀντιλέγειν* an Prodikos von Keos', in *Sophistik*, C. J. Classen (ed.), op. cit., 452–462.

⁵⁰ Both *legein* and *lalein* have the meaning of 'saying truthfully'. See G. Binder and L. Liesenborghs, op. cit., 453 n. 3.

⁵¹ Assuming that there has not occurred any copying error and that the information reported by Didymus the Blind is accurate; for comments on the problems encountered in preparing a critical edition of the text and on the reliability of Didymus' information, see *ibid.* 454 and 461–462.

⁵² See F. Dümmler, op. cit., 158, 161, 256, 274; D. R. Dudley, *A History of Cynicism: From Diogenes to the 6th Century A.D.*, London 1937, 14; G. Binder and L. Liesenborghs, op. cit., 458–459.

cerns between the two and a possible influence of Prodicus in the development of Antisthenes' linguistic theory.

Antisthenes' logic and epistemology are governed by a distinctive nominalism⁵³ – distinctive in the sense that it mainly privileges names – but which at any rate is also accompanied by a denial of the existence of universals,⁵⁴ and the main testimony for which is the statement preserved in Arrian's *Discourses of Epictetus*: 'the beginning of instruction is the examination of names'.⁵⁵ Cratylus' thesis that there is no other way of being taught about things than by instruction through names, and that this is not just the only way, but also the best one (*Crat.* 436a), recalls the views of Antisthenes, who assigned to names and recognized in them the highest cognitive value. For several scholars, the personage of Cratylus – in the last part of the dialogue, at least – stands in for Antisthenes, i.e. represents his views.⁵⁶ It is also plausible to consider that the 'one-on-one' correspondence of proprietary formula to thing propounded by Antisthenes is connected with the Cratylean thesis of the natural correctness of names, inasmuch as Cratylus also admitted a singular and exclusive relation between name and thing. Furthermore, the view expressed by Cratylus at 438c, according to which the truest account of names is that some more than human power allocated the first names to things with the result of making the correctness of names appear as a necessary reality, is in all likelihood connected with the theory of the divine revelation of language, which has been ascribed by F. Dümmler⁵⁷ to Antisthenes himself. Indeed, the same scholar maintains that Antisthenes had devised this theory as an alternative to the theory of Forms.

That Plato appears – conversely – to contrapose to the theory of the divine revelation of language that version of the theory of Forms which concurs with Socrates' naturalistic conception of language, is in our view confirmed by the passage at 397b6–c2 in which Socrates appears to focus the investigation of the correctness of names above all on such names as are, or have been, correctly assigned 'in respect of those things that have a permanent being and nature' (*peri ta aei onta kai pephukota*),⁵⁸ whereupon the natural correctness of a name (i.e. its

⁵³ See C. M. Gillespie, 'The Logic of Antisthenes', Part II, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 27 (1914), 17–38, esp. 24.

⁵⁴ See F. D. Caizzi, *Antisthenis Fragmenta*, Milano–Varese 1966, fr. 50A, 50B, 50C.

⁵⁵ *Ibid.*, fr. 38: *archē paideuseōs hē tōn onomatōn episkepsis*.

⁵⁶ We may mention indicatively F. E. D. Schleiermacher, F. Dümmler, P. Natorp and C. M. Gillespie. See C. M. Gillespie, 'The Logic of Antisthenes', Part I, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 26 (1913), 479–500, esp. 484–485.

⁵⁷ See F. Dümmler, *Akademika: Beiträge zur Literaturgeschichte der Sokratischen Schulen*, Giessen 1889, 193 and 196.

⁵⁸ Sedley takes this distinction to indicate that the only perfectly natural names for sensible objects may prove to be those which pick out the fixed natures or properties of things, rendering them identifiable through time; see D. Sedley, *op. cit.*, 155.

concordance to the thing's nature) will be consonant with the ontological superiority and value of the *nominatum*. But it would also seem that at 425d-426a, where Socrates characterizes the theory of the divine revelation of language as 'a clever subterfuge' (*ekduseis... mala kompsai*) for avoiding the problem of the truth of the first names, comparing it to the *dei ex machina* of the tragedians, his intention is to show that the said theory cannot possibly have any basis in fact.

It is obvious that the Platonic critique in the *Cratylus* is aimed on the one hand at the Sophists and on the other at Antisthenes, in both cases targeting more particularly their views on the relation between statements (or names) and things. Besides, the paradoxical character of Antisthenes' philosophy and its pointed opposition to the fundamental constituents of Platonic doctrine appear to have incited Plato into numbering him among the Sophists.⁵⁹ In addition, it was one of Plato's basic intentions both in the *Euthydemus* and in the *Cratylus* to render perfectly clear and distinct the difference between his teacher Socrates and himself on the one side, and the Sophists and Antisthenes on the other, in consideration of the fact that, as Bonitz remarks,⁶⁰ not only the comedies of Aristophanes, but also the speeches of Isocrates acknowledged no distinction between Plato/Socrates, Antisthenes and the Sophists, regarding them all as controversialists 'engaged in eristic' (*peri tas eridas diatribontas*). Indeed, as Friedländer points out,⁶¹ it was precisely because the eristic of the Sophists had, by way of Megarian and Cynic logic, made deep inroads into the Socratic Schools and was consequently difficult for people situated outside these circles to distinguish from Socratic-Platonic dialectic, that it became an urgent necessity for Plato to combat the danger of confusion. The confrontation of this threat took on, in the two aforementioned dialogues, a dual form. In the *Euthydemus* Plato set out to show the difference between the Socratic method and eristic primarily having in mind those who regarded the Socratic method as itself a form of sterile eristic.⁶² In the *Cratylus* he tried instead to render perspicuous the way in which Socratic-Platonic dialectic conceived of the relation between names and things, and to show the value of names as a methodological instrument of Dialectic, while at the same time indicating the limitations to which the relation of names to things are subjected when viewed as a relation between imitation and substance.

⁵⁹ See H. Bonitz, *Platonische Studien*, Berlin 1886 (Hildesheim 1968), 137, and E. H. Gifford, *op. cit.*, 16.

⁶⁰ See H. Bonitz, *op. cit.*, 136 and n. 29.

⁶¹ See P. Friedländer, *op. cit.* 168.

⁶² See K. von Fritz, *op. cit.*, 453–484, esp. 456 and n. 1.

One especially interesting and commendable interpretation, in which one may find support for the view that Plato's criticism in the *Cratylus* – portending in a way the investigation which he was to undertake in the *Sophist* – is levelled against the Sophists, was formulated by D. J. Allan.⁶³ He begins by pointing out that the pragmatological circumstances obtaining in the dialogues betoken an intention on Plato's part to exhibit a dramaturgical connection (and perhaps unity?) among four works: the *Euthyphro*, *Theaetetus*, *Cratylus* and *Sophist*. According to this interpretation, the passage at 396d-e of the *Cratylus* where Socrates invokes the need to find some person, whether priest or Sophist, who will assist in purifying his soul from the demonic wisdom of Euthyphro which has possessed it, is connected to the passage at 230a-231b of the *Sophist*. There the procedure of logical division which has been resorted to in order for the definition of the Sophist to be discovered arrives at a definition and description of the work performed by the 'Sophistry of noble lineage' (*genei gennaia sophistikē*), which is the purificatory educational art of confuting the 'vain conceit of wisdom' (*mataios doxosophia*) through an *elenchus*. This type of "noble" Sophistry, which in reality is Socratic dialectic, is contrasted with the other Sophistry, which bears merely a superficial resemblance to it. In the *Cratylus*, of course, the attempt is made to confront not only the sophists, but also the broader movement of "ancient Nominalism", of which one of the foremost representatives was the acute philosophical but also personal opponent of Plato, the Socratic Antisthenes.⁶⁴

The Platonic critique in the *Cratylus* is targeted more particularly at the relation between names and things, as this was understood by Antisthenes and the Sophists. And although this critique is dressed up in a jocular format and invested with a satirical or playful mood, it is caustic for all that, going to the heart of the Sophistic and Antisthenean argumentation. According to the views prevailing in the latter circles, the verbal construction *legein ta onta* (= speaking things that are) or *legein ta alēthē* (= speaking things that are true) is equivalent to the construction *legein to pragma* (= speaking the thing).⁶⁵ This verbal equivalence or equipollence betokens the requisite relation between word and thing, which in the latter formulation appears pronouncedly immediate, since *to pragma* (= 'the thing'), as Baumgarten points out,⁶⁶ is construed as the direct object of the verb *legein* (= 'speaking'). From

⁶³ See D. J. Allan, 'The problem of *Cratylus*', *American Journal of Philology* 75 (1954), 271–287, esp. 273–275.

⁶⁴ See J. Derbolav, op. cit., 30–31 n. 6.

⁶⁵ See H.-U. Baumgarten, *Handlungstheorie bei Platon: Platon auf dem Weg zum Willen*, Stuttgart–Weimar 1998, 46.

⁶⁶ Ibid.

this perspective, a name is seen to constitute a designation or accurate expression of a thing, implying an especially close relation between the two. Indeed, according to Baumgarten, the relation between speech and thing in the framework of Sophistic and Antisthenean thought must be understood to be as direct and unmediated as the relation between sense-perception and its object. The consequence of this is that the question concerning the existence of truth and falsity is not even raised. The same scholar observes that it is on the acknowledgement of the semantic equivalence of the expressions *legein*, *legein ti*, *legein ta onta*, *legein ta alēthē* that the rejection of the possibility of assertoric judgement or statement is built. What lies behind this rejection is the view that truth is not a characterization which resides in a verbal figure; in other words, the truth of a verbal figure does not consist in its agreement with the thing, but must be understood rather as a revelation and, by extension, a manifestation and discrete presence of the thing spoken of.⁶⁷

The Antisthenean theory of the proprietary formula (*oikeios logos*) and of the one-to-one correspondence between words and things, which also had wide appeal in Sophistic circles, where the correctness of names was being sought after in the 'power' (*dunamis*) possessed by the latter to represent things, appears to have had its roots in Eleatic philosophy, and more especially in the reflection of Parmenides.⁶⁸ Indeed, we would go further and trace these roots indicatively to certain celebrated Parmenidean verses: (a) Diels-Kranz 28 B2.7–8 (tr. Coxon): 'for you can neither know what is not (for it is impossible) nor tell of it...' (*oute gar an gnoiēs to ge mē eon, ou gar anuston, / oute phrasais*); (b) B3 (tr. Coxon): 'for the same thing is for conceiving as is for being' (*to gar auto noein estin te kai einai*); (c) B6.1–2 (tr. Tarán): 'It is necessary to say and to think Being; for there is Being, but nothing is not' (*chrē to legein te noein t' eon emmenai; esti gar einai, / mēden d'ouk estin*); (d) B8.7–9 (tr. Tarán): 'Not from non-Being shall I allow you to say or to think, for it is not possible to say or to think that it is not' (*oud' ek mē eontos eassō phasthai s' oude noein; ou gar phaton oude noēton estin hopōs ouk esti*).

The above verses establish the unbreakable bond between stating and being; that which is not lies not only beyond the domain of being, but also beyond the domains of thinking, knowing and speaking.⁶⁹ The conclusion of these aphoristic reflections is that the negative path

⁶⁷ Ibid., 47. Cf. E. Tugendhat, *TI KATA TINOS*, Verlag Carl Alber, Freiburg/ München 1958, 7.

⁶⁸ See G. Prauss, *Platon und der logische Eleatismus*, Berlin 1966, 174. Also G. S. Kirk, 'The problem of Cratylus', *American Journal of Philology* 72 (1951), 225–253, esp. 230, and finally H. U. Baumgarten, op. cit., 47–48.

⁶⁹ See Th. Veikos, *Oi Prosōkratikoī*, Athēna 1995⁴, 100–101.

of investigation is to be avoided, and that it is impossible for us to express that which is – reality or our thoughts about reality – with a negative existential statement.⁷⁰ Thinking, speaking and knowing concern only that which is. As Popper has observed,⁷¹ the principal verbs of speaking in Parmenides are employed in a transitive sense and designate a reference to something that exists, to some being. According to Popper, Parmenides' epistemology rests on the view that 'in line with this verbal usage... genuine knowledge is always *essentially* transitive'.

This mutual correlation of thinking and being, and by extension of stating and being, thus forms the underpinning – according to one interpretation – of the way in which Antisthenes and the Sophists had conceived of the relation between words and things. Indeed, always in the same spirit of interpretation, when Plato in the *Euthydemus* (286c) attributes, through the voice of Socrates, the impossibility of contradiction to Protagoras and to 'even earlier thinkers' (*hoi eti palaioteroi*), he must intend by the latter either Parmenides himself or persons belonging to his circle. If contradiction (*antilegein*) is reducible in the perspective of Parmenidean logic to nay-saying (*anti-phasis*), which ultimately reflects in speech some opposition of non-being to being, then contradiction is impossible, because it presupposes the existence of that which is not.⁷² On the basis of one specific line of interpretation, it is held that we can detect in the *Cratylus* the Platonic attempt to provide a response to the theory of 'direct language' (*direkte Sprache*)⁷³ which has its roots in Parmenidean philosophy; according to this theory speech does not represent a thing verbally, but proffers it and reveals it directly. Indeed, those who follow this line of interpretation claim that any such effort to rebut that conception of language, the first traces of which are to be found in the Parmenidean philosophy, is perhaps difficult to recognize in the *Cratylus*, given that the said conception is represented by the personage of Cratylus who, according to the tradition,

⁷⁰ See G. S. Kirk, J. E. Raven and M. Schofield, *The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts*, Cambridge 1983², 246.

⁷¹ See K. R. Popper, *The World of Parmenides: Essays on the Presocratic Enlightenment*, London and New York 1998, 130 n. 49, 148 and 205 n. 8.

⁷² Cf. N. M. Skouteropoulos, *Platōnos Euthydēmos*, Athēna 1987, 171. E. H. Gifford is of the opinion that with the phrase *hoi eti palaioteroi* at 286c of the *Euthydemus*, Plato is alluding to Heraclitus; for the argument behind this, see op. cit., 'Notes', 35. The view that Plato has in mind Heraclitus, whose thinking influenced Protagoras, is also defended by W. K. C. Guthrie; see op. cit., 182 and n. 2. G. Binder and L. Liesenborghs, citing also M. Untersteiner, who supposes that behind this Platonic phrase may lie both Heraclitus and – with reservations – Parmenides, express the view that this phrase is an indication that *ouk estin antilegein* is not to be ascribed to the system of any single philosopher, but that it belongs in general to the intellectual baggage of Protagoras' Sophistic circle and of thinkers earlier than himself; see op. cit., 456–457 and n. 10 and 12.

⁷³ See H.-U. Baumgarten, op. cit., 49.

was in harness with the followers of Heraclitus, and is therefore difficult to associate with Parmenidean doctrines.⁷⁴

Nevertheless, notable scholars lay emphasis on the fact that the impression that Heraclitus was a proponent of the natural correctness of names has been primarily formed from the dialogue in question, and more particularly from the figure of the Heraclitean Cratylus. These scholars point out that the views presented by the Heracliteans in the Platonic dialogue are not the real doctrines of Heraclitus, but are rather the views of his newly converted vulgarizing supporters, who joined the ranks of his own followers from Sophistic circles. Heinimann⁷⁵ disassociates both Heraclitus and his followers – with the exception of those among them who were Sophists – from any a priori connection with etymology and from the theory of the natural correctness of names. Friedländer⁷⁶ believes that only the debased and superficial Heracliteanism of Plato's time sought to validate and to demonstrate through etymology the doctrine of the continuous flux of things, and Axelos⁷⁷ emphasizes that the contrast between a language believed to have been bequeathed by nature and one believed to have been introduced by some positive procedure is not a Heraclitean one. Besides, the image of Cratylus transmitted to us by Aristotle himself in the *Metaphysics*⁷⁸ portrays a person who expressed the most extreme and idiosyncratic form of Heracliteanism.⁷⁹

At any rate, in spite of the fact that traditionally the view has prevailed to a certain degree that the personage of Cratylus is to be brought into connection with Heraclitus and that of Hermogenes with Parmenides, both of these supposed influences have been disputed following a careful and detailed review of the views which constitute what we would today anachronistically refer to as the 'philosophy of language' of the two great philosophers. The association of Cratylus with Heraclitus on questions concerning language must be effected only with certain conditions and limitations, because for Heraclitus, as Heini-

⁷⁴ See F. Heinimann, *Nomos und Physis: Herkunft und Bedeutung einer Antithese im Griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*, Basel 1945 (Darmstadt 1972), 53; also H.-U. Baumgarten, *op. cit.*, 49.

⁷⁵ See F. Heinimann, *op. cit.*, 53–54.

⁷⁶ See P. Friedländer, *op. cit.*, 183.

⁷⁷ See K. Axelos, *Héraclite et la philosophie*, Paris 1962, 74.

⁷⁸ See Aristotle, *Metaphysics* Γ 5, 1010a10–15.

⁷⁹ According to yet another interpretation, the Cratylean conception of the natural assignment of names betrays an approach that closely approximates the magical stage of thinking according to which a name is patently as real as the thing it names, and constitutes a part of it. See D. D. Moukanos, 'To problēma tēs schesēs onomatōn kai pragmatōn kata ton Ammōnio ton Hermeia', in *Glōssa kai Pragmatikotēta stēn Hellēnikē Philosophia*, Praktika tou B' Diethnous Symposiou Philosophias (Ellēnikē Philosophikē Hetairia), Athēna 1985, 247–255, esp. 249–251.

mann notes,⁸⁰ a name constitutes only one aspect of reality and is consequently incapable of rendering it completely and correctly. Moreover, Proclus' interpretation,⁸¹ in particular, of the views of Hermogenes, because it characterizes him as 'a man of opinion' (*doxastikos*), depicts Hermogenes as being much closer to the subjectivism and relativism of Protagoras than to the Parmenidean philosophy, which holds the way of opinion or conjecture to be the way of error, and the assignment of names by human beings to be always a matter of convention, resting, as it does, on their opinions and uncertain conjectures which are to such a degree misguided as to have given rise within the Parmenidean conception of language to a pronounced and firm contrast between the 'name' (*onoma*) and 'truth' (*alētheia*).⁸² But Cratylus also, according to one interpretation,⁸³ expresses in some manner the Protagorean notion that 'man is the measure of all things', inasmuch as speech, conceived in its irrefragable relation to things, is man's way of expressing himself concerning the things of the world.

Based on the preceding remarks, one may conclude that from Parmenidean thought itself spring two divergent conceptions of the relation of language to reality. On the one hand, thinking and speaking are indefectibly bound to being, and thought and knowledge, as well as their verbal expression, are ontic, i.e. true, because one cannot but think and know and state that which is. On the other hand, however, because thinking and being are identical, or at least because the former is reducible to the latter, whatever lacks being, i.e. that which is not, cannot consist in thought or knowledge, but will instead constitute a mere name, the progeny of opinion and convention.⁸⁴

From this perspective, both the views of Hermogenes as well as those of Cratylus appear to derive from a common source in Parmenidean reflection. From the same source there also derives, however, the reflection of Plato, who turns his thought in the *Cratylus* to the problem of the correctness of names (*orthotēs onomatōn*), i.e. to the problem of the relation between names and things, in order to show that on the one hand things are possessed of a fixed essence (*ousia bebaios*), independent of our own rational and representational faculties, and on the other that names are incapable of leading us to the truth of things, i.e. to reveal to us the things themselves. In order to accomplish this second goal, Plato establishes as the central concern and primary mission of the dialogue

⁸⁰ See F. Heinimann, op. cit., 54–56. Cf. B. Snell, 'Die Sprache Heraklits', *Hermes* 61 (1926), 353–381, esp. 368–369.

⁸¹ See Proclus, op. cit., 5.17–18.

⁸² See K. R. Popper, op. cit., 264 and 289–90; also F. Heinimann, op. cit., 50.

⁸³ See H.-U. Baumgarten, op. cit., 51–52.

⁸⁴ See Th. Veikos, op. cit., 104–105.

to refute dialectically the denial of the possibility of that type of falsity in which names are implicated or involved. Within the framework of the goal he has set himself, Plato subjects to *elenchus* the whole range of Sophistic argumentation denying the existence of falsity, in the various guises in which it presents itself: whether in that of the views of Hermogenes, or in that of the views of Euthydemus, or in that of the views of Cratylus.

The refutation of the Protagorean denial of falsity in the discussion with Hermogenes is a relatively easy matter, because there the Sophistic thesis detaches truth from things and attaches it to the subject. In order to confront this type of denial of falsity, Plato begins by showing that the essence and truth of things transcends any subject, and then sets out to demonstrate how it is possible for a name to be linked with this truth and to acquire *some* cognitive value and utility. Taking a hylomorphic approach to names, he meshes a distinctive variety of the theory of Forms with a theory of language which we could characterize as the Socratic version of the naturalistic conception of the relation between names and things. This Socratic version makes clear how the name, as 'an instrument instructive and discriminatory of the essence' (*didaskalikon ti... organon kai diakritikon tēs ousias*), may be combined with the search for the essence of things through dialectic.

Much more difficult is the rebuttal of the Cratylean argumentation denying falsity, because it is built on the presupposition of the truth of things and on the view, Parmenidean in origin, of the direct connection between being, thinking and speaking. Both Plato and those of his opponents, Sophists or Socratics, who maintained in principle the direct correlation of name to thing, and more generally of *logos* to reality, were heirs of Parmenides. The one to one correspondence between name and thing gives rise to the uniqueness of the name's meaning, a notion which is not fundamentally anti-Platonic, and this for two reasons. First, because Socrates' whole conceptual approach and his tendency to seek definitions constitutes, according to one attractive interpretation, a search for the principal, i.e. the sole established, meaning of a name which expresses the essence of a thing – and by this route conceptualism turns into essentialism. Second, because this unique meaning refers to the one and unique being which is deserving to bear the name, since only it has true being, i.e. to the one being from which the many eponymously derive their names – and by this route emerges the condition of homonymy, which constitutes an important dimension of the one-many relation within the framework of the theory of Forms. On the other hand, however, the one to one correspondence between name and thing leads to a direct relation between language and reality, to the *direkten Sprache*, and this 'direct language' leads in turn to the denial

of falsity, to the denial of the possibility of speaking about the reality one is thinking of in a manner which distorts it, voluntarily or involuntarily – voluntarily in the case of the Sophists, as far as Plato is concerned –, this denial being thoroughly anti-Platonic. According to our interpretation, the problem and at the same time the challenge for Plato was how to show that he rejects the argument of direct language, seeing that it can be turned against the possibility of falsity, without, however, betraying Parmenides; and how to show that the 'others' base themselves on Parmenides or use Parmenides in order 'to play games with logic'.

Our position is that in the *Cratylus* Plato does not turn against Parmenides⁸⁵ either at the level of ontology or at that of the philosophy of language. If in the *Sophist* Plato is prepared to assert that he does not wish to be taken for a 'parricide' (*patraloias*),⁸⁶ all the more would he have wished in the earlier *Cratylus* to avoid giving rise to any such accusation. In the *Cratylus* Plato does not seek to show that 'that which is not' (*to mē on*) in some sense is, as he does in the *Sophist*, where he establishes the ontological framework of the 'communion of Forms' (*koinōnia tōn eidōn*); quite the opposite, in the last part of the dialogue, with the dream of Socrates,⁸⁷ he makes evident that his own theory of Forms retains the basic safety valves of Parmenidean ontology. His purpose seems rather to be to attack the neo-Eleatic logic of the Sophists and Antisthenes who, incorporating the fundamental tenets of Parmenidean philosophy into their arguments in an exploitative fashion, and formulating sophisms yielding extreme logical consequences, came to deny the possibility of falsity and of contradiction, thereby striking severe blows at the foundations of Platonic dialectics. The possibility of discriminating truth from falsity, and the fertile process of dialogue which makes use of contradiction and not of the pointlessly exhibitionistic and verbalistic mania of eristic, constitute the essential preconditions on which the whole edifice of Socratic-Platonic dialectic is grounded.

If for Parmenides, as Tarán⁸⁸ observes in connection with fragment B8.37–39, a name synecdochically connotes human convention, and 'human convention is the cause of the acceptance of the phenomenal world', then in our estimation the Platonic thesis that it is not possible for things to become known through words does not lie very far from the position of Parmenides. Kahn⁸⁹ maintains that the Parmenidean

⁸⁵ For an opposing viewpoint, see R. K. Sprague, op. cit., 63–64.

⁸⁶ See Plato, *Sophist*, 241d.

⁸⁷ Plato, *Cratylus*, 439c ff.

⁸⁸ See L. Tarán, *Parmenides: A Text with Translation, Commentary, and Critical Essays*, Princeton 1965, 143.

⁸⁹ See Ch. H. Kahn, op. cit., 156–157.

conception of the nature of language is the subject treated by Plato through the greater part of the dialogue, although it is not clear whether Plato himself adheres to it or not. In our view, the Parmenidean conception that name-giving consists in a linguistic convention is not upset, or at least not clearly refuted, by Plato in the *Cratylus*. The difference between Plato and Parmenides lies in the reasons each of them adduces for this assumption. For Parmenides, name-giving consists in a linguistic convention which is a product of deception, since it involves assigning names to what is non-existing.⁹⁰ For Plato, because the crafting of a name presupposes imitation, name-giving requires prior agreement both as to the rules of imitation and as to the nature of the sought for similarity with the thing; in any case, convention and custom enter into the process.

By contrast, Plato attacks the neo-Eleatic logic of the Sophists and Antisthenes, as well as the etymological mania of those newly converted and extreme supporters of Heraclitus who belonged to Sophistic circles. This attack is due to Plato's conviction that both groups made use of the problems pertaining to language in the service of providing (etymological at least) evidence for, and promoting, their own doctrines. At the same time, Plato discovers an opportunity to associate the 'name' (*onoma*), as an 'instrument discriminatory of the essence' (*Crat.* 388b-c), with his own dialectics, thus more rationally endowing the meanings of names with their real dimensions. In this manner Plato expresses a position which stands at a middle ground between the one extreme view which assimilates or virtually equates names with things, and the other extreme view which minimizes or negates their meaning as a conduit of knowledge, ignoring the value which names draw from the designating and discriminating function which they perform.

Of course, over and beyond these influences which we mentioned, and which are relatively easier to trace, the question remains of what indirect or even direct influences may be at work in the *Cratylus* deriving from the philosophy of language of Democritus,⁹¹ and to what degree certain Platonic etymological approaches may reflect influences of this type, since Democritus appears to have devoted extensive thought to the issue of the origin of language and of culture more generally, and to the speech-deed (*logos-ergon*) relation, as well as to certain other more specialized topics, such as the phonetic qualities of the elements—letters and the etymological interpretation of the names of the gods.

⁹⁰ See L. Tarán, *op. cit.*, 132 and K. R. Popper, *op. cit.*, 264.

⁹¹ See the Democritean fragments DK B5, B18a, B20a, B142 and B145. Also see Ch. H. Kahn, *op. cit.* 154–156 and J. Derbolav, *op. cit.* 33–34 and 227.

ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΨΕΥΔΟΣ ΣΤΟΝ
ΚΡΑΤΥΛΟ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ

Summary

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἐπιχειρεῖ μία συνολικὴ ἐρμηνεία τοῦ *Κρατύλου*, ἐστιάζοντας σὲ μία ἀπὸ τὶς βασικὲς προϋποθέσεις τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας ποὺ ἐξετάζει ὁ Πλάτων στὸν διάλογο: τὴν δυνατότητα διακρίσεως μεταξὺ ἀληθείας καὶ ψεύδους ἐν αναφορᾷ πρὸς τὸ ὄνομα. Στὴν μελέτη ἐξετάζουμε ὡς πιλοτικὰ χωρία σὲ σχέση μετὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὰ χωρία 385b2–d1 καὶ 429b7–430b1. Ἡ μελέτη ἐπισημαίνει ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπίδραση θεμελιωδῶν ἀντιλήψεων τῆς Παρμενίδειας φιλοσοφίας ἔχει διαμορφωθεῖ τόσον ἡ Σοφιστικὴ θεωρία περὶ ἀμέσου σχέσεως ὀνόματος–πράγματος, ὅσον καὶ ἡ ἄποψις ποὺ ἐρμηνεύει τὴν ὀνοματοθεσίαν ὡς γλωσσικὴ σύμβαση. Ἡ Πλατωνικὴ φιλοσοφία τῆς γλώσσας ἐρμηνεύει τὰ ὀνόματα ὡς προϊόντα μιᾶς σύνθετης διεργασίας, ποὺ προϋποθέτει τόσο τὴν μίμησιν, ὅσο καὶ τὴν συνθήκη καὶ τὸ ἔθος. Στὴν κατακλείδα τῆς ἐργασίας μας διατυπώνουμε τὴν θέσιν ὅτι ὁ Πλάτων ἀκολουθώντας μία μέση ὁδὸ, ἀποδίδει μὲν *κάποια* γνωσιακὴ ἀξία στὸ ὄνομα, ἀναδεικνύοντάς το ὡς ὄργανο τῆς Διαλεκτικῆς, ἀλλὰ ἀπορρίπτει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ πράγματα εἶναι δυνατόν νὰ καταστοῦν γνωστὰ διὰ τῶν ὀνομάτων.

Mark J. Nyvlt

Dominican University College
Ottawa

ARISTOTLE AND SPEUSIPPUS: THE PRIMACY OF THE ONE?

ABSTRACT: This paper will explore Aristotle's analysis and harsh criticism of Speusippus' doctrine of the One. I will draw on Philip Merlan's original thesis that Iamblichus' *De communi mathematica scientia*, chp. 4, is an excerpt of Speusippus' writings, and, as a result, should be read in light of Aristotle's remarks. We soon see certain discrepancies between Aristotle's account and Speusippus' doctrine. Nonetheless, we equally see Aristotle's potential response to a Neoplatonic metaphysics, which specifically consists of subordinating the Aristotelian divine Intellect (νοῦς) to the One, and, moreover, of asserting that because divine Intellect is plural, it must contain potentiality and cannot be simple. I will argue that in Aristotle's response to Speusippus, whether he is accurate or not, we can detect a rationalist and intuitionist position that is aware of the possibilities of proposing a principle above and prior to Intellect. Aristotle did not accept this position and argued vigorously against it. One reason why Aristotle cannot accept either Speusippus' model of the cosmos, or a Plotinus-like model, is because neither of these models provides an adequate reason for the derivation of multiple levels of being. As for the exact teaching of Speusippus, we must examine Iamblichus' *De communi mathematica scientia*, chp. 4, in order to account for what could possibly be the correct status of the Speusippean One. We know from Aristotle that Speusippus' first principle, the One, is *not* a being, i.e., is not an individual substance, but it is unclear whether this principle is *above* Being or is inferior to Being. Clearly, Aristotle argues that it is comparable to a seed and is *inferior* to its final product. As a result, it is not deemed worthy of being a first principle; for, Aristotle asks, how can form and actuality derive from a first principle that is no greater than a pure potentiality? This section will explore Aristotle's analysis and critical judgment of the Speusippean One and draw out from his response a conjecture about Plotinus' doctrine of the One prior to the Intellect.

KEY WORDS: Aristotle, Speusippus, Being, One, Intellect.

The two-principles doctrine of the One and the Indefinite Dyad was transformed significantly by Speusippus, Plato's pupil and nephew. A full exposé of Speusippus' philosophical doctrine is, undoubtedly, difficult, if not impossible.¹ Yet, the fragments remaining from his work are largely contained in Aristotle's *Metaphysics*, and (possibly) in Iamblichus' *De communi mathematica scientia* (*Universal Math.*) chapter IV. The purpose of this paper is *not* to provide an exhaustive and systematic account of Speusippus' doctrines, but rather to explore and focus on Aristotle's interpretation and critique (legitimate or illegitimate) of Speusippus' philosophical position. This critique will furnish us with the conceptual framework in which to understand Aristotle's conception of the One and his contribution to the two-principles or dualistic doctrine.

Introduction

***Metaphysics* N 4–5 and L 7: One is neither a Being nor the Good and the Beautiful**

Aristotle takes issue with the two-opposites-principle doctrine, the One and Plurality (πλῆθος). This can be seen in *Metaph.* N 4 and 5 (1091a29–1092a21).² The problem is twofold: Speusippus claims that the two-opposites principle is (a) concurrently a principle of the Good and Evil and (b) that the two-opposites principle *generates numbers*.

Moreover, in *Metaphysics* N 4–5, Aristotle reports that Speusippus' doctrine of the One implies that the One is not a being (οὐδὲ ὄν), which can either mean that the One is *inferior* to Being or that the One is *beyond* Being. In *Metaphysics* N 4, 1091a29–1091b3, Aristotle writes:

A difficulty, and a reproach to any one who finds it *no* difficulty, are contained in the question how the elements and the principles are related to the good and the beautiful; the difficulty is this, whether any of the elements is such a thing as we mean by the good itself and the best, or this is not so, but these are later in origin. The mythologists seem to agree with some thinkers of the present day, who answer the question in the negative, and say that both the good and the beautiful appear only when nature has made some progress. (This they do to avoid a real objection which confronts those who say, as some do, that the one is a first principle. The objection arises not from their ascribing goodness to the

¹ For a recent commentary of Speusippus' fragments, cf., M. Isnardi Parente. *Speusippo: Frammenti; Edizione, traduzione e commento*. (Naples: Bibliopolis, 1980; Tarán, *Speusippus of Athens*. Prior to these commentaries, scholars consulted P. Lang. *De Speusippi Academici scriptis*. (Bonn, 1911), reprinted (Hildesheim: Georg Olms, 1965; and F. Čáda, "Platonuv nástupce v Akademii." *Listy filologické* XLIV (1917), 1–15, 81–95, and 161–175.

² Cf. also L 7, 1072b30–34 and L 10, 1075a36–37. This will be discussed below.

first principle as an attribute, but from their making the one a principle—and a principle in the sense of an element—and generating number from the one.) (*Met.* N 4, 1091a29–1091b3)

In this text, the Good and the Beautiful are posterior to the first principle, namely, the One. For they are introduced simultaneously in the generation of *Being*.³ This confirms the Speusippean doctrine that the One is not a being. According to Aristotle, Speusippus discusses the One as that first principle that precedes Being, likening it to a seed out of which emerges more completion and perfection (Fr. 34A, E, F Lang).⁴ In *Metaphysics* N 5, 1092a11–17, Aristotle writes again:

Nor do we conceive the matter correctly if we compare the principles of the universe to that of animals and plants, on the ground that the more complete always comes from the indefinite and incomplete—which

³ Dancy, *Two Studies*, p. 161, fn.143 comments: “Krämer (1963), pp. 213–214 wants to see in this, specifically in the ‘coming forward (see *proelthouses* in a35) of the nature of the beings, an anticipation of the Neoplatonic procession (πρόοδος) of hypostases out of the One: as if the passage were saying ‘when the procession of the beings out of the One has got on a little further.’ On my reading (which is not by any means uniquely determined by the text), it is just a question of when we first get beings: as we shall see, that is, when we get numbers.” Without reference to *Universal Math.* IV, however, it is difficult to perceive the Neoplatonic character in Speusippus.

⁴ Cf. J. Dillon, *The Heirs of Plato*, p. 43. Dillon claims that Aristotle is being tendentious here, for the seed analogy can only be related to the One insofar as the seed is *apparently* simple, unlike the One, which is *actually* simple—“there could be no implication of incompleteness or imperfection in the case of the One.” For a contrasting view, cf., Tarán, *Speusippus of Athens*, pp. 33–34: “We must begin with the evidence about the One. And it is well to state at once that Aristotle does not say that Speusippus’ One is beyond being or that it is non-existence and purely negative. These two interpretations have been based upon what is in fact mere misunderstanding of the syntax and, hence, of the argument of *Metaphysics* 1092 A 14–15 (= F 43), and fall with them. On the contrary, Aristotle’s argument there, being a *reductio absurdum*, implies that Speusippus probably would not have been prepared to accept the necessary consequence of his doctrine as Aristotle sees it. For the latter contends that, if the principles were indefinite and imperfect, the One itself would not even be an entity. But in every other passage about it, it is quite certain that it was not *ὑπερούσιον*. It did not transcend being, was not more but less than the Good. The distinguishing characteristic of his system is that it is evolutionary, that it proceeds from the imperfect to the perfect. He seems also, to judge from one passage in Aristotle (N, 1091b32), not only to have rejected the Ideas in favour of mathematical number as the ultimate realities (cf., L, 1075b37; N, 1090b13), but to have done so because he disliked mixing his mathematics with theology and morality, and refused to make the Indefinite Dyad the principle of evil. There is no evidence, even, that he insisted on the absolute unity of his One and hence its unknowableness and unpredicability, though he may well have done so.” (A.H. Armstrong, *The Architecture of the Intelligible Universe in the Philosophy of Plotinus*. Cambridge: Cambridge University Press, 1940, p. 22)

is what leads this thinker to say that this is also true of the first principles of reality, so that the one itself is not even an existing thing. For here too the principles from which these come are complete; for it is a man that produces a man, and the seed is not first. (*Met.* N 5, 1092a11–17)

This particular “thinker” to whom Aristotle refers is most likely Speusippus. The doctrine illustrated here, assuming it is Speusippus’, entails the exclusion of Being from the One. However, with such a status of the One, we are not given much information on the status of the *πλῆθος* (Plurality or Multiplicity), as Speusippus expresses it.⁵ What happens to what is traditionally known as the opposite supreme principle? Does it too precede Being? Is Speusippus advocating a monistic system?⁶ These are questions which will be discussed in the course of our study.

⁵ Cf. J. Dillon, *The Heirs of Plato*, p. 42; cf., also M. Isnardi Parente, “Proodos in Speusippo?,” *Athenaeum* 53 (1975) 88–110; and Robin, *La théorie Platonicienne*, pp. 654 ff.

⁶ Speusippus attempts to *explain* what Aristotle calls his *episodic* cosmos (*Met.* Z 1028b21–4) by postulating some “mechanism . . . The best he [sc. Speusippus] could come up with,” says Dillon, “is the theory that the (logically) first product of the union of the two ultimate principles should then become a principle in its turn, mating, so to speak, in an incestuous union, with its mother (which Speusippus has been careful to characterize . . . as ‘a totally fluid and pliable matter’), and producing the next level of being.” J. Dillon, *The Heirs of Plato*, p. 46. Speusippus, it would seem, was concerned with the derivation of a multi-leveled cosmos from a “pair of totally simple first principles.” Dillon, *The Heirs of Plato*, p. 47. Cf., also *Metaphysics* M 9, 1085a34–b4: “These thinkers, then, generate magnitudes from this kind of matter, but others [sc. Speusippus] from the point (*stigmē*)—they regard the point as being, not one, but *like* (*hoion*) the one—and another material principle (*hylē*) which is *like* Multiplicity (*plēthos*), but not Multiplicity; yet in the case of these principles nonetheless we get into the same difficulties. For if the matter is one, then line, plane, and solid will be the same; because the product of the same elements must be one and the same. If on the other hand there is more than one matter—one of the line, another of the plane, and another of the solid—either the kinds are associated with (*akolouthousin*) one another, or they are not. Thus the same result will follow in this case also; for either the plane will not contain a line, or it will be a line.” (Trans. Dillon) In light of this passage, one witnesses an explanation, albeit weak, for the derivation and production of the varying levels of being within the cosmos and the derivation of principles governing each level of the cosmos. (Cf., Dillon, *The Heirs of Plato*, pp. 46–47) Dillon, moreover, states, when discussing Aristotle’s unjust critique of Speusippus’ alleged abandonment of the Ideal Numbers that Speusippus held a monistic metaphysical system (i.e., two-principles doctrine, the One and the Indefinite Dyad). Dillon writes: “Speusippus may indeed have involved himself in some terminological difficulties, but it seems clear enough that he is postulating three distinct entities: a supreme ‘One’, or Unity, the first principle of all things, a secondary ‘One’, or Unit, which is the immediate product of the primal One and Multiplicity, and serves in turn as the first principle of Number—and thirdly, the purely mathematical ‘one’, which (unlike both Plato and Aristotle) Speusippus regarded as the first odd number, and which is on the same metaphysical and logical level as all the other numbers.” (Dillon, *The Heirs of Plato*, p. 51) Clearly, Aristotle was *not* satisfied with Speusippus’ explanation of the transition to plurality from unity, for this transition does not seem to preserve a fluid continuity between the causal influence of the ultimate principles and the subsequent diverse levels of being. Once again, we shall see that the two-principles doctrine was radically transformed by Plotinus and the subsequent Neoplatonists. However, it should be stated that Aristotle’s criticism, strictly speaking, of the episodic stages of principles does not directly attack Speusippus’ dualistic starting point, of the One and the *πλῆθος*.

In *Metaphysics* L, Aristotle introduces the derivation of the degrees of substance by way of a Seed analogy, which also attests to the Speusippean claim that the One is not the Good nor the Beautiful.⁷ In the Seed analogy, Aristotle asserts that the seed is not the plant itself, but rather that it is the principle of the plant, and that the principle of a thing is not the thing itself.

Those who suppose, as the Pythagoreans and Speusippus do, that supreme beauty and goodness are not present in the beginning, because the beginnings both of plants and of animals are *causes*, but beauty and completeness are in the *effects* of these, are wrong in their opinion. For the seed comes from other individuals which are prior and complete, and the first thing is not seed but the complete being, e.g. we must say that before the seed there is a man,—not the man produced from the seed, but another from whom the seed comes. (*Met.* L 7, 1072b30–1073a3)

Aristotle, therefore, claims that Speusippus' One is neither identical with the Good nor the Beautiful.⁸ In light of line 1072b32, that the Pythagoreans and Speusippus assume that the Beautiful and the best are not in the principle, Aristotle, referring to his first principle, the unmoved mover, claims that the Pythagoreans and Speusippus are incorrect in this assumption. Aristotle's first principle *is* the best and most beautiful. Reference to a first principle does not entail a temporal beginning. The question of the derivation of the substances, especially the substance or level of Numbers, must not be seen as a temporal process, for, given the account of Speusippus' cosmology in Z 2, Numbers, along with the Forms of Plato, are considered to be eternal substances.⁹

Speusippus, however, introduces a serious fissure between Plato's philosophy and his own. In the *Republic* and the *Timaeus*, and also in the unwritten teachings, it is said that the Good is the first principle,

While Aristotle does have reservations about the transition from unity to plurality, he does not directly associate his criticism of the One and the Plethos with the episodic stages of principles.

⁷ Cf. A. Metry, *Speusippos: Zahl–Erkenntnis–Sein*, pp. 129–32.

⁸ Cf. Ross' Commentary on the *Metaphysics* with respect to the derivation of perfect from imperfect in the Pythagoreans: "As regards the Pythagoreans, Ritter's notion that they believed in a development of the divine nature from imperfection to perfection in the Pythagorean list of opposites perhaps fits in with the doctrine here ascribed to them. The production of the 'perfect' number ten from less perfect numbers is significant of the same tendency; and, consistently with this, the Pythagoreans assigned the higher entities and qualities to the higher numbers. Cf. *Theolog. Arithm.* p. 55 Ast . . . This point, which was noted by Grupe, affords a connexion between the Pythagoreans and Speusippus, who wrote a book on the Pythagoreans and was specially interested in the perfection of the highest number, ten (*Diels* i.3 303.20). He no doubt considered the good to be manifested first in one of the later of the grades of substance which he recognized (*Z.* 1028b21)." (Ross, *Commentary*, Vol. II, p. 381).

⁹ E. Cattanei, *Enti matematici e metafisica: Aristotele, Platone e l'Accademia antica a confronto*. (Milano: Vita e pensiero), 1996, pp. 148–55.

whereas Speusippus argues that the Good and the Beautiful are derivatives of the first principle. Speusippus likens the first principle to a seed, which, as Reale says, “is not good or beautiful, neither is the source which would correspond to the principle, but only the developed organism, that is the completed being.”¹⁰ Speusippus upheld this position in order to obviate the problem of identifying the principle of $\pi\lambda\acute{\eta}\theta\omicron\varsigma$ with evil.¹¹

These absurdities follow, and it also follows that the contrary element, whether it is plurality or the unequal, i.e. the great and small, is the bad-itself. (Hence one thinker avoided attaching the good to the one, because it would necessarily follow, since generation is from contraries, that badness is the fundamental nature of plurality; others say inequality is the nature of the bad.) It follows, then, that all things partake of the bad except one—the one itself, and that numbers partake of it in a more undiluted form than magnitudes, and that the bad is the space in which the good is realized, and that it partakes in and desires that which tends to destroy it; for contrary tends to destroy contrary. And if, as we said, the matter is that which is potentially each thing, e.g. that of actual fire is that which is potentially fire, the bad will be just the potentially good. (*Met.* N 4, 1091b30 ff.)¹²

Speusippus also distinguishes between the first principle, the One, and $\nu\omicron\delta\varsigma$. Aëtius testifies that: “Speusippus said that God is Intelligence, which is neither identical with the One nor with the Good, but it has an individual nature of its own.”¹³ Intelligence, furthermore, is explained as being a dynamic and “vital force which rules things.”¹⁴ The

¹⁰ Reale, *A History of Ancient Philosophy*, Vol. 3, p. 70.

¹¹ Cf. Reale, *A History of Ancient Philosophy*, Vol. 3, p. 70. Cf., also L. Elders, *Aristotle's Theory of the One: A Commentary on Book X of the Metaphysics*. (Assen, Netherlands: Koninklijke Van Gorcum & Comp.), 1960, p. 10: “Met. N 4 tells us that Speusippus in order to avoid being placed in the position of considering plurality as bad, set the Good at the end of his series of stages through which reality passes during its evolution. The answer to the question why he objected against calling plurality an evil is not so easy to give. I assume that his basic view of reality was the apprehension of several levels of being which were completely different from each other.”

¹² Cf. *Met.* M 9, 1085b4–34, where Aristotle employs terms such as ‘one,’ ‘number,’ and ‘multiplicity,’ when criticizing Speusippus. Dillon is correct, however, to state that Aristotle is being tendentious and polemical here. Aristotle interprets (it would seem intentionally) these terms in light of his own philosophical system and, consequently, reduces Speusippus’ philosophical claim into an incoherent absurdity. “What he [sc. Aristotle] does not allow for is that Speusippus is postulating first principles of unity, multiplicity, and number which are not subject to Aristotelian definitions.” (Dillon, *The Heirs of Plato*, p. 47) Cf., also A. Falcon, “Aristotle, Speusippus, and the Method of Division,” *Classical Quarterly* 50 (2000), 402–14; J. Barnes, “Homonymy in Aristotle and Speusippus,” *Classical Quarterly* 21 (1971), 65–80; L. Tarán, “Speusippus and Aristotle on Homonymy and Synonymy,” *Hermes* 106 (1978), 73–99; and A. Metry, *Speusippos: Zahl-Erkenntnis-Sein*, pp. 102–110.

¹³ Aëtius, quoted in Stobaeus *Anth.* 1.1; Diels *DG* 303b; frag. 38 Lang; frag. 89 Isnardi Parente; frag. 58 Tarán. (Found in Reale, *A History of Ancient Philosophy*, p. 392, fn. 19.)

¹⁴ Cf. Reale, *A History of Ancient Philosophy*, Vol. 3, p. 70, and cf., Cicero *De natura deorum* 1.13.32; LCL 35; Minucius Felix *Octav.* 19.7; frags. 39a-b; frags. 90–91 Isnardi Parente; frags. 56a-b Tarán.

Intelligence must be identical, therefore, with the world-soul, a position which distinctly prefigures one of the most famous doctrines of the Stoics.

Metaphysics L emphasizes the Seed analogy. In his criticism of Speusippus, Aristotle states that, according to Speusippus, the causes of animate objects, plants and seeds, are not Beautiful or Good in themselves, for Beauty and Goodness are products of these causes; they are posterior to the principles and are derived from their principles. According to Aristotle, however, the cause must itself be a *complete* and *self-sufficient* reality, and, therefore, it must contain Beauty and Goodness. In other words, Aristotle disagrees with Speusippus that the first principle does not contain Goodness and Beauty, for the principle is prior to the result and, if Beauty and Goodness are in the principle, then they assume the priority of the cause of the objects in question. The seeds, according to Aristotle, are derived from an agent that precedes it, that is actually prior to it. This echoes his metaphysical doctrine that actuality precedes potentiality. Given that the One is likened to the seed, the One, according to Aristotle, must, if it is to be a principle, contain Goodness and Beauty, for the products necessarily inherit these attributes from the principle. So, Goodness and Beauty must be located in the principles. The true cause of anything is the actual agent, not the product in germ.

As was brilliantly argued by Philip Merlan, the doctrine of the One above Being is also confirmed in Iamblichus' book *On Universal Mathematical Science* (*Universal Math.*).¹⁵ *Universal Math.* IV contains many Speusippean leitmotifs: that the generation of Numbers is due to a dual principle, namely, the One and *πλῆθος*, the latter of which is responsible for division (*διαίρεσις*)¹⁶ and is also compared to pliable matter, which, furthermore, assures the generation of the level of magnitude. In fact, it is the combination of the One and the *ὕλη*, the source of Plurality, that is the generative cause of Numbers. The co-principle of Plurality or the hyletic principle is not equivalent to the evil, for this principle is the receptacle of the One's causality and a receptacle in and of itself does not possess qualitative value, such as good or evil. Moreover, in *Universal Math.* IV, the content states clearly that the first principles are not equivalent to the good or evil, nor to the Good or the Beautiful, which emerge later in the emanationist system. The exact source of Iamblichus remains questionable, whether it is an interpolation of Aristotle's account of Speusippus or whether it recapitulates Plotinian themes. There is evidence to demonstrate, however, that this chapter is

¹⁵ Merlan, *From Platonism to Neoplatonism*. Cf., also J. Dillon, *The Heirs of Plato*, pp. 41 ff., and p. 41, fn. 28; and Cf., A. Metry, *Speusippos: Zahl-Erkenntnis-Sein*, pp. 26–46.

¹⁶ Cf. A. Metry, *Speusippos: Zahl-Erkenntnis-Sein*, pp. 73–110.

an extract of Speusippus' work on *Pythagorean Numbers*, which has been lost.

The first and foremost distinction between Aristotle's presentation and *Universal Math.* IV pertains to the problem of the status of the One. According to Aristotle, as we have seen, the One is given an inferior status, it is non-being in the sense of 'something' that is only potentially a being; it is not a being *yet*. *Universal Math.* IV, however, echoes the similar formulation that the One is *oujde*; *o[n*, but interprets it as being *above* being.¹⁷ The significance of these words should be interpreted in the same manner in which it is said that the One is not the Beautiful or the Good. The two questions which must be asked, then, are 1) did Aristotle understand the Speusippean doctrine correctly?, and, if so, 2) did Aristotle 'depict' Speusippus' doctrine accurately? With regard to the first question, Aristotle asserts that the One is inferior to Being, and out of the One emerges increasing levels of perfection. Thus, Merlan makes it very clear that this question must be answered in the negative. Aristotle, according to Merlan, neglected to take into account the second superior principle, namely, the principle of Plurality or the material principle, and accentuated his critique of the One at the expense of the dual nature of the first principles. We are given the fleeting impression that Aristotle views Speusippus as a monist. It would appear, however, that Speusippus is operating within a dualistic framework, in which the One and the *πλῆθος* cooperate to produce the subsequent levels of Being, and that the *πλῆθος* is not reducible to the One. Given this dualistic starting point, Aristotle's reference to the evolution of the One, as a seed in development, must entail also the evolution of the material principle. The Aristotelian reference to the first principle as a seed, therefore, must be taken only as a metaphor. Aristotle's statement *μηδὲ ὄν τι εἶναι τὸ ἐν αὐτό* must be translated by either "so that the One itself is not any being either" or "so that we should not even say of the One itself that it is some being."¹⁸ Following Dodds' interpretation of Aristotle's presentation of Speusippus,¹⁹ Merlan asserts that Aristotle's

¹⁷ Cf. J. Dillon's very interesting remark, in *The Heirs of Plato*, p. 42 and fn. 30. Cf., also J. Halfwassen, "Speusipp und die metaphysische Deutung von Platons 'Parmenides'," pp. 365–72; and also G. Bechtle. *The Anonymous Commentary of Plato's Parmenides*. (Bern: P. Haupt), 1999, pp. 111–17.

¹⁸ Merlan, *From Platonism to Neoplatonism*, p. 105.

¹⁹ E. R. Dodds. "The Parmenides of Plato and the Origin of the Neo-Platonic One," *Classical Quarterly* 22 (1928), 129–142, esp. 140, fn. 5: "It is more natural to think of the Old Academy, and especially of Speusippus . . . But it is surely significant that his first principle was the One, which according to Aëtius (Ap. Stob. Ed. I.i.29[58H]) he distinguishes from *νοῦς*; that Aristotle (Metaph N 5, 1092a11–15) appears to credit him with the view that the One was *ὑπερούσιον*, or at any rate *ἀνούσιον*, as well as with the comparison (so often used by Plotinus) of the One to a seed; and that this One was the first of series of *ἀρχαί*, *ἄλλην μὲν ἀριθμῶν, ἄλλην δὲ μεγεθῶν, ἔπειτα ψυχῆς*. [fn. 4: Arist, *Meta Z* 2, 1028b21. The mention of

intention was to assert that the Speusippean One is not to be considered as a being, but rather that the One is ὑπερούσιον, or, rather, ἀνούσιον.²⁰

However, if the traditional interpretation of Aristotle's view of Speusippus' One, being inferior to Being, were correct, the second question would still have to be answered in the negative. It would seem, in light of *Universal Math.* IV, that Speusippus would not have agreed with Aristotle's evaluation of the One in light of Aristotle's *duvnamiv-ejnevrgeia* metaphysical principles, a dual concept which positions the One as a potential Being.²¹ Merlan writes: "It seems that Speusippus

πυρρή shows that the doctrine has a general cosmological application, and does not aim merely at distinguishing arithmetic from geometry. The ἀριθμοί are for Speusippus what the Forms are for Plotinus.] It seems to me that with Speusippus we are already well started on the road to Neoplatonism [fn.5: I find that the same view is suggested by O. Immisch, Agatharchidea. (Sitzungsberichte Heidelberger Akad. der Wiss., Philos.-Hist. Klasse, 1919. Abh. 7) p. 37)]; and nobody as yet alleged that Plato's nephew was anything but a 'true Greek.'" For a counter-claim, cf., J. Rist, "The Neoplatonic One and Plato's Parmenides," Transactions of the American Philological Association 93 (1962), 389–401. Cf., also J. Halfwassen, "Speusipp und die metaphysische Deutung von Platons 'Parmenides,'" in EN KAI PLETHOS: Einheit und Vielheit. Festschrift für Karl Bormann. Eds. L. Hagemann and R. Glei. (Würzburg: Oros Verlag), 1993, pp. 339–373; pp. 343–57.

20 Cf. also C. Sandulescu-Gođeni, Das Verhaeltnis von Raionalitaet und Irrationalitaet in der Philosophie Platons (1938) 25; G. Nebel, Plotins Kategorien der intelligiblen Welt (1929) 32 f. For the opposite point of view see e.g. A. H. Armstrong, The Architecture of the Intelligible Universe in the Philosophy of Plotinus, pp. 18 and 22; cf., also his Introduction to Ancient Philosophy. (U.S.A.: A Littlefield, Adams Quality Paperback), 1981, p. 67. Cf., also H. R. Schwyzer, art. Plotinos, RE XXI/1 (1951) 559 ff.

21 This Aristotelian response to Speusippus is crucial to a discussion of Plotinus' critique of Aristotle's first principle of νοῦς. More striking, and strongly related to the topic of the simplicity of νοῦς in both Aristotle and Plotinus, is the following passage in *Universal Math.* IV, which attributes simplicity to the One, confirming the status of non-Being of the One and of the principle of *plurality*, both of which are responsible for the generation of mathematical numbers.

For the mathematical numbers one must posit two [things], the first and highest principles, the one (which indeed one ought not yet even call a being, because of the fact that it is simple and because of the fact that it is a principle for the things that are, while the principle is not yet such as are the things of which it is a principle), and again another principle, that of plurality, which can by virtue of itself provide division as well . . . (Iamblichus. *Universal Math.* IV, 15.6–12. Trans. Dancy, *Two Studies*, pp. 90–91)

With regard to Speusippus' reform of the Platonic singular principle of the One and the Indefinite Dyad, Speusippus retains the doctrine of the One but replaces the Indefinite Dyad with the principle of Plurality, for the reason that once the Ideal Numbers and the Forms have been eliminated in his cosmology, and, consequently, explaining the diversity of the cosmos through the derivation of mathematical entities, multiplicity rather than the Indefinite Dyad appears to have better explained the plurality of the cosmos. (Cf., Reale, *A History of Ancient Philosophy*, Vol. III, p. 69) Two passages from the *Metaphysics* best articulate this insight: *Metaphysics* N 1, 1087b4ff and N 5, 1092a33ff.

The simplicity of the One can be identified in Plato's *Parmenides* (137c-142a). It has even been suggested by two prominent scholars that Plato, who is allegedly aware of Speusippus' metaphysical doctrine, is responding to Speusippus in the *Parmenides*. (Cf., A. Graeser, "Platon gegen Speusipp: Bemerkungen zur ersten Hypothese des Platonischen *Parmenides*," *Museum Helveticum* 54 (1997), 45–47; A. Graeser, "Anhang: Probleme der Speusipp-Interpretation," in *Prolegomena zu einer Interpretation des zweiten Teils des Platonischen Par-*

would not have admitted that the seed is inferior to the plant; it seems he would have compared their relation with the relation between the four and the ten. Full perfection appears only in the ten; but is the four inferior to the ten? Or else Speusippus would have protested against pressing his simile too far; the One may be *like* the seed—does it have to be so in every respect (cf. W. Jaeger, *Aristoteles* [1955] 233)?”²² Merlan, therefore, argues, in light of *Universal Math.* IV, that Aristotle overextended his δύναμις-ἐνέργεια principles in evaluating the status of the Speusippean One.²³ In this light, it is apparent that *Univ. Math.* IV could *not* have drawn its source solely from Aristotle, for there remain fundamental differences between both presentations on the status of the One.

According to Merlan, because Speusippus argues that mathematical principles are derived from the supreme principles, he has in mind a *descending* movement from the One to multiplicity, rather than the ascending movement that Aristotle describes. It would appear, therefore, that Aristotle “expressed himself ambiguously and that the One in Speusippus was meant to be non-being in the sense of better (higher) than being.”²⁴ Speusippus would appear, in fact, to inherit the allegedly Platonic doctrine of a principle beyond Being—as it was interpreted by Plotinus and the subsequent Neoplatonists—and transformed this doctrine into his two-opposites principle doctrine.²⁵ According to Proclus, Speusippus elevates the One above Being, governing the subordinate levels of reality. Aristotle, of course, is claiming that the One is *not* a principle, and that the One is not the Good, in a Platonic sense. If the One were the Good, then Plurality, the counterpart of the One, would be the Ugly or the Bad, which, according to Aristotle and to Iamblichus, would be absurd. (Cf., *Met.* N 1091b30–35) Proclus’ assertion is confirmed in Iamblichus’ *Universal Math.*, Chapter IV, in which the

menides [Bernar Reihe philosophischer Studien 25]. (Bern: Verlag Paul Haupt), 1999, pp. 41–53; J. Halfwassen, ‘Speusipp und die metaphysische Deutung von Platons ‘Parmenides,’ pp. 357–73; and J. Halfwassen, Jens, ‘Speusipp und die Unendlichkeit des Einen: Ein neues Speusipp-Testimonium bei Proklos und seine Bedeutung,’ *Archiv für Geschichte der Philosophie* 74 (1992), 43–73.) In the first hypothesis of the *Parmenides* (137c–142a), Parmenides (137c) states that the One cannot be identified with the Many and is without parts (137c–d). As a result, the One cannot in any way be predicated, for to predicate anything of the One would be to introduce into the One multiplicity (141e). Nor can we predicate Being of the One (141e). For this reason, Plato (followed by Speusippus) asserts that the One *is not*. (Cf., also R. S. Brumbaugh, *Plato on the One: The Hypotheses in the Parmenides*. (New Haven, Conn.: Yale University Press), 1961; and B. Mates, ‘Identity and Predication in Plato,’ *Phronesis* 24 (1979), 211–29).

²² Merlan, *From Platonism to Neoplatonism*, p. 105.

²³ Cf. also A. Metry, *Speusippos: Zahl–Erkenntnis–Sein*, pp. 139–157. and pp. 162–67.

²⁴ Merlan, ‘Greek Philosophy from Plato to Plotinus,’ p. 31.

²⁵ Cf., Proclus’ commentary on Plato’s *Parmenides*, in R. Klibansky, C. Labowsky, *Procli Commentarium in Platonis Parmenidem* (1953), pp. 38, 33–41, 10. Cf., also Dillon, *The Heirs of Plato*, p. 42, fn. 30.

doctrine of the One transcends Being. According to Merlan, we should read Speusippus' doctrine of the One in this light, contrary to Aristotle's interpretation. If Merlan is correct, then we can perceive a doctrinal continuity from Speusippus to Plotinus. Plotinus's doctrine of the One is, according to Plotinus, to be found in Plato's *Parmenides*, along with the doctrine that the intelligibles are within the Intellect,²⁶ and we can assume that Plotinus interpreted Aristotle's presentation of Speusippus' One in this way.²⁷

Speusippus' One is irreducible to the Good (*cf.*, Fr. 35 A, B, D, E Lang) and to Intelligence or νοῦς. (*Cf.*, Fr. 35D Lang) The theme of the subordination of νοῦς to the One is clearly echoed in the philosophy of Plotinus and has raised the possibility of reading Speusippus' philosophy as monistic, which would be a radical rupture from the Platonic legacy that, according to Aristotle, he apparently tacitly accepted. Plotinus also accepts the Speusippean line that the One is not equivalent to the Good. Although Plotinus generally accepts Plato's teaching that the ultimate metaphysical principle is the Good, he is reticent to accept this isomorphism. Plotinus is much more inclined to uphold the position that the Good is the condition or source of all goodness in the cosmos. Moreover, Speusippus did not claim that the One is co-principled with evil (Fr. 35D, Lang), which allows for an interpretation of a monistic two-opposites principle doctrine.²⁸

CONCLUSION

In this paper, I discussed Aristotle's scathing criticism of Speusippus' doctrine of the One, as *Aristotle* presents it, and I viewed this doctrine in light of Iamblichus' *De communi mathematica scientia*, chp. 4, which P. Merlan convincingly identifies as a fragment of Speusippus' writings.

²⁶ Frag. 5, Diels; *Enn.* V 1 [10] 8; V 9 [5]; *cf.*, also A. H. Armstrong, "The Background of the Doctrine 'That the Intelligibles are not outside the Intellect,'" in *Les Sources de Plotin*. Tome V. (Vadœuvres-Genève : Fondation Hardt), 1960, pp. 268–391.

²⁷ Merlan, "Greek Philosophy from Plato to Plotinus," p. 32, fn. 2: "But the point of view could be defended that Plotinus accepted Aristotle's interpretation according to which Speusippus conceived of his One as a mere seed or sperma, by pointing out that Plotinus himself, who usually accepts the Aristotelian point of view that actuality (perfection) precedes potentiality (imperfection), sometimes speaks of his One as a seed (*Enn* III 3 [48] 7; IV 8 [6] 5; 6; V 9 [5] 6). *Cf.* A. H. Armstrong, *The Architecture of the Intelligible Universe in the Philosophy of Plotinus* (1948), pp. 61–4."

²⁸ Merlan, "Greek Philosophy from Plato to Plotinus," p. 32. Also on p. 32, Merlan writes: "Speusippus was among the first to distinguish a double One, a higher and a lower, the latter constitutive of number [Fr. 42D Lang]. This, in another way, prepares us for Plotinus' notion of an absolutely transcendental One." However, *cf.* also Tarán, *Speusippus of Athens*, pp. 356–358, where it is held that Speusippus' One is not exactly a precursor to the Plotinian doctrine of the One.

The purpose of this section was to 1) determine Speusippus' exact doctrine of the One, and 2) demonstrate Aristotle's overt awareness of theories proposing to subordinate $\nu\omicron\upsilon\varsigma$ to an ultimate principle. According to Aristotle, Speusippus' alternative solution to the *aporia* of Plato's first principles is no better than Plato's in that it is unable to demonstrate *how* the principles causally influence and derive the various levels of being. We know through Aristotle's account and from chp. 4 of Iamblichus' *De communi mathematica scientia* that Speusippus' first principle, the One, is *not* a being. What remains ambiguous, however, is the exact status of Speusippus' One: is the One not Being because it is so much more complete and self-sufficient that it is *superior* and *prior* to Being and $\nu\omicron\upsilon\varsigma$; or, is it, by contrast, not being in the sense that it is not even worthy of Being considered a being, for it is analogous to a 'seed,' a pure potentiality with no causal influence on any being or substance whatsoever? The first claim of the disjunct reflects Iamblichus', i.e., the Neoplatonists', position, whose presentation elevates the One to a superior principle, over and above $\nu\omicron\upsilon\varsigma$ and Being. The latter part of the disjunct is Aristotle's scathing rebuke of Speusippus and of any philosopher whose reflex it is to elevate a principle above $\nu\omicron\upsilon\varsigma$, for, according to Aristotle, $\nu\omicron\upsilon\varsigma$ is self-sufficient and an independent substance or being.

What is clear is this: that Aristotle refuses to accept the Pythagorean, Platonic, and, especially, Speusippean doctrine of first principles, for the two-principles doctrine fails to account for a causal continuity in the derivation of levels of Being subsequent to the first principle. Aristotle attempts to provide this account of derivation from a first principle by transforming the two-principles doctrine into a brilliant account of the superiority of $\nu\omicron\upsilon\varsigma$, considered as the ultimate principle of the cosmos.

Aristotle preserves the plurality of the cosmos, despite his assertion of a singular substance, namely, divine $\nu\omicron\upsilon\varsigma$, which orders the entire cosmos and is responsible for its movement. Aristotle's henology and noetic doctrines are philosophical reactions to a central problem in the Pythagorean, Platonic, and Speusippean doctrines of the One and the Indefinite Dyad, the problem being that these doctrines fail to provide the *final* causality of the ultimate principles. Only by asserting final causality in the ultimate principles can Aristotle preserve unity-in-plurality, by taking into account the purpose of the parts within the whole, which Aristotle succeeds in demonstrating at *Metaphysics* L 8. Moreover, Aristotle's preservation of plurality within unity, and his admission of final causality within the ultimate principles, provides a fuller and more satisfying account of the (causal) derivation of individual substances that we find within the cosmos. While not fully succeeding

in eliminating the 'gap' between divine νοῦς and the world, Aristotle manages to identify a *continuity* of substances through the causal influences of the principles prior in simplicity to the lower orders of the cosmos. Aristotle's philosophical response to the Pythagoreans, Plato, and Speusippus is also an effective transition into Aristotle's doctrine of the simplicity of divine νοῦς – a doctrine that profoundly influenced subsequent Aristotelian commentators, notably, Plotinus.²⁹

BIBLIOGRAPHY

- Armstrong, A.H. *The Architecture of the Intelligible Universe in the Philosophy of Plotinus*. Cambridge: Cambridge University Press, 1940.
- , "The Background of the Doctrine 'That the Intelligibles are not outside the Intellect,'" in *Les Sources de Plotin*. Tome V. (Vadoeuvre-Genève: Fondation Hardt), 1960, 268–391.
- , *Introduction to Ancient Philosophy*. (U.S.A.: A Littlefield, Adams Quality Paperback), 1981.
- Barnes, J. "Homonymy in Aristotle and Speusippus," *Classical Quarterly* 21 (1971), 65–80.
- Bechtle, G. *The Anonymous Commentary of Plato's Parmenides*. Bern: P. Haupt, 1999.
- Brumbaugh, R. S. *Plato on the One: The Hypotheses in the Parmenides*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1961.
- Čáda, F. "Platonuv nástupce v Akademii." *Listy filologické* XLIV (1917), 1–15, 81–95, and 161–175.
- Cattanei, E. *Enti matematici e metafisica: Aristotele, Platone e l'Accademia antica a confronto*. (Milano: Vita e pensiero), 1996.
- Dancy, R. M. *Two Studies in the Early Academy*. Albany: State University York Press, 1991.
- Dillon, J. *The Heirs of Plato: A Study of the Old Academy (347–274 BC)*. Oxford: Clarendon Press, 2003.
- Dodds, E. R. "The Parmenides of Plato and the Origin of the Neo-Platonic One," *Classical Quarterly* 22 (1928), 129–142.
- Elders, L. *Aristotle's Theory of the One: A Commentary on Book X of the Metaphysics*. (Assen, Netherlands: Koninklijke Van Gorcum & Comp.), 1960.
- Falcon, A. "Aristotle, Speusippus, and the Method of Division," *Classical Quarterly* 50 (2000), 402–14.
- Graeser, A. "Platon gegen Speusipp: Bemerkungen zur ersten Hypothese des Platonischen Parmenides," *Museum Helveticum* 54 (1997), 45–47.

²⁹ As always, I wish to thank my colleagues at the Dominican University College, Ottawa, for their constant encouragement and intellectual exchanges, the product of which is found, in part, in this paper. I would also like to thank Professor Ksenija Maricki Gadjanski for organizing the 5th International Symposium on the topic of Antiquity and The Modern World: Religion and Culture.

- , "Anhang: Probleme der Speusipp-Interpretation," in *Prolegomena zu einer Interpretation des zweiten Teils des Platonischen Parmenides* [Berner Reihe philosophischer Studien 25]. (Bern: Verlag Paul Haupt), 1999, pp. 41–53.
- Halfwassen, J. "Speusipp und die Unendlichkeit Des Einen: Ein Neues Speusipp-Testimonium bei Proklos und Seine Bedeutung." *Archiv Für Geschichte der Philosophie* 74 (1992): 43–73.
- , "Speusipp und die metaphysische Deutung von Platons 'Parmenides'," in *EN KAI PLETHOS: Einheit und Vielheit. Festschrift für Karl Bormann*. Eds. L. Hagemann and R. Glei. (Würzburg: Oros Verlag), 1993, pp. 339–373.
- Isnardi Parente, M. *Speusippo: Frammenti; Edizione, traduzione e commento*. (Naples: Bibliopolis), 1980.
- , "Proodos in Speusippo?" *Athenaeum* 53 (1975): 88–110.
- Klibansky, R., and C. Labowsky, eds. *Procli Commentarium in Platonis Parmenidem*, 1953.
- Krämer, H. J. *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und Zur Geschichte der Platonischen Ontologie*. Amsterdam: P. Schippers, 1963.
- Lang, P. *De Speusippi Academici scriptis*. (Bonn, 1911), reprinted (Hildesheim: Georg Olms), 1965.
- Mates, B. "Identity and Predication in Plato," *Phronesis* 24 (1979), 211–29.
- Merlan, P. *From Platonism to Neoplatonism*. Second ed. The Hague: Martinus Nijhoff, 1960.
- , "Greek Philosophy from Plato to Plotinus." In *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*, A. H. Armstrong, 14–132. London: Cambridge University Press, 1967.
- Metry, A. *Speusippos: Zahl--Erkenntnis--Sein*. Bern: Verlag Paul Haupt, 2002.
- Nebel, G. *Plotins Kategorien der intelligiblen Welt* (1929).
- Reale, G. *A History of Ancient Philosophy*. Vols. I–IV. Edited and translated by J. R. Catan. New York: SUNY, 1987.
- Rist, J. "The Neoplatonic One and Plato's *Parmenides*," *Transactions of the American Philological Association* 93 (1962), 389–401.
- Robin, L. *La Théorie Platonicienne Des Idées et Des Nombre d'Après Aristote: Étude Historique et Critique*. Paris: Presses Universitaires de France, 1963.
- Ross, W. D. *Commentary on Aristotle's Metaphysics*. 2nd ed. Oxford, 1953.
- Sandulescu-Godeni, C. *Das Verhaeltnis von Raionalitaet und Irrationalitaet in der Philosophie Platons* (1938).
- Schwyzler, H. R. *Plotinos, RE* XXI/1 (1951), 559 ff.
- Tarán, L. "Speusippus and Aristotle on Homonymy and Synonymy," *Hermes* 106 (1978), 73–99.
- , *Speusippus of Athens: A Critical Study with a Collection of the Related Texts and Commentary*. Leiden: E. J. Brill, 1981.

ARISTOTE ET SPEUSIPPE:
LA PRIMAUTÉ DE L'UN?

Resumée

Ce papier explorera l'analyse d'Aristote et la critique qu'il fait de la doctrine de Speusippe concernant l'Un. Philip Merlan a permis de mettre en évidence certaines contradictions entre la doctrine de Speusippe et le compte-rendu qu'en donne Aristote. Toutefois, il est aussi possible de voir dans la critique d'Aristote une manière de répondre à une métaphysique de type néoplatonicien (pour ainsi dire avant la lettre) consistant à subordonner l'Intellect divin Aristotélécien (nou:V) à l'Un. Je soutiendrai que, à travers la réponse d'Aristote à Speusippe, qu'elle soit ou non légitime, il est possible d'identifier chez Speusippe une position de type intuitionniste cherchant à montrer la possibilité d'envisager un principe premier qui serait au-dessus et antérieur à l'Intellect. Aristote n'a pas accepté cette position et a même discuté vigoureusement contre elle. Quant à l'enseignement exact de Speusippe, il nous faut, pour tenter de le recomposer, examiner le *De communi mathematica scientia*, chap. 4, de Jamblique. Nous savons, par Aristote, que le premier principe de Speusippe, l'Un, n'est pas un être, c'est-à-dire n'est pas une substance individuelle. Mais il n'est pas évident de déterminer si ce principe est au-dessus ou inférieur à l'Être. Aristote le compare à une semence, inférieure au produit auquel elle donne naissance et, en conséquence, ne le juge pas digne d'être un premier principe. Cet article explorera l'analyse d'Aristote et son jugement de Speusippe.

Terminologie: Aristote, Speusippe, l'Être, l'Un, l'Intellect

Victor Castellani

University of Denver

“WHO WAS THAT MASKED MAN?” PLAUTUS’ PLAY WITH PERSONA-IMAGO¹

The purpose of this essay is not to prove (if absolute proof were possible) that the Roman comedies of Plautus and Terence and their contemporaries were performed in Greek-style masks; as we shall see most recent scholars believe this. Rather I wish to support and validate this as hypothesis, not only to show how reasonable it is on internal evidence and to test it, examining the consequences on the stage in performance of several selected plays. Moreover, I hope to demonstrate that certain passages make better sense with masks than without. Indeed, my argument goes further yet; for I believe that not only were masks worn on stage, but they were sometimes physically manipulated in the sort of playful stage-business that we have learned to call “metatheatrical.” Something like this has already been suggested by others, but I propose more.

If we apply a bit of theatrical imagination, much delightful mask-humor emerges in quite the same vein as other, undeniable anti-illusionistic foolery in Plautus’ scripts. Three examples: [1] the arch-*servus callidus* Pseudolus’ often-quoted statement *nolo bis iterari, sat sic longae fiunt fabulae*, “I will not go over it again; plays are getting long enough as it is,” *Pseud.* 388; [2] the Prologist’s explanation in *Casina* that the romantic lead of the play’s Greek New Comedy model Euthynicus will not appear at all in this Roman play: *Is—ne exspectetis—hodie in hac comoedia—in urbem non redibit: Plautus noluit: Pontem inter-*

¹ An earlier form of this piece was presented at the spring 2003 meeting of the Classical Association of the Atlantic states in Pittsburgh, Pennsylvania, USA.

rupit, qui erat ei in itinere; “Don’t expect him today in this comedy. He won’t return to town, Plautus didn’t want him to: broke a bridge on his way home” (Cas.64–66); and [3] prologist Mercurius’ reaction, possibly to a (planted?) groan from the audience when he announces a tragedy: *Quid? contraxistis frontem, quia tragoediam dixi futuram hanc? Deus sum, commutavero. Eandem hanc, si voltis, faciam ex tragoedia comoedia ut sit omnibus isdem vorsibus*; “What? You frowned because I said this would be a tragedy? I’m a god! I’ll change it! If you want, I shall make it a comedy out of a tragedy with exactly the same lines!” (*Amph.* 52–55).

Richard Beacham and other leading writers on Roman comedy seem to take the use of masks as a given.² However, many literary interpreters of Roman comedy, like creative translators of its lively scripts into English and other modern languages (often with generous stage directions), usually make nothing of this important fact. They treat other aspects of performance instead, if they concern themselves with enactment at all. Timothy Moore, on the other hand, although personally involved in mask-less productions of Plautus (as illustrations to his perceptive book indicate), states that masks were employed, and that in *Amphitruo* and *Captivi* they added important visual information to the drama.³ Controversy nevertheless has persisted, as Moore acknowledges. The most important recent work must be that of C. W. Marshall, who has no doubts about their use.⁴ Some maintain that although masks had been used in Greek comedy, they were adopted in Roman *fabula palliata* only well after the time of Plautus, whose plays

² R. Beacham, *The Roman Theatre and Its Audience* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), p. 130: masks for Roman “scripted drama.” D. Konstan, *Roman Comedy* (Ithaca: Cornell University Press, 1983); W. S. Anderson, *Barbarian Play: Plautus’ Roman Comedy* (Toronto: University of Toronto Press, 1993; repr. 1996), seems to take the wearing of Greek-style masks as understood, but does not discuss them or their use. So now does A. Sharrock, *Reading Roman Comedy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

³ T. J. Moore, *The Theatre of Plautus: Playing to the Audiences* (Austin: University of Texas Press, 1998), pp. 1 and n. 2 with bibliography; on use of masks in important scenes, pp. 73 and 185. For generous illustration of masks that evidently were worn in Roman performance, including (clearly!) comedy, see N. Savarese, ed., *un scaena. il teatro di roma antica/ the theater in ancient rome* (Rome: Ministero per i Beni e le Attività Culturali/Soprintendenza Archeologica di Roma, 2007), passim—beginning with the cover!

⁴ C. W. Marshall, *The Stagecraft and Performance of Roman Comedy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), Chapter 3, “Masks,” in particular pp. 132–146. See also D. Wiles, *The Masks of Menander. Sign and Meaning in Greek and Roman Performance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), Ch. 5, “The Roman Mask”; and G. McCart, “Masks in Greek and Roman theatre,” in M. McDonald and J. M. Walton, eds., *The Cambridge Companion to Greek and Roman Theatre* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), pp. 247–267, with 262–264 on Roman comedy.

F. Dupont, *L’orateur sans visage. Essai sur l’acteur romain et son masque* (Paris: Presses universitaires de Paris, 2000) is a thoughtful study, though she takes a strong, perhaps untenable view regarding differences between Greek πρόσωπον and Roman *persona*.

were therefore mime-like. Richard Seaford, for example, in his short article on masks in the current *Oxford Classical Dictionary* (1996), states that there is internal evidence *against* their use in Plautus' theater. What that may be, I cannot imagine. Never mind generalizations, however; let us examine individual plays or scripts.

Many who read this will have had a useful "control" experience, that is, will have seen a mask-less performance of one or more of three plays by Plautus that almost beg the question of masks. *Amphitruo* is one, in which two pairs of visually identical *personae* are supposed to appear: Jupiter who impersonates Amphitruo and the Greek general Amphitruo himself, Mercury-as-Sosia and the real, though thoroughly confused Sosia. The other comedies that may seem to presuppose masks are a pair of plays that are named after sets of identical twins, *Bacchides*, with twin sister *meretrices*, and the twin brothers of *Menaechmi*. At a meeting of the Classical Association of the Atlantic States in April 2002, in a lively maskless staging of *Amphitruo* by a Boston-based company calling itself Theater Ludicrum the Act I confrontation between Sosia and Mercury was disappointing. Two actors of very different appearance and vocal quality played the twinned figures of Sosia and Mercury. Much later in the same play occurs a (fragmentary) scene, ll. 1034a-v, that brought together Jupiter and the man he impersonated. Each of its numerous suggested reconstructions offers a very amusing sequence in which Amphitruo confronts, well, an identical "Amphitruo"—or so that other person says and seems to be able to prove he is. In the Ludicrum performance the whole thing was cut! A single actor could and did play *both* the god *and* the heroic general, who do not appear on stage together at any other time. The weak visual effect of these two scenes or, rather, of one scene and one *non*-scene made a strong case for the wearing of two sets of twinned masks in this play. We return to this play later, to try to determine whether these masks were merely worn, or whether they might have further, more "spectacular" use in stage business as well. (We return to this scene below.)

Before we come to my argument about *manipulation* of masks, let me discuss demonstrations of how versatile masks themselves can be on the faces (or over the heads) of actors who are familiar with the device. In North America and elsewhere both individuals and acting companies have repeatedly demonstrated how much an actor can indicate in and by means of a mask with features that are not nearly so visually static and expressionless, frozen into a single expression as one would expect. Even a novice can be trained, in only a few minutes and right before an initially skeptical audience's eyes, to make quite a neutral mask-face express a wide range of emotions with the right tilt of

the head, with complementary posture, and with hand-and-arm gestures. All of this we should take for granted.

What I wish to explore here is how else a playwright could not merely live with masks, if a required convention in his theater, but also might creatively exploit them for comical effect within a play and for metatheatrical effect beyond it. I begin with an *a fortiori* argument about Plautus' likelier procedure from the far more staid Terence. The younger, later comic poet is seldom if ever credited with metatheatricality; indeed, he seems carefully to isolate non-theater, in his non-expository apologetic Prologues, probably mask-less, from theater, which commences as realistically as the conventions allowed in his every Act I, scene 1. Nevertheless Terence could not resist following his predecessor Plautus' anti-illusionistic play with masks at one point in his best play, *Phormio* (the only one that Molière chose to imitate).

A 1977 article of mine in the *Rocky Mountain Review of Language and Literatures*, "Imagination and 'Evidence': A Scene from Terence" proposes a bold and unexpected disruption of dramatic illusion in this sequence:

ANTIPHO. nam quod ego huic nunc subito exitio remedium inveniam miser? 200
quod si eo meae fortunae redeunt, Phanium, abs te ut distrahar,
nullast mihi vita expetenda. *GETA.* ergo istaec quom ita sunt, Antipho,
tanto mage te advigilare aequomst: fortis fortuna adiuvat.
ANT. non sum apud me. *GE.* atqui opus est nunc quom maxume ut sis,
Antipho; nam si senserit te timidum pater esse, arbitrabitur 205
commeruisse culpam. *PHANIA* hoc verumst. *ANT.* non possum inmutarier.
GE. quid faceres si aliud quid gravius tibi nunc faciundum foret?
ANT. quom hoc non possum, illud minu' possem. *GE.* hoc nil est, Phae-
dria: ilicet. quid hic conterimus operam frustra? quin abeo? *PH.* et qui-
dem ego? *ANT.* Obsecro, **quid si adsimulo? satinest?** *GE.* **garris.** *ANT.* 210
volum contemplamini: em satine sic est? *GE.* **non.** *ANT.* **quid si sic?**
GE. **propemodum.** *ANT.* **quid sic?**

GE. **sat est:**

em istuc serva: et verbum verbo, par pari ut respondeas,
ne te iratu' suis saevindicis dictis protelet. *ANT.* scio.
GE. vi coactum te esse invitum. *PH.* lege, iudicio. *GE.* tenes? 215
sed hic quis est senex quem video in ultima platea? ipso est.
ANT. non possum adesse. *GE.* ah quid agis? quo abis Antipho?
mane inquam. *ANT.* **egomet me novi** et peccatum meum:
vobis commendo Phanium et vitam meam. —

(*Phorm.* 200–218)

Henry Thomas Riley has translated this so, providing typical stage directions:

ANTIPHO How am I, wretch that I am, now to find a remedy for this sudden misfortune? But if it should be my fortune, Phanium, to be torn away from you, life would cease to be desirable.

GETA Therefore, Antipho, since matters are thus, the more need have you to be on your guard; fortune helps the brave.

ANTIPHO I am not myself.

GETA But just now it is especially necessary you should be so, Antipho; for if your father perceives that you are alarmed, he will think that you have been guilty of some fault.

PHAEDRIA That's true.

ANTIPHO I can not change.

GETA What would you do, if now something else still more difficult had to be done by you?

ANTIPHO As I am not equal to this, I should be still less so to the other.

GETA This is doing nothing at all, Phaedria, let's be gone; why do we waste our time here to no purpose. I shall be off.

PHAEDRIA And I too. (*They move as if going.*)

ANTIPHO Pray, now, if I assume an air, will that do? (*He endeavors to assume another air.*)

GETA You are trifling.

ANTIPHO Look at my countenance—there's for you. (*Assuming a different air.*) Will that do?

GETA No.

ANTIPHO Well, will this? (*Assuming another air.*)

GETA Pretty well.

ANTIPHO Well then, this? (*Assuming a still bolder air.*)

GETA That's just the thing. There now, keep to that, and answer him word for word, like for like; don't let him, in his anger, disconcert you with his blustering words.

ANTIPHO I understand.

GETA Say that you were forced against your will by law, by sentence of the court; do you take me? (*Looking earnestly in one direction.*) But who is the old man that I see at the end of the street?

ANTIPHO 'Tis he himself. I can not stand it. (*Going.*)

GETA Oh! What are you about? Whither are you going, Antipho? Stop, I tell you.

ANTIPHO I know my own self and my offense; to your management I trust Phanium and my own existence. (*Exit hastily.*)

I have speculated about the possible use of a whole box of masks during that part of the scene, printed in bold, where Antipho tries, literally I think, to 'put on a bold face' before his slave Geta and his friend Phaedria.⁵ He tries on different masks ("How about this one?" "No way,"

⁵ V. Castellani, "Imagination and 'Evidence': A Scene from Terence," *Rocky Mountain Review of Language and Literature* 32 (1977), 21–28. C. W. Marshall (n. 4 above) takes contrasting

and so forth) until Geta says *sat est: em istuc serva*, “Good enough; keep that one you have there” (211f.). In fact, Antipho may even fling away his last, boldest mask entirely (“I know myself!”) and, unmasked, dash away at the dash at the end of the excerpt!

Terence, however, as we know, is far less ready than Plautus to sacrifice dramatic illusion, even mild realism, to fancy and farce; George E. Duckworth’s still authoritative examination of such matters makes this clear.⁶ Such a scene in Terence’s would therefore be unthinkable had such audacious playfulness been unprecedented in Roman comedy. And thinkable it is, though I can hardly use imaginative extrapolation from a raw script as strict evidence for what was done on stage at the Ludi Romani of 161 BCE.

One major scholar in the meantime has diagnosed play in and with masks for the theater of Plautus. Niall Slater argues that an apparent soliloquy in *Epidicus* is best explained as a sort of dialogue:

EPIDICUS illic hinc abiit. **solus nunc es. quo in loco haec res sit vides,**
Epidice: nisi quid tibi in tete auxili est, absumptus es.
tantae in te impendent ruinae: nisi suffulcis firmiter,
non potes subsistere, itaque in te inruunt montes mali.
neque ego nunc quo modo 85
me expeditum ex impedito faciam, consilium placet.
ego miser perpuli
meis dolis senem, ut censeret suam sese emere filiam: is suo filio
fidicinam emit, quam ipse amat, quam abiens mandavit mihi. 90
si sibi nunc alteram
ab legione adduxit animi causa, corium perdidit. 91a
nam ubi senex senserit
sibi data esse verba, virgis dorsum despoliet meum.
at enim tu praecave.
at enim – **bat** [sic!] **enim, nihil est istuc. plane hoc corruptumst caput.** 95
nequam homo es, Epidice.
qui lubidost male loqui?
quia tu tete deseris.
quid faciam? **men rogas?**
tu quidem antehac aliis solebas dare consilia mutua.
aliquid aliqua reperiundumst. sed ego cesso ire obviam 100
adulescenti, ut quid negoti sit sciam. atque ipse illic est.

Slater himself translates:

(Now you're alone. You see the spot you're in, *Epidicus*. Unless you've a trick up your sleeve, you're all washed up. There's a great crash coming for you. If you don't really brace yourself, you'll never stand up to it, and then mountains of misfortune will overwhelm you.)

view, who argues (pp. 155–157). that the humor resides in the very *immobility* of Antipho's panicked expression. The others simply give up trying to encourage him!

⁶ G. E. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy* (Princeton: Princeton University Press, 1952; several reprints), pp. 132–138 on “The Violation of Dramatic Illusion.”

Now I don't know how to extricate myself from these intricacies. I've so confounded the old man that he thinks he's bought his own daughter. In fact he bought his son the flute girl the boy's in love with—and the boy went and left her in my charge! Now if he's brought another girl home from the army—I've lost my hide! When the old fellow finds how he's fooled, he'll birch my back clean.

(*But you beware.*) Yes, but.... (*But what?! There's nothing to that! What a born loser! You're a worthless fellow, Epidicus.*)

Why do you want to abuse me? (*Because you deserve it.*)

What shall I do? (*You're asking me?! You always used to have advice to lend. Somehow something must be found.*)

But I must waylay the boy, to learn what's up—and there he is!

According to Slater, Epidicus removes and addresses his mask, in second person.⁷ The unmasked actor's lines—delivered, of course, in contrast to an “in-character” voice when he speaks for the mask—are printed bold in the Latin. If this analysis is right, Plautus may have innovated in the business—for Rome, at least. (I would not be surprised to detect stage business with masks in Athenian Old Comedy, in a play like *Acharnians* or *Frogs*, even *Wealth*, though we should not expect to find it in New Comedy.)

In any event, assuming for the sake of argument that masks were at least worn, but maybe also removed “on stage” (whatever that stage was) in Plautine theater, let us consider what may have occurred, first, in those plays with identical twins in the cast, and therefore *ex hypothesi* where the actors playing them must have worn identical masks on stage. Later we shall consider other possible instances of mask foolery.

There are two such plays, with casts that include identical twins. Though their premises and plots are quite different, the look-alike siblings produce comical misunderstandings. In *Bacchides* the sister *meretrices* who name the play know of one another's existence from the beginning, and also that both are named Bacchis, so they cannot be confused about themselves. In *Menaechmi*, on the other hand, long separated twins converge in Epidamnus yet are humorously not-yet-reunited until the finale; moreover, one of them is not aware that the other even exists, let alone that he bears the same name. Both sets of twins do appear on stage *together*, the *Bacchides* early, the *Menaechmi* only late.

When the continuous text of *Bacchides* (unfortunately mutilated for much of Act I) begins, confusion about the resident Athenian Bacchis and her visiting sister is no longer an issue. One or more other persons, however, were probably quite confounded during the missing early scenes. Pistoclerus at least, the lover of one of them, must have been frustrated and perplexed. In one fragment that may come from

⁷ N. W. Slater, *Plautus in Performance. The Theatre of the Mind*, 2nd ed. (London and New York: Routledge, 2000), pp. 16–19.

the prologue one sister refers to the shared name: *illa mea cognominis fuit*, “she has been same as I in name”; while *sicut lacte lactis similest* refers to physical likeness: “as like as milk to milk” (with reference also, of course, to their masks’ desirable fair complexion). The latter remark must be a third party’s astonished observation. It should have either accompanied side-by-side appearance of the twin masks, though we can’t tell whether it was about “you” (on stage) or “both of them” (on stage, if an aside), or maybe it is a comment in a following scene. It could also, of course, come from a prologue. We need not suspect that the identical masks were ever taken off, only that at some point they were frontally juxtaposed—perhaps with both faces turned this way and that to the Roman spectators. When both appear in the first extant scene two persons are already distinct—yet indistinguishable *personae* remain in view. Soon thereafter, however, Pistoclerus himself, recovered from his initial confusion, may play with contrasting masks. He will ‘play a role’ (as Slater on this passage notes), in keeping with which strategy he may try on successive *iuvenis* masks. Indeed he may hold up the familiar contrasting faces of “comedy-and-tragedy” when he reluctantly agrees to participate in the sisters’ intrigue against the miles Cleomachus.

This is the pertinent passage:

BACCHIS simulato me amare. *PISTOCLERUS* **utrum ego istuc iocon adsimulem an serio?** 75
BAC. heia, hoc agere meliust. miles quom huc adveniat, te volo
 me amplexari. *PI.* quid eo mi opus est? *BAC.* ut ille te videat volo.
scio quid ago. PI. et pol ego scio quid metuo. sed quid ais? *BAC.* quid est?
PI. quid si apud te eveniat desubito prandium aut potatio
 forte aut cena, ut solet in istis fieri conciliabulis, 80
 ubi ego tum accumbam? *BAC.* **apud me, mi anime, ut lepidus cum lepida ac-**
cubet. locus hic apud nos, quamvis subito venias, semper liber est.
ubi tu lepide voles esse tibi, 'mea rosa', mihi dicito
'dato qui bene sit': ego ubi bene sit tibi locum lepidum dabo.
PI. rapidus fluvius est hic, non hac temere transiri potest. 85
BAC. atque ecaster apud hunc fluvium aliquid perdundumst tibi.

In Riley’s version:

1st BACCHIS Do pretend that you are in love with me.

PISTOCLERUS Whether should I be pretending that in jest, or seriously?

1st BACCHIS Well said! Better to do the last. When the Captain comes here, I want you to embrace me.

PISTOCLERUS What need is there of my doing that?

1st BACCHIS I want him to see you. I know what I’m about?

PISTOCLERUS And I, in faith, I know not what I'm in fear of. But what say you—?

1st BACCHIS What's the matter now?

PISTOCLERUS Well, suppose perchance on a sudden a breakfast or a drinking bout, or else a dinner, should take place at your house, just as is the wont in such places of resort; where, then, should I take my place?

1st BACCHIS Near myself, my life, that with a she wit a he wit may be reclining at the repast. A place here, at our house, should you come late, is always at your service. When you wish right merrily to disport yourself, my rosebud, you say to me, "Do let me enjoy myself to-day," I'll provide you a delightful place where it may be so.

PISTOCLERUS Here is a rapid stream; not without hazard can this way be passed.

1st BACCHIS (*aside*) And, by my troth, something must you lose amid this stream.

Line 75 and following are the place where he may hold up alternate masks: *Utrum ego istuc iocō adsimulem an serio?* ("Shall I fake what you say in comic or tragic mode?").

In *Menaechmi* when at last, in Act V, both brothers face astonished the dumbfounded slave of the Syracusan twin Messenio (*pro di immortales!*), and realize how much trouble each has unwittingly caused the other, identical faces, their twin masks, are confronted 7> <, then juxtaposed ☺ ☺—to the amazement of the slave of one, to delight of the audience:

MESSENIUS Pro di immortales, quid ego video? *MENAECHMUS II* Quid vides?

MES. Speculum tuum.

MEN. II Quid negoti est? *MES. Tuast imago.* tam consimilest quam potest.

MEN. II Pol profecto haud est dissimilis, meam quom formam noscito.

MEN. I O adulescens, salve, qui me servavisti, quisquis es. 1065

MES. Adulescens, quaeso hercle eloquere tuom mihi nomen, nisi piget.

MEN. I Non edepol ita promeruisti de me, ut pigeat, quae velis

<obsequi>. mihi est Menaechmo nomen. *MEN. II* Immo edepol mihi.

MEN. I Siculus sum Syracusanus. *MEN. II* Eadem urbs et patria est mihi.

MEN. II Quid ego ex te audio? *MEN. I* Hoc quod res est. *MES.* Novi 1070
equidem hunc: erus est meus.

ego quidem huius servos sum, sed med esse huius credidi.

ego hunc censebam te esse, huic etiam exhibui negotium.

quaeso ignoscas, si quid stulte dixi atque imprudens tibi.

MEN. I Delirare mihi videre: non commeministi, simul

te hodie mecum exire ex navi? *MES.* Enim vero aequom postulas. 1075

tu erus es: tu servom quaere. tu salveto: tu vale.

hunc ego esse aio Menaechmum. *MEN. I* At ego me. *MEN. I* Quae haec fabulast?

tu es Menaechmus? *MEN. I* Me esse dico, Moscho prognatum patre.

MEN. II Tun meo patre es prognatus? *MEN. I* Immo equidem, adulescens, meo;

tuom tibi neque occupare neque praeripere postulo. 1080
MES. Di immortales, spem insperatam date mihi quam suspicor.
nam nisi me animus fallit, hi sunt gemini germani duo.
nam et patriam et patrem commemorant pariter qui fuerint sibi.
sevocabo erum. Menaechme. *MEN. I & II.* Quid vis? *MES.* Non ambos volo,
sed uter vostrorum est advectus mecum navi. *MEN. I* Non ego. 1085
MEN. II At ego. *MES.* Te volo igitur. huc concede. *MEN. I* Concessi. quid est?
MES. Illic homo aut sycophanta aut geminus est frater tuos.
Nam **ego hominem hominis similiorem numquam vidi alterum.**
Neque aqua aquae nec lacte est lactis, crede mi, usquam similis
Quam hic tui est, tuque huius autem... 1090

(*Men.* 1062–90)

In English:

MES: For the love of the immortal gods, what do I see here?
ME.II: What do you see?
MES: Your mirror image.
ME.II: What?!
MES: I mean that man is your exact image! He looks about as much like you as any-
one ever could.
ME.II: By Pollux, he does kind of resemble me, come to think of it.
ME.I: Hello there, young man, whoever you are! Aren't you the one who saved me?
MES: In the name of Hercules, sir, please tell me what your name is, if it's not a
bother.
ME.I: By Pollux, of course it's no bother. It's the least you've earned today. My
name is Menaechmus.
ME.II: Can't be! That's my name!
ME.I: I am from Syracuse in Sicily.
ME.II: That's my hometown and homeland.
ME.I: What am I hearing you say?
ME.II: The truth, the whole truth, and nothing but the truth.
MES: I'm sure I know this man: he is my master, and I'm really his slave, but I
thought I was his. I thought he was you, I even made some trouble for him. Please
forgive me if I said anything foolish to you without realizing it.
ME.II: I think you're losing it, Messenio. Don't you remember? You got off the ship
with me this morning.
MES: I'm sure you're right. You are my master, You need to go find yourself another
slave. Hello to you. Good-bye to you. This here gentleman is Menaechmus.
ME.I: I say that I am Menaechmus.
ME.II: No, I am Menaechmus. I say that you are full of it.
ME.I: I say that I am the son of my father Moschus.
ME.II: You're my father's son?
ME.I: No, I am my father's son.
MES: O immortal gods! Give me the un hoped for hope which I think I see before
me. For unless my mind deceives me, these two are twin brothers! What they say
about their homeland and there father fits like a glove. I'll call my master aside. Me-
naechmus!
ME.I & ME.II: Whaddaya want?
MES: I don't want both of you, just the one that traveled on the ship with me.
ME.I: That's not me.
ME.II: Must be me.

MES: Then you're the one I want. Come over here.

ME.II: OK. What is it?

MES: That man over there is either a cheat or your twin brother. I swear I've never seen two men more alike. No water is more like water, no milk more like milk, believe you me, than that one is to you and you to him.

(Translated by Courtlandt Gilmour et al.)

At the outset Messenio says to—he thinks!—his master about the other twin, *Speculum tuom... tuast imago*, “Your mirror-image... he’s your portrait.”⁸ Later in the recognition scene, an eventual removal of masks, one by one or together, so each in order or both simultaneously can verify the dual identity, would give amusing visual point to the preceding confusion. In any case, it seems possible that at this, the brothers’ first appearance together on stage, when Menaechmus II speaks *pol profecto haud est dissimilis meam quom formam noscito* (1064), “by golly he’s not unlike me when I consider my own good looks,” he removes his mask to compare with his brother’s “face.” The other may reciprocate; indeed both might hold their masks forward symmetrically.⁹ Later, also in bold in the Latin, the slave comments, looking to both masks—are they in his hands or theirs?—I have never seen another person more like a person; water isn’t more like water, milk like milk, trust me [looking at the masks side by side?], than he is like you, you like him” (1088–90). The bit about milk is itself twin to a remark about the *Bacchides*, though in this case presumably without reference to light skin.

At least one other twins play was ascribed to Plautus, one entitled *Lenones Gemini*, “Twin Pimps.” Of this unfortunately all but six lines (and three of them uncertain!) is lost. Nevertheless we can well imagine the confusion that their doublet *imagines* produced among slave(s), master(s), soldier(s), and even the *meretrices* in their respective stables. We cannot, however, surmise that any manipulation of the masks that the *lenones* wore was part of the humor.

Most plays lacked identical masks, of course; but masks were still handy for comic playfulness. Beside the plays with twins’ twin masks, therefore, others certainly admit and may call for unusual metatheatrical stage effects.¹⁰

⁸ That *imago* regularly is an internal, “sub”-metatheatrical reference to the *persona*-mask (which word does not appear in the scripts) is most strongly maintained by M. Leigh, *Comedy and the Rise of Rome* (Oxford: Oxford University Press, 2004), p. 84, n. 101.

⁹ Marshall believes, and counting actors makes this likely if we limit them to three for all the roles in the play, that a single actor with a single has played both Menaechmi until this point, and the laughable surprise for the audiences was to discover that the company had two identical masks, the second worn by a “recycled” actor who wore others throughout the earlier acts.

¹⁰ Anderson (n. 2 above), pp. 138f with n. 8, cautions against applying the notion of “metatheater” in an anachronistic, modernist/post-modern sense with heavy epistemological import. However, innocent playfulness with and against conventions and the dramatic

In Plautus' two "slave plays," *Persa* and *Stichus*, the servile characters, or some of them, may *before our eyes* replace their grotesque slave masks with the more attractive masks of the freemen whom they impersonate-literally, with *personae*.¹¹

In *Miles Gloriosus*, for another example, the parasite Artotrogus may change masks (back and forth cajoling smile to grimace) several times during the prologue as his outrageous flatteries, secretly offensive to himself proceed. Or he could keep two masks in hand, one turned perhaps 45 degrees from stage front, toward Pyrgopolynices, with the other, for his asides, directly downstage toward the audience. This next passage I quote scripts a later scene from the play, where Periplectomenus may bring out a box of masks—one of which may later make the young lover Pleusicles into a gruff sea-captain, eye-patch and all:

PLEUSICLES At quidem illuc aetatis qui sit non invenies alterum
 lepidiorem ad omnis res nec qui amicus amico sit magis. 660
PERIPLECTOMENUS Tute me ut fateare faciam esse adulescentem moribus,
 ita apud omnis comparebo tibi res bene factis frequens.
opusne erit tibi advocato tristi, iracundo? ecce me;
opusne leni? leniorem dices quam mutum est mare,
liquidiusculusque ero quam ventus est favonius. 665
665 vel hilarissimum convivam hinc indidem expromam tibi,
pel primarium parasitum atque obsonatorem optimum;
tum ad saltandum non cinaedus malacus aquest atque ego.

M.G. (659–668)

Again, I provide the Riley translation:

PLEUSICLES By my troth, your whole manners really do show marks of first-rate breeding. Find me three men of such manners against a like weight in double-distilled gold

PERIPLECTOMENUS I'll make you confess that I really am a youngster in my manners; so abounding in kindnesses will I prove myself to you in every respect. Should you have need of an advocate, severe or fierce? I am he. Have you need of one that is gentle? You shall say that I am more gentle than the sea is when hushed, and something more balmy will I prove than is the Zephyr breeze. In this same person will I display to you either the most jovial boon-companion, or the first-rate trencher-man, and the best of caterers. Then, as for dancing, there is no ballet-master that is so supple as I.

The complaisant, garrulous *senex* Periplectomenus lists, in the bold section of the Latin, the diverse characters and moods he can take on for

illusion can hardly know anachronism, since it begins early in the history of Western drama, at *latest* with Euripides, and appears in the very first surviving comedy, Aristophanes' *Acharnians* (425 BCE). On Plautus' increasing disregard for "the rules" of drama see Moore (n. 3), pp. 2–3 and indeed throughout.

¹¹ The unique play *Captivi*, in which a slave passes for a free man and vice versa, has drawn much comment, because slave masks and those for free persons were clearly quite different. It has been proposed that they exchange masks when their true identities are revealed—but when? On stage? See Marshall pp. 149–151 with notes (and bibliography).

a play-within-a-play. The actor's voice and physical gestures certainly must also change, as by Nick Bottom in the greatest of all English comedies when he offers to take on any and every rôle of the rude mechanicals' maskless Pyramus and Thisbe play; but here, I think, in Plautus' *masked* play a series of raised, contrasted masks that he hold up for all to admire adds to the comic shtick of a boastfully versatile man.

My final passage comes from a scene in *Mostellaria* where the idea of a wall-painting is clearly at play:

TRANIO viden pictum, ubi ludificat cornix una volturios duos?

THEOPROPIDES Non edepol video. *Tr* **at ego video. nam inter volturios duos cornix astat, ea volturios duo vicissim vellicat.**

quaeso huc ad me specta, cornicem ut conspiciere possies. 835
iam vides? Th. profecto **nullam equidem illic cornicem intuo.**

Tr at tu isto ad vos optuere, quoniam cornicem nequis conspiciari, si volturios forte possis contui.

Th. omnino, ut te absolvam, **nullam pictam conspicio hic avem.**

Tr. Age, iam mitto, ignosco: aetate non quis optuerier. 840

Th. haec, quae possum, ea mihi profecto cuncta vehementer placent.

SIMO latius demum est operae pretium ivisse. *Th.* recte edepol mones.

Th. eho istum, puere, circumduce hasce aedis et conclavia.

nam egomet ductarem, nisi mi esset apud forum negotium.

Th. apage istum a me perductorem, nil moror ductarier. 845

quidquid est, errabo potius quam perductet quispiam.

Si. aedis dico. *Th.* ergo intro eo igitur sine perductore. *Si.* ilicet.

Th. ibo intro igitur. *Tr* mane sis videam, ne **canis** – *Th.* agedum vide. 849–850

Tr est! abi, **canis.** est! abin dierecta? abin hinc in malam crucem? 851

at etiam restas? est! abi istinc. *Si.* nil pericli est, age <modo>.

tam placidast, quam feta. quam vis ire intro audacter licet.

eo ego hinc ad forum. – *Th.* fecisti commode, bene ambula.

Tranio, age, **canem istam** a foribus <aliquis> abducat face, 855

etsi non metuenda est. *Tr.* quin tu illam aspice ut placide accubat;

nisi molestum vis videri te atque ignavom. *Th.* iam ut lubet.

sequere hac me igitur. – *Tr.* equidem haud usquam a pedibus apscedam tuis. –

Again I quote the English of Henry Thomas Riley, stage directions and all:

TRANIO (*pointing*). Don't you see the painting, where one crow is baffling two vultures? The crow stands there; it's pecking at them both in turn. This way, look, prithee, towards me, that you may be able to see the crow. (*THEOPROPIDES turns towards him.*) Now do you see it?

THEOPROPIDES (looking about) For my part, I really see no crow there.

TRANIO But do you look in that direction, towards yourselves, since you cannot discover the crow, if perchance you may be able to espy the vultures. (*THEOPROPIDES turns towards SIMO.*) Now do you see them?

THEOPROPIDES Upon my faith, I don't see them.

TRANIO But I can see two vultures.

THEOPROPIDES To make an end of it with you, I don't see any bird at all painted here.

TRANIO Well then, I give it up. I excuse you; it is through age you cannot see.

THEOPROPIDES These things which I can see, really they do all please me mightily.

SIMO (*coming forward*) Now, at length, it's worth your while to move further on.

THEOPROPIDES Troth, you give good advice.

SIMO (*calling at the door*) Ho there, boy! take this person round this house and the apartments. But I myself would have shown you round, if I hadn't had business at the Forum.

THEOPROPIDES Away with any one to show me over. I don't want to be shown over. Whatever it is, I'd rather go wrong than any one should show me over.

SIMO The house I'm speaking of.

THEOPROPIDES Then I'll go in without any one to show me over.

SIMO Go, by all means.

THEOPROPIDES I'll go in-doors, then.

TRANIO (*holding him back*) Stop, please; let me see whether the dog—

THEOPROPIDES Very well then, look. (*TRANIO looks into the passage.*)

TRANIO There is one.

THEOPROPIDES (*looking in*) Where is it?

TRANIO (*to the dog*) Be off and be hanged! 'St, won't you be off to utter perdition with you? What, do you still linger? 'St, away with you from here!

SIMO (*coming nearer to the door*). There's no danger. You only move on. It's as gentle as a woman in childbed. You may boldly step in-doors wherever you like. I'm going hence to the Forum.

THEOPROPIDES You've acted obligingly. Good speed to you. (*Exit SIMO.*) Tranio, come, make that dog move away from the door inside, although it isn't to be feared.

TRANIO Nay but (*pointing*), you look at it, how gently it lies. Unless you'd like yourself to appear troublesome and cowardly—

THEOPROPIDES Very well, just as you like.

TRANIO Follow me this way then.

THEOPROPIDES For my part, I shall not move in any direction from your feet. (*They go into the house.*)

Above I wrote about the “idea” of a painting, because no such thing can have been visible to the spectators. A painted tableau is nevertheless indicated not only in the dialogue, I should argue, but in the action. The clever slave Tranio is, of course, the wily crow between two larger but dumb and dumber vultures; and any such *pictum*, “painting,” is, like all the architectural features described in the fifteen lines that precede this excerpt, *imaginary*.¹² Indeed in this play, which is otherwise bold in combining material from two or three New Comedy models, is likewise audacious in manipulation of theatrical space throughout, on what must have actually been quite a bare acting area. Before an *imaginary* doorway lies an *imaginary* bitch (see lines 848 and following), in a farce about an *imaginary* ghost. However, there were some things to see, notably three *personae*. Comic masks were both shaped, whether molded or carved, and *painted*. Consequently I suggest that something

¹² See, however, Sharrock (n. 2 above), pp. 104f on this sequence, who believes there is special emphasis on what *cannot* be “seen.”

is going on here with masks. Tranio may simply wear his; but I propose that he removes and holds it—toward the audience and away from the view of the two old men on stage (who must not see it). Theopropides: *non edepol video*, “I sure don’t see it.” Tranio: *at ego video. Nam inter volturios duos / cornix astat, ea volturios duo vicissim vellicat*, “but I do; for between two vultures stands a crow; she pecks at the two vultures by turns” (830f.). The emphasis on “vultures,” mentioned no fewer than four times, hints to me that the senes stand looking left and right, with their vulture-beaks visible in profile to the spectators, while between and slightly downstage Tranio moves his head or, better, his mask in a pecking gesture. “I don’t see any painted bird here,” says his master; but we do!

To finish I return to *Amphitruo*. There we find double disguises, supernatural and therefore perfect ones: of Mercury as *servus* Sosia, of Jupiter as the not-very-old senex Amphitruo.

From the prologue spoken by Mercury we have this:

nam meus pater intus nunc est eccum Iuppiter;
in Amphitruonis vertit sese imaginem
omnesque eum esse censent servi qui vident:
ita versipellem se facit quando lubet.
ego servi sumpsi Sosiae mi imaginem,

120

(*Amph.* 120–124)

For lo! my father Jupiter, now in the house, changes himself into the likeness of Amphitryon, and all the servants who see him think it is he, so shifting in his shape does he render himself when he chooses. I have taken on myself the form of the servant Sosia.

(Riley version)

Once again the word *imago* names the appearance, necessarily the mask that each impersonator wears.

A little later, directly anticipating the longest two-person scene in all of ancient drama between the two Sosia-masked actors and the Amphitruo-Jupiter confrontation later, but also making a concession to a relatively unsophisticated Roman audience, we hear this:

nunc hodie Amphitruo veniet huc ab exercitu
et servos, cuius ego hanc fero imaginem.
nunc internosce ut nos possitis facilius,
ego has habebo usque in petaso pinnulas;
tum meo patri autem torulus inerit aureus
sub petaso: id signum Amphitruoni non erit.

140
145

(*Amph.* 140–145)

Now will Amphitryon come hither this day from the army, his servant too, whose form I am bearing. Now, that you may be able the more easily to distinguish between us, I always shall carry these little wings here (*pointing*) upon my broad-

brimmed cap; then besides, for my father there will be a golden tuft beneath his cap;
that mark will not be upon Amphitryon. (Riley)

Erich Segal proposes that the character Sosia is Plautus' invention, added to 'double the fun' (as well as to permit clownish behavior to which Jupiter himself ought not descend).¹³ If this is true, it opens the possibility that Plautine, *un*-New Comical play with Sosia's mask occurs within the masterful Mercury-Sosia scene in which the abused slave surrenders his identity—and perhaps nearly tosses away his very *imago*?

This argument is obviously circular: If there is such mask-play elsewhere, then it is possible here. That remains a big "If"! However, I argue that the scenes I have been envisioning offer better visual comedy, consistent with other undeniable elements of visual humor in Plautus, if something is going on not only *through* the masks but *with* them. We miss a lot of verbal wit because of gaps in our understanding of pre-Golden Age Latinity and defects in the textual tradition. We miss all the music. And all the costuming. We also miss, many of us suspect, the choreography. With theatrical imagination, however, and on the rather secure hypothesis that the actors wore and maybe manipulated *personae*-masks (the Latin verb *gerere* describes both actions), we may visualize comedy and recover some of its most striking effects.

The first section of the final (abridged) passage I quote Sosia summarizes the evidence that not he but Mercury is Sosia:

SOS. Certe edepol, quom illum contemplo et formam cognosco meam,
quem ad modum ego sum—saepe in speculum inspexi—nimis similest mei;
itidem habet petasum ac vestitum: tam consimilest atque ego;
sura, pes, statura, tonsus, oculi, nasum vel labra,
malae, mentum, barba, collus: totus. quid verbis opust? 445
si tergum cicatricosum, nihil hoc simillist similius
...
Abeo potius. di immortales, obsecro vostram fidem, 455
ubi ego perii? ubi immutatus sum? ubi ego formam peridi?
an egomet me illic reliqui, si forte oblitus fui?
nam hic quidem omnem imaginem meam, quae antehac fuerat, possidet.
vivo fit quod numquam quisquam mortuo faciet mihi.
ibo ad portum atque haec uti sunt facta ero dicam meo; 460
nisi etiam is quoque me ignorabit: quod ille faxit Iuppiter,
ut ego hodie raso capite calvos capiam pilleum

(*Amph.* 441–446; 455–462)

Riley translates:

SOSIA (*aside*). Upon my faith, for sure, when I examine him and recollect my own figure, just in such manner as I am (I've often looked in a glass): he is exactly like

¹³ E. Segal, *Roman Laughter: The Comedy of Plautus*, 2nd ed. (New York and Oxford: Oxford University Press, 1987), p. 177.

me. He has the broad-brimmed hat and clothing just the same; he is as like me as I am myself. His leg, foot, stature, shorn head, eyes, nose, even his lips, cheeks, chin, beard, neck—the whole of him. What need is there of words? If his back is marked with scars, than this likeness there is nothing more like... I'll be off. (*Aside*). Immortal Gods, I do beseech your mercy. Where did I lose myself? Where have I been transformed? Where have I parted with my figure? Or have I left myself behind there, if perchance I have forgotten it? For really this person has possession of all my figure, such as it formerly was. While living, that is done for me, which no one will ever do for me when dead. I'll go to the harbour, and I'll tell my master these things as they have happened—unless even he as well shall not know me, which may Jupiter grant, so that this day, bald, with shaven crown, I may assume the cap of freedom.

I propose that the confused slave does *not* merely trust what he remembers from mirrors, but rather is provoked by his consternation to remove his mask and hold it next to Mercury's. By this action we get fine metatheatrical humor; while if, at the later bold section, he either still holds his *persona* or if he doffs it again, with a wistful gaze at "himself" in Mercury, and comes near to leaving it behind, as he must leave his home, we have high comedy.

Act IV of this play presents grave textual problems. Elaine Fantham (in *Philologus* 1973) and lately David M. Christenson (in his 2000 edition of the play) try to reconstruct the mutilated Jupiter-Amphitruo scene, ll. "1034a-v."¹⁴ Ship captain Blepharo's exasperation that follows it as the continuous script resumes (*vos inter vos partite*, "you sort yourselves out!" 1035) proves that he has seen identical masks. Before that he must peer at them very closely, with growing consternation. He is hardly likely to have removed them; but I do think the two actors both direct their masked heads toward him, and he backs off—before finally fleeing. But we are missing much; for, like his slave earlier, Amphitruo may well look at himself, i.e. his mask, and then at the declared "Amphitruo" who faces him during the likely dozens of lines that are lost to us.

A thunderbolt dazes Amphitruo at the very end of this act, rendering him initially unrecognizable to the *ancilla* Bromia (*quis hic est senex?*, "who is this gentleman?"). When she first spots him on the ground, in Act V, something must be amiss. He may not be maskless, of course; but is his mask awry? I propose that he remove it completely, look at it himself (whether or not he did so before), and replace it securely while he interrogates her. *Scin me esse tuom erum Amphitruonem? vide etiam nunc*, "Do you know that I am your master Amphitruo? Look again, now" (1082)? Finally, Jupiter during the course of his epiphany afterward when he must show a different face may hold up the the mask he has used, then surrender it or destroy it.

¹⁴ E. Fantham, "Towards a dramatic reconstruction of the fourth act of Plautus' *Amphitruo*," *Philologus* 117 (1973), 197–214; and D. M. Christenson, *Amphitruo* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), ad loc.

This—none of this that I propose—can be proven; some is even, in detail, improbable. It is nevertheless the kind of stage business to which modern readers—and directors—should keep their minds open. I invite you to do the like when reading or even when, if you are lucky, seeing Plautus.

Victor Castellani

University of Denver

“WELCHER WAR DENN DER MASKIERTE?”¹⁵
DIE SPIELEREI DES PLAUTUS MIT *PERSONA-IMAGO*

Zusammenfassung

Selbst wenn für eine winzige Minderheit der Theaterforscher die Frage noch offen verbleibt, ob die Spieler im plautinischen und terentianischen Theater Masken trugen, ist der Maskengebrauch höchstens wahrscheinlich. Maskierte Aufführung sieht umsomehr wahrscheinlicher aus, als man besondere Szenen aus verschiedenen Komödien vor dem geistigen Auge vorstellt.

Neben anderen durch Titel bekannten, leider nun verlorenen Lustspielen mit eineiigen Zwillingen, bleiben zwei erhalten: mit Brüdern (Plautus’ *Menaechmi*) und Schwestern (desselben *Bacchides*). Hinzu muß man ein Beispiel mit übernatürlich gedoppelten Gestalten fügen (zweimal im *Amphitruo*: Mercurius-Sosia, Jupiter-Amphitruo). Ohne Masken wären diese Schauspiele schwierig, ja unglaublich für Zuschauer so unkultiviert wie die meisten Römer des 2. Jh. v.Chr.; doch aus Masken ergaben sich Gelegenheiten, nicht nur plausible Verwirrung zwischen anderen Personen auf der Bühne auszuführen, sondern bloßes „metatheatralisches“ Spiel zu bewirken. Solche Gelegenheiten nutzt der Plautus scharfsinnig. Es gab aber weitere Möglichkeiten in vielen anderen Fällen wo der Komiker einen so gewagten wie humorvollen *coup de théâtre* schlagen konnte, sogar der realistischere Terenz. Die Maske ließ sich, trotz theatralischer Illusion, gegenständlich manipulieren. Angebliche Beispiele dieser Wirkung haben maßgebende Gelehrten entdeckt—und davon wohl überzeugt—wie Niall Slater und C. W. Marshall.

Dieses aktuelle Referat zitiert und entweder weiter oder überhaupt diskutiert Szenen aus Terenz’ Meisterstück *Phormio* und aus *Epidicus* (nach Slater), *Amphitruo*, *Bacchides*, *Menaechmi*, *Miles Gloriosus*, und *Mostellaria* von Plautus.

So eine Art kühner, zu anweisender mit Maske(n) Handlung, die hier vorgeschlagen wird, läßt sich unter Beweis mit mathematischer Akribie zwar nie stellen; aber diese Szenen, wie ohne Zweifel einige andere in der alten römischen Komödie, bieten mehr Spaß, mehr typischen Spaß an, wenn man die *Imago*-Maske in ihrer Tätigkeit ungehemmterweise imaginiert.

¹⁵ Ein mißlungener Versuch! „Who was that masked man?“ endete Rundfunk- und danach Fernsehsendungen des „Lone Ranger“ während der 30er bis 50er Jahre in der USA: “With his faithful Indian companion, Tonto, the daring and resourceful masked rider of the plains led the fight for law and order in the early West.” (Ich lasse dies absichtlich unübersetzt.)

Mirko Obradović

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

WHY PERSEUS? THE NAME OF THE LAST MACEDONIAN KING AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

ABSTRACT: The paper discusses the historical significance of the personal name Perseus borne by the last Macedonian king of the Antigonid dynasty. It is argued that giving that name, which coincides, directly or indirectly, with issuing a new coin series of Philip V bearing an image of the great hero Perseus, is related to plans and political aspirations of king Philip V in the West. Using myth about Perseus for political reasons, most clearly expressed in the Medusa episode, shows intentions of Philip V in the First Macedonian War. The ambitious Macedonian king, like his famous heroic ancestor who beheaded Medusa, the only mortal Gorgon, had to deal with the Romans as with the Gorgon of the West. Because of its symbolism, the name Perseus, which constantly reminded the contemporaries of slaying the horrible Gorgon Medusa, is chosen as a name that will be given to Philip's son (and the heir, as it turned out) at the very moment (213 or 212 B.C.) when Philip is fighting a great battle against a horrible beast now threatening to conquer Greece.

KEY WORDS: Perseus, Philip V of Macedon, Romans and West, Polybius, Greek heroic and personal names, myth and politics, coins and propaganda, First Macedonian War.

One of the most interesting personal names of the ancient Macedonian kings certainly is the heroic name Perseus (Περσεύς), borne by the last Macedonian king of the Antigonid dynasty (born ca. 213 BC, ruled as king of Macedonia from 179 to 168 BC). That is also the only attestation of this name in the Antigonid royal house, where for generations names like *Antigonos*, *Demetrios* and *Philippos* occurred. Considering what is known about king Philip V and his propaganda and political activities, there is enough evidence to believe that in the case

of the name Perseus we are dealing with deliberately and for political reasons chosen name. Indeed, the personal name Perseus and others of the same family and of similar formations attested also later as anthroponyms,¹ but it seems that nowhere, like in the case of the name Perseus, the son of Philip V, the message has been so clearly sent to the contemporaries and the political content of the name so emphasized.

Perseus (Περσεύς), the last Macedonian king, was Philip's son most probably from his relationship with Polykrateia (Πολυκράτεια), who is said to have been from Argos or from Sikyon. Polykrateia was daughter-in-law of the Achaean statesman Aratos of Sikyon, before Philip seduced her and took from her first husband, the younger Aratos, and made her Macedonian queen. This marriage produced a son and heir Perseus, born in 213 or 212 BC.² In ancient times there was, understandably, an extremely hostile tradition about Perseus, the last Macedonian king, which implied that he was illegitimate son of Philip, even that his mother was a sempstress or concubine.³ Scholars, however, assumed that Perseus' mother was Polykrateia the Argive, probably a member of the distinguished house of Polykrates of Argos, or perhaps born in Sykion, since the feminine name Polykrateia was well attested in this city, where the Achaean statesman Aratos and his family derived from.⁴

¹ At Rome, for example, H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Vol. I, Berlin, New York 1982, p. 512, lists in total 18 attestations of the personal name Perseus, all from the time of the Roman Empire when some of the heroic names became fashionable again. The heroic name Perseus has vague etymology; it could be pre-Greek, just like the name Περσεφόνη, but even since the time of ancient lexicographers it had been assumed that it could derive from Homeric Greek πέρθω, πέρσαι ("desolate, destroy, plunder, ravage, sack"), cf. περσέ-π(τ)ολις. See H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg 1960–1972, 512, 517; H. von Kamptz, *Homerische Personennamen: sprachwissenschaftliche und historische Klassifikation*, Göttingen 1982, 361; P. Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue Grecque. Histoire des mots*, I–IV, Paris 1968–1980, 889.

² Cf. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* IV 2, Berlin und Leipzig 1927², 140, who suggests the year 213, which is accepted, for example, by F. W. Walbank, *Philip V of Macedonia*, Cambridge 1940, p. 261 n. 3; p. 300 n. 5. That Perseus could have been born a year later in 212 BC, cf. F. Geyer, *RE* XIX, 1937, 996, s.v. Perseus (5); D. Ogden, *Polygamy, Prostitutes and Death: the Hellenistic Dynasties*, London 1999, p. 184.

³ See Plut. *Aral* 54, 3; Liv. XXXIX 53, 3–4. Cf. E. Carney, *Women and Monarchy in Macedonia*, Norman, University of Oklahoma Press, 2000, pp. 193–94, on hostile tradition about Philip, Polykrateia and Perseus as well as misunderstanding of Macedonian royal polygamy.

⁴ For arguments that Polykrateia was Argive, see K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* IV 2, Berlin und Leipzig 1927², pp. 139–140, which is accepted by many scholars, for example, G. H. Macurdy, *Hellenistic Queens. A Study of Woman-power in Macedonia, Seleucid Syria and Ptolemaic Egypt*, Baltimore 1932, 72–73; P. Meloni, *Perseo e la fine della monarchia macedone*, Roma 1953, 13–14; J. Seibert, *Historische Beiträge zu den dynastischen Verbindungen in hellenistischer Zeit*, Wiesbaden 1967, p. 39; N. G. L. Hammond in N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Macedonia*, Vol. II, Oxford 1988, p. 490. But see *LGPV* III A, s.v. Polykrateia (4), citing C. H. Skalet, *Ancient Sicyon, with a Prosopographia Sicyonia*, Baltimore 1928, n. 267 on page 206, where Polykrateia was placed among native Sikyonians.

If we accept the suggestion that Polykrateia was from Argos, then the choice of name for her son could remind us of the great Argive hero Perseus, that is, the name Perseus as a personal name itself reflects Argive descent. The name Perseus might have been a very appropriate name for a son of a distinguished Argive woman.⁵ Nevertheless, the name Perseus, attested as a personal name within the royal Macedonian family, could rather indicate that the Antigonids traced their descent from the hero Perseus; hence, through Perseus, they tended to be linked with the greatest Greek hero Herakles. And Herakles himself was actually *Perseides* (Περσεΐδης), the descendant of Perseus (Περσεύς), the great hero, who had been, since Homer and Hesiod, celebrated as the son of Zeus and Danae.⁶ Even though the Antigonids, unlike the old Argead kings, were not formally the Heraklids, the Heraklid propaganda was certainly familiar to them.⁷ Common Heraklid ancestry was one of the ways of the Antigonid kings to achieve connection with the older Argead or Temenid dynasty. In his propaganda, Philip V could emulate his famous predecessor on the Macedonian throne and his namesake Philip II. According to Polybius, he tried very hard to prove that he is related (συγγενής) to Alexander the Great and Philip II.⁸ There are also certain indications pointing towards special family relationship of the Antigonids with Herakles.⁹ All those proclaimed Heraklid connections could reflect in the choice of name for the son of Philip V. But why Perseus and why then? The answer could be found, first of all, in plans and propaganda of Philip V, Perseus' father and the great Antigonid king on the Macedonian throne, in a policy that would involve him in the great Hannibalic War.

That crucial moment happened at the beginning of the so-called First Macedonian War, when Philip decided to interfere with the events in the West, the decisive conflict between Rome and Carthage, and even made an alliance with the greatest enemy of Rome, Hannibal. Keeping track of the events in the First Macedonian War (lasted from 215 to 205 BC) from the most important literary source, the text of

⁵ Cf. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* IV 2, Berlin u. Leipzig 1927², 139–140. See also L.-M. Gunther, *DNP* 10, 2001, 69, s.v. Polykrateia: “Perseus, in dessen Namen sind die argivische Abkunft spiegelt.”

⁶ For early literary and artistic sources on Perseus, cf. T. Gantz, *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, Baltimore 1993, 300–311. See now also D. Ogden, *Perseus*, Oxford and New York 2008.

⁷ See, for example, U. Huttner, *Die politische Rolle der Heraklesgestalt im griechischen Herrschertum* (*Historia Einzelschriften* 112), Stuttgart 1997, 163–173.

⁸ Polyb. V 10, 10. See also three epigrams by the poet Samos, a close friend of the Macedonian king Philip, in the Greek anthology (*Anth. Pal.* VI 114–116) where Philip V is openly praised as a follower and descendant of Herakles.

⁹ Cf. C. F. Edson, The Antigonids, Heracles, and Beroea, *HSCPh* 45, 1934, 226ff.

Polybius' *Histories*, is to a large degree hampered on account of its fragmentary state (from Book VII onward). But from Polybius' point of view main causes of war and the events in connection with the background of this conflict, can be analyzed in detail.

In looking for the reasons which brought about the first confrontation and war between the Romans and Philip V, Polybius goes a few years back, in the time of peace negotiations in Naupaktos (217 BC), which ended the so-called Social War in Greece. That is also a key event in Polybius' *Histories*, because from that time on, according to Polybius, the affairs of East and West became definitely and inextricably intertwined and mutually conditional. During those summer months, news of the affairs in Italy started to arrive in Greece, and the Hannibal's great victory over Rome in the battle at Lake Trasimene in Italy, according to Polybius, made such a strong impression on the Macedonian king Philip, that it provoked a strong wish in him to join the conflict in the West for the purpose of conquering the whole world. That is why he decides to make peace with the Aitolian League immediately and end the Social War in Greece to have a free hand for operations in the West.¹⁰

Of speeches given at the peace conference in Naupaktos, Polybius singled out just one, the speech by Agelaos (Ἀγέλαος) of Naupaktos, the Aitolian ambassador. In the Agelaos' speech, how Polybius sees it,¹¹ an appeal is made in favour of Greek unity. Agealos talks about "the cloud from the West" threatening to loom over Greece, and expresses concern that the ultimate victor in the war being fought in Italy, will definitely see Greece as the next prey. That is why Agelaos advises Philip not to wage war with the Greeks any more, but to turn to the other side and join the war in the West on time. The words of the Aitolian ambassador sound prophetic indeed, as if they were uttered with profound wisdom, and the question is whether they reflect a single person's opinion or they reflect the general attitude in Greece of that time.¹² To

¹⁰ In the summer of 217 BC, while attending the Nemean Games, cf. N.G.L. Hammond in N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Macedonia*, Vol. III, Oxford 1988, 387–88. See Polyb. V 101–102.

¹¹ Polyb. V 104, 1–11.

¹² Scholars are divided on authenticity and historicity of Agelaos' speech; it is almost generally assumed that Polybius paraphrased the speech on the basis of the contemporary source, cf. e.g. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* IV 1, Berlin u. Leipzig 1925², 733–34; F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. I, Oxford 1957, p. 629. Authenticity and historicity of Agelaos' speech and his proposal for immediate peace is also defended by J. Deineinger, *Bemerkungen zur Historizität der Rede des Agelaos*, 217 v.Chr. (Polyb. 5, 104), *Chiron* 3, 1973, 103–108, and contested by O. Morkholm, *The Speech of Agelaos again*, *Chiron* 4, 1974, 127–132, considering the speech as a Polybian fabrication. See also C. Champion, *The Nature of Authoritative Evidence in Polybius and Agelaus' Speech at Naupactus*, *TAPhA* 127, 1997, 111–128, for moderate and broader view on this problem.

what extent the Greeks generally were, at that moment, aware of the significance and dimensions of the conflict happening in the West, we cannot determine with certainty nowadays. It can, however, with large certainty, be supposed that one man assessed the situation quite correctly. It was the Macedonian king, who reacted quickly, opened negotiations and offered alliance to Hannibal, thus interfering in the great war being fought in the West. According to Polybius,¹³ Philip had been advised earlier to turn to the West by his friend Demetrios of Pharos, who had taken the place of the king's most important advisor. Even Philip himself knew very well that the Roman army, busy fighting war against the exceptionally talented Carthaginian general, was not ready to launch an open conflict with him. Upon making alliance with Hannibal, he achieved certain successes in Illyria in the course of the years 213 and 212 BC, but he did not join the war in Italy directly.¹⁴ Only then did the Romans react more seriously, and by making alliance with the Aitolians in 212 or 211 BC, they made a great diplomatic and political achievement, because they transferred the war on the Greek mainland. Military operations now tied Philip's hands in Greece, which he certainly did not wish or predict.¹⁵ There is, however, no doubt that Philip kept on insisting that the danger for the Greeks was coming from the West and the Romans. The echo of the same propaganda which pointed to the danger of the barbarians from the West, now in somewhat changed political circumstances, we see again in 210 BC in Polybius' account on delegations of Aitolians (Philip's enemies) and Akarnanians (Philip's allies) in Sparta.¹⁶ In the speech of the Akarnanian ambassador Lykiskos in Sparta, it is clearly pointed to the danger from the Romans as the barbarians from the West.¹⁷ That is why Lykiskos appeals to the Spartans, reminding them of Xerxes and the great war of the Hellenic League against Persia, and how their ancestors rose to fame in the battle with the barbarians, and that they should

¹³ Polyb. V 101, 7–10.

¹⁴ On Philip's alliance with Hannibal and military achievements on the Adriatic coast, see N. G. L. Hammond in N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Macedonia*, Vol. III, Oxford 1988, 391–399; R. M. Errington, *Rome and Greece to 205 B.C.*, *CAH²* Vol. VIII, Cambridge 1989, 95–99.

¹⁵ On the terms of the Roman-Aitolian alliance, cf. H. H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums III. Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr.*, München 1969, Nr. 536, pp. 258–266; See now also A. M. Eckstein, *Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230–170 B.C.*, Maiden MA and Oxford 2008, 88–91.

¹⁶ Polyb. IX 28–39.

¹⁷ Polyb. IX 37–38. Polybius quotes here the words of Lykiskos the Akarnanian, since he himself never refers to the Romans as barbarians. Cf. F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. II, Oxford 1967, 269.

not turn against the Greeks now (also including among Greeks, without a doubt, Philip's Macedonians).¹⁸

The question, however, could arise as to what all of this have to do with the name of Perseus, the son of Philip, who will be welcomed to the world in the first years of the First Macedonian War (213 or 212 BC) and who bears the name of the great hero Perseus. We think that Philip chose this name for his son aiming at this "cloud from the West". He, actually, in a symbolic way, identified himself with the hero Perseus and his greatest heroic exploit. On the other hand, just the mention of the hero Perseus' name, probably immediately associated the Greeks with Medusa, the only mortal Gorgon, who Perseus slew and decapitated, and gave her head to the goddess Athena to put it on her goatskin (*aegis*). The Greeks could see her hideous face on the severed head with bulging eyes and protruding tongue almost every day on friezes of their temples, works of art and everyday objects, weapons and alike.¹⁹ Even though Medusa's face, in time, especially from the Hellenistic period onward, has been more and more humanised, and originally monstrous image has given place to an artistic presentation of a beautiful woman with voluminous hair with entwined serpents, this only mortal Gorgon remains the symbol of mortal danger and fear for mankind. Thus Perseus' act of slaying Medusa, with the help of goddess Athena, represents the victory of wisdom over fear and evil forces, which dangerously defies not only people, but even gods themselves.

Likewise, the setting of this and some other Greek myths has been moving from one part of the world to the other, which often correlates with newly acquired geography knowledge of foreign and previously unknown countries. Nevertheless, the earliest extant literary sources undoubtedly place the Gorgons in the far West and somewhere in Okeanos and they, originally, symbolize the West. That is quite clear in Hesiod's *Theogony* as the earliest preserved literary reference to Perseus and the Gorgons, where it is said that three sisters Gorgons Sthenno (Σθεννώ), Euryale (Εὐρύαλη) and Medusa (Μέδουσα) dwell somewhere

¹⁸ Polyb. IX 38, 2–5. The similar idea was expressed probably even better in an honest warning which the delegate from Rhodes, as a mediator in peace negotiations, issued to the Aitolians. Cf. Polyb. XI 5. On Greek mediators in the First Macedonian War generally, see M. Holleaux, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques aux Ier–IIes siècles av. J.-C.* (273–205), Paris 1935, 35–38, 74–5; A. M. Eckstein, Greek Mediation in the First Macedonian War (209–205 B.C.), *Historia* 52, 2002, 268–297.

¹⁹ On Medusa generally see S. R. Wilk, *Medusa: Solving the Mystery of the Gorgon*, Oxford 2000. Those artistic presentations of Perseus slaying Medusa were made according to the Near-eastern model, that is, they had their archetype in the Mesopotamian art of the 2nd millennium BC, and, especially in an episode from *the Epic of Gilgamesh*, cf. M. L. West, *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Oxford 1997, 453–54. See also D. Ogden, *Perseus*, Oxford and New York 2008, 38–40, on Mesopotamian and Near-Eastern influences on Perseus and Medusa tale.

in the extreme West toward the edge of Night, beyond Okeanos near the Hesperides.²⁰ The later tradition placed them in Libya (Africa).²¹ In further rationalisation of the Gorgons' myth, which characterised, first of all, the Hellenistic period, the Gorgons are belligerent female tribe who are brought in connection with the Amazons and populate the western parts of Libya, and who Perseus, and after him Herakles, eradicated going through Libya.²² On the other side, in Philip's "view" of the myth, a Gorgon could represent a beast from the West, namely Rome which symbolises Agelaos' "cloud from the West", hovering over Greece and the East as a threat. What makes this perception easier is that the Gorgons, like other "related" monsters and dangerous freaks, namely female groups the Graiai, the Hesperides, Scylla, Charybdis and similar creatures, all live in the West²³ and it could be assumed that even the contemporaries were familiar with Philip's symbolism and that they could understand it.²⁴ The name Perseus which is associated with the killing of the Gorgon from the West, was chosen as a name for the son (and as it turned out, the heir) in the very moment when the father Philip fights a great battle against that terrible beast threatening to conquer Greece. The mentioned Heraklid connections of the Macedonian kings' could also play their role here, because some of Herakles' exploits are placed in the West, in Sicily and southern Italy. The possible king's campaign into the West and in Italy, which never happened for different reasons, but which Philip seriously considered, could have been presented as a campaign following the footsteps of his famous predecessors Perseus and Herakles.

Thus it is not unusual that on Philip's coins of that time (silver tetradrachms, but also gold staters and a number of smaller denominations in bronze), on the obverse this type bears the head of the hero Perseus with winged helmet, and on the reverse, along with the king's name (*ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ*), the club of Herakles, immediately obvious

²⁰ Hes. *Theog.* 274–276. Some relevant literary sources, like poet Pindar (cf. Pind. *Pyth.* 10, 46–49 and *Pyth.* 12, 6–17) do not state specifically the place where Perseus killed Medusa; they only speak about his return to the island Seriphos, after he accomplished the mission. On Perseus and the Gorgons see E. Phinney Jr., 'Perseus' Battle With the Gorgons', *TAPhA* 102, 1971, 445–463; T. Gantz, *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, Baltimore 1993, 20–22, 304–307; D. Ogden, *Perseus*, Oxford and New York 2008, 38–40.

²¹ Cf. Hdt. 1191,6; Paus. 1121, 5.

²² Diod. III 52, 4–55.

²³ Many of them are actually the children and descendents of Phorkys and Keto, cf. Hes. *Theog.* 270ff. See D. Ogden, *Perseus*, Oxford and New York 2008, 56–60.

²⁴ For opinion that symbolism associated with Perseus, appearing also on coins, tended to emphasize the Antigonids aspirations towards both the West and the East on the line Rome-Troy, cf. S. Dušanić, *The ΚΤΙΣΙΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ*, Philip V and the Panhellenic Leukophryena, *Epigraphica* 45, 1983, 28.

and recognizable symbol of Herakles.²⁵ Dating these coins has presented a problem to the scholars for a long time. The silver, which was struck from nineteen obverse dies, was for a long time attributed to Philippos Andriskos, the Macedonian usurper of 149–148 BC, but has, undoubtedly, proved that it belongs to Philip V and the time of his wars with the Romans.²⁶ Thus, presumably, the naming of the son Perseus and the appearance of this type of coins are closely connected with plans of Philip V in the West. Similarly, Philip's aspirations towards the West in the region of the Adriatic Sea are also reflected in Philip's bronze coins from the same time, with the image of Zeus wearing the wreath of oak leaves, representing Zeus from Dodona in Epirus. Naval aspirations of the Macedonian king are also shown on coins with the image of Poseidon and the prow, which as a rule appear exclusively in the period of maritime ambitions of the Antigonids (Poseidon, the god of the sea, as patron deity attested on coins since the time of Demetrios Poliorketes).²⁷

Coins were not the only proof of Philip as a great master of propaganda. How wide Philip's views and his ingenuity were could also be seen observing, for example, political background of so-called Leukophryenian inscriptions from Magnesia on the Maeander, and the announcement of the festival of Artemis Leukophryene to the Greeks for the purpose of propaganda based on "distant" Aeolian kinship.²⁸ The picture of the great army organizer and legislator can also be complete on the basis of recently published inscriptions from Macedonia, testifying about military organization of the Antigonid kingdom.²⁹ These

²⁵ Cf. B. V. Head, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, Oxford 1911², p. 233; H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, III 2: *Makedonia und Paionia*, Berlin 1935, 189–194 + Tafeln XXXIV–XXXV; N. G. L. Hammond in N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Macedonia*, Vol. III, Oxford 1988, 461–464; O. Morkholm, *Early Hellenistic Coinage. From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–188 B.C.)*, Cambridge 1991, 135–36, Plate XXIX, nos. 439–440.

²⁶ P. A. MacKay, Macedonian tetradrachms of 148–147 B.C., *ANSMN* 14, 1968, 15–40; C. Boehringer, *Zur Chronologie mittelhellenistischer Münzserien 220–160 v. Chr.*, Berlin 1972, 107–110, 116–118. Cf. O. Morkholm, *Early Hellenistic Coinage: From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–188 B.C.)*, Cambridge 1991, 135–36. On the connection of the image of Perseus' head as an obverse type and personification of the head of Roma on the earliest *denarii* see also W. E. Stokli, *Bemerkungen zur Chronologie von Victori-riat, Denar, Quinar und Sesterz*, *JNG* 25, 1973, 84–86.

²⁷ Cf. O. Morkholm, *Early Hellenistic Coinage: From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–188 B.C.)*, Cambridge 1991, p. 136 + Plate XXIX, nos. 443–444: »A new variant as obverse type (443) is the head of Zeus, wearing a wreath of oak leaves. This must be a representation of the famous Zeus of Dodona in Epirus, showing Philip's interest in his western neighbour and in the Adriatic Sea, an interest that was obvious during his early operations in the first war with Rome... An issue with head of Poseidon/prow shows that Philip also had naval ambitions (444)».

²⁸ *I. Magnesia* 16–87. Cf. S. Dušanić, *The ΚΤΙΣΤΕ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ*, Philip V and the Panhellenic Leukophryena, *Epigraphica* 45, 1983, 11–48.

²⁹ M. B. Hatzopoulos, *L'organisation de l'armée macedonienne sous les Antigonides. Problemes anciens et documents nouveaux* (MEAEΘHMATA 30), Athenes 2001.

documentary sources change the traditional image and evaluation of Philip's deeds, originally given by Polybius,³⁰ and show the next-to-last Macedonian king as a great reformer and legislator, almost as the third founder of the Macedonian state.³¹ In that way, the choice of the name Perseus for the son should be looked upon as a deliberate move in accordance with the king's ambitions and aspirations at the time.

Марко Обрадовић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ЗАШТО ПЕРСЕЈ? ИМЕ ПОСЛЕДЊЕГ МАКЕДОНСКОГ КРАЉА И ЊЕГОВ ИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ

Резиме

У раду се расправља о историјском значају имена Персеј које је носио последњи македонски краљ из династије Антигонида. С обзиром на све оно што се зна о краљу Филипу V, Персејевом оцу, и његовим државничким активностима и пропагандној делатности, има довољно разлога да се верује да је реч о смишљено одабраном и програмском имену. Име Персеј као име великог грчког хероја и легендарног краља када се јави као лично име у оквиру једне краљевске породице могло би можда да укаже да је та породица (Антигониди) изводила своје порекло од хероја Персеја, или да је, опет, преко Персеја настојала да се повеже са највећим грчким херојем Хераклом. И сам Херакле је *Персеид*, потомак хероја Персеја, а добро је познато да Антигонидима није била страна хераклидска пропаганда. Указивање на заједничко херојско и хераклидско порекло био је управо добар начин да се успостави веза са старом македонском династијом и краљевском кућом Аргеада/Теменида, а извори наводе и да се Филип V веома трудио да покаже да је у сродству са Филипом II и Александром Великим. Мислимо, међутим, да је у избору имена за свог првог сина (и показатеља се наследника), Филип имао на уму и друге ствари.

У времену када се краљу родио син Персеј (213. или 212. година пре н.е.), Филип се већ био умешао у велики рат (Други пунски) који је вођен на западу између Римљана и Картагињана. Још 215. године он је начинио споразум о савезу са највећим римским супарником Ханибалом и повео против Римљана рат који је познат као Први македонски рат (вођен између 215. и 205. године). Добро је знао да римска војска, заузета ратом са генијалним картагинским вој-

³⁰ This is not the place to consider the quite complex relationship of Polybius towards Philip, but Polybius' critique of Philip, based mostly on criteria of success in pursuing policies, where Philip failed in the final outcome, necessarily predetermined modern scholars' opinion. Cf. F. W. Walbank, *Philip V of Macedon*, Cambridge 1940, 260–275.

³¹ Cf. M. B. Hatzopoulos, *L'organisation de l'armée macédonienne sous les Antigonides. Problèmes anciens et documents nouveaux (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 30)*, Athènes 2001, p. 148: "...Philippe V émerge comme un grand législateur, un grand réformateur, voire le troisième ktistes, après Perdikkas I et Philippe II, de l'Etat macédonien".

сковођом, није спремна да уђе с њим у отворени сукоб, па је постигао одређене успехе у Илирији. Није, међутим, извео планирани поход у Италију, јер су Римљани постигли велики политички и дипломатски успех склапајући 212. или 211. године савез са Етолцима. Тако су ратне операције успели да пренесу на грчко копно и да вежу Филипу руке у Хелади. Филипово ангажовање на западу пратила је, нема сумње, одговарајућа пропаганда. Своју глад за освајањем и велике личне амбиције на западу он је дуго прикривао позивајући се управо на опасност која је по Грчку долазила са тог запада. Ова „неман са запада” коју су представљали Римљани претила је да се као облак надвије над Хеладом и пороби је. У тој вештој пропагандној игри веома се добро уклапа и „персејски” симболизам. Сам помен хероја Персеја и његовог имена код Хелена је одмах будио асоцијације на лик Медузе, једине смртне Горгоне, коју је Персеј убио, а њену одсечену главу предао богињи Атини да је стави на своју егиду. Медузин грозни лик са исколаним очима и исплаженим језиком као симбол смртне опасности и страха за људски нараштај Хелени су могли видети свакодневно на фризовима својих храмова, уметничким предметима и предметима за свакодневну употребу, на оружју и слично. Персејев чин убиства Медузе, уз помоћ богиње Атине, представља зато и победу мудрости над страхом и злим силама које су опасно пркосиле не само људима, него и боговима. Бора-виште Горгона и других сродних створења се још код старих песника ставља далеко на запад и оне, као и Хеспериде или Граје, првобитно и симболизују запад. Зато је и у Филиповом виђењу мита о Персеју и Медузи, Рим симболично могао да представља ту неман, Горгону са запада. Одатле је и херојско име Персеј које је савременике највише подсећало на убиство Горгоне Медузе, изабрано као име за Филиповог сина баш у тренутку када Филип бије битку против те страшне немани која прети да пороби целу Хеладу.

Овај се „персејски” симболизам на занимљив начин јавља и на новцу краља Филипа V, кованом управо у периоду његових ратова са Римљанима (између 215. и 197. године пре н.е.). На аверсима Филипових сребрних тетрадрахми, као и на златним статерима и бронзаним деноминацијама, налазимо карактеристичне представе хероја Персеја са крилатим шлемом. Ковани новац био је само један од начина да нам се Филип покаже као велики мајстор пропаганде и вероватно је и преко новца могао да изрази своје амбиције на западу. У том светлу треба гледати и на давање имена Персеј сину као на промишљен потез који је био у складу са тадашњом краљевом политиком и стремљењима.

Miroslava Mirković

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

CAR I IUPPITER DOLICHENUS U GORNJOJ MEZIJI

APSTRAKT: Širenje, pa i uvođenje kulta Jupitera Dolihena u zapadne provincije i Italiju, obično se dovodi u vezu sa dinastijom Severa, jer su žena Septimija Severa Iulia Domna, kao i druge žene u ovoj dinastiji, Iulia Mamaea, Iulia Maeza i Soaemias, vodile poreklo iz sirijske Emese, iz porodice koja je davala sveštenike boga Baala. Kult Dolihena u Italiji kao i u nekim provincijama stariji je ipak od dinastije Severa, kako su pokazala brižljiva razmatranja sačuvanih natpisa. Ne može se, međutim, osporiti da su na širenje kulta Dolihena uticali carevi dinastije Severa. U Gornjoj Meziji svetišta i posvete su uglavnom iz vremena ove dinastije, koja je bila na vlasti od 193. do 235. godine. Posvete Dolihenu potiču od vojnika ili onih u službi cara i državne administracije. Oni su time pokazivali i odanost vladajućoj dinastiji. Neki od žrtvenika Dolihenu posvećeni su i želji za dobro careva.

KLJUČNE REČI: Iuppiter Dolichenus, Septimije Sever, Karakala, Elagabal, Iulia Domna, Gornja Mezija, posvete Dolihenu, svetišta Jupitera Dolihena.

U studiji o Jupiteru Dolihenu i njegovom kultu u Rimu M. Speidel je uverljivo pokazao da kult, suprotno opštem uverenju, nije u Rim uvela dinastija Severa, premda su žene Iulia Domna, Iulia Mammea i Iulia Maesa poticale iz sirijske Emese i porodice sveštenika Baala i vršile snažan uticaj na politiku careva. Više je spomenika ovom bogu u Rimu koji se pouzdano mogu datovati u ranije vreme¹. Mnogo je bilo razloga koji su privlačili ljude iz raznih delova Carstva, pa i iz istočnih pro-

¹ M. Spidel, *The religion of Iuppiter Dolichenus*, Leiden 1978, 10, dokazuje dve stvari: prvo, da je kult Dolihena u Rimu i u većini provincija stariji od dinastije Severa. Odnos natpisa iz vremena pre Severa i onih iz vremena ove dinastije bio bi 14 : 23. Drugo, kult se ne mora vezati uvek za vojnike. Od 254 natpisa samo 97 su posvete vojnika. Ova statistika ne mora važiti za sve provincije.

vincija, u centar sveta gde je bilo mesta za sva verovanja i sve kultove koji nisu bili u sukobu sa zvaničnim rimskim kultom Jupitera i Kapitolskog trojstva. Kult Jupitera Dolihena koji je poticao iz sirijske Dolihe postojao je pre dolaska Severa na vlast i u nekim podunavskim provincijama. U Karnuntumu u Panoniji jedan spomenik posvećen Dolihenu potiče iz vremena Hadrijana².

Okolnost da postoje spomenici posvećeni Jupiteru Dolihenu iz vremena pre dolaska Severa na vlast, ne znači da carevi ove dinastije nisu podsticali, direktno ili indirektno, širenje ovog kulta u vojsci i u provincijama. U Panoniji veliki broj spomenika ovom bogu nastao je u vreme posete Septimija Severa provinciji 205. godine³. Značajnu ulogu u širenju kulta imali su vojska i niži službenici u upravi. To se može dokazati na primeru provincije Gornje Mezije⁴. Posvete Dolihenu u ovoj provinciji i svetišta koja se mogu datovati potiču iz vremena Septimija Severa, Karakale i njegove moćne majke Iuliae Domne, ili Aleksandra Severa, čiji je politički put usmeravala njegova ambiciozna baba Iulia Mamaea i majka Soaemias.

Iuppiter Dolichenus u Gornjoj Meziji

Posvete Jupiteru Dolihenu u Gornjoj Meziji su mnogobrojne i, ukoliko se mogu datovati, pripadaju prvoj polovini III veka nove ere. Natpisi kao i skulpture posvećene carevima dinastije Severa, od vremena Septimija Severa do Elagabala, otkriveni su na Dunavu, u blizini vojnih utvrđenja ili u unutrašnjosti provincije u carinskim stanicama, u oba slučaja u mestima koja su bila pod zvaničnom kontrolom. Već ta okolnost ukazuje da je i car mogao, makar i posredno, uticati na širenje ovog kulta.

Za neke posvete se pouzdano zna da su se nalazile u svetilištima, kao one u Egeti (Brza Palanka) ili u Dijani (Karataš) na obali Dunava, za druge se to može pretpostaviti. U svetilištima se okupljao izvestan broj poštovalaca, vojnika i drugih. *Sacerdotes* koji su se brinuli o kultu spominju se na Dunavu i u Viminacijumu.

Svetilišta Jupitera Dolihena u Egeti i Dijani

Svetilište u Egeti je otkriveno slučajno, 1962. godine, kada se izuzetno visoka voda Dunava u toj godini povukla. Materijal je publikovala

² A. Mócsy, Pannonia, u: *RE Suppl.* IX, 1962, 788.

³ J. Fitz, *Acta archaeol. Hung.* XI, 1959, 258 i d. Cf. A. Mócsy, op. cit., loc. cit.

⁴ Za orijentalne bogove (Isida, Serapis, Sabazije, Mitra i Dolihen) u Gornjoj Meziji videti studiju Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la province Mésie Supérieure*, Leiden 1966 i eadem, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973.

D. Vučković-Todorović 1964⁵. U svetištu kružnog oblika otkriveno je više mermernih skulptura bika s Dolihenom ili sa carem na leđima, mermerna ploča s reljefnom predstavom boga, glava Dolihena s frigijskom kapom, metalna pločica s natpisom, kultni predmeti i novac Gete i Elagabala, kovan u gradu Milasa u Kariji.

Sačuvana su tri natpisa:

1. Natpis je urezan na bazi mermerne skulpture bika visoke 0,70 m: Vučković-Todorović, *Starinar* 15–16, 1964, 174 (A. et J. Šašel, *ILJug.* 467; AE 1966, 334)

Αγαθῇ τύχῃ Κάστωρ Κοίντου κυρίῳ Δολιχίνῳ εὐζάμενος ἀνέθηκα.

2. Natpis je urezan na bazi mermerne skulpture bika visoke 0,68 m: Vučković-Todorović, *Starinar* 15–16, 1964, 175 (A. et J. Šašel, *ILJug.* 465; AE 1966, 335 (AE 1968, 454).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) Pompeius Isauricus ex voto (!) posuit.

3. Natpis na bronzanoj pločici 10 x 145 cm.

Vučković-Todorović, *Starinar* 15–16, 1964, 176 (A. et J. Šašel, *ILJug.* 466; AE 1968, 453)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dolicheni (!) c(o)h(ors) I Cretum.

Skulpture, natpisi i otkriveni kultni predmeti sakupljeni su na jednom mestu. Očigledno je da svi *ex voto* spomenici pripadaju imigrantima s Istoka. Grčki jezik na prvom natpisu i ime Isauricus na drugom to i dokazuju. Vojnici poreklom iz Isaurije u Maloj Aziji služili su u mnogim vojnim odredima u podunavskim provincijama. Valerius Isauricus iz Isaurije, na primer, kao vojnik u odredu koji je pratio cara, kao *decurio ex singularibus*, pojavljuje se na jednom natpisu iz Singidunuma (Beograd).⁶ Na direktnu vezu sa istočnim provincijama ukazuje i novac nađen u svetištu. Kovan je u gradu Milasa i u Kariji u Maloj Aziji u vreme Gete i Elagabala. Na reversu nosi natpis ΜΥΛΑΣΣΕΩΝ.⁷

Nema nikakvih tragova učešća domaćeg stanovništva u kultu u ovom svetištu.

Svetilište u Egeti nije dugo postojalo, kao ni druga svetišta u ovoj provinciji.⁸ Novac nađen na ovom mestu kovan je samo Geti i Elagabalu, znači u periodu 211. do 222. godine. Nastalo je, znači, posle Septimija Severa i napušteno posle pada Elegabala. Polomljena figura na leđima bika verovatno je predstavljala cara. Jedna je sačuvana. Uništene su ve-

⁵ D. Vučković-Todorović, Svetilište Jupitera Dolihena u Brzoi Palanci, *Starinar* 15–16, 1965, 173–181.

⁶ IMS I 141.

⁷ Vučković-Todorović, *Starinar* 15–16, 1965, 177 i d. i foto. 17–20 na str. 180–181, 12 primeraka novca iz tri emisije.

⁸ Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, 90 i s.

rovatno posle svrgnuća Elagabala koji je proglašen za državnog neprijatelja (*hostis publicus*).

Drugi spomenici Dolihenu na dunavskoj obali

Jedno svetište je otkriveno na obali Dunava ispod utvrđenja Dijana kod Karataša, nedaleko od mosta na Dunavu. Svetište je kratko vreme, kao i prethodno, bilo u upotrebi. Imalo je karakter zvaničnog svetišta, u kome je i caru Karakali postavljena statua. Natpis na bazi spomenika posvetio je provincijski upravnik L. Marius Perpetuus 214. godine Karakali i njegovoj majci Juliji Domni:

4. M. Mirković, Marius Perpetuus consularis, *Živa antika* 27, 1977, 443–448 i *Actes du VII Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Bucarest–Paris 1979, 417–419.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(icheno) [pro salute] M. Aur(elii) Antonini Pii Aug(usti) et Iul(iae) Domne(!) Aug(ustae) matr(is) Aug(usti) et castrorum dedicante L. Mario Perpetuo c(onsulari) per Restutum MCRD sacerdotes eiusdem loci d(edicaverunt).

Spomenik je podigao po nalogu upravnika provincije izvesni Restutum verovatno *m(agister) c(ivium) R(omanorum) D(iana)ea*, kako bi se mogla dopuniti skraćenica MCRD uz njegovo ime i sveštenici Doli-hena na ovom mestu.

Nadgrobni spomenik Julija Apolinarisa, sveštenika Jupitera Doli-hena i boginje Sirije, otkriven je u Glamiji, nedaleko od utvrđenja Pontes na Dunavu, sekundarno upotrebljen u poznocarskom utvrđenju:

5. M. Gabričević, Une inscription du site Glamija I, *Đerdapske sveske* IV, 1987, 144/145: *D(is) M(anibus) in memoriam Iul(ii) Apollinaris sacerdotis I(ovi) Dol(icheni) et Deae Syriae[–]XXI.*

Mermerna baza posvećena Dolihenu otkrivena je u Velikom Gradištu (Pincum):

6. CIL III 14503,1; JOAI 4, Bbl. 77, br. 1:

I. O. M. Dulceno ex vot(o) Ael. Silvanus het (!) Leonides leg. sig. ENMR
U utvrđenju Novae (Čezava) pri sistematskim iskopavanjima otkrivena je u šutu pločica s kratkom posvetom

7. M. Vasić, Čezava – Castrum Novae, *Starinar* 33–34, 1984, 118, tabl. 11:

I. O. Dolicin. M Cocceius Zeuxius v. s. l. m.

U Raciariji se nalazilo svetište Doli-hena. Na teritoriji rimskog grada nađeno je više posveta ovom bogu:

8. Žrtvenik nađen u Arčaru. CIL III 8084; Merlat, *Répertoire*, 40, br. 42:

[Doli]c(h)eno I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aur(elius) Surianus ex voto renovavit.

Renovavit se očigledno odnosi na obnovu svetilišta. *Surianus* može označavati poreklo iz Sirije.

9. Žrtvenik nađen u Arčaru. I. Velkov, IBAI I/1, 1921/1922, 245; Merlat, *Répertoire*, 40, br. 43:

I. O. M. *Do(lichen) pro sa(ute) --- l. SEANT---AVGG---P.*

Oštećeno mesto se može dopuniti u --]Se(veri) Ant(onini) [---] Augg(ustorum) [---] p(osuit).

10. Žrtvenik nađen u Arčaru. Chr. Danov, JÖAI 31, 1938, Beibl. 101, fig. 32, Merlat, *Répertoire*, 40, br. 44:

Altar. I. O. M. *D(olichen) pro salute Titi Iuli Optati circitoris p(rae) p(ositi) L. Licinius Terminalis v. s. l. m.*

11. Žrtvenik nađen u Arčaru. CIL III 14502/1, Merlat, *Répertoire* 41, br. 45:

Altar. I. O. M. *Dolichen) Pro s(alute) Imp(eratoris) d(omini) n(ostri) M. Aur(elii) Antonini Pi(i) Felicis Aug(usti) sac(rum) Pecta et Flavius Gugaque pos(uerunt).*

Sa šire teritorije rimskog grada potiču sledeći spomenici:

12. Žrtvenik nađen u Košavi, u okolini Arčara. Chr. Danov, JÖAI 31, 1938, Beibl. 104, br. 106, fig. 33, fig. 32, Merlat, *Répertoire*, 42, br. 46: *[I. O.] M. Do(lichen) pro salut(e) [dd](ominorum) [n]n(ostrorum) Augg(ustorum) et [im]pp(eratorum) et gen(io) col(oniae).*

13. Mermerna statua Dolihena nađena je u selu Jasenu nedaleko od Vidina. Velkov, IBAI 7, 1932/33, 404, br. 1, fig. 135; Merlat, *Répertoire*, 42, br. 47.

14. Iz sela Jasena potiče i žrtvenik. G. Kazarow, JÖAI 27, 1932, Beibl. 172–173, br. 3, fig. 108; Merlat, *Répertoire*, 43, br. 49:

I. O. *[M. Dol(ichen)] Sabin(us) Valeria[n]u[s] TISANDO suo ex iusso (dei?).*

15. U selu Jasen nađena je i trougla plaketa na kojoj je predstavljen Dolihen na leđima bika. G. Kazarow, JÖAI 27, 1932, Beibl. 168 I d. fig. 105; Merlat, *Répertoire*, 45, br. 50.

Iz rimskog utvrđenja Timacum Minus, kod sela Ravna na Timoku, potiče oštećena mermerna statua bika. Sačuvana su samo stopala boga ili cara na njegovim leđima.

16. N. Vulić, *Spomenik*, 98, 1941–1948, 93, br. 201

Viminacium

U Viminacijumu je nađena mermerna skulptura bika s Dolihenom na leđima,

17. A. von Premerstein – N. Vulić, JÖAI 15, 1912, Beibl. 220, fig. 167, Sveštenik (*sacerdos*) se spominje na spomeniku nađenom na teritoriji grada, što ukazuje na postojanje svetilišta.

18. Natpis na cilindričnom spomeniku koji verovatno potiče sa šire teritorije Viminacijuma⁹.

V. Petrović, *Starinar* 53/54, 2003/2004, 220:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) Aur(elius) Iulianus Iuliani (filius) sac(erdos) eiusdem dei ex pr(ovincia) Syr(ia) Coel(ae) reg(ione) Cyrens(ium) vico Caperin.

Natpis je iz vremena posle Septimija Severa koji je podelio Siriju na dve provincije, Syria Coele i Syria Phoenice.

Posvete Dolihenu u unutrašnjosti provincije Gornje Mezije

Ulpijana

19. Nadgrobna ploča,

N. Vulić, *Spomenik SKA* 71, 1931, 510:

I. O. M. D(olicheno) pro salute dd(ominorum) nn(ostrorum) imp(eratorum) Aug(ustorum diorum) Victor Demetri et Demetrius Ambibi sacerdots eiusdem dei s.v.

Dva cara mogu biti Septimije Sever i Karakala.

Prizren

Žrtvenik od krečnjaka.

20. N. Vulić, *Spomenik SKA* 71, 1932, 322:

Asclepio Telesphoro Hygiae Sof[] Heracli Ti. Surus ET PRO¹⁰ Genio Dolicen[i] paterno deo et Genio cortis v. l. p.

Kao *paternus deus* Dolichenus je posvedočen jedino na ovom spomeniku. Ime dedikanta Surus moglo bi ukazivati na poreklo iz Sirije.

Lopate kod Kumanova (*Statio Lamud()*)

21. B. Dragojević-Josifovska, *IMS* VI 208:

I. O. M. D(olicheno) pro salute Imp(eratoris) M. Aureli Antonini Pii aug(usti) et Iuliae Aug(ustae) matri(s) kast(rorum) Achileus eorundem servus pos(uit) Kal(endis) Novembri[] Sabino II et Anulino co(n)s(ulibus) = AD 216.

Statio Lamud() je bila carinska stanica na jugu Gornje Mezije. Sa istog mesta i iz 211. godine potiče i posveta Mitri, božanstvu orijentalnog porekla, *IMS* VI 209.

Neki od navedenih spomenika posvećeni su carevima, Septimiju Severu i Karakali (br. 9, 11, 12, 19, 21) i njegovoj majci Juliji Domni (br. 4). Car na leđima bika na spomeniku iz Egete može biti Elagabal.

⁹ Neprecizni podaci u članku V. Petrovića ne otkrivaju tačno mesto nalaza. Dalo bi se zaključiti da se radi o okolini Viminacijuma. Mogućno je da spomenik potiče iz rimskog Viminacijuma ili iz logora legije *VII Claudia* i da je slučajno dospelo na mesto gde je nađen.

¹⁰ Za različito razrešenje reči PRO vid. M. Speidel, *Arheološki vestnik* (Ljubljana) 31, 182. Milena Dušanić, *Živa antika* 33, 1984, 30.

Ne bi se, ipak, moglo tvrditi da su carevi dinastije Severa uveli kult Jupitera Dolihena u Gornju Meziju niti se može očekivati da bi car zvanično regulisao žrtvovanje Jupiteru Dolihenu i na bilo koji način ga učinio obavezom u vojsci. Car je mogao uticati svojim izborom zaštitnika (Apolon ili Herkul i sl.), ali prihvatanje bilo kog kulta nije bilo predmet zvaničnog akta sve do IV veka nove ere i regulisanja odnosa prema hrišćanstvu. Vojska je imala obavezu da neguje zvanični kult Jupitera i Kapitolskog trojstva i da obeležava zvanične praznike. Tako su regruti (*tirones*) iz maloazijske Kilikije u legiji IV Flavia u Singidunumu posvetili žrtvenik u logoru legije u Singidunumu *Jupiteru Najvećem Najmoćnijem* u čast Septimija Severa i Karakale 196. godine¹¹. Ostalo je bilo prepušteno slobodnom izboru pojedinca. Ipak nema sumnje da su neki carevi ove dinastije, na primer Karakala, zajedno s majkom Julijom Domnom, indirektno stimulisali širenje dolihenskog boga. Njemu u čast je provincijski upravnik Gornje Mezije 214. godine posvetio žrtvenik Jupiteru Dolihenu u Dijani (br. 4). Posvetom Jupiteru Dolihenu on je nastojao da pokaže u javnosti svoju odanost dinastiji. Svetilište u Egeti verovatno je sagrađeno u vreme cara Elagabala, kako pokazuje i nalaz novca.

Nema nikakve sumnje da je vojska imala važnu ulogu u širenju kulta Dolihena. Posvete potiču od vojnika ili su nastale u blizini utvrđenja. I u Sirmijumu, gde se nije nalazio vojni logor, posveta potiče od vojske.¹² U deduktivnoj koloniji Skupi nema posveta Dolihenu, jer je kult počeo da se širi kada je ovde prestalo naseljavanje isluženih vojnika. Svoje svetilište u ovom gradu imala je Dea Syria. Podigao ga je o svom trošku gradski upravnik, jedan od dekuriona i duovir¹³. Nosioci kulta u oblasti Ulpijane i municipijuma DD mogli su poticati sa Istoka, iz helenofonih zemalja Male Azije ili Sirije, kako bi se moglo zaključiti po njihovim grčkim imenima. *Sacerdos* ili *sacerdotes* se spominju u Ulpijani, i na Dunavu, u Glamiji, Dijani i Viminacijumu. Oni verovatno nisu imali uticaja na lokalno stanovništvo, na Rimljane ili peregrine. Vernici su poticali sa Istoka. Sa Istoka je *Pompeius Isauricus* u Egeti (br. 3), *Surus* na spomeniku iz Prizrena na Kosovu (br. 20) i *Surianus* u Arčaru (br. 8), a verovatno i *Victor Demetri et Demetrius Ambibi sacerdotes* u Ulpijani (br. 19). Poreklo iz Sirije je sigurno za sveštenika

¹¹ IMS I, no. 3.

¹² Sirmium I, 1972, br. 17 (= CIL III 3233): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(icheno) ? | pr[o sa]lut[e] | [Imp(eratoris) Caes(aris) L. Se]p[tim[i]o Sev(e)ro |⁵ Pertinace (!) Aug(usto) et exercit(ui) vex(illationum) CL (?) et [...]] | [---] |¹⁰ et [ordine] | Sirm[e]n[sium])*

R. 6–7: *exercitui et classe?* r. 7: Cl može biti Claudius Claudianus koji je vodio dačku vojsku protiv Pescenija Nigera 193/4. i protiv Clodija Albina 196/7. godine. Bio je upravnik Donje Panonije 198–199. godine. B. Thomasson, *Laterculi praesidium*, Göteborg 1984, 115, no. 26.

¹³ IMS VI br. 15. Istoj boginji je posvećen i spomenik IMS VI br. 17.

na natpisu iz Viminacijuma (br. 18) koji nosi rimsko ime, ali kao zavičaj navodi selo Caperin() u Koele Siriji. Natpis je iz vremena posle Septimija Severa koji je podelio provinciju Siriju na dve nove, Syria Coele i Syria Phoenice. U Viminacijumu se može računati i sa malom zajednicom lica poreklom sa Istoka. Istovremen sa natpisom pomenutog sveštenika bio je nadgrobni natpis jednog Sirijca iz sela Abdarmisu, IMS II 169 : — |+- 10 *Eu]sebius? MI?[+ -] | [...]IRIV? Civis Germaniceu[s] ex vico Abdarmisu qui bixi|t annus (!) XXIII. Qui filius pat|ri facere debebat ego IATV* Ευγενις na natpisu IMS II 211 je poticao iz sela Siga, κόμη Σιγῶν: na natpisu IMS II 212 se spominje selo Iabana-ta, κόμη Ιαβάντων, a na spomeniku IMS II 213 je zavičaj toga lica zemlja Dolihe, selo Hairomuta: χώρα Δολιχέων κόμη Χαιρομούτα.

Stanovništvo koje je poticalo sa Istoka ostalo je u podunavskim provincijama verno bogovima svoga zavičaja i verovatno izolovano sa svojim običajima u novoj sredini. To očito pokazuju Palmirci naseljeni u Dakiji. Naseljeni u Tibiskumu kao vojnici palmirskih odreda regrutovani u Palmiri u Siriji i u dačkoj prestonici Sarmizegetusi, oni su živeli po običajima koje su doneli iz svoje otadžbine. Zadržali su i svoj jezik, kako pokazuje jedan primer iz Dakije¹⁴, poštovali su i u novoj sredini svoje bogove, kao što je bio Bel (*Belo Deo Palmyreno*), *Malagabel*, *Deus Sol Ierhabol*, *Dii patrii*¹⁵, u hramovima koje su im podigli.

Orijentalci naseljeni u Gornjoj Meziji isto tako se nisu odrekli svog identiteta koji ima potvrde i u sferi religije. Oni prihvataju rimske zvanične bogove, ali pri tome rimski Jupier na natpisima nosi epitete koji ga dovode nedvosmisleno u vezu s gradovima u Frigiji iz kojih doseljenici potiču. Neke posvete Jupiteru u rudničkoj oblasti na Kosovu treba shvatiti u istočnoj interpretaciji. Jupiter se javlja s epitetima po gradovima u maloazijskoj Frigiji iz kojih dedikanti potiču kao *Melanus*, *Gidenus* i *Ezzaius*¹⁶.

Orijentalni kultovi nisu našli mnoge pristalice u sloju starog stanovništva provincije. Mitra je jedini orijentalni bog čiji je kult raširen i u balkanskim provincijama. Mogućno je da se kult širio i preko vojnika koji su ratovali na Istoku, ali i preko trgovaca i drugih lica poreklom iz istočnih provincija. Dolihenov kult u Gornjoj Meziji bio je prihvaćen uglavnom u vojsci i od onih u javnim službama, kao što je bila carina, u kojoj su radili carski oslobođenici. Posvete Dolihenu su predstavljale

¹⁴ IDR III/2: Aelius Barafas Yabdiboli: 154: Aelius Guras Iiddei, Aelius Habibis, etc.

¹⁵ IDR III/1, 134. 135, 136, 137, 142, 143.

¹⁶ Θεῶ Δι Ἐζζαίῳ, podiže Ἀπολλώνιος Μενελαίου, ŽA 21, 19711,258 (Šašel, ILJug. 524), Ulpijana (Aizanoi na granici Frigije); *I. O. M. Melano*, *Martinus Septimius [...]icanus*, ŽA 21, 255 (Šašel, 531 (bitinijski grad Mele). Sv. Arhandeli kod Prizrena (frigijski grad Dorileon); *I. O. M. Mel(eno) Cid(iesso) Aelius Octavianus v.e.*, Ulpijana. AV 31, 186, Sasel 523. Grad Dorileon; *I. O. M. Mel. Cid. M. Aur. Octavius*, Ulpijana, GMKM 12/14, 1985.

vid odanosti prema vladajućoj dinastiji koja je pobunom došla na vlast. Ona se pokazivala u sledećem: posvete caru (Septimije Sever, Karakalla) i članovima carske kuće (Iulia Domna) su ne samo na natpisima, već i na statuama. Jedna takva se nalazila na leđima bika u svetilištu u Egeti; među dedikantima se nalaze jedan provincijski upravnik (svetilište u Dijani) i jedna kohorta (*cohors I Cretum* u svetilištu u Egeti). Državne službe, kao što su robovi i oslobođenici u carinskim stanicama pokazivali su svoju odanost caru posvetom Dolihenu za spas cara (carski *servus* u carinskoj stanici *Lamud*() u Lopatama kod Kumanova. Većina spomenika Dolihenu u Gornjoj Meziji može se datovati u relativno kratak vremenski period vlade dinastije Severa. On se gasi i u Dakiji u isto vreme¹⁷, smrću Aleksandra Severa. Do toga je moglo dovesti ubistvo poslednjeg cara iz ove dinastije, 235. godine.

I pored snažnog uticaja žena na politiku u carskoj porodici, Iupiter Dolihenus nije poštovan masovno, niti je deo zvaničnog kulta. Regruti iz Kilikije u Singidunumu posvećuju žrtvenik Septimiju Severu i zvaničnom bogu Jupiteru i postavljaju ga u vojnom logoru legije IV Flavia. Kohorta *I Cretum* ostavlja votivni dar Jupiteru Dolihenu u svetilištu u Egeti, ali se ono verovatno nije nalazilo u utrđenju. Svetilište Dolihenu u Dijani se nalazilo *extra muros*, na padini prema Dunavu. Posveta Dolihenu koju je postavio provincijski upravnik u Dijani ne mora biti zvaničan akt. Ona treba da pokaže ličnu privrženost čoveka na visokom položaju caru i vladajućoj dinastiji u vremenima kada je vojska imala udela u dovođenju careva na vlast.

Car na leđima bika posvećenog Dolihenu – skulptura iz Dolihenova svetilišta u Egeti (Brza Palanka na Dunavu)

¹⁷ See N. Gudea – D.Tamba, *Porolissum*, Zälau 2001, 115: IV. *Ältere Dolichenische Funde aus Porolissum oder mit Bezug auf Porolissum* (= R II).

NOTES

Skraćenice u ovom članku:

AE = Année épigraphique (Paris)

AV = *Arheološki vestnik* (Ljubljana)

CIL = Corpus inscriptionum latinarum

IBAI = *Izvestija na Blgarskija Arheologičeski Institut* (Sofija)

IDR = Inscriptiile Daciei Romane (Bucarest)

ILJug = Inscriptiones latinae quae in Iugolsavia inter annos... et annos... repertae et editae sunt (Ljubljana)

IÖAI = *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* (Wien)

IMS = Inscriptions de la Mésie Supérieure (Beograd)

Merlat, Répertoire = P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Iuppiter Dolichenus*, Paris, 1951

Spomenik SKA = *Spomenik Srpske akademije nauka* (Beograd).

Zotović, Les cultes = Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden 1966.

ŽA = *Živa antika* (Skopje)

GMKM = *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* (Priština)

Miroslava Mirković

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

THE EMPEROR AND IUPPITER DOLICHENUS IN UPPER MOESIA

Summary

The widespread of the Iuppiter Dolichenus cult in Rome and in the provinces was not the result of the emperor's initiative in religion nor was it introduced by him. However the influence which the emperor had on the spread of a cult is without doubt. The fact that almost all dedications to Jupiter Dolichenus in Upper Moesia can be dated to the period of the Sever dynasty, points to the emperors' significant influence. Discovered inscriptions and sanctuaries now in the vicinity of the military camps in Upper Moesia indicate that the emperor may have influenced the spreading of the Dolichenus cult in the province.

The emperor's influence was indirect, while soldiers recruited in the east, slaves and freedmen in his service contributed to this. The worshipers of this cult were primarily soldiers recruited from the east (Isauria, Syria), immigrants from the east and the emperor's freedmen serving at customs posts. Among those who dedicated altars to Iuppiteris Dolichenus there is even a provincial governor who through his XX showed to the god wanted to prove his commitment to the Dynasty in which the women Julia Domna, Julia Maesa, Julia Mamaea and Soaemias, originally from priestly families in Emessa, conducted powerful influence on imperial politics. The fact that Dolichenus was accepted by soldiers, particularly those who had come from the east, did not necessarily mean that cult was accepted officially.

Snežana Ferjančić

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

REGRUTACIJA PODUNAVSKIH LEGIJA: XV APOLLINARIS

APSTRAKT: U regrutaciji legije XV Apollinaris jasno se razlikuju dva perioda, povezana sa istorijom ove jedinice. U prvoj polovini I veka, do njenog odlaska na istok, preovlađuju vojnici iz severne Italije, dok je broj provincijalaca relativno mali. Po povratku legije na srednji tok Dunava, ovaj odnos se promenio u korist vojnika iz provincija. Područje regrutacije je znatno prošireno, a počela je i lokalna regrutacija u Panoniji. U ovom razdoblju u je posvedočeno i prisustvo vojnika iz istočnih provincija Carstva.

KLJUČNE REČI: Panonija, legija XV Apollinaris, regrutacija, *origo*.

Provincije na srednjem i donjem toku Dunava – Panonija i Mezija – imale su stalnu legijsku posadu još od prvih decenija I veka. Kontinuirano prisustvo vojske u ovim oblastima snažno je uticalo na romanizaciju domaćeg stanovništva. Mešanje domorodaca sa vojnicima i civilima u naseljima kraj legijskih logora svakako je ubrzavalo ovaj proces. Sa procesom romanizacije tesno je povezano i pitanje regrutacije legija koje su u doba principata bile stacionirane u Panoniji i Meziji.

Legija XV Apollinaris je, sa izvesnim prekidom, tokom čitavog I veka bila stacionirana u Panoniji. Lokacija njenog prvog logora nije pozvano utvrđena. U ranijoj historiografiji je preovlađivalo mišljenje da je reč o Emoni, dok novija istraživanja ukazuju da bi ga možda trebalo tražiti i blizu granice sa Italijom. Datum premeštanja legije XV Apollinaris na Dunav, u Kamuntum, takođe nije precizno određen. To se moglo dogoditi već krajem 14. ili početkom 15. godine ili pod Klaudijem, 49. godine. Legija XV Apollinaris je u Kamuntumu ostala sve do početka Hadrijanove vladavine. Njen boravak u logoru prekinut je samo tokom

sedme decenije I veka, kada se od 63. do 71. godine nalazila na istoku. U okviru Hadrijanovih mera reorganizacije dunavskog limesa, 118/119. godine prekomandovana je u Malu Aziju, u Kapadokiju.¹

Regrutacija legije XV Apollinaris u prvoj polovini I veka

Podaci o poreklu vojnika legije XV Apollinaris, dobijeni analizom epigrafske građe, ukazuju da se u regrutaciji ove jedinice jasno razlikuju dva razdoblja: pre odlaska na istok 63. godine i po povratku na Dunav. U prvom periodu dominiraju legionari iz Italije i to pre svega oni unovačeni u njenim severnim krajevima. Izgleda da su gradovi Venecije i Histrije (Ateste, Kremona, Tarvizijum, Tergeste, Verona i Vicetija) bili glavni izvor regruta. To je sasvim razumljivo, kada se ima u vidu da se ova oblast graničila sa Panonijom. Prirodno je da je legija XV Apollinaris popunjavana u neposrednoj blizini provincije u kojoj je bila stacionirana. Druge oblasti severne Italije – Ligurija (Hasta, *Augusta Bagiennorum*), Emilija (Favencija, Placencija) i Transpadana (Mediolanum) – davale su znatno manji broj vojnika. Samo jedan Italik nije bio sa severa. Reč je o Gaju Senciju Rufu iz Fesula u Etruriji (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 105). Dominacija vojnika iz severne Italije u legiji XV Apollinaris posledica je prakse, posvedočene još pod Tiberijem, da regruti iz centralnih i južnih krajeva Apeninskog poluostrva služe u pretorijanskoj gardi i gradskim kohortama u Rimu. Tacit beleži da su glavni izvor regruta za pomenute odrede bili Stari Lacijum, Etrurija i Umbrija.²

Među regrutima iz Italije posebnu pažnju zaslužuje Marko Ebutije Ver iz Mediolanuma u Emiliji (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 2). Njegova nadgrobna štela delimično rasvetljava poreklo porodice kojoj je pripadao. Spomenik je, za života, sebi i svojim bližnjima (ženi, sinovima, od kojih je Ver služio u legiji XV Apollinaris, te ocu i majci) podigao Lucije Ebutije Karion. Na poreklo sa Karionove strane ukazuju u imena njegovih dede i babe tj. pradede i prababe našeg vojnika. Sudeći prema njima, Marko Ebutije Ver je potekao iz porodice etrursko-keltskog porekla. Pradede nosi etrursko ime *Lucumo*, posvedočeno u Rimu, severnoj Italiji i Betici.³ Prababa je možda pripadala domaćem, keltskom stanovni-

¹ O boravku legije XV Apollinaris u Panoniji cf. E. L. Wheeler, *Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala-and beyond*, u: *Les legions de Rome sous le Haut-Emple. Actes du Congres de Lyon (17–19 septembre 1998)*, ed. Y. le Bohec, C. Wolff, Lyon 2000, 270 sqq.; M. Mosser, *Die Steindenkmaler der legio XV Apollinaris*, Wien 2003, 138 sqq. O datumu premeštanja u Kapadokiju cf. K. Strobel, *Zur Dislozierung der romischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. C nr.*, *Tyche* 3, 1988, 195 sqq., 214.

² Tac. *Ann.* IV 5.

³ *OPEL* III 37.

štvu severne Italije. Na tu pretpostavku upućuje njeno ime *Cobruna* koje se svrstava u keltski onomastikon.⁴

Kao triba trojice veterana iz Italije navedena je *Claudia*, iako su oni potekli iz gradova upisanih u druge tribe. Lucije Licinije Lepid i Lucije Armentijak bili su iz Verone u Veneciji i Istriji, čija je triba *Publilia* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 56, 80),⁵ dok je Lucije Valerije Kladens bio rođen u Favenciji u Emiliji, čija je triba *Polia* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 67).⁶ Neslaganje tribe sa rodnim gradom moglo bi se, u Lepidovom slučaju, lako objasniti na sledeći način. Njegova nadgrobna štela je pronađena u Sombatelju i datovana je u sredinu I veka.⁷ Sva je prilika da je učestvovao u Klaudijevoj dedukciji u Savariji. Kada je dobio zemlju na teritoriji novoosnovane kolonije, uzeo je i njenu tribu, a to je bila *Claudia*.⁸ Isto verovatno važi i za drugu dvojicu veterana – Armentijaka i Kladensa. Izloženoj pretpostavci odgovara i datovanje njihovih nadgrobnih štela. Armentijakova je nastala pod Klaudijem ili Neronom, a Kladensova između 41. i 71. godine.⁹ Treba napomenuti da su njih dvojica posle izvesnog vremena odlučila da se vrate u Kamuntum. Tendencija povratka u nekadašnji logor ili provinciju u kojoj su služili posvedočena je i među veteranima naseljenim u Italiji.¹⁰ Sasvim je razumljiva, jer su vojnici više voleli da se vrate u oblasti i gradove koje su poznavali i u kojima su proveli veći deo života, nego da ostanu u nepoznatoj sredini gde su dobili zemlju.

Podaci o rasprostranjenosti tribe ukazuju da bi redovima italjskih regruta trebalo pridružiti još nekolicinu vojnika legije XV Apollinaris. Lucije Kaucije mogao je biti iz Ostije u Lacijumu, Placencije u Emiliji ili Bergomumu u Transpadani, jer su građani ovih gradova, kao i on, pripadali tribi *Voturia* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 42).¹¹ Prednost bi trebalo dati Placenciji ili Bergomumu, jer su u legiji XV Apollinaris u prvoj polovini I veka preovladavali regruti iz severne Italije. Kao triba dvojice vojnika data je *Lemonia*, takode posvedočena samo na Apeninskom poluostrvu.¹² Poreklo jednog od njih dvojice – Kvinta Juvencija moguće je nešto bliže odrediti (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 11). Podaci

⁴ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz I*, Leipzig 1894, 1055. O raširenosti imena *Cobruna* u zapadnim provincijama i severnoj Italiji cf. *OPEL* II 67.

⁵ W. Kubitschek, *Imperium Romanum trihutim discriptum*, Pragae–Vindobonae–Lipsiae 1889, 116.

⁶ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 96.

⁷ Mosser, *Steindenkmaler* (n. 1), 192 ad n° 56.

⁸ G. Forni, Die römischen Tribus in Pannonien, *Tribu Romane IV, Scripta minora*, Roma 2006, 17.0 osnivanju Savarije i dedukciji veterana cf. S. Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek n.e.*, Beograd 2002, 21 sqq.

⁹ Mosser, *Steindenkmaler* (n. 1), 196 ad n° 67, 203 ad n° 80.

¹⁰ Tac. *Ann.* XIV 27.

¹¹ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 272.

¹² Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 271.

o rasprostranjenosti gentilnog imena *Iuventus* ukazuju da bi mogao biti iz severne Italije.¹³ U obzir bi pre svega došli gradovi Bononija u Emiliji i Parencijum u Veneciji i Histriji, jer su njihovi građani bili upisani u tribu *Lemonia*.¹⁴ Sličan je slučaj i sa veteranom Publijem Fuficijem (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 17). On je takođe bio Italik, jer su tribi *Camilla*, u koju je bio upisan, pripadali samo gradovi na Apeninskom poluostrvu.¹⁵ Fuficijeva odluka da se posle časnog otpusta iz vojne službe nastani u Akvileji pruža dodatne indicije o njegovom poreklu. Verovatno je unovačen u nekom gradu severne Italije, pre svega Venecije i Histrije, gde se nalazi i Akvileja. Pored toga, ova oblast je u prvoj polovini I veka bila glavni izvor regruta legije XV Apollinaris. Kubiček je u njoj naveo samo dva grada upisana u tribu *Camilla* – Atriju i Polu (sa znakom pitanja).¹⁶ Tribu Pole je, međutim, bila *Velina*, iako su u gradu posveđene i *Camilia* i *Pupinia*.¹⁷ Stoga se čini verovatnijim da je Publije Fuficije, ukoliko je bio iz Venecije i Histrije, regrutovan u Atriji. Posle *honesta missio*je odlučio da se nastani u Akvileji, koja je, kao jedan od najvećih gradskih centara severne Italije, pružala dobre uslove za povratak civilnom životu. Redovima italskih regruta treba priključiti i vojnike upisane u tribe *Menenia*, *Polia*, *Pomptina*, *Pubilia*, *Stellatina* i *Voturia*. Pomenutim tribama pripadali su samo gradovi u Italiji.¹⁸

Legija XV Apollinaris je u prvoj polovini I veka popunjavana i provincijalcima, ali su oni bili znatno malobrojniji u odnosu na Italike. Epigrafski izvori ukazuju da je regrutacija vršena prevashodno u zapadnim provincijama carstva. Četvorica legionara su unovačena u Narbonskoj Galiji, provinciji koja je predstavljala jedan od glavnih izvora vojnika i za hispanske i rajnske legije.¹⁹ Kao *origo* trojice navedeni su gradovi koji su status kolonije uživali još u doba republike, odnosno ranog carstva. Kolonija Narbona je osnovana 118. godine pre n.e., Arelata je pomenuti rang stekla pod Cezarom, a Reji i Vijena pod Avgustom.²⁰ Sudeći prema epigrafskom materijalu, dvojica vojnika legije XV Apollinaris regrutovana su u susedstvu Panonije, u Noriku. Posebno treba

¹³ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 155; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 91; *OPEL* II 211.

¹⁴ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 95, 113; Mosser, *Steindenkmäler* (n. 1), 170 ad n° 11 smatra da je Invencije rođen u Bononiji.

¹⁵ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 270.

¹⁶ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 108, 114.

¹⁷ B. F. Tamaro, *Inscriptiones Italiae* X/1, p. VIII.

¹⁸ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 271 sq. Za tribu *Polia* cf. F. Vittinghoff, *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris*, *Chiron* 1, 1971, 310.

¹⁹ J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement During the Principate*, London 1983, Table 7, 11, 13.

²⁰ E. Ziebarth, *RE Suppl.* VII 1940, 526, s. v. *Narbo*; Ihm, *RE* II 1896, 634, s. v. *Arelate*; Haug, *RE* IIA 1914, 526, s. v. *Reii*; *Neue Pauly* XII/2, 202, s. v. *Vienna*.

pomenuti Tita Barbija Kvinta, koji je u našoj jedinici služio sredinom I veka (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 97). On je bio rođen u Laurijakumu u Noriku, gde je i sahranjen zajedno sa svojim roditeljima. Kvintov otac Aul Barbije Gratus verovatno se u Laurijakum, gde je od Tiberijeve vlade postojala trgovačka postaja,²¹ preselio iz Akvileje. Na tu mogućnost ukazuje triba *Velina* u koju je bio upisan kao i građani Akvileje.²² Pored toga, pomenuti grad u severnoj Italiji bio je postojbina roda Barbijevaca.²³ Kao *origo* Publija Valerija Alpina naveden je toponim *Glanat(ia)* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 54). Reč je o *civitas Glannatina* ili *Glanatica* u Alpima, posvedočenoj u spisu *Notitia Galliarum*,²⁴ čijim je stanovnicima Neron 63. godine dodelio *ius Latii*.²⁵

Već smo napomenuli daje regrutacija za legiju XV Apollinaris prevashodno vršena u zapadnim provincijama. Od istočnih je posvedočena samo Makedonija. Četverica legionara su u Kamuntum došla iz Tesalonike i Filipa. Pretpostavlja se da su regrutovani u vreme delmatsko-pansonskog ustanka, da bi se redovi legije popunili u kriznim vremenima.²⁶ Izgleda da bi legionarima iz Makedonije trebalo priključiti i veterana Aufidija Suru čiji je *origo* naveden u skraćenom obliku kao *Heupo()* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 71). Još je Domaševski pretpostavio da je reč o Heliopolisu u Siriji.²⁷ Skraćenica *Heupo()* mogla bi se, međutim, razrešiti i kao *Heupo(ria)*, pa bi se rodni grad našeg veterana mogao identifikovati sa Euporijom u Makedoniji.²⁸

Kod jednog broja vojnika, koji su u legiji XV Apollinaris služili u prvoj polovini I veka, podaci o tribama pružaju izvesne indicije o poreklu. Trojica su pripadala tribi *Velina* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 3, 4, 70). Budući da je u prvoj polovini I veka severna Italija bila glavni izvor regruta, njihov zavičaj bi najpre trebalo tražiti u Akvileji, jedinom gradu ove oblasti upisanom u pomenutu tribu.²⁹ Ne treba, međutim, sasvim odbaciti ni mogućnost da su regrutovani u nekom drugom italjskom gradu, čiji su građani pripadali tribi *Velina*, ili u Palmi ili Polenciji u Tarakonskoj Hispaniji.³⁰ Među pomenutom trojicom vojnika treba izdvojiti Gaja Klodija Sekunda (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 4). Njegova

²¹ G. Alföldy, *Noricum*, London–Boston 1974, 75.

²² Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 106.

²³ J. Šašel, Barbii, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 99 sqq.

²⁴ *Not Gall.* XVII 7.

²⁵ J.-C. Passeron, P. Veyne, Un vétéran qui fit banquier un pagus, *Gallia* 61, 2004, 280.

²⁶ F. Papazoglou, Quelques aspects de l'histoire de la province de Macedoine, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 7.1, Berlin – New York 1979, 343.

²⁷ A. von Domaszewski, Ausgrabungen in Carnuntum, *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich*, 11, 1886, 10 ad n° 10.

²⁸ O Europiji cf. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Athènes 1988, 359 sqq.

²⁹ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 272.

³⁰ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 272.

porodica se preselila u Emonu, gde je služio početkom I veka. Na to ukazuje okolnost da je zajedno sa njim sahranjena i njegova sestra Klodija Tercija. Dvojica vojnika legije XV Apollinaris mogla bi biti iz Italije ili Stobere u Makedoniji, na osnovu podataka o rasprostranjenosti tribe *Scaptia* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 84, 104).³¹ Sudeći prema tribi *Tertina*, zavičaj Gaja Fabija trebalo bi tražiti u Lacijumu ili Kampaniji ili je možda u pitanju Arelata u Narbonskoj Galiji (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 55).³² Treba napomenuti daje u legiji XV Apollinaris već posvedočen jedan vojnik iz pomenute Cezarove kolonije. Dvojica legionara, upisana u tribu *Tromentina*, verovatno su unovačena u Italiji (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 8, 108). U obzir dolaze i Salona, Naronna i Epidaurum u Dalmaciji. Sva tri grada supripadala pomenutoj tribi, a gradsku autonomiju su dobila još za vreme Cezara.³³ Petorica vojnika iz tribe *Pupinia* verovatno su regrutovana u nekom italском gradu ili Beterama u Narbonskoj Galiji (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 44 [2], 106, 112, 160).³⁴ Tercije Tesije, koji je pripadao tribi *Voltinia*, mogao je u Kamuntum doći iz Italije, Narbonske Galije ili Filipa u Makedoniji (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 6).³⁵ Podaci o poreklu Kvinta Magija su nepotpuni (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 150). Od naziva tribe sačuvana su samo prva dva slova: *PU*. U obzir dolaze *Pu[b(lilia)]* i *Pu[p(inia)]*. Prvoj tribi su pripadali samo gradovi u Italiji, a drugoj i Betere u Narbonskoj Galiji.³⁶

Regrutacija legije XV Apollinaris u prvoj polovini I veka

Italia – 42	Verona	4	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 23, 56, 80, 133.
	Cremona	4	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 43, 65, 107, 125.
	Tergeste	3	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 52, 78, 197.
	Augusta Bagiennorum	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 64, 109.
	Faventia	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 30, 67.
	Mediolanum	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 2, 32
	Vicetia	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 40, 172.
	Ateste	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 196.
	Atria ?	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 17.
	Faesulae	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 105.
	Hasta	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 69.

³¹ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 272.

³² Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 272; Forni, *Epigraphica III, Le tribu romane IV* (n. 8), 508. idem, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano–Roma 1953, 164 svrstava Fabija među vojnike iz Arelate.

³³ G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 103 sq.; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 222 sqq, 248, 252 sqq.

³⁴ Cf. Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 271.

³⁵ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 272.

³⁶ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 271. Mócsy, *Bevölkerung* (n. 13), 237, n 154/57 smatra da je Magije regrutovan u Beterama u Narbonskoj Galiji.

	Mutina	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 16.
	Opitergium	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 57.
	Placentia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 104.
	Tarvisium	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 126.
	Pollia	4	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 39, 122, 138, 181.
	Publilia	4	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 15, 102, 151, 175.
	Lemonia	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 11, 207.
	Voturia	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 42, 121.
	Menenia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 75.
	Pomptina	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 124.
	Stellatina	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 74.
Macedonia – 4	Philippi	3	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 58, 76, 191.
	Euporia ?	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 71.
	Thessalonica	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 41.
Gallia Narbonensis – 4	Arelate	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 12.
	Narbo	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 19.
	Reii	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 171.
	Vienna	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 129.
Noricum – 2	Iuvavum	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 173.
	Lauriacum	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 97.
Alpes – 1	Civitas Glanatina	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 54.

Regrutacija legije XV Apollinaris u drugoj polovini I veka

Sastav legije XV Apollinaris znatno se izmenio u drugoj polovini I veka, posle njenog povratka na dunavski limes. Broj legionara iz provincija primetno je porastao u odnosu na Italike. Podaci o poreklu ukazuju daje i područje regrutacije prošireno kako na zapadu tako i na istoku carstva. U prethodnom periodu su u legiji XV Apollinaris posvedočeni vojnici iz Narbonske Galije, Norika, alpskih provincija i Makedonije. Sada se javljaj u i legionari iz Germanije, Lugdunumske Galije, Panonije, Trakije i Sirije.

Čini se da su glavni izvor regruta u zapadnom delu carstva predstavljale Germanija i galske provincije. Najveći broj vojnika – njih petorica – došao je u Kamuntum sa Rajne. Svi su unovačeni u Klaudijevoj veteranskoj koloniji *Ara Agrippinensium*, osnovanoj 50. godine.³⁷ Treba napomenuti da je u epitafu Lucija Kalpumija Pudensa, datovanom oko 75. godine, grad nazvan *Ara Ubiorum* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 38). Taj naziv je opidum Ubijaca poneo kada je oko 8. godine pre n.e. po-

³⁷ Tac. *Ann.* XII 25.

stao središte kulta Avgusta i Rome.³⁸ Rekrutacija legije XV Apollinaris je tokom druge polovine I veka vršena i u galskim provincijama. Dvojica vojnika su unovačena u Narbonskoj Galiji, u Vijeni, odnosno Diniji. Vijena je status kolonije stekla pod Avgustom.³⁹ Dinija, središte alpskog plemena Bodionitka u provinciji *Alpes Maritimae*, priključena je Narbonskoj Galiji pod Galbom.⁴⁰ Nadgrobna štela Marka Anicija Cenzora nastala je najranije 89. godine (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 96). S obzirom daje služio 19 godina, nema sumnje daje u legiju XV Apollinaris stupio kad je njegov rodni grad već bio u sastavu Narbonske Galije. Tit Flavije Ajanije je regrutovan u Lugdunumskoj Galiji. Njegov *origo* je dat u skraćenom obliku *Lugi*() (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 82). Ptolemej spominje grad *Lugidunum* u Velikoj Germaniji,⁴¹ ali je malo verovatno da je naš legionar tamo unovačen. U Kamutnum je došao iz Lugdunuma, veteranske kolonije osnovane 43. godine pre n.e.⁴² Na to ukazuje i njegova triba *Galeria*, kojoj su pripadali i građani pomenutog grada.⁴³ Pošto je nadgrobna štela Flavija Ajanija nastala posle 91. godine,⁴⁴ pretpostavljamo da je građanska prava dobio od Vespazijana, Tita ili Domacijana, prilikom regrutacije. Rekrutacija za legiju XV Apollinaris je u drugoj polovini I veka nastavljena i u susedstvu Panonije. Dvojica vojnika su unovačena u Noriku, u Virunumu koji je osnovan pod Klaudijem.⁴⁵ U legiji XV Apollinaris je u drugoj polovini I veka posvedočen i jedan vojnik iz Trakije. Njegovo prisustvo u Kamuntumu ukazuje na proširivanje područja regrutacije naše jedinice. Gaj Julije Dolens bio je iz Apra, Klaudijeve veteranske kolonije (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 165).⁴⁶ Možda je pripadao domaćem stanovništvu, jer je nosio trački kognomen *Dolens*.⁴⁷

Legija XV Apollinaris je u drugoj polovini I veka popunjavana i vojnicima iz Panonije, što predstavlja značajnu novinu u odnosu na prethodno razdoblje. Lokalnarekrutacija je počela u zapadnim i južnim oblastima provincije koje su bile delimično romanizovane i gde je živio veći broj rimskih građana. Jedanaest vojnika je unovačeno u Savariji, Sirmijumu i Sisciji, gradovima koje su osnovali Klaudije i Flavijevci.

³⁸ T. H. Watkins, *Coloniae and ius Italicum in the Early Empire*, *Classical Journal* 78/4, 1983, 325.

³⁹ Cf. supra n. 20.

⁴⁰ Ihm, *RE* III 593, s. v. *Bodionitici*; idem, *RE* V 1903, 653, s. v. *Dinia*.

⁴¹ Ptol. *Geogr.* II 11, 13.

⁴² Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 19), 9.

⁴³ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 217.

⁴⁴ Mosser, *Steindenkmaler* (n. 1), 204 ad n° 82.

⁴⁵ Alföldy, *Noricum* (n. 21), 81 sq.

⁴⁶ O osnivanju i karakteru Apra cf. Ferjančić, *Naseljavanje veterana* (n. 8), 98 sq.

⁴⁷ D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, 146 sq.; Alföldy, PND (n. 13), 190.

Savarija je sigurno Klaudijeva veteranska kolonija,⁴⁸ dok se u slučaju Siscije i Sirmijuma pretpostavlja da su osnovane dedukcijom isluženih vojnika pod Flavijevcima.⁴⁹ Jedan pripadnik legije XV Apollinaris bio je iz Skarbantije, o kojoj će biti reči nešto kasnije. U drugoj polovini I veka počela je i regrutacija u naselju kraj legijskog logora u Kamuntumu. Nema sumnje daje Tit Flavije Sekundo, u čijem je epitafu kao *origo* navedeno *castris*, unovačen u kanabama (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 92).⁵⁰ Gaja Maksimija Bilenija su u nekropoli blizu logora sahranili majka, čije ime nije navedeno, i Valerije Prokul, otac ili drug po oružju (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 21). Prokulova veza sa pokojnikom nije do kraja razjašnjena. U petom redu epitafa, pre njegovog imena, stoji *prater*. Očigledno je u pitanju greška ali nije jasno da li je pogrešno napisana reč *pater*, sa jednim suvišnim slovom R, ili *frater*, gde je slovo F zamenjeno slovom P. U koliko je reč o bratu, to bi morao biti „brat po oružju“, sudeći prema različitom gentilnom imenu u odnosu na našeg vojnika.

Medu panonskim regrutima posebnu pažnju zaslužuju Petronije Verekundo i Marko Ulpije Dasije, jer su po svoj prilici pripadali domaćem stanovništvu. Petronije Verekundo je regrutovan u Skarbantiji, gde mu je nadgrobnu stelu podigla majka Petronija Januarija (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 63). Tiberije je u oblasti Skarbantije naselio veterane rimskih legija. Ova dedukcija, koja je naselju donela epitet *lulia*, nije bila praćena osnivanjem kolonije, kao što je to bilo uobičajeno u I veku. Skarbantija je gradsku autonomiju stekla pod Flavijevcima, kada je dobila status municipijuma. Krajem I veka, pod Domicijanom ili Trajanom, na gradskoj teritoriji su još jednom naseljeni veterani rimskih legija.⁵¹ Onomastički materijal ukazuje da je Petronije Verekundo možda potekao iz delimično romanizovane domorodačke porodice. Dvoje od šestoro njegove brace i sestara nose keltska *cognomina* – *Nivalis*?⁵² odnosno *Mussa*.⁵³ Skarbantija se nalazila na teritoriji Boja, koji su nosili ilirska i galska imena.⁵⁴ Onomastika svedoči i o stepenu romanizacije porodice našeg vojnika. Njegovi sestra i brat, kao i on sam, nose latinska *cogno*-

⁴⁸ Cf. Möcsy, *Bevölkerung* (n. 13), 37; Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 19), 32; Ferjančić, *Naseljavanje veterana* (n. 8), 21 sqq.

⁴⁹ Cf. Möcsy, *Bevölkerung* (n. 13), 24, 77; Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 19), 32; Ferjančić, *Naseljavanje veterana* (n. 8), 46, 52.

⁵⁰ O *origo castris* cf. A. Mosey, *Die origo castris und die canabae*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 13, 1965, 425 sqq.; Vittinghoff, *Chiron* 1, 1971, 299 sqq.; Y. Le Bohec, *L Armee romaine*, Paris 1990, 84 sq.; S. E. P hang, *The Marriage of Roman Soldiers (13 BC – AD 235). Law and Family in the Imperial Army*, Leiden-Boston-Koln 2001, 329 sq.

⁵¹ Ferjančić, *Naseljavanje veterana* (n. 8), 119 sqq.

⁵² Holder, *Sprachschatz* II (n. 4), 752.

⁵³ Holder, *Sprachschatz* II (n. 4), 662.

⁵⁴ Möcsy, *Bevölkerung* (n. 13), 36; E. Swoboda, *Carnuntum, seine Geschichte und Denkmaler*, Graz-Koln 1958, 185.

*mina: Quartilla, Salutaris i Verecundus.*⁵⁵ Drugi vojnik, rođen u Sirmijumu, nosio je ilirski kognomen *Dasius* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 49).⁵⁶ Njegova porodica je lako mogla pripadati redovima domaćeg stanovništva jugoistočne Panonije, čija je onomastika najvećim delom ilirska.⁵⁷ Dasije je, sudeći prema prenomenu i gentilnom imenu, rimsko građansko pravo dobio pod Trajanom.

U legiji XV Apollinaris je u drugoj polovini I veka posvedočen relativno veliki broj regruta iz istočnih provincija. Legija XV Apollinaris je 63. godine odvedena u rat protiv Parćana. Od 66. do 71. godine boravila je u Siriji i susednoj Judeji, gde je ratovala protiv pobunjenika.⁵⁸ Gubici koje je trpela nadoknađivani su regrutacijom u istočnim provincijama. Sedmorica legionara su unovačena u Siriji (od gradova su posvedočeni Cirus, Beritus i Antiohija). *Origo* Tita Flavija Isaura glasio je Αστυपालαια, tj. *Astypalaia* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 10). Reč je o gradu Astipalaji na istoimenom ostrvu u Karpatskom moru, koji je u rimsko doba uživao status *civitatis liberae*.⁵⁹

Još trojica vojnika legije XV Apolinaris bila su iz istočnih provincija. Gaj Longinije Satumin (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 29) i Gaj Bebije Bas su regrutovani u Hijerapolisu (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 59). Pretpostavka daje reč o Hijerapolisu u Siriji⁶⁰ u potpunosti odgovara istoriji legije XV Apollinaris i njenom boravku u pomenutoj provinciji i susednoj Judeji. Treba napomenuti, međutim, da u obzir dolazi i istoimeni grad u Frigiji,⁶¹ a možda i Kastabala u Kilikiji ili Komana u Kapadokiji. Poslednja dva grada u nekim izvorima nose naziv *Hierapolis*.⁶² Marko Julije Klemens je bio upisan u tribu *Collina*, a rođen u Halkidi (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 33). U Rimskom carstvu je postajalo više gradova sa ovim nazivom, a najznačajniji su bili na Eubeji i u Siriji.⁶³ Budući da je legija XV Apollinaris, kao što smo već naveli, boravila u Siriji i Judeji, pretpostavljamo da je Klemens unovačen u sirijskoj Halkidi.⁶⁴ Sa istoka Carstva je mogao biti i Tit Alfijen, čiji *origo* i kognomen nisu sačuvani (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 24). Na ovu mogućnost

⁵⁵ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 264 (*Verecundus*), 285 (*Salutaris*), 293 (*Quartilla*).

⁵⁶ H. Krahe, *Lexicon altilyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929, 37 sq.; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrer*, Wien 1957, 122 sq.; Alföldy, *PND* (n. 13), 185 sq.

⁵⁷ M. Mirković, *Sirmium – It's History from the I Century A.D. to 582 A.D.*, *Sirmium* 1, 1971, 25.

⁵⁸ Mosser, *Steindenkmaler* (n. 1), 150 sqq. Cf. E. Wheeler, *Legions de Rome* (n. 1), 275 sqq.

⁵⁹ Plin. *HN* IV 71.

⁶⁰ Cf. Forni, *Reclutamento* (n. 32), 185.

⁶¹ Plin. *HN* V 105; Ptol. *Geogr.* V 2, 17, 18.

⁶² Cf. Ruge, *RE* X/2, 1919, 2335 sq., s. v. *Kastabala*; idem, *RE* XV/1, 1921, 1127 sq., s. v. *Romana*, n° 2.

⁶³ Cf. *RE* III 2077–2092, s. v. *Chalkis*.

⁶⁴ Cf. For ni, *Reclutamento* (n. 32), 185; Mosser, *Steindenkmaler* (n. 1), 181 ad n° 33.

ukazuje triba *Collina*, kojoj je pripadao veliki broj rimskih građana iz istočnih provincija.⁶⁵

Broj Italika je u legiji XV Apollinaris u drugoj polovini I veka trostruko manji nego u prethodnom razdoblju. Gradovi severne Italije, pre svega Venecije i Histrije (Kremona, Opitergijum i Patavijum), ostali su glavni izvor regruta. Legionarima iz severne Italije po svoj prilici treba pridružiti i Lucija Pelartija Celera Julija Montana (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 14). Kao njegova triba navedena je *Lemonia*, kojoj su pripadali samo gradovi u Italiji.⁶⁶ Pelartije je najpre 16 godina služio u pre torijanskoj gardi, pa je kao *evocatus* prekomandovan u legij u XV Apollinaris. Pošto je pod Domicijanom časno okončao vojnu službu, nastanio se u Akvileji. Izbor ovog grada za povratak civilnom životu ukazuje da bi Pelartijev zavičaj najpre trebalo tražiti u Veneciji i Histriji. Možda je reč o Parencijumu, čiji su građani pripadali tribi *Lemonia*.⁶⁷

Već smo napomenuli da su u drugoj polovini I veka među italiskim regrutima u Kamuntumu preovlađivali vojnici sa severa. Samo dvojica legionara unovačena su u srednjoj Italiji, u Ekvikulima u Samnijumu. Pretpostavka prema kojoj je jedan od njih, po imenu Lucije Kasije Alban (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 22), bio iz Ekvuma u Dalmaciji, zasnovana na tribi *Claudia* i skraćenici *Aeq()* za *origo*, čini se malo verovatnom.⁶⁸ *Claudia* je posvedočena kao pseudotriba Klaudijeve kolonije u Dalmaciji, upisane u tribu *Tromentina*.⁶⁹ Pseudotribe se javljaju tek od sredine II veka,⁷⁰ a Albanov epitaf je nastao za Domicijanove vlade.⁷¹ Stoga bi skraćenici *origo* našeg vojnika trebalo pročitati kao *Aeq(uiculis)*. Tome odgovara i triba *Claudia*, u koju su upisani građani ovog grada u Samnijumu.⁷² Među italiske regrute verovatno treba svrstati i Kvinta Atilija Primusa (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 13). Njegovoj tribi *Voturina* pripadali su isključivo gradovi u Italiji. S obzirom na prevagu legionara iz severne Italije, on je pre mogao biti rođen u Placenciji ili Bergomumu, nego u Ostiji.⁷³ Kao triba veterana čije ime nije sačuvano navedena je *Oufentina* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 205), u koju su bili upisani samo gradovi u Italiji.⁷⁴ Stoga pretpostavljamo da je naš veteran bio Italik.

⁶⁵ *Diz. ep.* II 408 sq.; G. Wissowa, *RE* IV 481.

⁶⁶ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 271.

⁶⁷ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 113. Mosser, *Steindenkmäler* (n. 1), 172 ad n° 14 navodi da je Pelartije verovatno regrutovan u Boniniji.

⁶⁸ B. Galsterer-Kroll, *Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum*, *Epigraphische Studien* 9, 1972, 121, n° 317. Mosser, *Steindenkmäler* (n. 1), 176 ad n° 22 navodi obe mogućnosti, Ekvikule i Ekvum.

⁶⁹ G. Alföldy, *Dalmatien* (n. 33), 119.

⁷⁰ G. Forni, *Le tribu Romane III/1: Le psuedo-tribù*, Roma 1985, 27.

⁷¹ Mosser, *Steindenkmäler* (n. 1), 176 ad n° 22.

⁷² Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 48.

⁷³ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 272.

⁷⁴ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 271.

Poreklo dvojice vojnika koji su u legiji XV Apollinaris služili u drugoj polovini I veka nije moguće do kraja razjasniti. *Origo* Seksta Julija Kvintila uklesan je u skraćenom obliku *Anti()*, dok je kao triba navedena *Sergia* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 28). Prema opšte prihvaćenom mišljenju u modemoj istoriografiji, naš vojnik je bio regrutovan u Antiohiji u Pisidiji.⁷⁵ Ne treba, međutim, odbaciti ni mogućnost daje bio iz Antinuma u Samnijumu. Ovaj grad na teritoriji Marsa takode je pripadao tribi *Sergia*.⁷⁶ Gaj Akvilonije Statut rođen je u gradu čiji je naziv dat u skraćenom obliku *Pet()* (Mosser, *Steindenkmaler*, n° 91). Forbek je skraćenicu razrešio kao *Pet(ovione)*.⁷⁷ Treba napomenuti, međutim, da su građani Petoviona pripadali tribi *Papiria*.⁷⁸ Kako je kao triba našeg vojnika navedena *Fabia*, čini se verovatnim da je regrutovan u Patavijumu u Veneciji i Histriji.⁷⁹ Moguće je da je klesar napravio grešku i umesto *PAT* urezao *PET*.

Podaci o poreklu vojnika, sačuvani na natpisima, ukazuju na dva perioda u regrutaciji legije XV Apollinaris. U prvoj polovini I veka, pre njenog odlaska na istok, najbrojniji su bili Italici. Među njima su dominirali vojnici iz Severne Italije, pre svega iz Venecije i Histrije, oblasti koja se graničila sa Panonijom. Broj provincijalaca je bio relativno mali. U Karnuntumu je posvedočeno prisustvo legionara iz Narbonske Galije, Norika, alpskih provincija i Makedonije. Ova slika se u znatnoj meri izmenila u drugoj polovini I veka, po povratku legije XV Apollinaris sa istoka. Broj vojnika iz zapadnih i istočnih provincija trostruko je veći od broj a Italika, a područje regrutacije je prošireno. Legionari u Karnuntum dolaze iz galskih provincija i Norika, kao i ranije, ali i sa Rajne i iz Trakije. Pored toga, počela je i lokalna regrutacija u Panoniji. Izgleda da su glavni izvor regruta u provincijama bile veteranske kolonije (na primer, *Ara Agripinensium* u Germany i ili Savarija u Panoniji). Onomastički podaci ukazuju da je među panonskim regrutima bilo i domorodaca. U legiji XV Apollinaris je u drugoj polovini I veka posvedočen i relativno visok broj vojnika iz istočnih oblasti Carstva. Sva je prilika da su unovačeni dok jej edinica boravila na istoku (63–71. godine).

⁷⁵ E. Vorbeck, *Militärinschriften aus Carnuntum*, Wien 1954, n° 180; For ni, *Reclutamento* (n. 32), 176; Mócsy, *Bevölkerung* (n. 13), 237, n° 154/48; Mosser, *Steindenkmaler* (n. 1), 179 ad n° 28.

⁷⁶ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 52.

⁷⁷ Vorbeck, *Militärinschriften*. (n. 75), n° 156.

⁷⁸ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 5), 226.

⁷⁹ Cf. For ni, *Reclutamento* (n. 32), 178; Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 19), Table 17.1; Mosser, *Steindenkmaler* (n. 1), 211 ad n° 91.

Regrutacija legije xv apollinaris u drugoj polovini i veka

Italia – 10	Aequiculi	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 22, 89.
	Opitergium	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 20
	Bononia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 113.
	Cremona	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 47.
	Patavium	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 93.
	Lemonia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 14.
	Ou fen tin a	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 205.
	Voturia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 13.
Pannonia – 14	Savaria	7	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 31, 45, 123 [2], 166, 189; <i>AE</i> 1978, 625.
	Sirmium	3	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 49, 88, 99.
	Camuntum	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 21, 92.
	Scarbantia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 63.
	Siscia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 182.
Syria – 7	Cyrrhus	3	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 60, 61, 90.
	Antiochia	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 83, 168.
	Berytos	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 36, 48.
Germania Inferior – 5	Ara	5	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 38, 111, 115, 145, 157.
	Agrippinensium		
Gallia Narbonensis – 2	Dinia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 96.
	Vienna	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 81.
Gallia Lugdunensis – 1	Lugdunum	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 82.
Noricum – 2	Virunum	2	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 37, 167.
Thracia – 1	A pri	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 165.
Sporadi- 1	Astypaleia	1	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 10.
Istočne provincije – 4		4	Mosser, <i>Steindenkmaler</i> , n° 24, 29, 33, 59.

SPISAK SKRAĆENICA

AE = *L'année épigraphique*, Paris

Diz. ep. = E. De Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane. OPEL*
= *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*

RE= A. Pauly – G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*

RECRUITMENT OF DANUBIAN LEGIONS: XV APOLLINARIS

Summary

Provinces on the middle and lower part of the Danube were garrisoned by legions throughout the early empire. Continuous presence of soldiers, originating in Italy and various provinces, accelerated the process of romanisation. The legion XV Apollinaris was stationed in Pannonia from Augustus' reign to the time of Hadrian. Epigraphic evidence reveals two distinct periods in its recruitment. During the first half of the first century A. D. the bulk of legionaries came to Camuntum from Italy. Most of them were enlisted in northern Italy, in Venetia and Histria, which lay close to the garrison province of Pannonia, as well as in other regions. This predominance of northern Italy is closely related to recruitment patterns of praetorian guard and urban cohorts, whose soldiers were usually enlisted in central and southern reaches of Italy. The amount of legionaries originating in the provinces is small compared to the number of Italians. Epigraphic evidence suggests Narbonese Gaul as one of the main areas, which is consistent with legionary recruitment in Hispania and on the Rhine during the first half of the first century A.D. Four legionaries from Macedonia were enlisted in extraordinary circumstances, probably during the revolt of 6–9 A.D. The patterns of recruitment changed considerably after the legion XV Apollinaris returned from the East (in 71 A.D.). The number of Italians diminished significantly and the western provinces (Gaul, Germany, Noricum) seem to have become the main area of recruitment. Judging by epigraphic evidence, this period saw the beginning of local enlistment in Pannonia, even among the indigenous population. Soldiers originating in eastern provinces were presumably recruited during the legion's stay in Syria and Judaea (66–71 A.D.), to cover the losses sustained in the Parthian campaign and in the Jewish War.

ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

Αθήνα

Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟ ΠΑΥΛΟ ΣΕ ΣΥΝΑΦΕΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

ABSTRACT: The present paper focuses on to investigate Apostel Paul's ideas on household economics and the administration of the oikos in connection to the similar ideas in Old Testament and in ancient Greek literature. In his effort to interpret the term "oikonomia" and the administration in the Oikos, Paul describes extensively the three kinds of relationships between the members of the Oikos, like the ancient Greek manner.

KEYWORDS: Apostel Paul, economic thought, household – economics, division of labour in the oikos, Oikos-reception in ancient Greek literature, Old Testament, slavery.

Εισαγωγή

Η έκδοση του έργου των Gert Audring και Kai Brodersen¹, στο οποίο έχουν περιληφθή για πρώτη φορά με όρους πληρότητας όλα τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής οικονομικής φιλολογίας με παράλληλη μετάφραση στην γερμανική, με την συμπερίληψη στην έκδοση αυτή τριών χωρίων από την Καινή Διαθήκη², επαναφέρει στο προσκήνιο κατά δραματικό τρόπο τις απόψεις του Αποστόλου Παύλου για την οικιακή οικονομία και την διοίκηση του Οίκου. Η συγκεκριμένη έκδοση περιλαμβάνει δύο χωρία από δύο επιστολές του Παύλου,

¹ OIKONOMIKA. Quellen zur Wirtschaftstheorie der griechischen Antike. Eingeleitet, herausgegeben und übersetzt von Gert AUDRING und Kai BRODERSEN. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006, 251σσ. [Texte zur Forschung 92].

² OIKONOMIKA. Quellen zur Wirtschaftstheorie der griechischen Antike. Eingeleitet... op. cit., σσ. 240–241.

ήτοι Εφ. ε' 22– στ' 9 και Κολ. γ' 18 – δ' 1, και ένα χωρίο από την Α' Πε β' 13 – γ' 7. Όμως, ο Απόστολος Παύλος πραγματεύεται θέματα οικιακής οικονομίας και διαχείρισεως του Οίκου στις δύο ποιμαντικές επιστολές του, Α' Τιμ. β' 8–15· στ' 1–2 και Τιτ. β' 1–10, στην Α' Κορ. θ' 1–23³, ενώ για τον θεσμό της δουλείας γίνεται εκτενής λόγος στην Προς Φιλήμονα επιστολή⁴.

Το άρθρο αποσκοπεί να συστηματοποιήσει τις περί οικιακής οικονομίας και διοικήσεως του Οίκου απόψεις του Αποστόλου των Εθνών. Η ερμηνεία των απόψεων του Απ. Παύλου περί διαχείρισεως του Οίκου θα λάβη χώρα, πρώτον, μέσα στην ευρύτερη συνάφεια της Παύλειας ανθρωπολογίας και των Παλαιοδιαθηκικών της προϋποθέσεων, καθώς και των κοινωνικών συνθηκών της εποχής του (Ενότητα 1) και δεύτερον, μέσα από την επίδραση της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας περί Οίκου (Ενότητα 2). Τα Συμπεράσματα ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της μελέτης.

1. Παύλεια ανθρωπολογία και παλαιοδιαθηκικά κείμενα

Στα κείμενα του Αποστόλου Παύλου ο άνθρωπος δεν παρουσιάζεται κατά τρόπο αναλυτικό και στατικό, αλλά αντιμετωπίζεται με τρόπο συνθετικό και δυναμικό ως ζωντανή ύπαρξη που έχει ιστορία με παρελθόν, παρόν και μέλλον και που η θέση του μέσα σε αυτήν την ιστορία είναι συνάρτηση των σχέσεών του με τον Δημιουργό του και Σωτήρα Θεό⁵. Εκτός από την κάθετη αυτή σχέση με τον Θεό, από τον οποίο εξαρτάται η ζωή του, ο άνθρωπος έχει συγχρόνως και σχέσεις οριζόντιες με τους συνανθρώπους του. Η κοινωνική διάσταση αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της Παύλειας ανθρωπολογίας, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε, εάν η σωστή σχέση του ανθρώπου με τον Θεό δεν αποδεικνύεται παράλληλα και στην σωστή σχέση του με τον συνάνθρωπό του, τότε έχομε το φαινόμενο μιας χωλαίνουσας θρησκευτικότητας και τελικώς υποκρισίας. Καλός χριστιανός με τυπικά άσπογες σχέσεις με τον Θεό, αλλά κακός άνθρωπος με ελλειμματική ή και ανύπαρκτη σχέση με τον συνάνθρωπό του αποτελεί τραγική αντίφαση, από την οποία πάσχουν σε αρκετές περιπτώσεις οι χριστιανοί.

³ Karin LEHMEIER, *Oikos und Oikonomia. Antike Konzepte der Haushaltsführung und der Bau der Gemeinde bei Paulus*. Marburg, N. G. Elwert, 2006, σσ. 219–222 [Marburger Theologische Studien 92].

⁴ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Υπόμνημα εις την προς Φιλήμονα επιστολήν Παύλου του Αποστόλου μετά Παραρτήματος*. Αθήναι, τύποις Προμηθέως, 1923.

⁵ Πβ. ΙΩ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ «Το κοινωνικό μήνυμα του Αποστόλου Παύλου», *Κληρονομία* 32(2000) 53–64 [= ΙΔΙΟΥ, *Βιβλικές Μελέτες*, τόμ. Γ'. Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 2008, σσ. 70–89, εδώ σ. 70].

Οι βιβλικές προϋποθέσεις του Απ. Παύλου εδράζονται στο πρώτο κεφάλαιο της Γενέσεως της Παλαιάς Διαθήκης, που συνοψίζει παραδεδομένη πίστη του ισραηλιτικού λαού, μία πίστη που συμμερίζεται και η χριστιανική εκκλησία, σύμφωνα με την οποία «Είπεν ο Θεός, ποιήσωμεν άνθρωπον κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν... και εποίησεν ο Θεός τον άνθρωπον, κατ' εικόνα Θεου εποίησεν αυτόν». Και αμέσως κατόπιν παρατίθεται η θεμελιώδης εξήγηση: «άρσεν και θηλυ εποίησεν αυτούς, και ευλόγησεν αυτούς ο Θεός λέγων, Αυξάνεσθε και πληθύνεσθε και πληρώσατε την γην και κατακυριεύσατε αυτής» (Γεν. 1, 26–28). Είναι πασιφανές από το συγκεκριμένο χωρίο της Γενέσεως ότι η κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν Θεου δημιουργία αφορά τόσο τον άνδρα όσο και την γυναίκα. Διάφορες μεταγενέστερες ραββινικές απόψεις ή μάλλον συζητήσεις εάν το κατ' εικόνα επεκτείνεται και στην γυναίκα ή περιορίζεται μόνον στον άνδρα απηχούν μάλλον ανδροκρατικές απόψεις της εποχής των ραββίνων παρά απορρέουν από το βιβλικό κείμενο⁶.

Στο Β' βιβλίο της Γενέσεως γίνεται λόγος για πλάση του ανθρώπου από τον χούν της γής, στο πρόσωπο του οποίου ενεφύσησεν ο Θεός πνοή ζωής «και εγένετο ο άνθρωπος εις ψυχην ζωσαν» (Γεν. β'7). Ο άνθρωπος φέρει τώρα το όνομα Αδάμ. Από τον Αδάμ «οικοδόμησεν Κύριος ο Θεός την πλευράν, [...], εις γυναίκα και ήγαγεν αυτήν προς τον Αδάμ». Και αυτή «κληθήσεται γυνή, ότι εκ του ανδρός αυτής ελήφθη αύτη. Ενεκεν τούτου καταλήψει άνθρωπος...» (Γεν. β'21–24).

Με την κατ' εικόνα Θεού δημιουργία του άνδρα και της γυναίκας, σύμφωνα με το Γεν. α', τίθενται οι βάσεις της κοινωνίας των ανθρώπων με τον Θεό και προδιαγράφεται ο στόχος της πορείας των ανθρώπων προς το «καθ' ομοίωσιν» Θεού, με την δημιουργία της γυναίκας από την πλευρά του Αδάμ, σύμφωνα με το Γεν. β', τίθενται οι βάσεις της κοινωνίας των ανθρώπων μεταξύ τους, της κοινωνίας ανδρός και γυναικός, μια και είναι δημιουργήματα του Θεού από το ίδιο υλικό και από την ίδια προσωπική επέμβαση του Θεού. Ο άνθρωπος δεν νοείται χωρίς τον συνάνθρωπο, ο άνδρας δεν νοείται χωρίς την γυναίκα, ούτε άλλωστε και η γυναίκα χωρίς τον άνδρα.

Με δεδομένο ότι η οικογένεια αποτελεί «τήν κατ' οἶκον ἐκκλησίαν» (Ρωμ. ιστ'5)⁷, ο Απ. Παύλος δεν ομιλεί ως θεωρητικός των φύλων, του γάμου, της αγαμίας και των λοιπών χαρισματικών εκφράσεων του εν Χριστώ Είναι, αλλά κυρίως και προπάντων ως ποι-

⁶ ΙΩ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ» «Η δε γυνή ίνα φοβηται τον άνδρα» (Εφ. 5,33). Φόβος και αγάπη στη σχέση των συζύγων κατά τον Απ. Παύλο», ΙΔΙΟΥ, Βιβλικές Μελέτες, τόμ. Γ'. Θεσσαλονίκη, Π.Πουρναράς, 2008, σσ.90–110, εδώ σσ.91–92.

⁷ Πβ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ (Παρασκευοπούλου) Ηλείας και Ωλένης «Η οικογένεια θεσμός υπό κρίσιν; (Απόσπασμα Εισηγήσεως προς την Ι.Σ.Ι., 9.10.2007)», Εκκλησία 84(9) (Οκτώβριος 2007) 684–685.

μήν⁸ ως ποιμήν, ο οποίος με γνώση και υπευθυνότητα ενεργεί κάτω από συγκεκριμένες ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες, αφορμάται δε από συγκεκριμένα περιστατικά.

Ο Απόστολος των Εθνών δεν διατυπώνει κάποιες γενικές παρατηρήσεις και συμβουλές, αλλά με τις συγκεκριμένου περιεχομένου υποδείξεις και προτάσεις του παρεμβαίνει στην πυρηνική κατάσταση που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως μικρόκοσμο της οικογενείας. Ανεξάρτητα μάλιστα από μία θεολογική θέαση του ζητήματος, η κίνηση του Παύλου μπορεί να χαρακτηρισθεί, με κοινωνιολογικούς όρους, ως ρεαλιστική. Έτσι, όταν υποχρεώνεται και καλείται να δώσει συγκεκριμένες απαντήσεις σε ειδικά και εξειδικευμένα θέματα «ηθικής συμπεριφοράς», τότε ο απ. Παύλος αποφεύγει συστηματικά να χρησιμοποιήσει «λόγια», με την έννοια των εντολών και των επιταγών του Κυρίου, και διατυπώνει τις δικές του προσωπικές «γνώμες», εκτιμήσεις και υποδείξεις, όπως ακριβώς στην Κορ. ζ'⁹. Με δεδομένο ότι ο Απ. Παύλος «ευαγγελίζεται την ριζική μεταμόρφωση της κοινωνίας με όσα λέγει στο κήρυγμά του για την λυτρωτική προσφορά του Χριστιανισμού προς την ανθρωπότητα και για την ευθύνη του ανθρώπου έναντι του συνανθρώπου του μέσα στην κοινωνία»¹⁰, αναδεικνύει, μέσα από την ηθική και ανθρωπολογική του διδασκαλία, τις σχέσεις των δύο φύλων στην βάση της εν Χριστώ ισότητας, ομοτιμίας και ομοουσιότητας των προσώπων. Ο ίδιος προσπαθεί να εξισορροπήσει την χριστιανική αντίληψη προς τις ιουδαϊζουσες παραδόσεις, οι οποίες στο όνομα του Μονοθεϊσμού δεν μπορούσαν να αποδεχθούν την δημιουργία και ύπαρξη δύο κατ' εικόνα ανθρώπων. Μολονότι ο Παύλος αποφεύγει να αναφερθεί στο κατ' εικόνα της γυναίκας, δεσμευόμενος από τις παραπάνω αντιλήψεις, σιωπηρά το προϋποθέτει¹¹.

Ο Παύλος θεσμοθετεί έναν πίνακα καθηκόντων και την υποχρέωση των πιστών να τους ακολουθούν. Πρόκειται για τις τέσσερεις προστακτικές που παραθέτει ο Πέτρος και συνοψίζουν τα καθήκοντα των πιστών: «πάντας τιμήσατε, την αδελφότητα αγαπάτε, τον Θεον φοβείσθε, τον βασιλέα τιμάτε» (Α' Πε β'17). Οι πίνακες καθηκόντων, που υιοθε-

⁸ Πρωτ. Θ. ΖΗΣΗ «Ο Απόστολος Παύλος ως πρότυπο ποιμένος εις τα περί ιερωσύνης έργα των Πατέρων», ΙΔΙΟΥ, Ο Απόστολος Παύλος. Πατερική θεώρηση. Θεσσαλονίκη, Βρυέννιος, 2004, σ.37 κ.εξ..

⁹ Γ. ΠΑΤΡΩΝΟΥ, Θεολογία και εμπειρία του Γάμου. Αθήνα, Δόμος, 1992, σσ.97-98.

¹⁰ ΙΩ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ «Είναι ο Απόστολος Παύλος ο ιδρυτής του Χριστιανισμού;», εφημ. Το Βήμα της Κυριακής, Πάσχα 2001, [=ΙΔΙΟΥ, Βιβλικές Μελέτες, τόμ. Γ'. Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 2008, σσ.30-37, εδώ σ. 35].

¹¹ Φωτίου ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ «Τα Υπομνήματα του Αμβροσιαστή στις δύο προς Κορινθίους επιστολές του Απ. Παύλου», Απόστολος Παύλος και Κόρινθος. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Κόρινθος, 23-25 Σεπτεμβρίου 2007).Εποπτεία: Επιστημονική Οργανωτική Επιτροπή (Επικεφαλής: Στυλ. Παπαδόπουλος). Εκδοτική επιμέλεια Κωνσταντίνου Μπελέζου, συνεργία Σωτ. Δεσπότη και Χρήστου Καρακόλη, τόμ. Α'. Αθήνα, Ψυχογιός, 2009, σσ.735-744.

τούνται και από τον απ. Παύλο, ο οποίος καλεί τον γάμο εικόνα της ενώσεως του Χριστού μετά της Εκκλησίας και συνιστά στους συζύγους να διατηρήται «Τίμιος ο γάμος εν πασιν και η κοίτη αμίαντος» (Εβρ. ιγ' 4)¹², ήσαν ευρύτατα γνωστοί στην ιουδαϊκή και πρωτοχριστιανική παράδοση και περιείχαν συνοπτικώς τις υποχρεώσεις των πιστών, πρώτον, έναντι της πολιτείας, δεύτερον, των μελών του Οίκου μεταξύ των, και τρίτον, των δούλων προς τους κυρίους. Οι πίνακες καθηκόντων (Haustafeln)¹³ εντάσσονται στα πλαίσια της στωικής ηθικής, αλλά και στην οικονομική φιλολογία των Ελλήνων που πραγματεύεται την ορθολογική διοίκηση και διαχείριση του Οίκου¹⁴.

2. Παύλεια αντίληψη περί οίκου και οικιακής οικονομίας και αρχαία ελληνική αντίληψη

Κατά την αρχαιοελληνική αντίληψη ο άνθρωπος αποτελεί μέλος της «βίος ανδρὸς πολιτικὸν και τὰ κοινὰ πράττοντος»¹⁵ πολιτείας, παράλληλα όμως αποτελεί μέλος του Οίκου και γι' αυτό τον λόγο χαρακτηρίζεται από τον Σταγειρίτη «ζῶον οικονομικόν»¹⁶. Ο χαρακτηρισμός αυτός κρίνεται ουσιώδους σημασίας για την κατανόηση των τριών σχέσεων που δημιουργούνται εντός του Οίκου¹⁷, ήτοι, πρώτον, της δεσποτικής, της σχέσεως κυρίου και δούλου, δεύτερον, της γαμικής, της σχέσεως ανδρός και γυναικός, και τρίτον, της τεκνοποιητικής, της σχέσεως πατρός και τέκνων. Το σύνολον των σχέσεων μέσα στον Οίκο, καθώς και η ύπαρξη προϋπολογισμού εσόδων-δαπανών συνιστούν το «οικονομικὸν σύνταγμα»¹⁸. Αντίστοιχη άποψη πρεσβεύει και ο Λάκων νεοπυθαγόρειος φιλόσοφος Καλλικρατίδας¹⁹. Ο Οίκος αποτελεί μέρος του όλου, δηλαδή της πόλεως-πολιτείας, και οι σχέσεις των μελών του

¹² Σ. NAKAKOY «Αι κοινωνικά ιδέαι του Αποστόλου Παύλου», Γρηγόριος Παλαμάς έτ. ΑΘ'. τχ. 458-459 (Ιούλιος-Αύγουστος 1956) 267-271, εδω σσ.267-268.

¹³ Βλ. σχετικώς D. SCHRÖDER, Die Haustafeln des Neuen Testaments. Ihre Herkunft und ihr theologischer Sinn (mit separatem Anmerkungsteil). Dissertation Hamburg 1959.

¹⁴ Joh. WOYKE, Die neutestamentlichen Haustafeln. Ein kritischer Forschungsberblick. Stuttgart, Verlag Katholisches Bibelwerk, 2000, 47-50 [Stuttgarter Bibelstudien 184]. Karin LEHMEIER, Oikos und Oikonomia. Antike Konzepte der Haushaltsfhrung... ένθ'αν., σσ. 219-222.

¹⁵ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Περί μοναρχίας και δημοκρατίας και ολιγαρχίας 2-3, 826 C-D.

¹⁶ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ηθικά Ευδήμεια Η 10, 1242 a22-26: «ὁ γάρ ἄνθρωπος οὐ μόνον πολιτικὸν ἀλλὰ καὶ οικονομικὸν ζῶον, καὶ οὐχ ὥσπερ τᾶλλα ποτε συνδύζεται καὶ τῷ τυχόντι [καὶ] θήλει καὶ ἄρρενι ἀλλ' αὖ διὰ δόμον αὐλικόν, ἀλλὰ κοινωνικόν ἄνθρωπος ζῶον πρὸς οὓς φύσει συγγένεια ἐστίν».

¹⁷ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Πολιτικά Α 3, 1253b 6-11, 13-15.

¹⁸ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Περί συμβίσεως ανδρος και γυναικός εις F. XXXIII R3.

¹⁹ ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΙΔΑ, Περί οίκου ευδαιμονίας, εις Stob. IV 28, 17, αναδημ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ. Quellen zur Wirtschaftstheorie der griechischen Antike. Eingeleitet, herausgegeben und übersetzt von Gert AUDRING und Kai BRODERSEN. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008, σσ.216-218 [Texte zur Forschung 92].

Οίκου αποτελούν το υπόβαθρο για την περιγραφή και ανάλυση όλων των πολιτειακών μορφών, τόσο των ορθών όσο και των παρεκβάσεων τους²⁰.

Η ανάλυση του Οίκου και της ορθής διαχειρίσεώς του αποτελεί κοινό τόπο στην ελληνική οικονομική φιλολογία²¹. Υπό την οπτική γωνία του χριστιανικώς οργανωμένου Οίκου μελετώνται τα θέματα αυτά στην Α΄ Κορ. θ΄ 1–23. Όπως ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει την παρουσία μιας ιεραρχίας ως συστατικού λειτουργικού στοιχείου για την ομαλή ανάπτυξη του δημοσίου και ιδιωτικού βίου στα όρια της κώμης και της πόλεως, έτσι και ο Απ. Παύλος μεριμνά για μία ανάλογη κατάσταση μέσα στον χώρο της Εκκλησίας, ως θεανδρικού όμως λειτουργικού σώματος.

Εάν η ελληνική κλασσική αντίληψη συνδέει το ιστορικό με το συστηματικό στοιχείο, τότε αποδίδει συγκεκριμένο εννοιολογικό περιεχόμενο στους όρους «οικος» και «οικία», αλλά και βαρύνουσα σημασία σε ό, τι συντελεί στην ορθή και εύρυθμη λειτουργία τους²², τότε ο Απ. Παύλος προβαίνει σε ένα περισσότερο καινοτόμο βήμα στην επιστολή του. Εξετάζει ό, τι συνιστά και οδηγεί στην σύσταση του Οίκου και στην συγκρότηση της οικογενείας και ειδικότερον στις διανθρώπινες σχέσεις²³. Το κριτήριο του Αποστόλου δεν κινείται μόνον στα όρια του ιστορικού εμπειρισμού, και τούτο, διότι στην συνείδησή του επικυριαρχεί η βιβλική θεώρηση περί της ανθρωπίνης πτώσεως ως αμαυρώσεως του «κατ' εικόνα» και των διαδικασιών που αναλαμβάνονται για την θεραπεία και την υπέρβασή της. Ειδικότερον, ο Απ. Παύλος αντιμετωπίζει στην Κόρινθο δύο σοβαρές, για τα αρχικά και μεταγενέστερα εντός της Εκκλησίας κριτήριά του, κοινωνικές καταστάσεις στα θέματα των διανθρώπινων και διαφυλικών σχέσεων. Πρώτον, συναντά ένα κοινωνικό περιβάλλον όπου συγκεκριμένες σωματικές λειτουργίες προσεγγίζονται με απόλυτη ελευθεριότητα και εκτός του χριστιανικού ηθικού πλαισίου²⁴. Δεν θα ήταν άστοχο αν υποστη-

²⁰ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Πολιτικά Α 13, 1260b 13–15. Ηθικά Ευδήμεια Η 9, 1241 b27–29.

²¹ Πβ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Οικονομικός VII. XXI 9. II. IV 9. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Πολιτικά Α 3, 1253 b6–11, 13–15. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ], Οικονομικών Βιβλίων Α΄. Οικονομικών Βιβλίων Γ΄. ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΙΔΑ, Περί οίκου ευδαιμονίας εις Stob. IV 683,4–17He. ΑΡΕΙΟΥ ΔΙΔΥΜΟΥ, εις Stob. II, 148,16–18 Wa. Πβ. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «Βιβλιοκρισία: Renate Zoepffel, Aristoteles OIKONOMIKA. Schriften zu Hauswirtschaft und Finanzwesen. Berlin, Akademie Verlag, 2006, 722σσ.», Πλάτων 56(2008–2009) 307–320, εδω σσ.316–317.

²² Πβ. J. E. STAMBAUGH and D. L. BALCH, The New Testament and Its Social Environment. Philadelphia, PA: Westminster Press, 1986, σσ.123–124. W. MEEKS, The Origins of Christian Morality: The First Two Centuries. New Haven: CT; Yale University Press, 1993, σσ.38–39.

²³ Α. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ και Χ. ΤΕΡΕΖΗ «Διάλογος βιβλικής και φιλοσοφικής ερμηνείας: Αποστόλου Παύλου Α΄ προς Κορινθίους και Αριστοτέλους Πολιτικά», Απόστολος Παύλος και Κόρινθος, τόμ. Α΄, σσ.129–192, εδω σ. 157.

²⁴ Πβ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, Αποστόλου Παύλου Πρώτη προς Κορινθίους επιστολή. Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1982, σ. 94.

ρίζαμε ότι η κατάφαση στην ηθική ελευθεριότητα συνιστά έμπρακτη εφαρμογή των θεωρητικών προτάσεων της Σχολής των Κυρηναϊκών, σύμφωνα με τις οποίες η σωματική ηδονή αποτελεί την κορυφαία νοηματοδοτούσα στόχευση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων²⁵. Δεύτερον, αντιμετωπίζει με την κριτική που προσιδιάζει τις ασκητικές και εγκρατευτικές τάσεις, οι οποίες προσεγγίζουν τις σωματικές λειτουργίες με μονοσήμαντη αυστηρότητα ή και με περιφρονητικό τρόπο, ώστε να καταλήγουν σε μία γενική θεώρηση με αποφθεγματικό χαρακτήρα, όπως «καλὸν ἀνθρώπῳ γυναικὸς μη ἄπτεσθαι» (Α' Κορ. ζ'1). Όπως σημειώνουν οι Αντωνόπουλος και Τερέζης²⁶ ενδιαφέρον προξενεί από γλωσσικής πλευράς η χρήση του όρου «άνθρωπος» αντί του όρου «άνήρ» που θα περίμενε κανείς. Τούτο δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι όροι ανάγουν σε ευρύτερες ανθρωπολογικές και ηθικές καταστάσεις και δεν παραμένουν στα όρια μιας τυπικής δηλωτικότητας²⁷. Προφανώς εδώ θα πρόκειται για επιβιώσεις πλατωνικών και στωικών τουλάχιστον στοιχείων, οι θεωρητικές προκείμενες των οποίων απέδιδαν κεντρικό, εκτός των αρεταϊκών ενεργημάτων, ενδιαφέρον σ'έναν αυστηρό ηθικό συντηρητισμό, τροφοδοτικών μάλιστα της συναντήσεως του ανθρώπου με το θείον

Ο Παύλος δεν διατυπώνει κάποιες γενικές παρατηρήσεις και συμβουλές, αλλά με τις συγκεκριμένους περιεχομένου υποδείξεις και προτάσεις του παρεμβαίνει στην πυρηνική κατάσταση που θα μπορούσαμε να ορίσωμε ως μικρόκοσμο της οικογενείας. Ανεξάρτητα μάλιστα από μία θεολογική θέαση του ζητήματος, η κίνηση του Παύλου μπορεί να χαρακτηριστεί, με κοινωνιολογικούς όρους, ως ρεαλιστική. Έτσι, όταν υποχρεώνεται και καλείται να δώσει συγκεκριμένες απαντήσεις σε ειδικά και εξειδικευμένα θέματα «ηθικής συμπεριφοράς», τότε ο Παύλος αποφεύγει συστηματικά να χρησιμοποιήσει «λόγια», με την έννοια των εντολών και επιταγών του Κυρίου, και διατυπώνει

²⁵ Για τις ηθικές δοξασίες των Κυρηναϊκών πβ. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. II 87–90. K. DÖRING, *Der Sokratesschüler Aristipp und die Kyrenaiker*. Mainz, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Stuttgart: F. Steiner Verlag, 1988.

²⁶ Α. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ και Χ. ΤΕΡΕΖΗΣ «Διάλογος βιβλικής και φιλοσοφικής ...», *op. cit.*, σ. 158, σημ. 27.

²⁷ Πβ. Γ. ΠΑΤΡΩΝΟΥ, *Θεολογία και εμπειρία του Γάμου*. Αθήνα, Δόμος, 1992, σ. 31. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Καθηγητού Γ. Πατρώνου, οι ηθικές αντιλήψεις των ανθρώπων κατά τους τρεις πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού ευρίσκονταν υπό την επήρεια «μιας έντονης δυαλιστικής στάσεως έναντι του γάμου και της αγαμίας. Στην πρώτη περίπτωση βρισκόμασθε αντιμέτωποι με την ιδεολογία εκείνη περί τελειώσεως που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην μοναστική κοινότητα των Εσσαικοκουμρανίων και στη δεύτερη βλέπουμε η χριστιανική παράδοση να βρίσκεται υπό την έντονη προσπάθεια επηρεασμού της από την ιδεαλιστική ατμόσφαιρα μιας μακράς περιόδου της παγανιστικής αρχαιότητας που επεδίωκε να διεισδύσει τώρα και μέσα στον Χριστιανισμό». Πβ. Γ. ΠΑΤΡΩΝΟΥ «Ο Χρυσόστομος σχολιάζει τον Παύλο στα θέματα του γάμου (Α' Κορ. ζ'1–7)», *Χρυσόστομικό Συμπόσιο*. Η προσωπικότητα και η θεολογία του αγίου Ιωάννου του Χρυσόστομου. Αθήνα, Αποστολική Διακονία, 2007, σσ.731–736.

τις δικές του προσωπικές «γνώμες», εκτιμήσεις και υποδείξεις, όπως ακριβώς στην Α' Κορ. ζ' ²⁸. Με δεδομένο ότι ο Απόστολός μας «ευαγγελίζεται την ριζική μεταμόρφωση της κοινωνίας με όσα λέγει στο κήρυγμά του για την λυτρωτική προσφορά του Χριστιανισμού προς την ανθρωπότητα και για την ευθύνη του ανθρώπου έναντι του συνανθρώπου του μέσα στην κοινωνία»²⁹, αναδεικνύει, μέσα από την ηθική και ανθρωπολογική του διδασκαλία, τις σχέσεις των δύο φύλων στην βάση της εν Χριστώ ισότητας, ομοτιμίας και ομοουσιότητας των προσώπων. Ο ίδιος προσπαθεί να εξισορροπήσει την χριστιανική αντίληψη προς τις ιουδαϊζουσες παραδόσεις, οι οποίες στο όνομα του Μονοθεϊσμού δεν μπορούσαν να αποδεχθούν την δημιουργία και ύπαρξη δύο κατ' εικόνα ανθρώπων. Μολονότι ο Παύλος αποφεύγει να αναφερθεί³⁰ στο κατ' εικόνα της γυναίκας, δεσμευόμενος από τις παραπάνω αντιλήψεις, σιωπηρά το προϋποθέτει³¹.

Κατά την περιγραφή των ειδωλοθύτων και της τιμωρίας των Ισραηλιτών στην έρημο (Α' Κορ. η'- ι'), ο Απόστολος παρεμβάλλει ένα κεφάλαιο για να δείξει ότι είναι παράδειγμα αυταπαρνήσεως (Α' Κορ. θ'1-23). Το κεφάλαιο αυτό, το οποίο κατά το παρελθόν έχει ποικιλοτρόπως σχολιασθή³² για την λειτουργία του εντός της επιστολής, θέτει μία σειρά θεμάτων, τα οποία αποτελούν τυπικά παραδείγματα της οικονομικής φιλολογίας. Ειδικότερον, ο Απόστολός μας θέτει μία σειρά ερωτημάτων, τα οποία στην συνάφεια που περιγράφονται ανήκουν στα κείμενα περί οικονομίας: ελευθερία (θ'1), διατροφή- «φαγειν και πειν» (θ' 4), η γυναίκα (θ'5) η εργασία (θ'6), ο πόλεμος –«τις στρατεύεται ιδίοις οψωνίοις ποτέ;» (θ'7)-, η γεωργία και κτηνοτροφία –«τις φυτεύει αμπελώνα και εκ του καρπου αυτού ουκ εσθίει; ή τίς ποιμαίνει ποίμνην...»(θ'7)-, η χρήση του βοός (θ'9), η χρήση του αρότρου και

²⁸ Γ. ΠΑΤΡΩΝΟΥ, Θεολογία..., op.cit., σσ.97-98.

²⁹ Ιω. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Βιβλικές Μελέτες, τόμ. Γ'. Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 2008, σ.35.

³⁰ Η διδασκαλία του Απ. Παύλου για τα δύο φύλα και ιδιαιτέρως για την γυναίκα ερευνάται στις μελέτες της Ευανθίας Χ. ΑΔΑΜΤΖΙΛΟΓΛΟΥ, Η γυναίκα στη Θεολογία του Αποστόλου Παύλου. Ερμηνευτική ανάλυση του Α' Κορ.11,2-16. Θεσσαλονίκη 1989 [Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Θεολογίας Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 29ος, Παράρτημα, αριθμ. 62], 1994. «ουκ ένι άρρεν και θηλυ...». Τα βασικά χαρίσματα των δύο φύλων (Γαλ. 3,28γ. Γεν. 1,26-27). Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 1998[Βιβλική Βιβλιοθήκη 12]. Περί της συμμετοχής των γυναικών και του ρόλου τους στην Θεία Ευχαριστία, πβ. Ελένης ΚΑΣΕΛΟΥΡΗ-ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ «Η ευχαριστιακή εμπειρία των πρώτων κοινοτήτων και η συμμετοχή των γυναικών», Θεολογία 80(4) (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2009) 211-233.

³¹ Φωτίου ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ «Τα Υπομνήματα του Αμβροσιαστή στις δύο Προς Κορινθίους επιστολές του Απ. Παύλου», Απόστολος Παύλος και Κόρινθος, τόμ. Α', σσ.735-744.

³² Πβ. J. WEISS, Der erste Korintherbrief. Göttingen 1910, 231-232 (KEK 5). W. SCHMITHALS, Die Briefe des Paulus in ihrer ursprünglichen Form. Zürich 1984, 57. M. PÖTTNER, Realität als Kommunikation. Ansätze zur Beschreibung der Grammatik des paulinischen Sprechens in I Kor. 1,4-4,21 im Blick auf literarische Problematik und Situationsbezug des 1. Korintherbriefes. Münster 1995, 84-97.

του αλωνίσματος (θ'10–11). Περαιτέρω, κάνει λόγο για την «εξουσία», τα δικαιώματα που δίδει ο νόμος (θ'12), για τον μισθό (θ'17.18), την οικονομία (θ'17) και την σχέση ελευθερίας-δουλείας και θέσεως του δούλου (θ'19). Τα θέματα αυτά που ονοματίζει ο Απόστολος περιέχονται και συνιστούν το περιεχόμενο του «οίκου», παρ' όλων που απουσιάζει ρητή αναφορά σε αυτόν³³.

Είναι πρόδηλο και εμφανές ότι ο συγκεκριμένος κατάλογος που παραδίδει ο Παύλος στην επιστολή του προδίδει μία επίδραση από την ελληνική γραμματεία και φιλολογία περί Οίκου. Ο πόλεμος, τον οποίο αναφέρει ο Παύλος, ευρίσκεται στον Ξενοφώντα³⁴, τον Αριστοτέλη³⁵, ο οποίος τον θεωρεί ως πηγή κτήσεως αγαθών, τον επικούρειο Φιλόδημο³⁶ και τον Κολουμέλλα³⁷. Η ρητή αναφορά στον βού υπενθυμίζει τον γνωστό στίχο του Ησιόδου

«οικον μεν πρώτιστα γυναικά τε [βοῦν τ' αροτῆρα]»³⁸,

που απαντά στον Αριστοτέλη³⁹, στον ανώνυμο περιπατητικό συγγραφέα του Α' βιβλίου των Οικονομικών⁴⁰, αλλά και κριτικά στον Φιλόδημο⁴¹. Η γυναίκα αντιπροσωπεύει ένα από τα δύο συστατικά μέρη του Οίκου, τον «άνθρωπον» και ο «βους τ' αροτῆρ» αντιστοιχεί στην «κτησι», η οποία είναι απαραίτητο στοιχείο για την εξασφάλιση της τροφής. Η δήλωση του Παύλου «εν γαρ τῷ Μωϋσέως νόμῳ γέγραπται ου φιμώσεις βοῦν αλοῶντα. μη τῶν βοῶν μέλει τῷ Θεῷ;» (θ'9) υποδηλώνει ευθεία επίδραση από το Δευτ. 25,4. Ενέχει όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αναφορά του Παύλου στις γεωργικές εργασίες, όπως «ο αροτριῶν αροτριαν και ο αλοῶν...»(θ'10), δηλώνοντας τον τύπο αγροτικής οικονομίας.

Στον πρωτογενή ορισμό της «οικονομίας» κατά την ελληνική κλασσική αντίληψη υπάγεται και η λατρεία του θεού από τα μέλη του οίκου, όπως ευθέως δηλώνεται από τον Ξενοφώντα. Ετσι, ο «οικος» αποκτά ένα βαθύτερο περιεχόμενο, καθιστάμενος το κέντρο της πολιτιστικής, οικονομικής και θρησκευτικής ζωής των πολιτών. Τα τρία είδη σχέσεων που δημιουργούνται στον «Οίκο» δηλώνονται κατά τον Καλλικρατίδα ότι τρεις ομάδες υφίστανται στον Οίκο: πρώτον, το άρχον,

³³ Karin LEHMEIER, *Oikos und Oikonomia. Antike Konzepte der Haushaltsführung und der Bau der Gemeinde bei Paulus*. Marburg, N. G. Elwert, 2006, 221–223.

³⁴ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Οικονομικός V 2–12.

³⁵ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Πολιτικά A 8, 1256 b26–29. Πβ. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ], Οικονομικών A II 1343b2–6.

³⁶ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ, Περί οικονομίας Col. XXII 17–28.

³⁷ COLUMELLA, *De agri cultura*, praefatio 7–9.

³⁸ ΗΣΙΟΔΟΥ, Έργα και Ημέραι 405.

³⁹ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Πολιτικά A 2, 1252 b11–13.

⁴⁰ [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ], Οικονομικών A II 1343 a20–21.

⁴¹ ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ, Περί οικονομίας Col. XIII 7.

το οποίο εκφράζεται μεν τον άνδρα, δεύτερον, το αρχόμενον που δηλώνεται με την γυναίκα και, τρίτον, το επίκουρον, «τὸ γεννατὸν ἐκ τούτων»⁴².

Ο Παῦλος κινείται στα πλαίσια του ελληνορωμαϊκού Οίκου της εποχής του και καταθέτει μία σειρά προτροπών και παραινέσεων προς τους χριστιανούς, οι οποίοι αποτελούσαν εκείνη την εποχή τα μέλη ενός «οίκου», δηλαδή παραινέσεις που δείχνουν ποιές αρχές πρέπει να διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων, των τέκνων και των δούλων. Οι προτροπές αυτές αποσκοπούσαν στην ομαλή λειτουργία του Οίκου εδραιώνοντας την κυριαρχία του *pater familias* και κατ' επέκταση της πατριαρχίας. Το σύνολον αυτών των προτροπών είναι διάσπαρτα στα κείμενα της Καινής Διαθήκης⁴³ και των αποστολικών Πατέρων⁴⁴, συνιστούν ένα πίνακα καθηκόντων, όπως ο όρος αυτός εισήχθη από τον Λούθηρο και καθιερώθηκε στην διεθνή βιβλιογραφία, ως *Haustafel*, *household codes*⁴⁵.

Οι προτροπές αποσκοπούσαν στην ομαλή λειτουργία του Οίκου εδραιώνοντας την κυριαρχία του *pater familias* και κατ' επέκταση της πατριαρχίας⁴⁶. Το καθηκοντολόγιο που εντάσσεται στην μελέτη της οικιακής οικονομίας αποτελούσε κοινό τόπο τόσο στην αρχαία ελληνική⁴⁷ και ρωμαϊκή γραμματεία⁴⁸, όσο και στην Παλαιά Διαθήκη⁴⁹.

⁴² Ιωάννου ΣΤΟΒΑΙΟΥ, *Anthologium*, edit. by C. Wachsmuth und O. Hense, vol. IV, p. 684, 13–15.

⁴³ Πβ. Εφ. ε'21–στ'9. Κολ. γ'18–δ'1. Α'Πε β'18–γ'7. Τιτ. β'1–10. Α' Τιμ. β'8–15. στ' 1–2.

⁴⁴ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ, Α'Επιστολή21,6–9. ΙΓΝΑΤΙΟΥ Αντιοχείας, Προς Πολύκαρπον 5, 1–10. ΠΟΛΥΚΑΡΙΟΥ Σμύρνης, Προς Φίλιππησίους 4, 2–6, 3. Διδαχάι 4, 9–11.

⁴⁵ D. L. BALCH, «Household Codes», in D. E. AUNE, ed., *Greco-Roman Literature and the New Testament*. Atlanta, Georgia, 1988, σσ. 25–51[*Sources for Biblical Study* 21]. X. ΑΤΜΑΤΖΙΔΗ, Κριτικές αναγνώσεις των βιβλικών κειμένων. Ερευνητικές επισκέψεις σε βιβλικά τοπία, τόμ. Α' Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 2010, Κεφ. 3, σσ. 89–138, εδώ σσ.91–92. ΙΔΙΟΥ «Η φεμινιστική ερμηνεία της προς Εφεσίους επιστολής», Θ' Παύλεια «Η γυναίκα κατά τον απόστολο Παῦλο» (Βέροια 2003), σσ.103–125 [=Κριτικές αναγνώσεις των βιβλικών κειμένων, Ερευνητικές επισκέψεις σε βιβλικά τοπία, τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 2010, Κεφ. 4, σσ.139–170].

⁴⁶ D. L. BALCH «Household Codes», εις D. E. AUNE, ed., *Greco-Roman Literature and... op. cit.*, pp. 25–51.

⁴⁷ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, Διατριβαί Β'17,31 «ἐγὼ θέλω μεν καὶ ἀπαθὴς εἶναι καὶ ἀτάραχος, θέλω δ' ὡς εὐσεβὴς καὶ φιλόσοφος καὶ ἐπιμελὴς εἰδέναι τίμοι πρὸς θεοὺς ἐστὶ καθήκον, τί πρὸς γονεῖς, τί πρὸς ἀδελφοὺς, τί πρὸς τὴν πατρίδα, τί πρὸς ξένους». Πβ. ΙΔΙΟΥ, Διατριβαί Β10.14,8. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ., Βίοι Φιλοσόφων VII 108: «Καθήκοντα μεν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὡς ἔχει γονεῖς τιμάν, ἀδελφοὺς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις».

⁴⁸ Καθηκοντολόγιο παραθέτει ο SENECA, *Epistola* 94,1, ὅταν σημειώνει ὅτι «ένα μέρος της φιλοσοφίας περιέχει συγκεκριμένες ἐντολές που δεν ἀπευθύνονται γενικά στους ἀνθρώπους, ἀλλὰ συμβουλεύουν συγκεκριμένα τον σύζυγο, πῶς πρέπει να συμπεριφέρεται ἀπέναντι στην σύζυγό του, τον πατέρα, πῶς πρέπει να διαπαιδαγωγῇ τα τέκνα του, τον κύριο, πῶς να διοικεῖ τους δούλους του».

⁴⁹ Ο αρχαῖος Ἰσραηλίτης, σύμφωνα με τον Δεκάλογο, ἀνάμεσα στα περιουσιακά του στοιχεῖα περιλαμβάνει τὴν σύζυγό του, τον δούλο καὶ τὴν δούλη του. Εξ. 20,17. Πβ. Δευτ. 5,21. Εξ. 21,3. Ἰώβ 31,9. Ἰερμ. 5,8. Αξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ σύζυγος, ἀν καὶ ἀποτελεῖ περιουσιακὸ στοιχεῖο του συζύγου της, δὲν περιλαμβάνεται σε ἐκείνα που συγκροτοῦν τὴν «οἰκίαν», ἀλλὰ ξεχωρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη περιουσία. Π. Α. ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η οἰκογένεια ὡς μονάδα ἐργασίας του λαοῦ της Παλαιᾶς Διαθήκης. Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1997, σ. 144.

2.1. Η γαμική σχέση

Σύμφωνα με την κλασσική αντίληψη που διείπε τις σχέσεις των συζύγων, ο σκοπός συνδέσεως του άρρενος και του θήλεος είναι η τεκνοποιία, που ικανοποιεί μία διπλή ανάγκη. Πρώτον, την διαιώνιση του ανθρωπίνου είδους, και δεύτερον, το ανδρόγυνο «δίνει στους ανθρώπους τους τροφούς τους στα γεράματα»⁵⁰. Η γυναίκα δεν είναι πλήρες υποκείμενο δικαίου, επειδή όμως ως σύζυγος συμμετέχει στην διαχείριση των οικογενειακών υποθέσεων κι έχει καθορισμένες αρμοδιότητες, απολαμβάνει κάποιου βαθμού ελευθερίας μέσα στον Οίκο και για τον λόγο αυτό η σχέση του άνδρα προς την γυναίκα είναι αριστοκρατική⁵¹ και η εξουσία που πρέπει να ασκή ο άνδρας πάνω της πρέπει να είναι πολιτική κατά το είδος⁵².

Ο Απ. Παύλος κινείται μέσα στα πλαίσια της ιουδαϊκής παραδόσεως και της ρωμαϊκής κοινωνίας. Ο καθιερωμένος από την ιουδαϊκή κοινωνία και την θρησκεία του Ισραήλ τρόπος ζωής ήταν μόνον εκείνος του γάμου και της οικογενείας⁵³. Κατά την ίδια λογική ήταν αδιανόητη η ύπαρξη διαζυγίου. Στην ερώτηση των Φαρισαίων «ει έξεστιν άνθρωπω άπολυσαι την γυναικα αυτου κατά πᾶσαν αιτίαν» (Ματθ. ιθ' 3), ο Κύριος ενομοθέτησε εκ νέου το αδιάλυτον του γάμου, διευκρινίζοντας ότι ο Μωϋσής θέσπισε το «αποστάσιον» εξ αιτίας της σκληροκαρδίας των Ισραηλιτών, δηλαδή της πείσμονος αντιστάσεως του λαού αυτού κατά τον νόμου του Θεού, ο οποίος ώρισε το αδιάλυτον του γάμου. Κατ' εξαίρεσιν ο Ιησούς επέτρεψε το διαζύγιον μόνον σε περίπτωση πορνείας⁵⁴. Η δήλωση αυτή αποτελεί απάντηση στο «κατά πασαν αιτίαν» των Φαρισαίων. Στους λόγους του Κυρίου οι Μαθητές παρετήρησαν ότι σε αυτή την περίπτωση είναι προτιμώτερη η αγαμία (Ματθ. ιθ' 10).

Η ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα κοινά δείπνα⁵⁵ – σε αντίθεση προς αντίστοιχες πρακτικές του ελληνορωμαϊκού κόσμου-, καθώς και στην λειτουργία της προσευχής και της προφητείας- «πας ανήρ προσευχόμενος ή προφητεύων...πασα δε γυνή προσευχομένη ή προφητεύουσα» (Α' Κορ. ια' 4–5)-μας παραπέμπει σε ημέρες Πεντηκοστής, στις ημέρες που επεθύμησε παλαιότερα ο προφήτης Ιωήλ: «και

⁵⁰ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Οικονομικός VII 18–19.

⁵¹ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ηθικά Ευδήμεια Η 9, 1241 b27–32. Πβ. ΙΔΙΟΥ, Ηθικά Νικομάχεια Ε 10, 1134 b20–21. Ηθικά Μεγάλα Α 33, 1194 b23–27.

⁵² ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ηθικά Ευδήμεια Η 9, 1241 b27–32: «καί γυναικός άρχειν [...], αλλά γυναικός μεν πολιτικῶς».

⁵³ Π. Α. ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η οικογένεια ως μονάδα... ορ. cit.

⁵⁴ Γ. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ο Ιησούς και οι μαθηταί του. Αθήνα, Άρτος Ζωής, 1997, σσ.57–58.

⁵⁵ Ζ. ΤΕΡΛΙΜΠΑΚΟΥ «Η θέση της γυναίκας στην πρωτοχριστιανική κοινότητα», στον τόμο Ο σύγχρονος ρόλος της Γυναίκας στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Πρακτικά Α' και Β' Συνδιασκέψεων Γυναικών-εκπροσώπων Ι. Μητροπόλεων της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αθήνα 2007, σσ.175–186, εδώ σ. 179.

έσται μετα ταυτα και εκχεω από του πνεύματός μου επι πασαν σάρκα, και προφητεύουσιν οι υιοί υμών και αι θυγατέρες υμών» (Ιωήλ γ'1. Πραξ. β'17), σε συνδυασμό με την διακήρυξη του αποστόλου στο σωτηριολογικό επίπεδο⁵⁶ —«ουκ ἐνὶ ἄρσεν και θήλῃ πάντες γαρ υμεις εις εστε εν Χριστῳ Ἰησοῦ»(Γαλ. γ'28)-, που αποτελεί μία επαναστατική για την εποχή του αρχή-, τοποθετεί σε νέα βάση την σχέση άνδρα και γυναίκας⁵⁷.

Η υποταγή της γυναίκας-σύζυγου στον άνδρα-σύζυγο που προβάλλει ο Παύλος στο Α'Κορ. ια'3, Κολ. γ'18, Τιτ. β'5 και Εφεσ. ε'22-23, δεν αποτελεί νέο στοιχείο. Η νεοπυθαγόρειος φιλόσοφος Περικτιόνη υποστηρίζει ότι η γυναίκα οφείλει «να υπομένη τον άνδρα της σε κάθε περίσταση...και με την σωφροσύνη της να είναι αγαπητή σε αυτόν»⁵⁸. Αντίστοιχα, ο νεοπυθαγόρειος Καλλικρατίδας υποστηρίζει ότι ο σύζυγος είναι «και επίτροπος και κύριος επιστάτης» της γυναικός του⁵⁹. Παρομοία άποψη απηχεί ο συγγραφέας του Γ' βιβλίου των Οικονομικών⁶⁰ και ο Πλούταρχος. Ειδικά ο Χαιρωνέας βιογράφος και ηθικός φιλόσοφος υποστηρίζει ότι οι γυναίκες πρέπει να υποτάσσονται στους άνδρες, σε περίπτωση, όμως, που αυτές θέλουν να υπερισχύουν των ανδρών, τότε ασχημονούν. Παράλληλα, προτρέπει τους άνδρες να μην εξουσιάζουν τις γυναίκες σαν να ήταν κτήματά τους, αλλά όπως η ψυχή εξουσιάζει το σώμα, σε πλαίσια όμως αρμονικής συνυπάρξεως⁶¹.

Από την Παλαιά Διαθήκη χαρακτηριστικό παράδειγμα υπάκουης γυναίκας-σύζυγου υπήρξε η Σάρα που «υπήκουσεν τῷ Αβραάμ κύριον αὐτὸν καλῶσα»(Α' Πε β'18-20), από τον ελληνικό κόσμο η Αλκησitis, η πιστή σύζυγος που διήγε αρμονικό βίο με τον σύζυγό της Αδμητο⁶², η «σώφρων» Πηνελόπη, σύζυγος του «φρονίμου» Οδυσσέως⁶³ και από τον μη ελληνικό κόσμο η Αρτεμισία, σύζυγος του Μανσώλου και η Υψικράτεια, σύζυγος του Μιθριδάτου⁶⁴.

⁵⁶ Ιω. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ «Τροφή, οίνος και σεξουαλικές σχέσεις. Η ελληνορωμαϊκή παράθεση δείπνου όπως διαφαίνεται μέσα από τις οδηγίες του Παύλου σχετικά με τα ειδωλόθυτα (1Κορ. 8,1-11,1)», Δελτίο Βιβλικών Μελετών 23(1) (2005) 53-75, ιδιαίτερος σσ.70-71. J. ΦΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τα θυσιαστικά δείπνα στη ρωμα:1-11:1, μτφ. Μ. Γκουτζιούδης. Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 2006, κεφ.6, σσ.227-256, εδώ σσ.255-256[ΒΒ 37].

⁵⁷ Πβ. επίσης επίσης Κολ. γ'18. Α'Κορ. ια'7-9.Τιτ. β'5. Πβ. Α'Πε γ'1-7. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «Εργασία, επάγγελμα και οικιακή οικονομία κατά τον Απόστολο Πέτρο», Πελοποννησιακά [Τμητικός Τόμος εις μνήμην Τ. Γριτσοπούλου] (υπό εκτύπωση).

⁵⁸ ΠΕΡΙΚΤΙΟΝΗΣ, Περί γυναικός αρμονίας, εις Stob. IV 28, 85, 19 p. 692,22-30.

⁵⁹ ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΙΔΑ, Περί οίκω ευδαιμονίας, εις Stob. IV 28, 85, 18 p. 687,14-688,3.

⁶⁰ [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ], Οικονομικών Γ 1, 141,11-13.

⁶¹ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Γαμικά παραγγέλματα 11-12, 142 Ε.

⁶² ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, Αλκησitis. Το νόημα της αυτοθυσίας της Αλκήστεως επισημαίνει ο ΠΛΑΤΩΝ, Φαίδρος 179b. Συμπόσιον 27,208d. Πβ. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ], Οικονομικών Γ 1, 142,7-8.

⁶³ [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ], Οικονομικών Γ 1, 142, 8-9.

⁶⁴ Valerius MAXIMUS, Memorabilium Factorum et Dictorum 4.6. ext.3. Πβ. Αντ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ «Ο Βαλέριος Μάξιμος και οι Λακεδαιμόνιοι», Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών (Ξηροκάμπι, 28 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 2004), τόμ. Α'. Αθήνα 2006, σσ.279-289.

Η γυναίκα κατά τον Απ. Παύλο απολαμβάνει την ίδια ελευθερία με τον άνδρα εντός του Οίκου της, με την προϋπόθεση, πρώτον, να υπάρχει ομόνοια και όχι αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο συζύγους, γεγονός που αποτελεί μεγάλη τιμή για την γυναίκα να διατηρή την τάξη στην οικογένειά της, ενώ είναι μεγάλη ντροπή να στασιάζη⁶⁵, δεύτερον, να μην ομιλή μέσα στην Εκκλησία (Α' Κορ. Ιδ'34), δεδομένου ότι πρέπει να θεραπευθούν φαινόμενα ακαταστασίας και αταξίας, μία διάταξη ειδικού περιεχομένου, όπως φρονεί ο ιερός Χρυσόστομος⁶⁶, και τρίτον, η γυναίκα όταν προσεύχεται ή προφητεύει οφείλει να φέρη καλύπτρα για να μην ντροπιάζει την δική της κεφαλή που είναι ο άνδρας⁶⁷.

2.2. Η δεσποτική σχέση κατά τον Απ. Παύλον

Η δεσποτική σχέση διέπει τις σχέσεις του κυρίου-δεσπότη και του οικιακού δούλου. Για τον λόγο αυτό η δεσποτική σχέση εντάσσεται εντός του ευρύτερου πλαισίου μελέτης της δουλείας στον ελληνγορωμαϊκό κόσμο του Απ. Παύλου.

Το πρόβλημα της δουλείας στην Ελληνική Αρχαιότητα διατρέχει και απασχολεί την έρευνα της ιστορίας της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Στο θέμα αυτό υπάρχουν πολλά δημοσιεύματα, ώστε να μην συντρέχει λόγος εκτεταμένης αναλύσεως⁶⁸. Ο θεσμός της δουλείας είναι ευρύτατα διαδεδομένος στις προχριστιανικές κοινωνίες και άρχισε να φθίνει στις πρωτοχριστιανικές κοινωνίες. Ο θεσμός ακμάζει ιδιαίτερα στην Ανατολή. Η δουλεία μελετάται, πρώτον, ως υποκατάστατον

⁶⁵ Πβ. τις παρατηρήσεις του Ιω. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ «Εις την Προς Εφεσίους. Ομιλία Κ'», PG, 62, col. 144: «[...] σώμα γάρ εστιν, ουχ ίνα διατάττη τη κεφαλή, αλλείναι πειθήναι και υπακούη». ΙΔΙΟΥ, «Εις την Α' Προς Κορινθίους. Ομιλία ΚΣΤ'», PG, 61, col. 216: «Και γαρ εκείνη τιμή μεγίστη το την οικείαν τάξιν διατηρειν, όπως ουν και αισχύνη το στασιάζειν».

⁶⁶ Ιω. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ «Εις την Α' Προς Κορινθίους. Ομιλία ΑΖ'», PG 61, cols. 315–317. Πβ. Μαρία ΛΑΡΙΟΥ- ΔΡΕΤΤΑΚΗ, Η γυναίκα σε σχέση με τον άνδρα κατά τον ιερό Χρυσόστομο. Αθήνα, Μαΐστρος, 2010, σσ.60–63.

⁶⁷ Βλ. Ιω. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ «Εις την ...Ομιλία ΚΣΤ'», PG 61, cols. 214–215.

⁶⁸ Πβ. την περί δουλείας βιβλιογραφία στον αρχαίο ελληνικό κόσμο στο συλλογικό έργο με τον τίτλο Bibliographie zur antiken Sklaverei. Im Auftrag der Kommission für Geschichte des Altertums der Wissenschaften und der Literatur Mainz. Herausgegeben von H. BELLEN(+) und H. HEINEN bearbeitet von Dorothea Schäfer und J. Deissler auf Grundlage der von Elisabeth Hermann in Verbindung mit N. Brockmeyer erstellten Ausgabe. Bochum 1983. Reprinted Wiesbaden, Fr. Steiner, 2003, σσ. XIII+VIII, 805. Πβ. τα παλαιότερα δημοσιεύματα των J. VOGT, Sklaverei und Humanität im klassischen Griechentum. Wiesbaden, F. Steiner, 1965, 1972[Historia Einzelschriften 8]. H. KLEES, Herren und Sklaven. Die Sklaverei im ökonomischen und politischen Schrifttum der Griechen in klassischer Zeit. Wiesbaden 1975. M. I. FINLEY, Ancient Slavery and Modern Ideology. London 1980. N. BROCKMEYER, Antike Sklaverei. Darmstadt, Wiissenschaftliche Buchgesellschaft, 19872. Y. GARLAN, Slavery in Ancient Greece, transl.by J. Lloyd. Ithaca-London, 1988.

της τεχνολογίας⁶⁹, δεύτερον, ενταγμένη σε διαφόρους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, και τρίτον, διακρινόμενη σε μορφές.

Οι συγγραφείς που ασχολήθηκαν επισταμένως με το πρόβλημα της δουλείας κατά την ελληνική αρχαιότητα, την εξέτασαν σε συνάρτηση με διαφόρους παράγοντες. Ετσι, ο Ξενοφών εξετάζει την δουλεία από απόψεως αυταρκειάς του Οίκου και ηθικής τελειώσεως του ανθρώπου, ο Πλάτων εξετάζει την δουλεία από απόψεως αυταρκειάς και ηθικής τελειώσεως του κυρίου⁷⁰, ο συγγραφέας των Οικονομικών εξετάζει τον δούλο ως μέλος της «κτήσεως»⁷¹, όπως και ο νεοπυθαγόρειος Βρύσων⁷².

Η χρήση του δούλου προσδιώριζε και την διαφορετική ονοματοθεσία του⁷³. Ετσι, απαντά ο δούλος ως «αιχμάλωτος», «ανδράποδον», «θεράπων», «οικέτης» και «επιστάτης».

Στην ανάλυση της δουλείας κατά τον Απ. Παύλο, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στον «οικέτη» και στον «επιστάτη». Ο «οικέτης»⁷⁴, για τον οποίο κάνει λόγο ο Ξενοφών στον Οικονομικό, ο Αριστοτέλης στο πρώτο βιβλίο των Πολιτικών, ο Πλάτων στους Νόμους, ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου των Οικονομικών⁷⁵, ο νεοπυθαγόρειος Βρύσων στον Οικονομικό⁷⁶ και οι στωϊκοί⁷⁷, βοηθεί τον κύριό του στην εργασία του, εργάζεται είτε κάτω από την προσωπική επίβλεψη του κυρίου του είτε του διαχειριστού του, και του παρέχεται ρουχισμός και στέγη⁷⁸. Δεν αποκλείεται ο οικέτης να επιδίδεται σε κάποια επικερδή δραστηριότητα, εκτός από τις οικιακές εργασίες, όπως συμβαίνει με τον δούλο του Τιμάρχου⁷⁹.

⁶⁹ Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Οικονομία και Τεχνολογία στην αρχαία Ελλάδα. Αθήνα 2006, Κεφ. 7, σσ.153–186[Ακαδημία Αθηνών. Γραφείον Οικονομικών Μελετών].

⁷⁰ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Νόμοι Στ' 776 Α- 778D. ΙΑ' 930 D-E.Πβ. G. MORROW, Plato's Law of Slavery in its relation to Greek Law. Illinois, Illinois Studies in Language and Literature, vol. 26, No3, 1939.

⁷¹ Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «Η περί δουλείας θεωρία στο έργο «Οικονομικά» του Ψευδο-Αριστοτέλους», Παρνασσός ΜΒ' (2000) 97–102.

⁷² ΒΡΥΣΩΝΟΣ, Οικονομικός εις Stob. V 28,15 p.680,8–681,4–14.

⁷³ Elisabeth Charlotte WELSKÖPF «Probleme der Sklaverei als Privateigentumsverhältnis in der Antike», Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, 6G/1997, σσ.5–27, εδώ σσ.5–6. U. KÄSTNER «Bezeichnungen für Sklaven», Elisabeth-Charlotte WELSKÖPF, επιμ., Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und ihr Fortleben in den Sprachen der Welt, τόμ. Γ'. Berlin 1981, σσ.282–318.

⁷⁴ LSJ III, 275:οικέω, δούλος της οικίας, υπηρέτης. ΗΡΟΔΟΤΟΥ, Ιστορία ΣΤ' 137. Z 170. ΑΙΣΧΥΛΟΥ, Χοηφόροι 737. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, Ιστοριών Β 4,2. Η 40,2.

⁷⁵ [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ], Οικονομικών Α 1344 a23–24,24–25,25–26.

⁷⁶ Stob. V 28,15 p. 680,8–681,4–14.

⁷⁷ D. Brendan NAGLE «Aristotle and Arius Didymus on Household and πόλις», Rheinisches Museum für klassische Philologie 145(2)(2002)198–223.

⁷⁸ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, Κατ'Αφόβου Α 25. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Οικονομικός XIII 10.

⁷⁹ ΑΙΣΧΙΝΟΥ, Κατά Τιμάρχου 99.

Ο επίτροπος-επιστάτης «παρασκευάζει τω δεσπότη σχολήν», έτσι ώστε ο κύριος να μην κωλύεται να πράττει των «προσηκόντων»⁸⁰. Ο επιστάτης-επίτροπος εκπροσωπεί τον κύριόν του παντού, όπου εκείνος δεν μπορεί να είναι παρών⁸¹. Το σημαντικότερον καθήκον του επιτρόπου ήταν η οργάνωση της εργασίας των δούλων και η παρακολούθηση της επιτελέσεως των εργασιών τους⁸².

Ο όρος «δουλεία», «δούλος» απουσιάζει μέχρι την εποχή του Νώε. Ο Νώε καταράσθηκε τον γιού του Χάμ, επειδή εκείνος δεν σεβάσθηκε την προσωπικότητά του και την περιπέτειά του για να δημιουργήσει κάτι καλύτερο (Γεν. 9,20–27), λέγοντας ότι η γενεά του, οι Χαναναίοι, να υποδουλωθούν στον Σήμ, δηλαδή στους Σημίτες, επειδή εκείνος τον σεβάσθηκε. Με τον τρόπο αυτό παρουσιάζεται η πρώτη δουλεία, με αφορμή την προσβολή του ανθρώπου από άνθρωπο, ως αποτέλεσμα κάποιας αμαρτίας. Τούτο μας επιβεβαιώνει ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο οποίος υποστηρίζει ότι όχι ο Θεός, αλλά «της δουλείας την φύσιν η αμαρτία κατεσκεύασε»⁸³ και ο ιερός Αυγουστίνος γράφοντας... το σφάλμα λοιπόν (ενν. του Χάμ) και όχι η φύση προκάλεσε τον χαρακτηρισμό αυτό (ενν. του δούλου)... η αμαρτία λοιπόν είναι η πρώτη αιτία για την οποία ο άνθρωπος υποδουλώθηκε σε συνάνθρωπό του»⁸⁴.

Ο όρος που χρησιμοποιείται στην Παλαιά Διαθήκη για τον δούλο είναι πολυσήμαντος και σημαίνει, πρώτον, τον κοινό πολίτη, τον υπήκοο, που τελεί υπό την εξουσία του βασιλέα ή άλλου προσώπου ή σημαίνει τον αξιωματούχο, τον υπάλληλο, και δεύτερον, άτομο στερημένο για ορισμένο χρονικό διάστημα την ελευθερία του. Η δεύτερη σημασία του δούλου (έβεδ) αναφέρεται στην προσωρινή ιδιοκτησία ενός ατόμου από άλλο και προϋποθέτει την απώλεια της ελευθερίας του⁸⁵.

Η ύπαρξη δούλων στον Ισραήλ αποδεικνύεται από την νομοθεσία περί δούλων. Ο μωσαϊκός νόμος μεριμνά για την τύχη των δούλων επιβάλλοντας όχι μόνον ποινές κατά των κυρίων που τους μεταχειρίζονταν άσχημα (Εξοδ. κα'26), αλλά την με κάθε τρόπο χειραφέτηση των δούλων μέσω λύτρων (Λευϊτ. κε'48). Πράγματι, προβλεπόταν η

⁸⁰ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ηθικά Μεγάλα I 35, 1198 b12–17.

⁸¹ Τον ρόλο του επιτρόπου επισημαίνουν αρκετά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Οικονομικός I 17. IX 11–12. XIV 10. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Πολιτικά E 1317 b13. H 1337 b18–21. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Νόμοι 763a.777a.853e. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ], Οικονομικών 1344 a25–26.

⁸² Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Οικονομία...σσ.178–179.

⁸³ Ν. Θ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ, Κοινωνική Διδασκαλία των Ελλήνων Πατέρων, τόμ. Β'. Αθήναι, Αποστολική Διακονία, 1983, Α.1343.

⁸⁴ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, De civitate Dei (Η πολιτεία του Θεού). Βιβλίον XIX 15, ελλ. μτφ. Α. Δαλεζίου. Αθήνα, Πάπυρος, 1955.

⁸⁵ Ηλία Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Αρχαιολογία και Θεσμολογία της Βιβλικής Παλαιστίνης. Αθήνα 2004, σσ.263–268.

χειραφέτηση τουλάχιστον των Εβραίων δούλων κάθε έβδομο ή πεντηκοστόν έτος (Λευϊτ. κε'1–55). Με την ελεύθερη ή αναγκαστική περιτομή απολάμβαναν σπουδαιότατα θρησκευτικά, κυρίως, δικαιώματα, συμμετέχοντας στην εορτή του Σαββάτου και του Πάσχα (Εξοδ. η'10. Δευτ. β'12,18· ιστ' 11). Ακόμα και αυτή η σαββατιαία ανάπαυση αποτελούσε σπουδαία ανακούφιση των δούλων.

Το Δευτ. κα'10–14 ρυθμίζει ειδικά την περίπτωση, που ο πολεμιστής λαμβάνει ως σύζυγο την αιχμάλωτη δούλη του. Οι δούλοι θεωρούνται ως εμπόρευμα. Ο προφήτης Αμώς (α' 6–9) καταδικάζει την Γάζα και την Τύρο, επειδή ασκούν εμπόριο δούλων. Ο Ιεζεκιήλ (27,13) μνημονεύει ότι η Τύρος πωλούσε στην Μ. Ασία Ιουδαίους. Οι Φοίνικες ασκούσαν δουλεμπόριο.

Οι ραββίνοι ερμηνεύουν ότι η διατύπωση στο Λευϊτ. 25,4· 3,46 «...ου κατατενεί αυτόν εν τοις μόχθοις» υποδηλώνει να μην δίνεται στους δούλους ταπεινωτική εργασία, όπως η λύση των υποδημάτων του κυρίου τους ή η πλύση των ποδιών τους⁸⁶. Ετσι, εξηγείται η δήλωση του Ιωάννου του Βαπτιστού «οὐ οὐκ εἰμι ἱκανὸς τα υποδήματα βαστάσαι» (Ματθ. γ'11) και η αντίδραση του Πέτρου «Κύριε συ μου νίπτεις τοὺς πόδας;» (Ιω. ιγ'6).

Όσον αφορά την κατάσταση των δούλων στα χρόνια του Χριστού, αξίζει να τονισθῇ ότι ο θεσμός της δουλείας είχε καταργηθῇ στους Εσσαίους και Θεραπευτές⁸⁷, όπως πληροφορούμεθα από τον Φίλωνα. Οι Εσσαίοι, οι οποίοι «το πρωτον κωμηδον οικουσι τα πόλεις ἐκτρεπόμενοι»⁸⁸, δεν παραδέχονται τον θεσμό της δουλείας, διότι κατηγορούν τους κατόχους δούλων όχι μόνον ως αδίκους, «ισότητα λυμαινομένων», «αλλά και ως ασεβων», επειδή ακυρώνουν τον νόμο της φύσεως⁸⁹.

Κατά την ρωμαϊκή εποχή που διαβιόι ο Απ. Παύλος η θέση των δούλων ήταν δεινή. Πρώτα απ' όλα, οι πολυάριθμοι δούλοι της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας χρησιμοποιούνται σε κάθε είδους εργασίες, στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα της οικονομίας, παράλληλα ως οικέτες και παιδαγωγοί των Ρωμαίων κυρίων οι πλέον μορφωμένοι⁹⁰. Ο δούλος δεν δικαιούτο να έχη ιδίαν περιουσία, πλήν του *peculium*, το οποίον ανά πάσα στιγμή μπορούσε να αφαιρεθῇ από τον κύριό του⁹¹. Παράλληλα, δεν αναγνωριζόταν στον δούλο ο γάμος του,

⁸⁶ Α' Βασ. 25,41: «Δούλη του είμαι, είπε, που θα γίνω υπηρέτρια έτοιμη να πλύνη τα πόδια των δούλων του κυρίου μου».

⁸⁷ Κ. ΖΑΡΡΑ, Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης. Αθήνα, Εννοια, 2005, σσ.418–427 (οι αινιγματικοί Εσσαίοι), σσ.427–428.

⁸⁸ ΦΙΛΩΝΟΣ, Περι του πάντα σπουδαίον ελεύθερον είναι [451], 76.

⁸⁹ ΦΙΛΩΝΟΣ, Περι του πάντα σπουδαίον ελεύθερον είναι [451], 79.

⁹⁰ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, Υπόμνημα εις την προς Φιλήμονα επιστολήν Παύλου του αποστόλου μετά Παραρτήματος. Εν Αθήναις, τύποις Προμηθέως, 1923, σ. 112.

⁹¹ J. von WALTER, Die Sklaverei im Neuen Testament. Berlin 1914, 11.

το λεγόμενο *contubernium*. Η θέση των δούλων στην Ρωμαϊκή κοινωνία ήταν σε τέτοιο βαθμό αθλία, ώστε δεν είναι υπερβολικός ο χαρακτηρισμός «απηλπισμένους» που παραδίδει ο Πλίνιος ο Νεώτερος (62–114 μ.Χ.)⁹², ούτε παραμένει ανεξήγητο το πλήθος των αυτοκτονούντων δούλων⁹³. Το πρόβλημα αποτελούσε το πλέον φλέγον κοινωνικόν ζήτημα, το οποίο προκαλούσε συχνά στάσεις και εξεγέρσεις δούλων, οι οποίες κατεπνίγοντο με αυστηρά και βιαιότατα μέτρα, όπως στην Κάτω Ιταλία και Σικελία κατά την εποχή του πέρατος της δημοκρατικής περιόδου και των αρχών της αυτοκρατορικής εποχής⁹⁴.

Διάφορος είναι η θέση των φιλοσόφων της εποχής του Απ. Παύλου. Ο Lucius Annaeus Seneca (Κόρδοβα 5 π.Χ.-Ρώμη 65 μ.Χ.), ο οποίος χαρακτηρίζει τους δούλους κατά τον Χρύσιππο *mercenarius perpetuos*, αναφωνεί: «Δούλοι είναι; Όχι άνθρωποι. Δούλοι είναι; Όχι, οικείοι. Δούλοι είναι; Όχι, ταπεινότεροι φίλοι. Όχι, σύνδουλοι ημών, όταν αναλογιζόμεθα ότι η πεπρωμένη τα αυτά εφήμων τε και επ' αυτών δύναται»⁹⁵. Το ενδιαφέρον όμως του Ρωμαίου φιλοσόφου και νομικού δεν πηγάζει μόνον από αγνά, ανθρωπιστικά κίνητρα, αλλά και από την επίγνωση ότι οι ευχαριστημένοι δούλοι είναι ακίνδυνοι: δεν θα εξεγείρονταν, δεν θα επιχειρούσαν να σκοτώσουν ή να προδώσουν τους κυρίους τους⁹⁶.

Εκφραστής μάλλον του καιρού του, της στωικής αντιλήψεως για ανθρωπιστική μεταχείριση των δούλων, είναι ο επίσης στωικός φιλόσοφος, αλλά βαθύτατα επηρεασμένος από τους Κυνικούς, ένθερμος οπαδός του Διογένηος που τον εξιδανικεύει και τον θεωρεί πρότυπο ελευθέρου ανθρώπου⁹⁷, ο εξ Ιεραπόλεως της Φρυγίας της Μ. Ασίας Επίκτητος (περ. 55–135), γεννημένος δούλος έχει μία ιδιαίτερη αδυναμία με τις έννοιες «ελεύθερος» και «ελευθερία». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ελευθερία είναι «μέγα τι και γενναίον και αξιόλογον»⁹⁸. Η ελευθερία στους χρόνους που ζεί ο Επίκτητος προσλαμβάνει σαφώς μεταφυσικό περιεχόμενο, δεν έχει σχέση με την γνωστή έννοια της ελευθερίας από τα Ηθικά Νικομάχεια ή από τα Πολιτικά του Αριστοτέλους. Ελευθερία είναι η ηθική νίκη του ανθρώπου, η καταστολή των

⁹² PLINIUS, *Naturalis Historia* XVIII 7.

⁹³ Την αυτοχειρία συνιστά στους δούλους και αυτός ο SENECA, *Consol. Ad Marcian* 20.

⁹⁴ ΔΙΟΔ. ΣΙΚΕΛ., *Βιβλιοθήκη Ιστορική*, αποσπ. (F) XXXIV 2. XXXVI 2–10. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Μάρκος Κράσος 8–10.

⁹⁵ SENECA, *Epist.* 97.

⁹⁶ Κ. ΜΑΝΤΑ, *Οψεις του θεσμού της δουλείας στους διαλόγους του Δίωνα Χρυσοστόμου*. Αθήνα, Βερέττα, 2008, σ.47.

⁹⁷ Ο D. R. DUDLEY, *A History of Cynicism. From Diogenes to the 6th Century A.D.*. Hildesheim, G. Olms, 1967[1937], σ. 197, παρατηρεί ότι ο Επίκτητος δεν αναφέρει ούτε φαίνεται να συμπαθή τους Κυνικούς φιλοσόφους της εποχής του.

⁹⁸ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, *Διατριβαί* Δ α'54. Πβ. και ΙΔΙΟΥ, *Διατριβαί* Δ α'52, όπου η ελευθερία θεωρείται το «μέγιστον αγαθόν».

παθών και των ορέξεων, ο περιορισμός των επιθυμιών, η απαλλαγή του από οχληρές σκέψεις και άκαιρες φιλοδοξίες⁹⁹. Η ελευθερία που θέλει να στηρίξει ο Επίκτητος, στηρίζεται στην «προαίρεσιν» του ατόμου, να σκέπτεται ό,τι θέλει, όπως θέλει και όποτε θέλει. Αυτήν ακριβώς την δυνατότητα να σκεφθόμαστε είναι το αναφαίρετο δικαίωμα του ανθρώπου, η «προαίρεσις», που δεν μπορεί ούτε ο Θεός να την εμποδίσει –«την προαίρεσιν ουδ'ό Θεός νικησαι δύναται»¹⁰⁰, διότι ο άνθρωπος την κατέχει «ακώλυτον φύσει και ανανάγκαστον»¹⁰¹.

Τόσον οι Διατριβαί όσο και το Εγχειρίδιον προβάλλουν την βασική διάκριση ότι στον κόσμο υπάρχουν πράγματα επί των οποίων έχουμε τον έλεγχο και άλλα επί των οποίων δεν έχουμε: «Των όντων τα μεν εστίν εφ'ήμιν, τα δε ούκ εφ'ήμιν»¹⁰². Ο Επίκτητος αδιαφορεί για την εξωτερική ελευθερία, την υπολαμβάνει ως τι των «ουκ εφ'ήμιν», αποδέχεται την εσωτερική ελευθερία ως την πραγματική και από της εξωτερικής καταστάσεως ανεξάρτητη και ειδικά στους δούλους όχι ανέφικτη ελευθερία, edίδασκε μάλιστα ότι «αύτη η οδος επ'ελευθερίαν άγει, αύτη μόνη απαλλαγή δουλείας το δυνηθήναι ποτ'ειπείν εξ όλης ψυχής το «άγου δε μ'ώ Ζευ και σύ γ'η Πεπρωμένη, όπου ποθ'υμίν ειμί διατεταγμένος»¹⁰³.

Στην Καινή Διαθήκη παρατηρούμε ότι δούλοι μνημονεύονται συχνότατα και η δουλεία προνουτίθεται στην Καινή Διαθήκη και ειδικώς και απ'αυτόν τον Κύριο σε αρκετές παραβολές του¹⁰⁴, ως καθεστηκώς θεσμός κοινωνικός, μήτε επιδοκιμαζόμενος μήτε αποδοκιμαζόμενος. Κανείς λόγος του Χριστού που περιέχεται στα Ευαγγέλια μπορεί να υποληφθή ότι περιέχει θεωρητική λύση του προβλήματος της δουλείας¹⁰⁵.

Όσον αφορά τον Απ. Παύλο, αυτός ασχολείται με το ζήτημα της δουλείας σε επτά επιστολές του¹⁰⁶. Δι'ολίγων αναφέρεται μόνον στα

⁹⁹ Βασ. Α. ΚΥΡΚΟΥ «Επίκτητος: ο λόγος της φιλοσοφημένης καρτερίας», Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο. Αθήνα, Παπαζήσης, 1991, σσ. 225–237.

¹⁰⁰ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, Διατριβαί Α'α'13.

¹⁰¹ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, Διατριβαί Α'α'25.

¹⁰² ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, Διατριβαί Γ'α'.Εγχειρίδιον 1.

¹⁰³ ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, Διατριβαί Δ'α'131. Α'ιγ'. SENECA, De beneficiis III 18–28. De vita beata XXIV.

¹⁰⁴ Ματθ. ιγ'27. ιη'23. κδ'45. κε'14. Λουκ. Ιδ'17. ιθ'13. κ'10. Ιωαν. η'35. ιγ'16. ιε'15,20.

¹⁰⁵ Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, op.cit., σ.121.

¹⁰⁶ Α' Τιμ. στ'1–2. Τιτ. β'9–10. Εφ. στ'5–9. Κολ. γ'22–25. Α'Κορ. ζ'21–22. Γαλ. γ'28. Φιλήμ.. Περί της σχετικής φιλολογίας περί Παύλου και δουλείας πβ. Β. WINDER «St. Paul as a critic of Roman Slavery in 1Cor. 7,21–23», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Γ' Παύλεια) < Ο Απόστολος Παύλος και ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός> (Βέροια, 26–28 Ιουνίου 1997), σσ.339–355. Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗ «Η δουλεία στον αρχαίο κόσμο και η παύλεια αντιμετώπισή της», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Γ' Παύλεια) <Ο Απόστολος Παύλος και ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός> (Βέροια, 26–28 Ιουνίου 2004), σσ.241–258. Χ. ΑΤΜΑΤΖΙΔΗ «Ο Απόστολος Παύλος και το ζήτημα της δουλείας (Α'Κορ. 7,20–21)», Απόστολος Παύλος και Κόρινθος, τόμ. Α', 223–263.

καίρια ζητήματα ηθικής τάξεως, για τους δούλους σε καίριο σημείο είναι η στάση έναντι των κυρίων τους. Το γεγονός ότι ο Παύλος ασχολείται ιδιαίτερα μαζί τους και τους αναφέρει ως ξεχωριστή κοινωνική ομάδα, δείχνει την ιδιόζουσα θέση τους μέσα στην κοινωνία της εποχής, αλλά και μέσα στην Εκκλησία, τα μέλη της οποίας, επειδή αυτή βρισκόταν στα πρώτα της βήματα, δεν είχαν σαφή γνώση και θέση σε ορισμένα θέματα, ακόμη και γενετησίου ηθικής, όπως φαίνεται από την απασχόληση του Παύλου με την περίπτωση του αιμομίκτου της Κορίνθου (Α΄Κορ. ε΄1). Ο Παύλος δικαηγρύσσει την απολύτως σαφή και άκρως ριζοσπαστική θέση του «ουκ ένι δουλος ουδε ελεύθερος»(Γαλ. γ΄28), διαγράφει τα καθήκοντα των κυρίων προς τους δούλους, υπογραμμίζοντας «οι κύριοι το δίκαιον και την ισότητα τοις δούλοις παρέχθε, ειδότες ότι και υμεις έχετε Κύριον εν ουρανοίς» (Κολ. δ΄1), καθώς και τις υποχρεώσεις των κυρίων προς τους δούλους σε θέματα συμπεριφοράς, όπως να συμπεριφέρονται προς τους δούλους με το αυτό πνεύμα της αγάπης και ευνοίας, με το οποίο οφείλουν να τους υπηρετούν: «Και οι κύριοι τα αυτά ποιείτε προς αυτούς, ανιέντες την απειλήν, ειδότες ότι και υμων αυτων ο Κύριος εστιν εν ουρανοίς, και προσωποληψία ουκ έστι παρ' αυτω» (Εφ. στ΄9), συμβουλεύει τους δούλους «ιδίοις δεσπόταις υποτάσσεσθαι εν πάσιν, ευαρέστους είναι, μη αντιλέγοντας, μη νοσφιζομένους, αλλά πάσαν πίστιν ενδεικνυμένους αγαθήν, ίνα την διδασκαλίαν του σωτήρος ημων Θεού κοσμήσιν εν πάσιν»(Τιτ. β΄9–10), να υπακούουν «τοις κυρίοις κατά σάρκα μετά φόβου και τρόμου εν απλότητι της καρδίας υμων ως τω Χριστώ»(Εφ. στ΄5) και με τις θέσεις αυτές ουδαμού εμφανίζεται τάση ανατροπής ή καταργήσεως του θεσμού της δουλείας. Ας μην λησμονώμεν ότι η δουλεία ήταν τόσο βαθειά ριζωμένη και τόσο στενά συνδεδεμένη με την ζωή του αρχαίου κόσμου, που μία πράξη είτε δήλωση αποκηρύξεως σαφώς και ρητώς της δουλείας εκ μέρους του Παύλου θα προέβαλε τον απόστολο ως επαναστάτη και δολιοφθορέα της καθεστηκυίας τάξεως πραγμάτων και ταυτόχρονα θα ανατίναζε εκ θεμελίων όλη την αρχαία κοινωνία και μαζί με αυτήν όλο το έργο του, το έργο του Θεού, την νεοσύστατη και αγωνιζομένη να ριζώσει εκκλησία στην γένεσή της¹⁰⁷. Με τους λόγους του υπογράμμισε την θρησκευτική ισότητα των ανθρώπων, προσφέροντας η εκκλησία την εν Χριστώ ελευθερία στους δούλους και στους ελευθέρους, πού όλοι ήσαν δούλοι της φθοράς και του θανάτου, ελευθερώνοντάς τους από την αμαρτία και καθιστώντας αυτούς «απελευθέρους Κυρίους»(Α΄Κορ. ζ΄22) και ίσους ενώπιον του Θεού (Κολ. δ΄1). Κατά τον τρόπο αυτό μπορεί να ερμηνευθή η διακήρυξή του προς τους δούλους «δούλος εκλήθης; μη σοι

¹⁰⁷ Γ. ΓΑΛΙΤΗ, Η προς Τίτον επιστολή του Αποστόλου Παύλου. Ο ποιμένας και οι αιρετικοί. Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 2003, σσ.261–262 [Ερμηνεία Καινής Διαθήκης 12γ].

μελέτω· ἀλλ' εἰ καὶ δύνασαι ἐλεύθερος γενέσθαι, μάλλον χρήσαι» (Α' Κορ. ζ' 21), ενταγμένη στο εκτενέστερο κεφάλαιο ζ' 1–40, στο οποίο ο Παύλος πραγματεύεται τον γάμο. Τόσο οι κύριοι όσο και οι δούλοι αποτελούν «δούλους Χριστού» (Α' Κορ. ζ' 22). Εκ του γεγονότος αυτού δεν έπεται ότι ο Παύλος επιδοκιμάζει την δουλεία, διότι εάν και αναγνωρίζει το κτητορικόν δικαίωμα του Φιλήμονος επί του δούλου του Ονησίμου¹⁰⁸, εν τούτοις μετά μεγάλης λεπτότητος υπαινίσσεται την απελευθέρωσή του –«προσλαβού αυτόν ως εμέ»(Φιλημ. 17)- και εκφράζει την πεποίθηση ότι «και υπέρ ἃ λέγω ποιήσεις»(Φιλημ. 21).

Ο Παύλος είναι προσεκτικός στις προτροπές του προς τους δούλους. Ουσιαστικά θέλει να δικαιολογήσει το γεγονός πως η χριστιανική διδασκαλία μπορεί να συμβιβασθῇ με την ύπαρξη δουλείας στην κοινωνία. Ο Παύλος τονίζει ότι μέσα στο σώμα του Χριστού δεν ισχύει η κοινωνική αντίθεση δούλου-ελευθέρου, αφού δημιουργείται νέα σχέση μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ Θεού και ανθρώπων. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται το ευφυέστατο λογοπαίγνιο στο Α' Κορ. ζ' 22 «ο γαρ εν Κυρίῳ κληθεὶς δούλος ἀπελευθέρου κυρίου ἐστίν, ὁμοίως ο ἐλεύθερος κληθεὶς δοῦλός ἐστιν Χριστοῦ». Παράλληλα, ο Παύλος δεν θέλει το κήρυγμά του για την εν Χριστῷ ἐλευθερία καὶ ἰσότητα νὰ ὁδηγήσῃ σε κοινωνική ἀναστάτωση· δεν θέλει νὰ θεωρηθῇ προασπιστὴς τῶν δικαιωμάτων τῶν δούλων δείχνοντας ἐπιείκεια στις ἀπιστίες τους. Γι' αὐτὸ δέχεται τὴν ἐν Χριστῷ ἐλευθερία ὅλων, ὅσο χρόνο διαρκεῖ ἀκόμη τὸ παρὸν σχῆμα τοῦ κόσμου με τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς του, συνιστά ὁμῶς στοὺς δούλους πλήρη υπακοή στους «κατὰ σάρκα» κυρίους, υπακοή εὐκρινή καὶ «μὴ ἐν ὀφθαλμοδουλίᾳ» (Κολ. γ' 22). Με τὸν ὅρο «ὀφθαλμοδουλία»¹⁰⁹ δηλώνεται ἡ «οὐκ ἐξ εὐκρινούς καρδίας προσφερομένη θεραπεία, ἀλλὰ τῷ σχήματι κεχωρσμένη»¹¹⁰. Οἱ δούλοι ποὺ εὐκρινῶς καὶ «ἐν ἀπλότῃ καρδίᾳ» (Κολ. γ' 22) προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, δεν γνωρίζουν τὴν προσποίηση καὶ τὴν υποκρισία, καὶ ἡ καρδιά τους εἶναι «ἀπλή», ἔχει δηλαδή μία μόνον στάση ἀπέναντι τοῦ κυρίου τους, τὴν υπακοή καὶ τὴν εὐκρίνεια, εἴτε παρὼν εἶναι ὁ κύριος εἴτε ἀπών. Οἱ δούλοι, ποὺ ἐπίστευσαν στο εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐγίναν μέλη τοῦ σώματός του, προτρέπονται νὰ υπακούουν στοὺς κατὰ σάρκα κυρίους τους, ὄχι ὁμῶς ὡς «ἀνθρωπάρεσκοι», κάνοντας δηλαδή μόνον ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀρεστὸ στοὺς ἀνθρώπους καὶ προφα-

¹⁰⁸ Ιω. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αποστόλου Παύλου ἐπιστολὲς πρὸς Εφεσίους, Φιλιππίους, Κολοσσαεῖς, Φιλήμονα. Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 1981[ἀνατ. 2007], σσ. 535–600 [Ερμηνεία Καινῆς Διαθήκης 10].

¹⁰⁹ Πβ. ἀνάλογη διατύπωση εἰς Εφ. στ' 5–6: «Οἱ δούλοι, υπακούετε τοῖς κατὰ σάρκα κυρίοις μετὰ φόβου καὶ τρόμου ἐν ἀπλότῃ τῆς καρδίας ὑμῶν ὡς τῷ Χριστῷ, μὴ κατ' ὀφθαλμοδουλίαν ὡς ἀνθρωπάρεσκοι ἀλλ' ὡς δούλοι Χριστοῦ ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ ἐκ ψυχῆς». Ιω. Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αποστόλου Παύλου ἐπιστολὲς ...ἐνθ' ἀν., σσ. 220–222.

¹¹⁰ Θεοδωρήτου ΚΥΡΟΥ «Ερμηνεία τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολῆς», PG 82(1854) [1992].

νώς υποκρινόμενοι, αλλά «φοβούμενοι» τον Χριστό, στην εξουσία του οποίου ανήκουν και οι κατά σάρκα κύριοι και οι δούλοι¹¹¹. Η συμπεριφορά των δούλων θα εύρη την ανταμοιβή τους. Δίκαιη αμοιβή τους θα έλθη από τον απροσώποληπτο Κύριο και για τον λόγο αυτό προτρέπει ο Παύλος «τω κυρίω Χριστώ δουλεύετε» (Κολ. γ'24).

Απευθυνόμενος στους κυρίους-δεσπότες των δούλων, ο Παύλος τους νουθετεί να απονέμουν στους δούλους «το δίκαιον και την ισότητα» (Κολ. δ' 1). Η «ισότης» δεν υποδηλώνει εδώ την εν Χριστώ εξίσωση δούλων και κυρίων, αλλά, όπως, παρατηρεί ο Θεοδώρητος Κύρου «ισότητα ου την ισοτιμίαν εκάλεσεν, αλλα την προσήκουσαν επιμέλειαν, ης παρα των δεσποτων απολαύειν χρη τους οικέτας»¹¹². Με παρόμοιο τρόπο ερμηνεύει και ο Οικουμένιος : «Το δίκαιον και η ισότης εστι το αμείβεσθαι των πόνων τους δούλους, και εν αφθονία πάντων των προς χρείαν καθιστάν»¹¹³. Ο Παύλος δεν συνιστά στους κυρίους-δεσπότες να απελευθερώσουν τους δούλους τους εν ονόματι της νέας πίστεως, αλλά να τους φέρωνται δίκαια, εκπληρώνοντας με επιμέλεια τις προς αυτούς υποχρεώσεις τους, όπως προηγουμένως προέτρεψε τους δούλους να προσφέρουν πρόθυμα τις υπηρεσίες τους σαν να τις προσφέρουν στον Κύριο, στον οποίο ανήκουν και οι κατά κόσμον κύριοι και οι δούλοι.

Οι δούλοι οφείλουν να υποτάσσονται «τοις ιδίοις δεσπότηις», στους οποίους κατά νόμον ανήκουν, και μάλιστα να υποτάσσονται «εν πάσιν» σε κάθε πράγμα και σε κάθε περίπτωση (Τιτ. β'9)¹¹⁴. Με την διατύπωση «εν πάσιν» δεν δηλώνεται υπακοή σε έκταση απεριόριστη, αλλά περιορίζεται στα «δίκαια και νόμιμα», όσα είναι αναγκαία «τη σωματική των δεσποτων...θεραπεία. Ούτε γάρ, ει κελεύει ο δεσπότης δυσσεβείν, υπακούειν τω δούλω προστάττει», σύμφωνα με τον Οικουμένιο¹¹⁵. Ως ιδιότητες των δούλων αναγνωρίζονται να είναι «ευ-άρεστοι», να μην «αντιλέγουν» και να μην «νοσφίζουν» (Τιτ. β'10), να μην σφετερίζουν, να μην κλέπτουν, όπως έπραξε ο δούλος Ονήσιμος, ο οποίος εξ αιτίας προφανώς κλοπής¹¹⁶, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον κύριό του Φιλήμονα (Φιλήμ. 18).

¹¹¹ Ιω. Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αποστόλου Παύλου επιστολές... op. cit., σσ. 519–520.

¹¹² Θεοδώρητου ΚΥΡΟΥ «Ερμηνεία της προς Κολοσσαείς επιστολής», PG 82(1854) [1992], col. 621D.

¹¹³ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΟΣ «Υπόθεσις της προς Κολοσσαείς επιστολής», PG 119(1864)[2004], col. 24C.

¹¹⁴ Πβ. την αντίστοιχη διατύπωση σε Α' Τιμ. γ'11 «γυναικάς...πιστας εν πάσιν» δ'15 «...ίνα σου η προκοπή φανερά η εν πάσιν». Β' Τιμ. β'7 «δὴ γὰρ σοι ὁ Κύριος σύνεσιν εν πάσιν». Δ'5 «συ δε νηφε εν πασι». Εφ. ε' 24 «εν παντί». Κολ. γ' 20 «Τα τέκνα, υπακούετε τοις γονευσιν κατά πάντα».

¹¹⁵ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΟΣ «Υπόθεσις της προς Τίτον επιστολής», PG 119(1864)[2004]

¹¹⁶ Πβ. και την διατύπωση των Πράξεων κατά την περιγραφή του ψεύδους και της τιμωρίας του Ανανίου και της Σαπφείρης. Πράξ. ε' 2 «και ενοσφίσατο (sc. ο Ανανίας) από

Τελικές Παρατηρήσεις

Αποτελεί κοινό τόπο στην πατερική φιλολογία η επίδραση της ελληνικής σκέψεως στα δόγματα της. Δεν είναι μικρότερη, όμως, η επίδραση της ελληνικής οικονομικής σκέψεως, όπως αυτή διαμορφούται στην κλασσική και ελληνιστική εποχή, αλλά και στην εποχή των αυτοκρατορικών χρόνων στα κείμενα της Καινής Διαθήκης, και ιδιαίτερος στις επιστολές του Απ. Παύλου.

Ο Απόστολος των Εθνών «υπηρέτης Χριστού και οικονόμος των μυστηρίων Θεού» (Α΄Κορ. δ΄1), όπως ο ίδιος διακηρύσσει¹¹⁷, καταθέτει στις επιστολές του την προβληματική του για την οικιακή οικονομία, την διαχείριση, οργάνωση και επίβλεψη του «Οίκου», ενός οίκου των ελληνορωμαϊκών χρόνων, ο οποίος δεν αφίσταται ουσιωδώς από τον «οίκο», που περιγράφει ο Ξενοφών, ο Αριστοτέλης, ο περιπατητικός συγγραφέας των Οικονομικών, ο επικούρειος Φιλόδημος και ο νεοπυθαγόρειος Καλλικρατίδας. Ενωτισμένος ο Παύλος με την θεώρηση της διδασκαλίας περί ισότητας των ανθρώπων, κρατεί μία νέα άποψη περί δουλείας, όταν αναλύει την δεσποτική σχέση.

Christos P. Baloglou

Athen

DIE HAUSHALTSFÜHRUNG UND ORGANISATION DES OIKOS BEI APOSTEL PAULUS IM VERHÄLTNIS MIT DER ALTGRIECHISCHEN REFLEXION

Zusammenfassung

Die Kombination ökonomischer Themen (Besitz, Erwerb und Versorgung) mit Fragen des Gemeinschaftslebens (Sklaven und Freie, Mann und Frau, Ehe, Kinder, Freunde) ist typisch für die Bearbeitung des Themas Haushalt in der Oikonomia-Literatur. An verschiedenen Stellen behandelt Paulus Teile des Themenkatalogs der Oikonomia, so z.B. die Themen Ehe, Kinder und Sklaven in I Kor. 7, das Verhältnis von männlich und weiblich, Sklave-Sein und Frei-Sein in Gal. 3,28, im Philemon geht es in der Hauptsache um das Verhältnis eines Hausherrn zu seinem Sklaven. Paulus kombiniert an einigen Stellen mehrere Themen des Themenkatalogs der Oikonomia und verwendet die Begriffe οικονομία und οικονόμος (IKor. 4,1–2; I Kor. 9,17), was darauf hindeutet, dass Paulus hier tatsächlich vor dem Hintergrund antiken Wissens von der Führung eines Haushalts argumentiert.

της τιμής» ε' 3»ε'πε δε Πέτρος. Ανανία, διατί επλήρωσεν ο σατανάς την καρδίαν σου, ψεύσασθαί σε το Πνεύμα το Άγιον και νοσφίσασθαι από της τιμης του χωρίου;».

¹¹⁷ ΑΠ. ΝΙΚΟΛΑΙΔΟΥ, «Ο Παύλος ως μυσταγωγός», Τιμητικός Τόμος επί τω Ιωβηλαίω του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Φιλίππων-Νεαπόλεως-Θάσου Χρυσοστόμου. Καβάλα 1960, σσ.133–142.

Es ist hervorzuheben, dass der variable Themenkomplex antiken ökonomischen Denkens der Hintergrund für die Argumentationslinie des Paulus darstellt.

Es ist hervorzuheben, dass in I Kor. 9,1–23 eine Reihe von Themen aufwirft, die typisch für Oikonomia-Texte sind: Freiheit (9,1), Ernährung (9,4), Frau(9,5), Arbeit (9,6), Krieg (9,7)- ähnlich wie bei Xenophon, *Oeconomicus* V 2–12; Aristoteles, *Politica* I 8 1256b26–29, kritisch wird der Krieg als legitime Erwerbsquelle in den späteren Oikonomia-Texten diskutiert ([Aristoteles], *Oeconomica* I 2, 1343b2–6; Columella, *De agricultura* 1, praefatio 7–9; Philodem, *Oeconomicus* col. XXII,17–18)-, Landwirtschaft (9,7–10)-, der Ochse (9,9)-, wie Hesiod, *Op.* 404 und die Rezeption der Stelle des Hesiods bei [Aristoteles], *Oeconomica* I 1343 a20; Aristoteles, *Politica* I 2, 1252b10–12; Philodem, *Oeconomicus* col. VIII 26–39–, das Drechseln und Pflügen (9,10), Säen und Ernten (9,11). Im weiteren Verlauf geht es um das Teilhaben an und Grbrauchen von Wohlstand (9,12), um Lohn (9,17.18), die Haushaltsführung (9,17) und um Sklave-Sein und Frei-Sein (9,19).

Wenn die Argumentation in I Kor. 9,1–23 etwas mit der *οικονομική ἐπιστήμη*, dem Wissen über Haushaltsführung, zu tun hat, zeichnet sie sich dadurch aus, dass sie ähnliche Schwerpunkte setzt wie Philodem, Cicero in der Xenophon-Rezeption (Cicero, *De officiis* II 87) oder Arius Didymus, wenn er stoische Lehre von der Haushaltsführung darstellt.

Die Antwort des Paulus auf die Frage nach seiner persönlichen Freiheit stellt einem Wissen von Haushaltsführung “nach gewohntem Gebrauch” (Philodem, *Oeconomicus*, Col. I 4–5) ein anderes Konzept von *oikonomia* gegenüber, das sein Leben bestimmt. Es selbst ist “mit Haushaltsführung beauftragt” (I Kor. 9,17), also selbst *oikonomos* (I Kor. 4,1). Beispielhaft für die Wahrnehmung eines *oikonomos* durch Paulus ist Gal. 4,1–2: “Solange der Erbe unmündig ist, unterscheidet ihn nichts von einem Sklaven, auch wenn er Herr über alle ist, sondern er ist Aufsehern und Haushaltern unterstellt bis zu dem Zeitpunkt, den der Vater festgesetzt hat”.

Ein Haushalter (*oikonomos*) hat Sklaven (*douloi*) unter sich, ist aber dennoch selbst dem Herrn untergeordnet. Auch wenn er formal selbst Sklave, können ihm doch temporär formal freie Unmündige unterstellt sein. Dennoch handelt er im Auftrag und nicht aus eigener Entscheidung. Paulus verwendet hier eine Terminologie, die im Spektrum der philosophischen Lehren von Haushaltsführung am ehesten mit der kynischen Position vergleichbar scheint. Nach Epiktet verwenden die Kyniker ebenfalls die Metapher der *oikonomia* Gottes, um die Aufgabe des Kynikers in der Welt zu beschreiben (Epiktet III 22₃; III 22₈₂). Er ist frei und Sklave Gottes zugleich (Epiktet III 24₉₈). Mit dieser Aufgabe untrennbar verbunden ist aber für die Kyniker das Losgelöstsein von Haushaltspflichten: Die Oikonomia-Terminologie hängt in der Argumentation Epiktets zusammen mit der Zurückweisung der Zugehörigkeit zu einem menschlichen, materiellen Haushalt (Epiktet III 22_{10–14}). Der Kynismus bezieht im Oikonomia-Diskurs eine bestimmte, von Philodem diskutierte Position, nämlich die Zurückweisung von Besitz und einer kalkulierbaren Versorgung in einem Haushalt (Philodem, *Oec. Col.* XIII 30–43). So verbindet Epiktet mit der Notwendigkeit, dass ein Kyniker von Gott bestimmt wird, sofort das Thema der Versorgung und den Verzicht auf den Schutz eines Haushalts an (Epiktet III 22_{10–14}). Seine Aufgabe des *ἐπισκοπεῖν* kann ein Kyniker nur erfüllen, wenn er unverheiratet ist, keine Kinder hat (Epiktet III 22_{67–82}) und bereit ist, auf die Sicherheit im Haushalt eines anderen zu verzichten (Epiktet III 22₆₆).

In auffälliger Weise häufen sich in der paulinischen Argumentation in I Kor. 3–4 Themen aus dem Themenkanon der Oikonomia – Texte. In I Kor. 4,8–13 geht es um Besitz, Herrschaft, Reichtum, Status, Versorgung und Arbeit. In I Kor. 3,5–17 stehen Metaphern aus Landwirtschaft und Bau im Zentrum der Argumentation. Paulus bezeichnet sich und Apollos in I Kor. 4,1 als οἰκονόμοι, in 4,2 geht es um die Rolle des οἰκονόμος im Haushalt.

Die paulinische Argumentation zeigt viele Berührungspunkte mit der Argumentation der Kyniker, wie sie vor allem Epiktet überliefert. Mit der kynischen Position zur Haushaltsführung setzt sich innerhalb der Oikonomia-Literatur nur Philodem auseinander. Die Kyniker lehnen in der Regel sowohl das Leben in der Hausgemeinschaft als auch die Inanspruchnahme von Versorgung durch einen Haushalt ab. Ihre Position steht in Opposition zu allen antiken Entwürfen der Haushaltsführung. Nach Epiktet verbinden die wahren Kyniker jedoch mit ihrer Ablehnung der Zuordnung zu einem Haushalt eine besondere Aufgabe gegenüber allen Menschen. Ein ähnliches Selbstverständnis drückt Paulus in I Kor. 9,19–23 aus.

Die Pastoralbriefe, insbesondere in 1 Tim., haben gegenüber Paulus eine der οἶκος-Struktur insgesamt viel positivere Grundhaltung, ökonomisches Wissen wird hier für die Organisation der Gemeinden eingebunden (1 Tim. 3,1–5).

Paulus beschreibt die drei Verhältnisse innerhalb des Oikos: väterliches, eheliches, despotisches. Oikonomos als Titel im Grenzbereich von Haushalt und Öffentlichkeit hängt zusammen mit der hellenistischen Verselbständigung der oikonomia-Begrifflichkeit im Bereich des Wirtschaftens.

Срђан Шаркић

Правни факултет
Универзитет у Новом Саду

„CUNCTOS POPULOS...” (С. ТН. XVI, 1, 2 И ЊЕГОВО ТУМАЧЕЊЕ)

АПСТРАКТ: Проглашавање хришћанства за државну веру у Римском царству везује се за цара Теодосија I и закон кога је он прогласио 380. године, а који се у Теодосијевом кодексу налази под ознаком XVI, 1, 2. Међутим, закон изричито каже да сви народи којима цар управља треба да „примењују ону врсту верског учења коју је до данашњих дана Римљанима пренео апостол Петар и коју несумњиво следе папа Дамас и Петар, епископ Александрије, човек апостолске светости...” Сматрамо да се овај закон пре свега односи на забрану јеретичких учења, тачније аријанства, а да му је касније дато тумачење према коме цар дозвољава искључиво исповедање хришћанске вере.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Cunctos populos*, Теодосије, Теодосијев кодекс, хришћанство, јереси, аријанство, пагани.

У готово свим уџбеницима римске историје усталило се схватање да је хришћанство проглашено за државну веру у Римском царству једним законом, проглашеним 380. године, за владе цара Теодосија I. Према нашем схватању, овај закон се пре свега односио на забрану јеретичких учења, пре свега аријанства, али му је касније дато шире тумачење, према коме цар дозвољава искључиво исповедање хришћанске вере. Да бисмо поткрепили овакво наше схватање, навешћемо најпре сам текст закона у целини, а потом размотрити и околности у којима је донет.

Закон је проглашен 27. фебруара 380. године у име царева Грацијана, Валентинијана II и Теодосија¹, али како је Теодосије владао

¹ Грацијан је син Валентинијана I (364–375), рођен 359. године у Сирмијуму. Након смрти свога оца (375) влада Западом, заједно са својим малолетним братом Вален-

Источним делом Царства, а закон је обзнањен у Солуну, сва заслуга за његово доношење приписана је Теодосију. У Теодосијевом кодексу закон се налази на почетку последње, шеснаесте књиге, која носи наслов *De fide catholica*², под ознаком XVI, 1, 2. Уз незнатне измене, закон је преузет и у Јустинијановом кодексу и налази се на самом почетку прве књиге (*De summa trinitate et de fide catholica et ut nemo de ea publice contendere audeat*) под ознаком I, 1, 2.³ Текст закона гласи:

IMPPP. GRATIANVS, VALENTINIANVS ET THEODOSIVS AAA. EDICTVM AD POPVLVM VRBIS CONSTANTINOPOLITANAE: *Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quaque pontificem Damasus sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis, hoc est, ut secundum apostolicam disciplinam euangelicamque doctrinam patris et filii et spiritus sancti unam deitatem sub parili⁴ maiestate et sub pia trinitate credamus. Hanc legem sequentes Christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere nec conciliabula eorum ecclesiarum nomen accipere⁵, divina primum vindicta, post etiam motus nostri, quem ex caelesti arbitrio sumpserimus, ultione plectendos.* DAT. III KAL. MAR. THES-SALONICAE GRATIANO A. V ET THEODOSIO A. I CONSS.

тинијаном II (рођен 371), док је Источним делом Царства владао Грацијанов стриц (брат Валентинијана I), Валенс. Валенс је погинуо 378. године у борби са Готима у чувеној бици код Хадријанопоља (данашњи Једрене), те је Грацијан за августа на Истоку поставио 379. године искусног војсковођу Теодосија (рођен 347), пореклом из Шпаније.

² Иако XVI књига Теодосијевог кодекса носи наслов *De fide catholica* (О католичкој вери), ваља нагласити да изрази *православна* и *католичка* не означавају никако у IV, V и VI веку Источну и Западну цркву, односно припадност једној или другој. *Православна* је превод грчке речи *ὀρθόδοξος*, која је сложена из две речи: *ὀρθός* = правилно, тачно, и глагола *δόκω* = мислим, сматрам, верујем, те отуда реч *ὀρθόδοξία* значи права мисао, правоверје или православље. Насупрот *ορθόδοксији* (православљу) стоји *хетеродоксија* = другачије мишљење (*инословије*, *иномислије*, *иновереје*), што долази од грчког *ἐτέρως* = другачије и *δόκω* = мислим. Израз *католичка* долази од грчке речи *καθολική*, што значи *васељенска*, *свеобухватна*, *целовићна*. Ова два израза нису никако у супротности. Први се употребљава да означи карактер хришћанске догме, а други карактер хришћанске цркве. Много касније (после расцепа од 1054. године) уобичајило се да израз *православна* означава Источну, а *католичка* Западну (Римо-католичку) цркву. Видети детаљније Ј. Поповић, *Догматика православне цркве*, књига I, Београд 1980, стр. 15 sq и књига III, Београд 1978, стр. 213 sq.

³ У Теодосијевог кодексу закони који се односе на хришћанску веру и цркву налазе се у последњој, шеснаестој књизи, док у Јустинијановом кодексу они заузимају првих тринаест титулуса прве књиге. Несумњиво да је разлог томе увећани значај и моћ хришћанске цркве у Јустинијаново време. Занимљиво је да се и првих 38 чланова Душановог законика односе на цркву, што би се могло тумачити византијским утицајем.

⁴ Cod. Iust. pari.

⁵ У Јустинијановом кодексу изостављене су речи *nec conciliabula eorum ecclesiarum nomen accipere*.

А ево и нашег превода:

ИМПЕРАТОРИ ГРАЦИЈАН, ВАЛЕНТИНИЈАН И ТЕОДОСИЈЕ, АВГУСТИ, ЕДИКТ НАРОДУ ГРАДА КОНСТАНТИНОПОЉА: Сви народи којима влада умереност⁶ наше благодости нека примењују ону врсту верског учења коју је до данашњих дана Римљанима пренео божански апостол Петар и коју несумњиво следе ња⁷ Дамас и Петар, епископ Александрије, човек апостолске светлости, а то значи, да верујемо, следећи апостолско учење и доктрину јеванђеља, у једно божанство Оца, Сина и Светог⁸ Духа, у једнаком величанству и у Светом Тројству. Оне који следе овај закон овлашћујемо да присвоје назив католичких хришћана,⁶ преостале сматрамо безумним и махнитим, и прописујемо да ће они бити жиџосани срамотним именом јеретика, а њихова зборна места не могу се називати црквама; најпре ће њихови од божанских казни, а затим ће нашим насијањем, сагласно вољи неба, бити кажњени. ПРОГЛАШЕНО ТРЕЋИХ КАЛЕНДА МАРТА У СОЛУНУ, ГРАЦИЈАН АВГУСТ ПЕТИ ПУТ КОНЗУЛ И ТЕОДОСИЈЕ АВГУСТ ПРВИ ПУТ КОНЗУЛ.

Као што се види, закон је формулисан тако да се може врло широко тумачити. Речи „примењивати ону врсту верског учења коју је до данашњих дана Римљанима пренео божански апостол Петар и коју несумњиво следе папа Дамас⁷ и Петар, епископ Александрије...” могу да значе и да је цар желео да забрани све друге врсте вероисповести, укључујући и пагане. Међутим, други део закона каже да ће се само они који следе закон сматрати правоверним хришћанима, док ће се остали називати јеретичима, а њихова места окупљања⁸ не могу се називати црквама. Наравно, врло је тешко одредити намере законодавца, поготову што је од проглашења поменутог закона прошло више од шеснаест векова, али наше је мишљење да је текст овог закона био уперен пре свега против аријанаца. Овакво схватање поткрепићемо следећим аргументима.

1) Одмах након легализације хришћанства *Миланским едиктом* од 313. године, у Цркви настају жестоке теолошке расправе изазване учењем александријског презвитера Арија. Под недовољно расветљеним околностима, Арије је око 320. године почео да проповеда ново учење о односу Речи (Логоса) према Оцу. Арије је одбијао да прихвати једнакост Оца и Сина и није признавао Христа

⁶ Односно правоверних хришћана.

⁷ Папа од 366. до 384. године. Поверио је Хијерониму редакцију превода *Библије* на латински, касније названу *Vulgata*.

⁸ У закону је употребљен термин *conciliabulum*, што значи *место за скупљање, збориште, ширжиште*, понекад и суд, док се у Плаутовим комедијама јавља у значењу *блудиште, бордел*. Видети Ј. Ђорђевић, *Латинско-српски речник*, Београд 1886 (репринт 1997), стр. 308, и М. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1900, стр. 218.

за Бога.⁹ Први васељенски сабор хришћанске цркве, одржан 325. године у Никеји, осудио је Аријеву науку и усвојио схватање да је Син „јединосуштан“ (ὁμοούσιος) Оцу. Сабору је присуствовао цар Константин и знатно допринео саборским одлукама, ма колико их је он уопште разумевао.

Међутим, Константин, који је изгледа на Никејском сабору потценио снагу Аријеве странке, врло брзо мења своју црквену политику и постаје наклоњен аријанцима.¹⁰ Колебања царева између две завађене странке наставила су се и после Константинове смрти: Констанције II је аријанац, док је његов брат Констанс присталица никејског учења. Валентинијан је присталица никејског симбола вере, док је његов брат Валенс аријанац. Сукоби у царству су додатно закомпликовани и покрштавањем Гота у аријанство.¹¹ Под изговором да штите своје истомишљенике Готи правдају своје пљачкашке походе, који кулминирају 378. године битком код Хадријанопоља у којој је римска војска до ногу потучена а и сам цар Валенс (ватрени аријанац) гине на бојном пољу. Правоверни хришћани виде у томе гнев и казну божију због Валенсовог аријанства, док се Готи упоређују са библијским Гогом.¹²

⁹ Основне идеје тог учења су следеће: постоје у Светом Тројству три појавна облика, *υἱοσῳσας* (ὅστε τρεῖς εἰς τὴν ὑποστασεις), потпуно хетерогене и различите. Реч није вечита, само је Отац ἀγεννητός (вечан, нерођен) и ἀναρχος (беспочетан, прави Бог), мада Реч претходи стварању и створио ју је Отац, пре времена, да би му служила као инструмент стварања. Она је, дакле, креација, али није слична као и друга стварања. Она је савршена и променљива, она је такође Мудрост, створена према слици вечите мудрости, која није ништа друго него Отац. Отац ју је створио када је и како је он то хтео, и то је дело његове милости. Насупрот Оцу, Син је по природи рођен (γεννητός) и постао је у времену, дакле није вечан (ἀναρχος). Тако су изрази ἀγεννητός (нерођен) и γεννητός (рођен) супротстављени један другом, као створен и нестворен. „Син није уопште једнак ни јединосуштан (ὁμοούσιος) Оцу. У својој природи и у својим својствима он је потпуно различит од Оца. Отац је невидљив за Сина; Син не посматра нити познаје потпуно Оца. Оно што он види и спознаје у размерама својих снага је као што га и ми можемо спознати у размерама наших снага. Син не познаје потпуно своју природу.“ Дакле, ни Син, а још мање Свети Дух немају никаквих заједничких својстава са Оцем, јединим правим Богом. Син може бити Бог само милошћу или нетачношћу. Када се догодила инкарнација (када се Логос оваплотио), Реч је узела тело без душе (ἄψυχον σῶμα или ψυχὴ ἄλογος). Ваља напоменути да Аријеви списи нису сачувани, већ се његово учење реконструираше на основу говора знаменитог црквеног Оца Атаназија из Александрије, у којима он побија аријанску догму, што никад не може бити савршеним поуздано. Cf. Athanasios, *Oratio I contra Arianos 6*, *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, ed. J. P. Migne, Paris 1857–1866, vol. 26, col. 24 (у даљем тексту P. G.).

¹⁰ На то су утицали и Константинова полусестра Констанција, већ придобијена за аријанство а у коју је цар имао неограничено поверење, као и чувени црквени историчар Еусебије из Цезареје, Константинов саветник у црквеним питањима.

¹¹ Улфилу, првог готског епископа и преводиоца Светог писма на готски језик, рукоположио је Еусебије из Никомедије, вођа аријанске странке у Царству.

¹² То се најбоље може видети у списима чувеног миланског епископа Амброзија, посебно у његовом говору *O веру* (*De fide*). Cf. *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1880, vol. 16, col 587.

Кратак приказ добро познатих историјских чињеница¹³ показује да је Теодосију највећу опасност представљало аријанство, а не остале јереси и паганство. Аријанци су и Готи, који су Римљане тешко поразили код Хадријанопоља, и са којима цар преговара да би 382. године склопио уговор о савезништву (*foedus*). Као убеђени присталица никејског учења, он одмах по доласку на престо издаје 3. августа 379. године закон којим је „божјим и царским законом“ забрањено све јереси (*Omnes vetitae legibus et divinis et imperialibus haereses perpetuo conquiescant*).¹⁴ Према сведочењу црквених историчара Сократа и Созомена, дошавши већ следеће године у Цариград, Теодосије је приморао аријанце да предају православнима све цркве и њихова добра.¹⁵ Следећи корак било је издавање закона који је предмет наше расправе, а већ наредне године Теодосије одлучује да сазове црквени сабор, који је требало да реши сва спорна црквена питања. Сабор, који је отпочео са радом у мају 381. године, потврдио је одлуке Никејског сабора, а у црквеној историји забележен је као Други васељенски. Када је у јулу сабор окончао заседања, упућено је кратко писмо цару Теодосију у коме се тражила потврда одлука.¹⁶ Једним законом од 30. јула 381. године Теодосије је потврдио законске акте.¹⁷

¹³ О раној историји хришћанске цркве постоји огромна литература и, сасвим разумљиво, немогуће ју је сву навести. Стога упућујем само на најважније радове: L. N. de Tillemont, *Mémoire pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, tome I-XVI, Bruxelles 1693–1712; L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise*, tome 1–3, Paris 1911; J. Поповић, *Ојшћѣа црквена исѣорупја*, књига 1–2, Сремски Карловци 1912 (ре-принт Нови Сад 1992); F. Mourret, *Histoire de l'Eglise*, Paris 1919; B. J. Kidd, *A History of the Church to A.D. 461*, Oxford 1922; E. Preuschen – G. Krueger, *Handbuch der Kirchen Geschichte*, Tübingen 1923; K. Mueller, *Kirchengeschichte*, Tübingen 1927–1929; A. M. Jacquin, *Histoire de l'Eglise*, Paris 1928; E. Amann, *L'Eglise des premiers siècles*, *Bibliothèque catholique des sciences religieuses*, tome XVI, Paris 1928; A. Dufourcq, *Histoire ancienne de l'Eglise*, Paris 1930; J. P. Kirsch, *Kirchengeschichte*, Freiburg am Brisgau 1930; A. Boulenger, *Histoire générale de l'Eglise*, tome I–III, Lyon–Paris 1932; Ch. Poulet, *Histoire du Christianisme*, Paris 1934; E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, tome I, *Römische Kirche und Imperium romanum*, Tübingen 1930; Daniel-Rops, *Histoire de l'Eglise*, tome I–XII, Paris 1943; A. Fliche – V. Martin, *Histoire de l'Eglise*, Paris 1946–1948; H. Jedin, *Velika povijest Crkve*, I–IV, Zagreb 1971. О црквеним саборима најпотпунија су дела Hefele – Leclercq, *Histoire des Conciles*, tome I–XI, Paris 1907–1952; I. Ortiz de Urbina, *Histoire des Conciles Oecumeniques*, tome 1–12, Paris 1963. Многобројне, детаљне и документоване одреднице могу се наћи и у делима енциклопедијског карактера, као што су: *A Dictionary of Christian Biography*, ed. W. Smith and H. Wace, 4 volumes, London 1877–1887; *Realencyklopaedie für protestantische Theologie und Kirche*, ed. A. Hanck, vol. 1–24; Leipzig 1896–1913; *Dictionnaire de Theologie Catholique*, tome 1–15, са још три тома допуна, Paris 1909–1972; *Dictionnaire d'Histoire et de Geographie Ecclésiastique*, tome I–XIX, Paris 1912–1981; *Dictionnaire de Spiritualité*, tome I–XI, Paris 1937–1982.

¹⁴ C. Th. XVI, 5, 5. Закон је проглашен у име цара Грацијана, Валентинијана и Теодосија. Cf. Cod. Iust. I, 5, 2.

¹⁵ Socrates, *Historia ecclesiastica* V, 7, P. G. vol. 67, col. 575; Sozomenos, *Historia ecclesiastica* VII, 5, P. G. vol. 67, col. 1426.

¹⁶ *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, ed. G. D. Mansi i ostali, Firenze–Venezia 1759–1798, reprint Graz 1960–1961, vol 2, col. 557.

¹⁷ C. Th. XVI, 1, 3.

2) У раној хришћанској цркви јавио се велики број најразличитијих учења везаних за тумачења светих списа, која су одударала од званичних догми и која је Црква осудила на својим саборима и назвала их јересима.¹⁸ Њихов број тешко је утврдити,¹⁹ али се ниједна од јереси није у тој мери раширила, као што је то био случај са аријанством, нити је угрожавала интересе државе.²⁰

3) У IV веку број пагана није био велик, „али је паганство ипак још увек имало великог утицаја у науци и култури“.²¹ И сам цар Теодосије био је близак са појединим интелектуалцима-паганима. На пример, Либаније, велики говорник и софиста из IV века, уживао је велики углед на двору Теодосија I, тако да му је цар доделио чак и титулу преторијанског префекта.²² Философ и говорник Темистије, један од најистакнутијих интелектуалаца-пагана из IV века обављао је поверљиве мисије за цара Констанција II. Уживао је велики углед и за владе Јовијана, Валенса и Грацијана, а врхунац своје политичке каријере достиже у време Теодосија I, када је постао градски префект Цариграда (епарх) и васпитач царевог старијег сина Аркадија.²³

¹⁸ Јерес подразумева сваку доктрину која се супротставља правој вери, било одбијањем сазнања, било незнањем, било истицањем супротне доктрине и самим тим садржи у себи неверство. Етимологија долази од грчке речи αἵρεσις, што означава акцију узимања нечег. Код Херодота (IV, 1) и Тукидида (II, 28), на пример, означава заузимање града. Реч је метафором добила значење избора, преференције, нарочито у доктринарном погледу. То може бити избор философске, књижевне или политичке школе, као и верске секте, без идеје о ниподаштавању или нечем срамном. Међутим, у хришћанској терминологији јерес, наспрам праве вере има увек негативан призив. Детаљније о томе видети чланак *Heresie* (A. Michel), in *Dictionnaire de Theologie Catholique, commencé sous la direction de A. Vacant, continué sous celle de E. Mangenot et de E. Amann*, Paris 1909–1972, tome 6, col. 2208–2257.

¹⁹ Између 375. и 377. саставио је црквени писац Епифан са Саламине велико дело против 80 јереси, названо *Πανάρσιος* (Πανάρσιος, P. G. vol. 41, col. 173–1200, vol. 42, col. 12–832). Вероватно да је број јеретичких учења био још већи.

²⁰ То никако не значи да цареви низом закона нису регулисали поједина питања везана за јеретичке покрете. У Теодосијевом кодексу пети титулус шеснаесте књиге носи наслов *De haereticis* и састоји се од 66 закона издатих у интервалу од 1. септембра 326 (Констанције II) па до 3. августа 435 (Теодосије II и Валентинијан III). У Јустинијановом кодексу пети титулус прве књиге носи наслов *De haereticis et manichaeis et samaritis* и састоји се од 22 закона издата у интервалу од 326 (Констанције II) до 531 (Јустинијан I).

²¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1970, стр. 95.

²² О Либанијевом животу видети G. Sievers, *Das Leben des Libanius*, Berlin 1868; R. Foerster – K. Münscher, *Libanius, Paulys Real-encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung begonnen von Georg Wissowa, Fortgeführt von Wilhelm Kroll und Karl Mittelhaus*, XII, 2, Stuttgart 1925, col. 2485–2551. Најновије издање Либанијеве аутобиографије (Λιβανίου βίος) *Libanios, Autobiographie*, ed. J. Martin et P. Petit, Paris 1979, доноси поред текста и детаљан коментар Либанијевог живота.

²³ Занимљиво да се застој у политичком успону Темистија догодио за владе Јулијана Апостате (361–363), последњег римског цара-паганина. Најпотпунију анализу Темистијевих списа уз исцрпну биографију аутора дао је G. Dagron, *L'empire romain*

Наравно то не значи да цареви нису сузбијали паганске култове. У Теодосијевом кодексу десети титулус шеснаесте књиге садржи 25 закона под насловом *De paganis, sacrificiis et templis*,²⁴ али се из њихове садржине јасно види да је број пагана био занемарљиво мали.²⁵

Наш закључак је следећи: пагани и мале јеретичке групе не представљају 380. године никакву опасност за Царство. Проблем са којим се среће Теодосије након ступања на престо (379) су аријанци, Римљани и Готи. Законом из 380. године он жели да ликвидира опасну јерес и стога инсистира на правоверном хришћанству. Аријанство се у тексту експлицитно не спомиње, али историјске околности јасно сведоче да се на њега мислило. Али, законска формулација је јако широка, тако да јој касније није било тешко дати тумачење које је до данас остало опште прихваћено.

Srdan Šarkić

Faculty of Law

University of Novi Sad

“CUNCTOS POPULOS...” (C. TH. XVI, 1, 2
AND ITS INTERPRETATION)

Summary

Although toleration was given to Christianity in 313 CE by Constantine I, Christianity did not become the legal religion of the Roman Empire until the reign of Theodosius I (379–395). At that point not only was Christianity made the official religion of the Empire, but other religions were declared illegal. However, according to the author's opinion the aim of the law in Theodosian Code (XVI, 1, 2) was to banish only Arian heresy, because it represented danger for orthodox Emperor (*...all the various nation which are subject to our clemency and moderation, should continue to the profession of that religion which was delivered to the Romans by the divine Apostle Peter, as it has been preserved by faithful tradition and which is now professed by the Pontiff Damasus and by Peter, Bishop of Alexandria, a man of apostolic holiness*).

d'Orient au IV siècle et les traditions politiques d'Hélénisme: le témoignage de Themistios, Travaux et Memoire, 3, Paris 1968, pp. 1–241.

²⁴ У Јустинијановом кодексу, под истим насловом, налазимо 10 закона (Cod. Iust. I, XI, 1–10).

²⁵ Формула *paganos qui supersunt* (ѿаџани који су ѿреосѿали), којом почињу два закона из 423. године (C. Th. XVI, 10, 22–23) јасно сведоче да је пагана у Царству било врло мало.

ПРВА ИСТРАЖИВАЊА
RESEARCH DEBUTES

Dragan Tasić

Megatrend univerzitet
Beograd

MASKA U KULTU DIONISA*

APSTRAKT: Kao instrument obredno-mađijskog karaktera, maska se najčešće dovodi u vezu s Dionisom. Ona predstavlja simbol mnogostranosti i epifanijske prirode najzastupljenijeg božanstva u antičkoj umetnosti, i zauzima posebno mesto u njegovom kultu. Dionis je, kao *Maskengott*, bio slavljen širom grčkog sveta. Brojna svedočanstva o svetkovinama – na ostrvu Lezbosu, Naksosu, zatim u Korintu, a posebno na tlu Atike – govore da je maska upotrebljavana kao suštinsko obeležje njegovog mističnog identiteta.

Izvesno je da sama kultno-obredna praksa nosi predstavljачka, umetnička obeležja. Mađijski obred odvija se pred publikom, u prostoru koji je jasno definisan, na sceni dolazi do prožimanja sfera mita i istorijskog vremena. Osim toga, maska, kao produkt mimetičkog duha, i igra pretvaranja, predstavlja najopipljiviju vezu između antičke drame i dionisijskog rituala. Ovaj rad trebalo bi da doprinese rasvetljavanju kultne slike Dionisa – kao božanstva vegetacije i prirode uopšte, misterijskog boga i demona – iz aspekta ovog specifičnog oblika obredne i likovne kulture.

KLJUČNE REČI: maska, kult, Dionis.

I. Lenejski idol

Maska nam pruža glavni i bez sumnje najistaknutiji sveti predmet rasprostranjen u celom svetu, čiji prelaz na nivo igračke predstavlja valjda glavnu promenu u istoriji civilizacije.¹

Rože Kajoa

* Deo magistarske teze odbranjene 16. novembra 2004. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu pred komisijom A. Jovanović (mentor), B. Todić, S. Kovač i R. Lazić.

¹ R. Kajoa, *Igre i ljudi: maska i žanos*, prev. Radoje Čatić, Beograd 1965, 91.

Sam čin pretvaranja kojim se poništavaju zakoni vremena, prožimaju sfere života i smrti, svet bogova i demona sa svetom ljudi, uvodi nas u jednu novu ravan, u kojoj se uobičajene sekularne konvencije potčinjavaju logici igre. U mnogim kulturama maska predstavlja osnovni instrument kojim se postiže to magijsko pomeranje. Po Kembelu, ovaj fenomen nastaje usled jednog *hiperkreativnog* procesa koji se odvija unutar svesti, budući da se maska u kultu i obredu poštuje i doživljava kao verodostojna predstava mitskog bića.² Iako učesnici u ritualu znaju da je maska delo čoveka, identifikacija *obraza* s božanstvom je potpuna i praćena burom emocija. Na sceni je novi tvorac, pošto je prethodno čovek potisnut. Bog se, štaviše, može pojaviti istovremeno na različitim mestima, a da time moć njegovog prisustva ne bude umanjena. Spoznaja o epifanijskoj prirodi božanstva preduslov je da se dospe dalje, u stanje ekstaze, kako bi se ostvario krajnji cilj – sjedinjenje s natprirodnim bićem. Poistovećivanje može biti toliko snažno i stvarno da se posvećeni sme zvati istim imenom kao i sam bog.³

Na kamenom pečatu pronađenom u jednom grobu u blizini Festosa prikazana je maska – osobeno obeležje dionisijske religije u istorijskoj epohi. Lice boga, s predstavom kože kao žrtvene životinje, upućuje na arhajske svetkovine s drvenim maskama korišćenim u kultu Dionisa,⁴ što je posvedočeno u vaznom slikarstvu i skulpturi.⁵ Bilo da su ih nosili *glumci* ili da su postavljane na drvene stubove, obrasine su predstavljale suštinski izraz ovaploćenja božanstva. Mermerna glava bradatog muškarca u veličini većoj od prirodne – koja je otkrivena u Dionisovom svetilištu na području atičke deme Ikarije – smatra se predstavnikom grupe spomenika izvedenih u istom materijalu, u obliku maske čija je pozadina grubo odsečena ili neznatno udubljena.⁶ Tragovi na ovim delima arhajske atičke skulpture ukazuju da su maske bile postavljane na vertikalne nosače i učvršćivane drvenim klinovima. One su prvobitno bile izrađivane od tkanine ili kakvog drugog mekog materijala i prive-

² J. Campbell, *The Masks of God: Primitive Mythology*, New York 1976, 21.

³ Posvećeni kao *Bakhos*, u O. Kern, *Orphicorum Fragmenta*, Berlin 1922, 5; Eur. *Bacch.* 491. Bakhos, kasnije uobičajeno kultno ime boga po kome će se zvati i sledbenici, prvi put srećemo kod Sofokla (*Soph. OT* 211).

⁴ C. Kerenyi, *Dionysos, Archetypal Image of Indestructible Life*, New York 1976, 80.

⁵ *ibid.*

⁶ C. D. Buck, "Discoveries in the Attic Deme of Ikarion," *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, ser. 1, 4, (1888), pp. 421–426; C. D. Buck, "Discoveries in the Attic Deme of Ikarion," *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, ser. 1, 5, (1889), pp. 9–33, 154–181, 304–319, 461–477; W. Wrede, "Der Maskengott," *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, LIII, (1928), 66–95; D. M. Lewis, "The Deme Ikarion," *Annual of the British School at Athens* 51, (1956), p. 172; W. R. Biers, T. D. Boyd, "Ikarion in Attica: 1888–1981," *Hesperia*, Vol. 51, No. 1, (Jan.–Mar., 1982), pp. 1–18; I. B. Romano, "The Archaic Statue of Dionysos from Ikarion," *Hesperia*, Vol. 51, No. 4, (Oct.–Dec., 1982), pp. 398–409.

zivane za stub ili stablo drveta, o čemu svedoče predstave na crnofiguranim vazama. U malim, seoskim svetilištima, ovaj običaj zadržao se i kasnije, nakon što se ustalilo njihovo izvođenje u čvršćem materijalu. Delo iz Ikarije predstavlja primer jednog takvog *prevođenja* u mermer. Pretpostavlja se da je svetilište posedovalo ovakav tip kultne statue u obnovljenoj formi; naime, maska, koja se po svemu sudeći izrađivala od drveta smokve, kopirana je u mermeru oko 530. godine p.n.e., što upućuje na zaključak da je hram u to vreme sticao veći ugled. Mermerni lik boga sa jasno očuvanim karakterom maske postavljen je posle Tespido-ve pobede prilikom nadmetanja o Velikim Dionisijama u Atini između 536. i 532. godine p.n.e. Vrede je masku iz Ikarije takođe datovao u četvrtu deceniju VI veka p.n.e. povezujući je, na osnovu stilskih odlika, sa slikarstvom Egzekije i Amasisa.⁷ Arhajska maska božanstva dovodi se u vezu s jednim praznikom koji se slavio u Atini dvanaestog dana meseca gameliona.⁸ Reč je o Lenejama – zimskom festivalu čiji naziv verovatno potiče od reči λήνη, što je drugo ime za bahantkinju, odnosno menadu.⁹ O toj svetkovini maska Dionisa postavljala se na stub zaodenut tkaninom ili hitonom i ukrašen vencem od bršljana.¹⁰ Svoje tumačenje Vrede iznosi na osnovu brojnih svedočanstava u vaznom slikarstvu. Naime, predstave na jednoj posebnoj grupi vaza inspirisane su kultom Dionisa i ovim praznikom, zbog čega ih je Frikenhaus još 1912. godine opisao i publikovao pod nazivom *Lenäenvasen*.¹¹

Maska može biti svedena predstava boga,¹² *simulacrum* besmrtnika koji putem preobražavanja ili *podrugojačenja* dokazuje svoje poreklo. Najavljujući u prologu *Bakhi* da će se pojaviti u ljudskom obličju, Dionis dolazi u Tebu prerušen u čoveka, kako bi na kraju sasvim otkrio svoje božansko lice. Rukotvoreni obraz na stablu odevenom u ruho smrtnika, postaje stožer kultne ceremonije kao prepoznatljiva slika boga koji će sledbenike povesti na put spasenja. U ovim predstavama, međutim, stub ponekad ima kapitel, čak i kada se idol nalazi u slobodnom prostoru. Time je, po Kerenjiju, naglašen karakter stuba, a izbegnuta sličnost sa hermom, pa se zaključuje da takav idol predstavlja sažetu predstavu

⁷ W. Wrede, 70.

⁸ Mišljenje Vrede da je reč o arhajskoj maski božanstva prihvatila je većina naučnika, međutim, I. B. Romano (v.s., n. 6) smatra da je to lice sa širokom bradom i vencem pronađeno u svetilištu na tlu Ikarije, deo kolosalne kultne statue Dionisa. Ona pretpostavlja da je mermerna skulptura boga u sedećem položaju bila postavljena u Dionisovom hramu.

⁹ A. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, Oxford 1968, 29; Kerenji misli drugačije, ukazujući na reč ληνός – što znači presa za vino. v. C. Kerenyi, 298.

¹⁰ v. W. Burkert, *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, Berkeley 1983, 235–238.

¹¹ A. Frickenhaus, *Lenäenvasen*, (72. Programm zum Winckelmannsfeste der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin), Berlin 1912.

¹² W. Wrede, 89.

malog hrama – naikosa predviđenog za ovu statu, a ne svedenu sliku nje same.¹³ Budući da se na lenejskom idolu bršljan javlja zajedno s maskom, zanimljivo bi bilo ukazati na Otovo tumačenje dualizma svojstvenog ovoj biljci. – Bršljan prvo pušta izdanke koji traže senku, a kasnije se pojavljuje druga vrsta izdanaka koji rastu uspravno, prema svetlosti. Listovi se tada drugačije razvijaju, a biljka donosi cvetove i plodove. Za bršljan se tako može reći da se dva puta rađa,¹⁴ kao i sam Dionis.¹⁵ Bršljan cveta u jesen, u vreme berbe grožđa, a plodovi se javljaju na proleće. Ta faza u razvoju biljke odvija se upravo u vreme Dionisove epifanije tokom zimskih meseci. Za vreme ekstatičkih svetkovina bršljan se postavlja na idol kao zimski ukras prilikom izvođenja obreda o prazniku Leneje. Poput maske, biljka jasno ukazuje na dvostruku prirodu božanstva kome je posvećena.

Pričalo se kako je bršljan prvi put nikao u Aharni, zbog čega su stanovnici ove najveće atičke deme boga zvali i Kisom,¹⁶ a idol Dionisa kao *Maskengott*-a, bio je kulturna statua hrama Lenaiona u Atini. U tom svetilištu, koje se verovatno nalazilo na Agori, proslavljao se praznik Leneje. Na to ukazuje i atinski naziv svečanosti: Διονύσια τὰ ἐπὶ Ἀηναίῳ. Pored idola s maskom i odećom na stubu, u hramu u Ikariji bila je i kulturna statua Dionisa na prestolu, s kantarosom u desnoj ruci. Za razliku od te predstave, idol je najverovatnije označavao jedan aspekt Dionisove božanske ličnosti, koji bi mogao da čini osnovu njegove misterijske prirode, u vezi sa cikličnim nestajanjem i pojavljivanjem. U tom smislu, može se pretpostaviti da je ovde reč o sužavanju značenja simbola, o svođenju na sliku boga koji povremeno boravi u donjem svetu. Svest o podeljenosti, dvostrukosti, kojom se odlikuje kulturna slika Dionisa, naročito je prisutna u atinskom religioznom poimanju ovog božanstva. O tome na poseban način svedoči i delo slikara Altamure. Na crvenofiguralnoj vazi iz Ferare (Museo di Spina), koja se datuje u sedmu deceniju V veka p.n.e., prikazan je dijalog između Dionisa na prestolu i mladog Dionisa koji drži kantaros i vinovu lozu. To je jedina poznata likovna predstava na kojoj je Dionis prikazan na ovaj način – dakle u prisustvu figure koja je njegov mistični alter ego, odnosno dete Jakho.¹⁷

¹³ C. Kerényi, 281.

¹⁴ W. F. Otto, *Dionysos Myth and Cult*, Bloomington 1965, pp. 153–155.

¹⁵ Diodor beleži da su Dionisa u starini zvali *Dimetor* zbog toga što je dva puta rođen, odnosno zato što je imao dve majke; u tom kontekstu navodi paralelu o vinovoj lozi koja se prvi put rađa kada se zasađi i počne da raste, dok se pojava zrelih plodova smatrala drugim rođenjem, pa se i za Dionisa govorilo da je prvi put rođen iz zemlje, a drugi put iz vinove loze; v. Diod. Sic. 3. 62. 5; 4. 4. 5.

¹⁶ Paus. 1. 31.

¹⁷ C. Kerényi, 290.

II. Lice demoni ili božanstva vegetacije

Na mermernim maskama Dionisa Vrede zapaža preobražaj božanskog ideala: *lice maske iz Ikarije zrači svim moćima jednog boga prirode*,¹⁸ to se primećuje i na lenejskim vazama. Fenomen stilizovanja Dionisovog lika u Atici objašnjava se snažnim prisustvom beotskih uticaja, što se pogotovo odnosi na idol Περικτιόνιος-a u obliku stuba obavijenog bršljanom.¹⁹ U devetoj knjizi svoje *Periegesis* Pausanija svedoči o jednom veoma zanimljivom predanju, koje je ostalo sačuvano u Beotiji. Naime, kada je u Semelinu bračnu sobu u Tebi udario grom, s neba je palo i drvo – ξύλον, koje je Polidor ukrasio bronzom i nazvao Dionis Kadmo.²⁰ Dionis je, kao *Perikionije*, u Tebi bio inkorporiran u jedan kult vegetacije koji ne treba mešati sa ἐνδεδροϋς-om posvedočenim u Beotiji. Shodno tome, kod antičkog stuba s maskom boga i odećom, treba takođe imati u vidu srodnost – kako pokazuju slike na vazama – sa starim kultom vegetacije u kojem je pravo drvo uživalo poštovanje, najpre kao nosilac plodonosnih sila, a potom i kao boravište samog božanstva.²¹

U ovom kontekstu zanimljiva je rasprava *O i i Ozirisu*, pogotovo kada je reč o nastojanju Plutarha da obrazloži poistovećivanje Ozirisa s Dionisom.²² – Oziris je Egipćane uputio u tajne zemljoradnje, dao im zakone i naučio ih da poštuju bogove. Kao i Dionis, donosio je plodove civilizacije u sve krajeve sveta, osvajajući ih, ne silom oružja već svojom blagošću i plemenitošću. Kada se govori o ovoj identifikaciji, međutim, posebno treba izdvojiti aspekt Ozirisa kao otelotvorenja duha vegetacije, božanstva prirode, a s tim u vezi i kao gospodara smrti. Prema legendi, koju nam prenosi Plutarh, plemenitog vladara Ozirisa ubio je njegov brat Tifon, tj. Set. Zavideći svom starijem bratu, Tifon je potajno nastojao da se dokopa prestola. Uz pomoć saučesnika skovao je plan da Ozirisa namame u zamku i zatvore u kovčeg, prethodno načinjen tačno po njegovim merama. Pošto je poklopac učvršćen ekserima i zaliven rastopljenim olovom, kovčeg je bačen u Nil. Nošen maticom, dospao je preko rečne delte u more. Kasnije, prepušten vetru i talasima, kovčeg s mrtvim Ozirisom doplovio je do Biblosa, drevne feničke luke na sirijskoj obali. Tu se zaustavio u korenu tamariskovog drveta, koje je tako brzo raslo da je obuhvatilo kovčeg, zatvorivši ga na kraju sasvim u svoje stablo. Posle izvesnog vremena, zadivljen lepotom i stasitošću drveta, kralj Malkandar naložio je da se ono poseče. Od stabla je potom napravljen stub koji je nosio krov kraljevske palate. Kada je

¹⁸ W. Wrede, 77.

¹⁹ W. Wrede, 85.

²⁰ Paus. 9. 12. 4.

²¹ W. Wrede, 86.

²² Plut. *Mor. De Is. et Os.* 356B, 362B; 364D.

ovo saznala, a je došla u Fenikiju i zatražila stub od kraljice Astarte, a potom brižljivo rasekla drvo tamariska kako bi oslobodila kovčeg. Zatim je, što je posebno značajno, uvila drvo u laneno platno, pomazala ga mirisnim uljem, i poverila kraljevima na čuvanje. Plutarh dalje beleži da je narod Biblosa poštovao ovo drvo, koje se u inom svetilištu sačuvalo do njegovog doba. Vidimo da se ovaj tip idola pojavljuje i u kultu Ozirisa, a ideja o antropomorfnom biću *nastanjenom* u drvetu, savršeno je likovno opredmećena u ritualu koji je opisao Julije Firmik Materno. Po njegovom svedočenju, obred je nalagao da se Ozirisova statua – pošto je izvedena od drveta izdubljenog stabla bora – položi u šupljinu istog debla.²³ Ovako eksplicitan ritual, u kome posećeno drvo i bukvalno sadrži telo umrlog kralja, mogao bi se smatrati odrazom motiva iz mita.

Povest o Ozirisu – koja se sačuvala zahvaljujući Plutarhu – jasno govori da je on, poput Dionisa i ostalih božanstava vegetacije, sve više dovođen u vezu s donjim svetom, pa je kasnije, kao gospodar mrtvih zapravo, bio slavljen širom Egipta. Podudarnost ovog mita s predstavama Dionisa u obliku stuba ukazuje na značenje ovakvog tipa kultne statue. Drvo Perikionija ovenčano izdancima bršljana ali bez maske, u kome su utelovljene blagotvorne moći prirode i atički stub koji je, za razliku od beotskog, bio samo *nosač* za suštinski važne masku i odeću, stopili su se u jedinstvenu sliku lenejskog idola s bršljanom i maskom koji se više nisu razdvajali. Propisani kodeksom formi starije umetnosti, maska i bršljan, stub i odeća, poneće sada nova značenja. Objedinjeni na ovaj način, motivi čine skup znakova jednog posebnog obrednog jezika. U tako oblikovanom sistemu religiozna misao potpuno se očituje u kulturnoj predstavi.

Pošto je sastavila raskomadano telo svog supruga, a je po prvi put izvela obred balsamovanja, čime je Ozirisu podarila večni život. Tako je on istovremeno oplakan kao mrtvi kralj i svečano dočekan kao vladar podzemnog sveta. U tom smislu, stub se doživljava kao grob Ozirisov, ali i kao boravište vaskrslog boga; u njemu, kao i u Perikioniju, naslućujemo ideju večnosti sagledanu kroz neprestano obnavljanje. Poznato je takođe da se Oziris javljao i u vidu simbola *Džed*. Jednostavni fetiš prvobitno je bio stablo jele ili nekog drugog četinara, a kasnije, u klasično doba, stub sa četiri kapitela. Ovim podudarnostima u predstavljanju Dionisa i Ozirisa kao bogova prirode, treba pridodati još jednu. Prema Plutarhovom svedočenju, Egipćani bršljan zovu *χενόσιρις* – biljka Ozirisova.²⁴

Maska, međutim, ne pripada Ozirisu, već predstavlja izrazito obeležje Dionisa. Na tlu Atike morala je veoma rano imati ključnu ulogu u

²³ v. J. Fraser, *The Golden Bough*, Hertfordshire 1993, 380. Treba imati u vidu da je bor takođe posvećen Dionisu.

²⁴ Plut. *De Is. et Os.* 37.

Dionisovom kultu i obredu – atički idol pre svega je činila maska. Zajedno sa odećom ona predstavlja duboko misaoni simbol, budući da je u stanju da *zameni* boga tokom njegovog boravka u podzemlju. To odsustvo iz sveta ljudi reflektuje se kroz mirovanje vegetacije – egzistenciju između života i smrti svojstvenu Dionisu. Veza dionisijske religije s kultom drveta potvrđena je širom grčkog sveta. Na ostrvu Naksosu maske Dionisa, izrađivane od drveta vinove loze i smokve, predstavljale su *mahnitog* Bakha, odnosno blagog Mejlihija, možda kao boga podzemlja.²⁵ U Korintu su ksoane Dionisa Lisija i Bakheja – sa crvenim obrazinama – bile dovodene u vezu s drvetom na kojem je stradao Pentej, i od kojeg su izrađivani idoli. Naime, po predanju koje donosi Pausanija, Pitija je Korinćanima naložila da stablo tog drveta pronađu i poštuju kao samog boga.²⁶ Na Lezbosu su poštovali Dionisa Falena, čiju su masku od maslinovog drveta ribari Metimne izvukli iz mora²⁷. Prvobitna povezanost sa vegetacijom, kao i sažimanje sa starijim božanstvima prirode prilično su rasprostranjeni. Artemida je, na primer, od minojske boginje preuzela i ulogu zaštitnice drveća, a u kultu Ortije u Sparti takođe su korišćene maske. U svetilištu Limnaj u Lakoniji, ovo božanstvo su poštovali u obliku drvenog idola. Verovalo se da je statua bila pronađena u *vrbovoj česti*, obavijena granom koja ju je držala uspravno, zbog čega su Lakedemonjani ovu Artemidu zvali Ortijom i Ligodezmom.²⁸ Sveštenik Demetre Eleusinije ili Kidarije u Feneju u Arkadiji, stavljao je na lice masku boginje prilikom takozvanog većeg obreda koji se takođe može dovesti u vezu sa idejom o obnavljanju vegetacije.²⁹ Da bi stekli naklonost duhova polja i drveća, ljudi su pokrivali lica maskama, a groteskne obrasine korišćene su i onda kada je trebalo odagnati zlog duha, zastrašiti ga njegovim likom namerno iskrivljenih crta.³⁰ U svetlu ovih primera, upotreba maski u mimetičkim procesijama povezanim s tajnim životom prirode, ukazuje na *intenzivno demonsko iskustvo*.

Maska je onoga ko ju je nosio preobličavala, pretvarala u demona prirode, a postavljena na stub ili posvećeno drvo, postajala je ovaploćenje božanstva, čije je prisustvo činila upečatljivim i delotvornijim.³¹

²⁵ Ath. 78 C.

²⁶ Paus. 2. 2, 6, 7.

²⁷ Paus. 10. 19. 3.

²⁸ Paus. 3. 16; može biti da je biljka *lygos* koju Pausanija spominje zapravo konopljika (*Vitex agnus castus*). Za nju se verovalo da ublažava seksualni nagon kod žena, zbog čega bismo je možda lakše doveli u vezu sa Artemidom; bilo kako mu drago, drveni idol obavijen izdancima svakako ukazuje na božanstvo vegetacije, moguće feničkog porekla, kako smatra Jane Burr Carter, v. J. B. Carter, "The Masks of Ortheia," *American Journal of Archaeology*, Vol. 91, No. 3, (Jul., 1987), pp. 355–383.

²⁹ Paus. 8. 15. 3.

³⁰ W. Wrede, 87.

³¹ Pored posvedočenog primitivnog idola u obliku maske Dionisa na stubu, moguće je da su i sami protagonisti orgijastičkih svetkovina bili maskirani, oponašajući boga prilikom

Svedena predstava Dionisa u Atici i drugde, artikulisala je kompleksna značenja koja je u sebi nosio jedan kult vegetacije. U vezi sa floralnim aspektom kulta svakako je i prolećna svetkovina cveća u osmom atičkom mesecu Antesterionu. Kao pokrovitelj cveća i cvetanja Dionis dolazi preko mora na jonsku obalu, ostrva i Atiku, donoseći proleće, u čemu se ogleda njegov epifanijski karakter. U atičkoj demi Fliji imao je epitet Antije i, kako svedoči Pausanija, nosio je cvet u brodskoj povorci.³² Svakog proleća o Antesterijama i deca su nosila vence, a smisao svečanosti sastojao se u proslavljanju njegovog prispeća – pojavljivanja. Prilikom Antesterija, kao svejenskog praznika, bilo je uobičajeno provođenje broda na točkovima – *carrus navalis*.³³ Takva svečanost, odomaćena u Smirni, na primer, ne predstavlja običaj koji je prosto prenet iz Atine, brodska povorka nije kopija atičke πομπή. Brod ovde postaje ideogram boga koji dolazi. Trijera ne *nosi* Dionisa, sudeći na osnovu pisanih svedočanstava, a tome u prilog govore i predstave na novcu, koje pokazuju da je brod – premda identičan s dionisijskim – prazan.³⁴ Nije ostalo zabeleženo da li je sveštenik Dionisov, koji je u jonskoj procesiji upravljao brodom, imao i njegovo obličje.

Odbacujući teze o Dionisovom lidijskom, frigijskom ili tračkom poreklu, Oto je istakao njegovu epifanijsku prirodu kao izrazito grčku odliku.³⁵ Od svih božanstava Dionis se najviše dovodi u vezu sa epifanijom, pa se upotreba maske u njegovom kultu i ritualu može videti kao idealan izraz ove osobine. Oreol svetosti maski je, razume se, davao sam lik boga ovenčanog bršljanom, a sakralno obeležje svakako je nosila i biljka od koje je idol bio načinjen. Naime, drvo u kojem se božanstvo poštovalo prožima, kao i svu prirodu, jedan životni princip sličan ili srodan ljudskoj duši. Ovde bi trebalo posebno obratiti pažnju na tumačenje koncepta *zoe*. Već u uvodnom razmatranju Kerenji ukazuje na razliku između reči ζωή i βίος.³⁶ U svom svakodnevnom jeziku Grci su imali ove dve lekseme koje imaju isti koren kao i *vita* u latinskom ali predstavljaju dva veoma različita oblika, nastala kao rezultat fonetičkog

ekstatičkog plesa. Ukazano je, naime, na predstavu Dionisa koji je na *Fransoa* vazi prikazan kao maskirani plesač u prisustvu Hora. O tome pogledati: W. Burkert, *Greek Religion*, Cambridge, Mass. 1985, 166, n. 45.

³² Paus. 1. 31. 4.

³³ Ovaj *adventus* boga Dionisa proslavljao se od VI veka p.n.e., a sledbenici su u procesiji katkad i nosili brod. Oba oblika brodske povorke posvedočena su u vaznom slikarstvu, v. L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932, 139; W. Burkert, (v.s., n. 10) 200; kao i W. Burkert, (v.s., n. 31) 166, n. 38. Iako opisi ovog običaja datiraju tek iz epohe Carstva, autor ukazuje na mitološku predistoriju rituala u povesti o tirenskim gusarima, podsećajući na to da se Dionisov sveštenik u povorci nalazi u ulozi kormilara – možda baš onog pobožnog kapetana koji je ostao na palubi pošto su ostali mornari pretvoreni u delfine.

³⁴ W. Wrede, 82.

³⁵ W. F. Otto, 71–80.

³⁶ C. Kerenyi, xxxi–xxxvii.

razvoja. Činjenica da su se oba pojma održala predstavlja, po mišljenju Kerenjia, fenomen zasnovan na specifičnom odnosu međuzavisnosti misli i govora. Ovaj odnos manifestuje se u jeziku tako što reči nose izvesne prizvuke koji odgovaraju mogućim varijacijama osnovnog značenja. Ako pod ovim pojmom razumemo moć reči da u svesti prizove izvesne slike i osećanja, onda se može reći da *zoe* u grčkom ima drugačiji prizvuk od reči *bios*. *Zoe*, smatra Kerenji, nosi prizvuk života svih živih bića. Njeno značenje odnosi se na život uopšte, bez dalje karakterizacije i bez ograničenja. Ovaj prizvuk reč *zoë* poprimila je u ranom periodu razvoja jezika. Reč *bios*, međutim, odnosi se na nešto drugo; ona već podrazumeva osobena obeležja sasvim određenog života, tj. one odlike koje jedno živo biće odvajaju od drugih. Pored toga, *bios* nije u suprotnosti, ili bolje, ne isključuje *thanatos*. Naprotiv, naspram karakterističnog života stoji odgovarajuća smrt. Dakle život – *bios*, osoben je i po načinu na koji se završava. S druge strane, *zoe* predstavlja suprotnost u odnosu na *tanatos*. Štaviše, Kerenji smatra da ona jasno zvuči kao *nesmrt*. Iz tog razloga mogućnost izjednačavanja psihe sa *zoë*, kao kod Homera (Il. 22, 161), predstavljena je u Platonovom *Fedonu* (105 DE) kao dokaz o besmrtnosti duše. *Zoe* je kod Grka određena i kao *vreme bića*, koje treba shvatiti kao neprekidnu egzistenciju u okviru jednog biosa, dok god on traje. Nastojeći da beskonačnost njenih oblika slikovito objasni, Kerenji je *zoe* uporedio sa ogrlicom na kojoj su, poput perli, nanizani pojedinačni biosi.

Prisutna u svim živim bićima, *zoë* je postala spiritualna realnost onoga časa kada se čovek otvorio prema njoj, opažajući je ispunjen proročkim nadahnućem. Iako je uspeo da je otkrije, odnosno izdvoji kao prirodni fenomen, čovek nije oblikovao ideju *zoë*. On je osetio njenu neposrednu blizinu u životinji, kao stvarni, čulni ali i spiritualni element. Prema Kerenjievom shvatanju, maska bi saopštavala to neobično ambivalentno iskustvo *zoë*, neočekivano, misteriozno blizu, a u isto vreme daleko. Takav je utisak ostavio bog, kada je bio samo lice; čoveku se javio u ljudskom obličju, neposrednije od *zoë* u svim drugim oblicima.³⁷ Izraz teofanije kakva nije svojstvena nijednom drugom besmrtniku, maska Dionisa uistinu predstavlja simbol i manifestaciju onoga što je u isto vreme neverovatno blizu i nezamislivo daleko; ona označava potpuno prisustvo i odsustvo – oba u jednoj stvarnosti, uvek iznova postavlja večite zagonetke dvojnosti i paradoksa, noseći duboko u sebi misteriju egzistencije i neegzistencije.³⁸

U svojoj analizi odnosa međuzavisnosti misli i govora, Kerenji uviđa da se moć jezika sastoji u sposobnosti da ističe razlike i da neposredno

³⁷ Ibid.

³⁸ W. F. Otto, 91.

izrazi iskustvo. Svojevrstan vid paradigmatškog odnosa, koji on izdvaja u jeziku, prisutan je i u drugim oblicima komunikacije. Procesi spoznaje mogu se tako pratiti i u jeziku simbola kao sistemu za razmenu informacija putem vizuelnih predstava. Slika donosi onaj ostatak neizrecivog pa je takav jezik, upotpunjen likovnim izrazom, manje namenjen izražavanju prethodno ustanovljenih istina, a više otkrivanju nepoznatog. Sklonost ka likovnom uobličavanju blagotvornih moći prirode i potreba da se svetom da slikovit izraz, učinile su Dionisa *arhetipskom slikom života*. U tom pogledu, uloga maske je da objavi ovaj večno stvaralački princip, i u čulnom i u pojmovnom smislu.

Tajnovita prelivanja formi *ζοο*, pretvaranja i epifanijska priroda, upućuju na demonska svojstva. Lice Dionisa postaje neuhvatljiva i nezaznajna prikaza, nedokučiva kao što je i sam *verski pojam* demon:

„Reč se može sasvim primeniti na jednog boga i ponekad se pojavljuje u mlađih pisaca, kao i u Homera, jednostavno kao zamena za reč teos – bog naročito kad treba označiti jedan opšti ili zajednički pojam božanstva. Ali njime su se takođe i naročito određivala natprirodna nedovoljno određena bića nižeg reda u odnosu na velika tradicionalna božanstva.“³⁹

Imenica δαίμων označava onoga koji deli, raspodeljuje, a stoji u vezi s glagolom δαίωμαi.⁴⁰ Posle Homera naročito, ovaj termin se upotrebljavao da označi nešto što uzrokuje neočekivane, uznemirujuće događaje u životu čoveka. Štaviše, bilo je prikladnije njime označiti bezlične natprirodne sile u smislu njihovih nepredvidivih, neshvatljivih i često zastrašujućih manifestacija, nego antropomorfne predstave. Otuda verovatno i pridev δαιμόνιος kao nadljudski, natprirodan, nepojmljiv, misteriozan, koji podrazumeva delovanje viših sila i izaziva strahopoštovanje.⁴¹ Ma koliko da je teško razabrati pravo značenje reči demon u određenom kontekstu, postoje izvesne odlike koje ova bića odvajaju od *tradicionalnih božanstava*. Plutarh navodi da su priče o Tifonu, Ozirisu i i, odnosno Dionisu, Demetri, u stvari povesti o demonima, a ne o bogovima niti o ljudima.⁴² Suština demonske prirode sastoji se u promenljivosti. Pozivajući se na Platona, Pitagoru, Ksenokrata i Hrisipa, kao i na starije pisce koji su se bavili ovom temom, teolog iz Heroneje tvrdi da su demoni snažniji i da svojim moćima daleko prevazilaze ljudsku prirodu. Oni poseduju božanske odlike kojima su, međutim, pridodata svojstva duše i telesnih čula, što ih i čini podložnim promenama (μεταβολαί). Dru-

³⁹ F. Chamoux, *Grčka civilizacija*, Beograd 1967, 266.

⁴⁰ v. H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, 9th edn., rev. H. Stuart Jones, (Oxford 1940); With a revised supplement (1996); kod Platona nalazimo drugačije etimološko tumačenje, cf. Pl., *Crat.* 398B.

⁴¹ Ibid.

⁴² Plut., *De Is. et Os.* 25.

gim rečima, zbog svoje mešovite prirode oni ne mogu biti uvršteni u kategoriju nepromenljivog, apsolutnog, večnog tj. božanskog. Zbog toga im je dodeljena uloga posrednika:

„Posredstvom demonskog širi se sva veština proroka i sveštenika, i onih koji se bave žrtvama i posvetama i bajanjem, i svaki gatanjem i čaranjem. A bog se ne meša sa ljudima, nego preko ovoga vrši se sav saobraćaj i razgovor bogova sa ljudima...”⁴³

Među značenjima prideva δαίμωνιος nalazimo i: *od boga poslan, od boga učinjen, suđen*. Kao obeležje njihove tajanstvenosti i promenljive prirode, ovim bićima je dodeljena maska, i sasvim je razumljivo što se taj instrument magijskog preobražaja najviše vezuje za Dionisa, čija *priroda dejstvom neke predodređene zamisli poprima svakovrsna oblića stanja i moći*. Ona je simbol mnogostranosti najzastupljenijeg božanstva u antičkoj umetnosti. O nestalnosti i karakterističnoj polimorfiji Dionisovog lika u umetnosti, Plutarh kaže: “Na slikama i u skulpturi umetnici predstavljaju Apolona u večnoj prvoj mladosti, dok Dionisu daju promenljiv izgled i mnoštvo oblića.”⁴⁴ Česte metamorfoze, svojstvene demonima u grčkoj imagina-ciji, ne ispoljavaju se samo u raznim antropomorfnim i zoomorfim predstavama. Dionisova neuhvatljivost manifestuje se i pretvaranjem u „vetrove, vodu, zemlju, zvezde i stvorenja, biljke i životinje...”⁴⁵ Fluidnost njegove mitološke fizionomije posebno dolazi do izražaja u obredima u kojima se slave epifanije.

U spisu *O zamiranju proročišta*, Plutarh ukazuje na poreklo shvaćanja o demonima kao rodu između bogova i ljudi, povezujući ih sa verskim svetkovinama u Lidiji, Frigiji, Trakiji i Egiptu *u kojima smrt i bol prožimaju misterije i svete obrede*.⁴⁶ Ipak, posle patnji i stradanja, dakle promena svojstvenih demonima, Demetra i Dionis, kao i Herakle, zahvaljujući svojim vrlinama i zaslugama, konačno bivaju uzdignuti među Olimpljane. Tako, oni uživaju dvostruke počasti, i kao bogovi i kao demoni.⁴⁷ U jednoj orfičkoj himni slavi se, odnosno priziva Dionis – bog i besmrtni demon, koji ima dve prirode i dva oblića,⁴⁸ što posebno ukazuje na specifičnu fizionomiju *misterijskih bogova*. Uzvišeni smisao ove religioznosti nadahnute tajnim životom prirode – ζοο, jeste uverenje da čovek može biti ispunjen bogom, a nada u život posle smrti potkrepljena je mističnim iskustvom sjedinjavanja posvećenog s božanstvom tokom uzbudljivih i opojnih svetkovina. Naravno u takvo blaženo stanje može dospeti samo onaj deo čoveka, koji je po prirodi sličan bogovima.

⁴³ Pl. *Symp.* 202D – 203A (prev. M. Đurić).

⁴⁴ Plut. *De E Delph.* 9 (prev. S. Loma).

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Plut. *De def. or.* 10 (prev. S. Loma).

⁴⁷ Plut. *De Is. et Os.* 27.

⁴⁸ *Hymn. Orph.* 29.

U toku ekstaze posvećeni doslovno izlazi iz sebe – njegova duša se na trenutak sjedinjuje s bogom, čime je nagoveštena trajna zajednica, koja će se ostvariti nakon smrti. Na taj način vernik biva uveden u neku vrstu prelazne ravni između sveta bogova i ljudi, života i smrti. Kao demon – odnosno onaj koji deli, razdeljuje – Dionis razdvaja i spaja dve sfere, pa se smatra pokroviteljem i tog graničnog područja između dva vida egzistencije. – Stoga je razumljivo da se i sam grobni prostor – kao opipljiva međa gornjeg i donjeg sveta – nalazi pod njegovom zaštitom. Poput drugih simbola dionisijskog uvođenja u svete tajne, maska predodžava posvećenima misteriju života i duše i često se, kao i tirs ili kantaros, pojavljuje na nadgrobnim spomenicima. Gornji deo jedne nadgrobne ploče, pronađene na tlu Singidunuma, sadrži predstavu maske u zabatu pored koga su, sa obe strane, prikazani grozdovi i vinova loza. Na drugim spomenicima, kao što su neki primerci stela iz Arheološkog muzeja u Skoplju, iznad polja koje sadrži natpis ili neku figuralnu predstavu, nalazi se šišarka u zabatu ili na samom temenu spomenika⁴⁹.

Bor je biljka posvećena Dionisu, a njegova šišarka postavljena na vrhu tirsu, simbolizuje inicijacijsko drugo rođenje. Ona u sebi nosi seme novog života, koji će iz tame podzemlja ponovo iznići na svetlost dana. Prisutna u asirskoj kao i u egipatskoj simbolici, posebno u kultu Ozirisa, šišarka se u funerarnoj umetnosti javlja kao simbol plodnosti i života koji se obnavlja, dakle večnosti. Imajući u vidu da seme može ostati u šišarci jednu do dve godine pre nego što se potpuno razvije u novi organizam, moglo bi se pretpostaviti da šišarka oličava ideju mirovanja vegetacije. Ona podstiče život ali ukazuje i na neminovnost smrti koja, s druge strane, ne predstavlja kraj egzistencije, već privremeno, odnosno prelazno stanje.

Prisustvo simbola *prelaza*, posebno maski, posvedočeno je i na kulinu, koja takođe predstavlja prostor na kome se živi opraštaju od umrlih. Naime, na nekropoli *Više grobalja* na lokalitetu Viminacijum, mahom u žrtvenom sloju iznad kuline, pronađeni su ostaci keramičkih antropomorfni maski⁵⁰. One su verovatno bile korišćene kao posmrtno maske, a činjenica da se nisu mogle ponovo upotrebiti, jer su u toku pogrebne ceremonije razbijane, ukazuje na to da su bile namenjene isključivo kulinu kao mestu prelaza.

⁴⁹ N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje*, Spomenik XCVIII, Odeljenje društvenih nauka 77, Beograd 1941–48, 68.

⁵⁰ Lj. Zotović – Č. Jordović, *Viminacium, Nekropola 'Više grobalja'*, Beograd 1990, 33.

MASK IN THE CULT OF DIONYSOS

Summary

As an instrument of magic ritual, mask is often regarded as belonging to Dionysos. It is a symbol of manifold and epiphanic nature of the most frequently represented deity in ancient art. Distinctive characteristic of Dionysos, it became an essential feature of his mystic identity. The worship of the “Maskengott” spread throughout the Greek world. During the festivals celebrated in Attica, on the island of Naxos, Lesbos, in Corinth, etc, mask was a usual prerequisite in his cult.

Ritual practice itself is highly communicable and expressive. The rites are performed before the audience, in a clearly defined space. However, stage is the place where mythological and historical spheres meet.

Mask is a product of mimetic spirit. Used in a game, in which a mental activity of pretending and imagining things is presupposed, it represents the most tangible relationship between the Attic drama and Dionysiac ritual. The aim of this study is to contribute to the understanding of the image of Dionysos – as the symbol of recreation and vitality of nature, vegetation deity, mystery god and a daemon – from the aspect of this specific ritual and artistic form of expression.

Slika 1. Mermerna maska
Dionisa iz oko 520. godine
p. n. e., pronađena na tlu Ikarije
– T. H. Carpenter, *Art and
Myth in Ancient Greece*,
London 1991, 52.

Slika 2. Atički krater sa scenom proslavljanja praznika Leneje – U. Bianchi, *The Greek Mysteries*, Leiden 1976, plate XLI, 81.

Slika 3. Svetiljka u obliku glave Silena (?). – M. Veličković, *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju*, Beograd 1972, 153. Lik Silena na ovoj lampi, sa širokim gotovo grotesknim otvorom za usta, nosi obeležja maske tragedije ili satirske drame. Pozorišna maska – koja je u drami postajala sve više scenski, a sve manje obredni predmet – gotovo uvek je imala otvorena i naglašena usta, kako bi se istakla njena rezonantna svojstva.

Olga Pelcer Vujačić

Faculty of Philosophy
University of Belgrade

ROMAN SENATORS FROM LYDIA AND PHRYGIA I TO III CENTURY AD (PRELIMINARY RESEARCH)

ABSTRACT: Inscriptions provide us with some important information on senators from the East. There were several senatorial families in Lydia and Phrygia, from Sardes, Thyateira, Tralles, Attuda, Aizanoi and Laodikea (on the Lykos). Most of them, notably Ti. Claudius Celsus Polemaeanus and M. Cn. Licinius Rufinus, had illustrious careers and had strong connections with their homeland.

KEY WORDS: senators, Lydia, Phrygia, *homines novi*, inscriptions.

When the rule of the Attalids was replaced by that of Rome, the change affected the inhabitants of the new province in various ways. The new political and economic conditions in Anatolian provinces enabled the forming of a new social organization.

Abundant sources for the members of the senatorial order came from Lycia and Pamphilia, but several senators and their families are attested in Lydia and Phrygia as well. Honorific inscriptions, dedications and funerary inscriptions offer us abundant information on senatorial families.

Most of the wealth in the Roman Empire was controlled by a small elite of senators, equestrians and municipal elites. During the first integration process in the provinces, if one wished to enter the senatorial order meant he had to have a prominent role in the province, as well as *merita* for Rome, get the Roman citizenship and enter the *ordo equestris*. If all the criteria were met becoming a senator was imminent.¹ Formally,

¹ H. Halfmann, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen 1979, p. 27.

from the reign of Augustus the minimal census required for entering the Senate was 250 000 denarii (one million sestericii), but much more, up to million denarii, was often required.² Senatorial fortunes often exceeded the wildest dreams of even the wealthy local landowners. During the second century there is a significant increase in the number of eastern *homines novi* in the Senate and this could point out to the rise in prosperity among eastern urban elites in that period.

During the early Empire *homines novi* from the East appear less frequently in the Senate. One of them, in the reign of Nero was L. Servenius Cornutus from Akmonia.³ A new phase started with Vespasian's reign. The emperor perhaps understood the needs of provincial elite and found the way to use that manpower. In that period Senate "provincialized", there was an influx of a considerable number of ambitious provincials, satisfying their political desires. From the approximately 20 equestrian *adlecti* to senatorial order during Vespasian, only 4 came from the East.⁴ One of those senators was Ti. Iulius Celsus Polemaenus. He was previously *trib. mil. leg. III Cyrenaica* stationed in Alexandria and probably involved in the acclamation of Vespasian by the troops in Alexandria on July 1st 69.⁵ Under Domitian, sons of the first *homines novi* became senators in greater numbers. Trajan was the one who really opened the doors of the Senate to the new senators. Pliny described Trajan as "one of us".⁶ Friendship with an emperor and illustrious education were crucial in that period. An excellent education was prerequisite for all the upper classes, not only for eastern senators. A *homo novus* from the Greek East continued the classical tradition in education and literature.⁷ The Antonines gradually welcomed even more newcomers in the Senate, especially Marcus Aurelius who introduced 20 to 25 *homines novi*. One of the reasons could be the loss of manpower due to the plague and wars and the need for the new members of the Senate. The prime motive seems to have been to have trustworthy or suitable men directly available for responsible official duties. The tendency was to reward individual equestrians and army officers as well as satisfy the social ambition of municipal elites. The collected data show that roughly 75% of eastern provincial elite mem-

² A. Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire*, Cambridge 2009, 59, especially n. 16.

³ W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München 1970, 115ff.

⁴ C. Caristanus Fronto from Antiocheia ad Pisidiam, Ti. Iulius Celsus Polemaenus from Sardes, C. Iulius Cornutus Tertullus from Perge and C. Antius Aulus Iulius Quadratus from Pergamon; cf. G. Houston, *Vespasian's Adlection of Men in Senatam*, *AJPh* 98.1 (1977), 53–55.

⁵ W. Eck, *Emperor, Senate and Magistrates*, *CAH* XI (2000), 219; Houston, 60.

⁶ Pliny, *Pan. 2.4*: *unus ex nobis*.

⁷ Halfmann, 50.

bers entered the Senate during the second century AD, as against only 24% in the first.⁸

On the way to becoming a senator one had to follow the usual *cursus honorum*, performing various duties in provinces and Rome itself, gradually climbing towards the consulate. The career of a well-known jurist and senator M. Cn. Licinius Rufinus from Thyateira (III century) is a very good example.⁹ There were always exceptions. For *homines novi* there were two possibilities, to be awarded the *latus clavus* from an emperor or be promoted to the Senate by *adlectio* introduced by Claudius and Vespasianus and made permanent by Domitian. It was an opportunity for a young person barely within reach of the proper age for an office, or for an elderly equestrian to be awarded a senatorial rank. It has been noted that between 96 and 192 AD of 157 *homines novi* 122 (22 from the East) was awarded the *latus clavus* and 35 (9 or 10 from eastern provinces) the *adlectio*.¹⁰

Some of the senators pursued military career¹¹ and most of them performed high administrative duties in various provinces: L. Servenius Cornutus was *leg. pr. pr. prov. Asiae*;¹² Ti. Iulius Celsus Polemaeanus *leg. Aug. prov. Cappadociae, Galatie, Ponti, Pisidie, Lycaoniae, Paphlagoniae, Armeniae min, leg. Aug. leg. IV Scythicae, leg. pr. pr. prov. Ciliciae* and ended his career as *proconsul prov. Asiae*; M. Antonius Zeno was *leg. pr. pr. prov. Thraciae*¹³ and his homonymous son *proconsul prov. Africae*;¹⁴ Carminius Flavius Athenagoras Claudianus was *proconsul prov. Lycia et Pamphiliae et Isauriae*.¹⁵ In the province of Asia 5 senators were in the office of quaestors (for three years), 12 as proconsulate *legatus* (at first three, later two years) and 10 (13 at most) proconsuls.¹⁶

Social status of ancestors was one of the most important criteria for one's individual position in the Roman society. We generally find ancestors of senators performing various high administrative duties.

Italian veterans, ancestors of the first senators from the East, usually became more prominent during the first or the second generation.¹⁷ Other senators were descendants of earlier royal houses: the father of

⁸ Halfmann, 71–81, especially table chart on pp. 78–81; cf. Zuiderhoek, 58–59.

⁹ TAM V 2, 984–988; P. Hermann, Die Karriere eines prominenten Juristen aus Thyateira, *Tyche* 12 (1997), 111–123 (= SEG XLVII 1656); cf. especially F. Millar, The Greek East and the Roman Law: The Dossier of M. Cn. Licinius Rufinus, *JRS* 89 (1999), 80–108.

¹⁰ Halfmann, 83.

¹¹ Cf. Claudius Apollinaris and Claudius Stratoniceus were *leg. Aug. leg. I Minerviae*: CIL XIII 7946; PIR² C 1033.

¹² MAMA VI 254, 262.

¹³ AE 1974, 580.

¹⁴ AE 1966, 511.

¹⁵ MAMA IV 74–75.

¹⁶ Halfmann, 89.

¹⁷ Halfmann, p. 29.

L. Servenius Cornutus from Akmoneia, L. Servenius Capito, married Iulia Severa,¹⁸ a descendant of Galatian and Attalid royal houses, and they both served as ἀρχιερεύς/ἀρχιέρεια of the imperial cult.¹⁹ One senator, P. Calpurnius Proculus Cornelianus²⁰ from Ankyra, married Servenia Cornuta, possibly a daughter of aforementioned L. Servenius Cornutus. Ti. Iulius Celsus Polemaeanus²¹ came from a long line of priests of Roma in Sardes.²² He was the father of Ti. Iulius Aquila Polemaeanus²³, consul suffectus in 110, and Iulia Quintilia Isaurica, whose son, Ti. Claudius Iulianus, served as a possible consul suffectus in 129/130. As they probably had same financial and political goals, marriage connections among these families were not unusual as can be seen from the example of Aphrodisias and Attuda:²⁴ a daughter of one senator from Aphrodisias Sallustius Rufus, Sallustia Frontina, married a procurator Augusti T. Flavius Athenagoras Agathus and they had two sons συνκλητικοί, T. Flavius Athenagoras and T. Sallustius Sanctus Athenagoras, and a daughter Flavia Appia, ἀρχιέρεια Ἀσίας married to M. Ulpus Carminius Claudianus²⁵ (son of ἀρχιερεύς and an ἀρχιερεύς himself) from Attuda, their son being Carminius Flavius Athenagoras Claudianus,²⁶ *proconsul prov. Lyciae et Pamphiliae et Isauriae*²⁷ and a consul suffectus under Commodus.²⁸ Carminii from Attuda gained Roman citizenship by the end of the first century AD from Sex. Carminius Vetus, the *proconsul Asiae*.²⁹ Less than a century later Carminius Flavius Athenagoras Claudianus was already a senator. The family of Iulii Phillipi from Tralles had imperial gentilicium and some 200 years after receiving Roman citizenship this family had a *consul suffectus* in Rome. The family of M. Antonius Zeno, a senator from Laodikea (on the Lykos), was descended from royal houses in Pontos and Thrace.³⁰ All the senators from Lydia and Phrygia originated from Asia Minor.

Roman senators and equestrians were usually recruited among the members of urban elites, especially in provincial capitals.³¹ Senatorial families are much more frequently attested in western Asia Minor, in

¹⁸ PIR² I 701; MAMA IV 263–265, IGR IV 656; cf. Halfmann, 102.

¹⁹ MAMA IV 263.

²⁰ PIR² C 304–305.

²¹ PIR² I 260.

²² I. Sardis 22, 91, 92, 109, 116.

²³ PIR² I 168.

²⁴ MAMA VIII 517 a-b.

²⁵ CIG 2782–2783.

²⁶ PIR² C 429.

²⁷ MAMA IV 74–75.

²⁸ CIG 2783.

²⁹ W. Eck, *Senatoren*, 148; cf. PIR² C 436.

³⁰ Halfmann, 44ff.

³¹ Halfmann, 51.

large towns and Roman colonies then in central highlands (such as Phrygia) due to the distribution of epigraphic material. A nice example is perhaps a family of Calpurnii in Attaleia (Pamphylia). Attaleia was an Augustan colony, a town with a large territory and on the crossroads to Caria, Phrygia and Pisidia. By the end of the second century AD there were three senatorial families in this town (Calpurnius Rufus, Gavius Aelianus and Iulius Asper) with excellent connections with other Pamphylian towns or Antiocheia ad Pisidiam. Family of C. Iulius Severus from Ankyra was styled as γυνώριμοι τῶν ἀπὸ τῆς ἄνωθεν Φρυγίας.³² The *origo* of Quadratii, the family that gave one of the first consuls from Asia Minor, C. Antius A. Iulius Quadratus³³ from Pergamon, was west of Akmonia on the Lydo-Phrygian border.³⁴ Ti. Iulius Celsus Polemaenus came from the ancient Lydian royal capital, Sardes. His son, Ti. Iulius Aquila Polemaenus, who dedicated the grand library in Ephesos to his father, had relatives in Ankyra, the aforementioned Iulius Severus.³⁵ During the second and third century AD several senators came from Attuda,³⁶ Aizanoi,³⁷ Thyateira³⁸ and Tralles.³⁹ The majority of senatorial families from the eastern provinces came from the province of Asia, more than a 30 approximating to one third of all the known families.⁴⁰

The research of B. Rémy on marriages in Anatolian senatorial families shows that Lydian and Phrygian senators usually married women from similar senatorial families or descendants of earlier royal houses and local aristocracy and all but one⁴¹ of these ladies came from Asia Minor.⁴² Nevertheless, most of them already had some connections with the *clarissimi*. These senatorial women followed the husbands during their provincial careers: so Faustina Tiberina, the wife of Claudius Stratonikus⁴³ went to Germania Inferior with her husband and Quintilia, the wife of Celsus Polemaenus, probably followed her husband to Galatia.⁴⁴ Senators, of course, tended to marry their daughters

³² Arist., or. L p.428; cf. Halfmann, 56.

³³ PIR² I 507; cos. suff. 94 AD.

³⁴ MAMA I 24.

³⁵ IGR III 173.

³⁶ Carminius Flavius Athenagoras Claudianus, cf. PIR² C 429.

³⁷ Claudius Apollinaris, cf. PIR² C 1033; Claudius Stratonikus, cf. PIR² C 1033.

³⁸ M. Cn. Licinius Rufinus and his son Cn. Licinius Rufinus, cf. PIR² L 236–237.

³⁹ T. Flavius Clitosthenes, cf. PIR² F 243; Iulii Philippi PIR² I 458–460.

⁴⁰ Halfmann, 58.

⁴¹ Claudia Regilla, the wife of M. Antonius Antius Lupus from Laodikea (on the Lykos), son of M. Antonius Zeno, was from Athens. She was maybe a daughter of Ti. Cl. Appius Atilius Bradua Regillus, cos. suff. 185 AD (CIL VI 1343; Rémy, 176).

⁴² B. Rémy, Les alliances matrimoniales des sénateurs anatoliens au Haut-empire, *Eski Anadolu* 2 (1993), 171–191, especially tab. 174–177.

⁴³ *leg. Aug. leg. I Minerviae*.

⁴⁴ Rémy, 180, n. 26; on senatorial women cf. M-T. Raepseat-Charlier, *Prosopographie des femmes de l'ordre sénatorial* (Ier-IIe s.), I-II, Louvain, 1987. (non vidi).

into other senatorial families, as shown by the examples of L. Servenius Cornutus from Akmoneia,⁴⁵ Celsus Polemaeanus from Sardes,⁴⁶ T. Carminius Flavius Athenagoras from Attuda,⁴⁷ (Curtius Iulius ?) Crispus from Lydia (probably Philadelphia)⁴⁸ and C. Asinius Nicomachus Iulianus perhaps from Blaundos in Phrygia.⁴⁹

From the time of Trajan all the senators had to have a legal domicile in Italy⁵⁰ and had to transfer 1/3 of their fortune to Italy and invest it in property. Epigraphic evidence shows us that they usually had households near Rome or in southern Latium, Calabria or Sicily. Ti. Iulius Celsus Polemaenus was domiciled in Rome,⁵¹ L. Antonius Albus (from Ephesos?) in Tusculum,⁵² M. Cassius Apronianus from Nikaia in Ostia⁵³ and C. Asinius Nicomachus Iulianus in Drepanon on Sicily.⁵⁴ Although their Roman domicile was not supposed to be merely a temporary lodging,⁵⁵ many senators remained connected to their towns of origin by their financial interests there.⁵⁶

Number of inscriptions honored the senators for benefactions either to their hometown or the one close to their family history. An elaborate example is the inscription from Aphrodisias (Caria) honoring Marcus Ulpius Carminius Claudianus from Attuda, the father of the senator Carminius Flavius Athenagoras Claudianus.⁵⁷ He is praised as a distinguished member of the illustrious family, who donated around 105 000 denarii to Aphrodisias, his wife's hometown. He established an endowment to provide the priestly crown and votive offerings in perpetuity, gave money to the city, for the seats in the theatre and reconstruction of the street; with personal funds he built a room in gymnasium of Diogenes, supplied sculptures and statues at his own expense as well as white-marble pillars, established an endowment for the dis-

⁴⁵ Servenia Cornuta married Antonius Severus Pius (MAMA VI 254, cf. MAMA IV 139).

⁴⁶ Iulia Quintilia Isaurica married Ti. Claudius Iulianus from Ephesos (IKEp 5016–5017).

⁴⁷ Carminia Liviana Diotima married P. Attius Pudens, a senator from Ephesos (CIL XV 7424a).

⁴⁸ PIR ² C 1596 Two daughters: IGR IV 1623, TAM V 1, 273; TAM V 3, 1466.

⁴⁹ Daughter (Asinia ?) married to Sex. Cocceius Anicius Faustus Paulinus from Uzapa in Africa procos; after the name of many Anicii, notably M. Iunius Caesonius Nicomachus Anicius Faustus Paulinus and Annius Anicius Iulianus, (*PLRE*, Paulinus, no. 17 and Iulianus, no.23), cf. Rémy, 188, n. 11.

⁵⁰ Dig., I, 9, 11.

⁵¹ IG XIV 1966 = IGR I 338.

⁵² EE IX 686.

⁵³ CIL XIV 4089, 26 = XV 2164.

⁵⁴ IG XIV 283–284.

⁵⁵ Pliny, Ep. VI 19.1ff.

⁵⁶ Eck, Emperor, Senate and Magistrates, in: CAH XI (2000), 223.

⁵⁷ CIG 2782 = IAPh (2007) 12.1111.

tribution of *honoraria* to the *boule* and *gerousia*, often made donations to city inhabitants and to those living in the countryside and made other gifts on various occasions. He also carried out embassies and at the end is called εὐεργέτης and φιλόπατρις. L. Servenius Cornutus is honored as εὐεργέτης in Akmonēia,⁵⁸ and in Sardes Celsus Polemaeanus is styled εὐεργέτης and σωτήρ.⁵⁹ C. Asinius Protimus Quadrati was εὐεργέτης in Ephesos⁶⁰ and his son C. Asinius Nicomachus Iulianus εὐεργέτης and κτίστην in Blaundos,⁶¹ same as M. Cn. Licinius Rufinus in Thyateira.⁶² Due to inscription of M. Ulpius Carminius Claudianus we have a detailed insight of the nature of grand benefactions. Ti. Iulius Aquila Polemaeanus may have dedicated the well-known library in Ephesos to his father Celsus Polemaeanus but also made a new cultural center for everyone in the city.⁶³ Many other inscriptions give us the notion on the size and nature of benefactions by wealthy individuals, so we can presume that the senators acted in the same fashion. Most of them donated various religious structures, stoas, baths or gymnasiums or gave contributions for festivals and money distributions to city officials and citizens.⁶⁴ Their relatives served as civil magistrates as did their ancestors and in that way the senatorial families had an impact on everyday life in their native community.

There were not so many senatorial families living in Lydia and Phrygia. The senators were usually away due to their military and political career and their immediate family followed. Nevertheless, their influence was evident, their connections important; relatives mentioned illustrious kinsmen in the inscriptions,⁶⁵ citizens praised them and it seems they remained associated with their homeland.

⁵⁸ MAMA VI 262.

⁵⁹ I. Sardis 45.

⁶⁰ IKEp 3040.

⁶¹ CIG 3866 = IGR IV 717.

⁶² TAM V 2 986 (= CIG 3499 = IGR IV 1216).

⁶³ IKEp. 5101, 5113.

⁶⁴ Zuiderhoek, 71–112.

⁶⁵ I. Sardis 77; TAM V 2 957; IK Tralles 51.

RIMSKI SENATORI U LIDIJI I FRIGIJI OD I DO III VEKA N. E.
(PRELIMINARNA ISTRAŽIVANJA)

Rezime

Rimska vlast u Maloj Aziji je donela mnoge promene, pa i u društvenoj hijerarhiji. Izvori koji nam govore o karijerama i porodičnim vezama senatora na Istoku su prvenstveno počasni i nadgrobni natpisi. Minimalni cenz koji je bio potreban za ulazak u Senat bio je 250.000 denarija (milion sestercija), ali često je bilo potrebno i mnogo više. Procvat provincije Azije u drugom veku n. e, ogleda se i u sve većem broju novih senatora sa Istoka (*homines novi*).

Bilo je nekoliko senatorskih porodica u Lidiji i Frigiji, prvenstveno u Sardu, Tijateri, Tralesu, Atudi, Aizanoi i Laodikeji na Likosu. Obrazovanje i poreklo su bili najbolja preporuka za nove senatore. Većina ih je dugo i pažljivo gradila karijeru, poput Tiberija Klaudija Celza Polemaeana iz Sarda i Marka Gneja Licinija Rufina iz Tijatere. Svi su poreklom sa teritorije Male Azije, a većinom su se ženili ćerkama porodica istog ili sličnog statusa. Sinovi su uglavnom nastavljali karijere u velikim centrima poput Efesa i Rima. I pored toga, veze sa oblastima, gradovima iz kojih su potekli su ostale čvrste, što se vidi iz sačuvanih natpisa.

Немања Вујчић

Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ПИСМО АНТИОХА III НАМЕСНИКУ ЗЕУКСИДУ. ПИТАЊЕ АУТЕНТИЧНОСТИ

АПСТРАКТ: Како у специјалистичким радовима посвећеним питању селеукидске колонизације тако и у општим синтезама хеленистичке историје, као важан и непосредан извор за питање колонизације редовно се користи одломак из *Јудејских сџарина* Јосифа Флавија, наводно аутентично писмо које је Антиох III упутио свом намеснику у Малој Азији. Мада се старија историографија бавила питањем аутентичности овог и других писама које Јосиф Флавије наводи, у новијој постоји готово опште прихватање овог текста као апсолутно веродостојног. Постоје, међутим, велики проблеми подједнако о форми и садржају наводног писма који доводе у питање његову употребљивост као историјског извора.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Антиох III, хеленизам, Јосиф Флавије, Јевреји, Мала Азија, војне колоније.

Колонизација Азије од стране селеукидских краљева је један од великих феномена античке историје. Важан аспект селеукидске колонизације је војна колонизација: насељавање великог броја ратника и њихових породица широм царства, чиме се обезбеђивала неопходна војна резерва. Војници су добијали земљу, правне и економске привилегије, а заузврат дуговали краљу војну службу. Упркос томе што се феномен манифестује на огромном простору, изворни материјал који га поближе осветљава није велики. Један извор, који цитира Јосиф Флавије у *Јудејским сџаринама* XII 148–153, наизглед обезбеђује директан увид у проблем, дајући нам одговор на питања зашто је и како спровођена војна колонизација. У питању је краљевско писмо које је Антиох III упутио намеснику Зеуксиду у Малој Азији, када је обавештен да је у Лидији и Фри-

гији избио устанак. Писмо садржи краљеву одлуку како побуну треба окончати и постарати се да до сличних инцидената у будућности не дође. Текст писма у целини гласи (мој превод):

148. Краљ Антиох Зеуксиду оцу, поздрав. Ако си добро, онда је у реду; и ја сам доброг здравља.

149. Сазнавши о побунама у Лидији и Фригији, закључио сам да то захтева велику пажњу са моје стране и, пошто сам се посаветовао са пријатељима шта би требало чинити, одлучио сам да се у тврђаве и друга најважнија места из Месопотамије и Вавилоније две хиљаде јудејских породица са покућством пресели. 150. Верујем, наиме, да ће они бити поуздани чувари нашег поседа због њиховог поштовања према Богу а позната су ми и сведочанства мојих предака о њиховој верности као и њихова ревност да следе наређења. Управо зато желим, мада то може бити тешко, да буду пресељени и да, пошто сам обећао, користе своје сопствене законе. 151. А када их будеш довео до наведених места, за изградњу кућа даћеш место сваком од њих и земљу за обрађивање и сађење винове лозе и биће ослобођени давања на земаљске плодове током десет година. 152. И нека им се даје мера, све док плодове од земље не добију, жита потребног за храњење слугу. А дај и оно што је нужно за обављање службе у миру, како би нам постали још наклоњенији и склонији да раде у нашем интересу. 153. И постарај се за њихов народ колико год је то могуће, како их нико не би узнемиравао.¹

У наизглед сасвим јасном и недвосмисленом тексту, открива се већи број тешкоћа када се његова форма и садржај покушају сравнити са подацима добијеним из других извора.

Проблеми форме

Форма и вокабулар селеукидске краљевске кореспонденције су добро познати.² У виду епиграфских текстова, сачуван је рела-

¹ Josephus, *Antiquitates Iudaicae* 148–153: 148. Βασιλεὺς Ἀντίοχος Ζεύξιδι τῷ πατρὶ, χαίρειν · ἐὶ ἔρρωσαι, εὖ ἂν ἔχοι, ὑγιαίνω δὲ καὶ αὐτός. 149. Πυνθανόμενος τοὺς ἐν Λυδία καὶ Φρυγίᾳ νεωτερίζοντας, μεγάλης ἐπιστροφῆς ἡγησάμην τοῦτό μοι δεῖσθαι, καὶ βουλευσαμένῳ μοι μετὰ τῶν φίλων τί δεῖ ποιεῖν, ἔδοξεν εἰς τα φρούρια καὶ τοὺς ἀναγκαιοτάτους τόπους τῶν ἀπὸ τῆς Μесопοταμίας καὶ Βαβυλωνίας Ἰουδαίων οἴκους δισχιλίους σὺν ἐπισκευῇ μεταγαγεῖν. 150. Πέπεισμαι γάρ εὖνους αὐτοὺς ἔσεσθαι τῶν ἡμετέρων φύλακες διὰ τὴν πρὸς τὸν θεὸν εὐσέβειαν, καὶ μαρτυρουμένους δ' αὐτοὺς ὑπὸ τῶν προγόνων εἰς πίστιν οἶδα καὶ προθυμίαν εἰς ἃ παρακαλοῦνται · βούλομαι τοίνυν, καίπερ ἐργώδους ὄντος τούτους μεταγαγεῖν, ὑποσχόμενος, νόμος αὐτοὺς χρῆσθαι τοῖς ἰδίοις. 151. Ὅταν δ' αὐτοὺς ἀγάγῃς εἰς τοὺς πειρημένους τόπους, εἷς τε οἰκοδομίας οἰκιῶν αὐτοῖς δώσεις τόπον ἐκάστῳ καὶ χώραν εἰς γεωργίαν καὶ φυτείαν ἀμπέλων, καὶ ἀτελεῖς τὸν ἐκ τῆς γῆς καρπὸν ἀνήσεις ἐπὶ ἑτὴ δέκα. 152. Μετρείσθωσαν δὲ καὶ, ἄχρις ἂν τοὺς παρὰ τῆς γῆς καρποὺς λαμβάνωσι, σῖτον εἰς τὰς τῶν θεραπόντων διατροφάς · διδόνθω δὲ καὶ τοῖς εἰς τὰς χρείας ὑπηρετοῦσι τὸ αὐτάρκες, ἵνα τῆς παρ' ἡμῶν τυγχάνοντες φιλανθρωπίας, προθυμότερους παρέχωσιν αὐτοὺς περὶ τὰ ἡμέτερα. 153. Πρόνοιαν δὲ ποιοῦ καὶ τοῦ ἔθνους κατὰ τὸ δυνατόν, ὥπως ὑπὸ μηδενὸς ἐνοχλῇται.

² C. B. Welles, *Royal Correspondance in the Hellenistic World*, London 1934, xli-l, lxxxv-c.

тивно велики број краљевских писама, од чега Антиоху III припада најмање 9 очуваних великим делом³ и неколико фрагментарних.⁴ Као и други облици грчких званичних писама и селеукидска писма полазе од форме приватних писама, али упркос томе имају своје специфичне карактеристике. То је утолико важније јер се сви познати примери писама селеукидских краљева и њихових високих службеника у потпуности држе ових формалних елемената те би се, у најмању руку, очекивало и да се писмо које Флавије цитира слаже са овом формом.⁵ У којој мери је то заиста случај?

Хеленистичка краљевска писма почињу уобичајеном адресом, где се именује краљ и особа или институција којој је писмо упућено, и формалним поздравом, након чега се обично директно прелази на садржај. Генерално, краљевска писма су мање формална и једноставнија од многих врста савремених докумената као што су декрети грчких градова и почасни натписи разних врста. Она су управо најједноставнија када су, као у овом случају, упућена неком службенику; писма упућена градовима и другим заједницама имају нешто сложенију форму.⁶ Писмо које Јосиф Флавије представља као Антиохово на први поглед се лако уклапа у овај општи шаблон. Краљево име се наводи у номинативу, адресант у дативу и ту је стандардни поздрав, χαίρειν. Одмах потом се наводи повод

³ У питању су следећи документи, хронолошким редом: два писма Сарду (прво и треће, 213. ст.е.) – Ph. Gauthier, *Nouvelles Inscriptions de Sardes* II, Geneva 1989, бр. 1, 3; писмо Зеуксиду (209) – H. Malay, *Letter of Antiochos III to Zeuxis with two Covering Letters*, EA 10 (1987), 7–17; Магнезији на Меандру (205) – I. Magnesia 18 (=OGIS 231; Welles, RC 31; намеснику Анаксимброту (204) – OGIS 224 (=Michel, *Recueil* 30; Welles, RC 36); Теју (после 203, пре рата са Римљанима) – SEG XLI 1003 IV; Хераклеји на Латму (око 196–193) – M. Wörrle, *Inchriften von Herakleia am Latmos I: Antiochos III., Zeuxis und Herakleia*, Chiron 18 (1988), 421–476; Илију (196) – I. Ilion 37 (=Welles, RC 42); чиновнику у Сирији – OGIS 244 (=Welles, RC 44). Сви поменути документи, изузев последњег који је нађен у Сирији, објављени су у J. Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford 2005, 284–285, бр. 1, 3, 4, 6, 19, 31, 34. Старији приређивачи су Антиоху погрешно приписивали Зеуксидово писмо Амизону (Welles, RC 38, в. следећу нап.), и писмо неког хеленистичког краља или званичника Селеукији–Тралесу (Welles, RC 41).

⁴ Већим делом фрагментарна (стога и неинформативна) писма су 2. и 4–7. Сарду (213) – Gauthier, *Nouvelles Inscriptions*, бр. 2, 4–7; трупама у Амизону (203) – OGIS 217 (=Welles, RC 39; Ma, *Antiochos III*, 294–295, бр. 6; Robert, *Amyzon* I 10), и Ниси (почетак II века ст.е.) – Welles, RC 43.

⁵ Већина историчара је прелазила преко питања форме, задовољавајући се указивањем на сличности између овог писма и фрагментарног писма Амизону, за које се веровало да је Антиох III аутор, нпр. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* I, Oxford 1941, 492. Испоставило се, међутим, да Антиох III уопште није аутор овог писма, већ неки његов службеник, вероватно Зеуксид, в. Ma, *Antiochos III*, 292–294.

⁶ У случају писама упућених градовима, и уводна адреса и текст саме наредбе су нешто сложенији. Краљево име је такође наведено у номинативу а адресанти су сада институције града (најчешће веће и народ града, такође у дативу: τῇι βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ и сл.). Потом следи формула којом краљ обавештава грађане са којим од њихових представника је био у контакту. Затим стоји формула коју отвара везник ἐπεὶ αἰ који објашњава разлоге за доношење одлуке и, на крају, сама одлука.

слања писма а онда и краљевска наредба (πρόσταγμα). Стил којим је писмо написано такође не одступа много од уобичајеног у краљевским канцеларијама. Три појединости, међутим, представљају озбиљну аномалију: начин на који краљ ословљава свог службеника, обраћање у првом лицу једине и помињање „краљевских пријатеља“.

У писму Антиох ословљава Зеуксида као „оца“ (адреса је Ζεύξιδι τῷ πατρί). Такав начин обраћања краља потчињеном чиновнику нема никакве паралеле у хеленистичкој краљевској кореспонденцији.⁷ Штавише, у богатој епиграфској заоставштини Антиоха III постоји и једно писмо упућено управо Зеуксиду, приближно из времена у које Јосиф ставља одлуку о насељавању Јевреја. Антиох се овде обраћа Зеуксиду без икакве титуле или другог атрибута: Βασιλεὺς Ἀντίοχος | Ζεύξιδι χαίρειν.⁸ На исти начин је Антиох ословљавао и друге високе службенике. Покушај да се ова форма обраћања објасни као израз поштовања према Зеуксиду, као много старијем човеку, није убедљив. Идеолошки је било неприхватљиво да хеленистички краљ ословљава потчињеног службеника, па чак и другог краља, на начин који би имплицирао било какво уступање првенства и ауторитета. Они све службенике ословљавају на исти начин, без обзира на године. Уосталом, ми и не знамо колико је Зеуксид био стар у време састављања наводног писма. Зеуксидова добро позната каријера се управо поклапа са владавином Антиоха III (221–187). Управу над малоазијским областима преузео је одмах по освајању 213.⁹ и био на тој позицији све до Мира у Апамеји 25 година касније. Био је у служби краља и у време његове смрти 187. године, па није вероватно да је две или три деценије раније био у дубокој старости која инспирише поштовање. Према свему што знамо, Зеуксид би пре могао бити приближно исте старости као Антиох III или незнатно старији.¹⁰

Као друго, селеукидски краљеви у званичним писмима увек, без изузетка, користе плурал. Ни Антиох III у својим писмима не одступа од ове праксе. Она код осталих хеленистичких владара варира, Аталиди углавном доследно користе једину,¹¹ у птолеме-

⁷ Cf. Welles, *RC* 9, 1; 10, 1–2; 11, 1–2; 12, 1; 18, 1; 36, 1; 56, 1; 58, 1; 59, 1; 70, 2; 71, 1–2; 73, 1–2; 75, 1–2.

⁸ H. Malay, *EA* 10 (1987), 7–17 (=SEG XXXVII 1010; Ma, *Antiochos III*, 288–292, бр. 4), 17–18.

⁹ Gauthier, *Nouvelles Inscriptions*, бр. 1, 8.

¹⁰ K. Ziegler (her.), *Der Kleine Pauly Lexicon der Antike*, Stuttgart 1964, sv. *Zeuxis*, 1526–1527.

¹¹ Welles, *RC* 24, 8; 34, 5, 13, 18, 20; 48, 4; 51, 22–24; 52, 3; 66, 3; 67, 2; 68, 2. Изузетак су два писма из исте године (182. ст.е.) – Welles, *RC* 49 и 50 али у оба почетак није

идским писмима наилазимо на обе могућности,¹² али у Селеукидским писмима се среће искључиво множина. Чини се невероватним да је само у једном једином случају ова форма нарушена и то управо у писму где постоје и други проблеми формалне природе.¹³

Најзад, помињање „краљевских пријатеља“ на овај начин и на овом месту је крајње необично. У стварности, хеленистичке монархије нису почивале на једном човеку. Краљ је и при доношењу одлика и при њиховом спровођењу завистан од разних елемената државног апарата. Најближи краљеви сарадници су имали статус краљевских „пријатеља“ и „рођака“ и са њима се краљ редовно саветовао о разним питањима. Управо време Антиоха III даје неке сугестивне примере моћних владарских саветника, у монархији Селеукида и ван ње. Али краљеви саветници и помоћници су део унутрашњег државног механизма. Званична писма поштују извесне строге идеолошке оквири који, пре свега, намећу потпуно изједначавање између краља и државе. У осталим писмима краљ се представља као усамљена и свемоћна фигура, која одлуке доноси и спроводи без ичије помоћи; ако и иступа заједно са неком другом личношћу, то је увек припадник династије, најчешће краљев син или брат. Наравно, реалност је могла бити сасвим другачија, краљ је могао бити у потпуности ослоњен на саветнике или чак сасвим немоћан, али у званичном контексту се ово није видело. Поново се поставља питање зашто је баш писмо које Јосиф цитира изузетак? Могао би се изнети приговор да се уопште не ради о јавном документу, већ интерној кореспонденцији између владара и његовог намесника. Ако је то случај, онда се поставља и друго питање: како је такав тајни документ нашао пут до Јосифа Флавија?

На крају, може се приметити и то да писму недостају завршни поздрав и датум, елементи који су апсолутне константне свих краљевских писама. У светлу претходно наведених, ово је мања тешкоћа. Писмо, ако је аутентично, можда просто није цитирано у целини.¹⁴

сачуван, могуће је да су написана у име браће Еумена II и Атала; за паралелу в. Welles, RC 65 (заједничко писмо Атала II и будућег Атала III).

¹² Множина: Welles, RC 21, 1; 27, 5, 7–8; једнина: 30, 10–11; 33, 6, 14, 20; у Welles, RC 14 се срећу и једнина (2, 4) и множина (10–11, 14).

¹³ За библиографију о овој формалној одлици селеукидских писама в. J.-D. Gauger, *Formalien und Authentizitätsfrage: noch einmal zum Schreiben Antiochos' III. an Zeuxis (Jos. Ant. Jud. 12, 148–153) und zu den Antiochos-Urkunden bei Josephus*, Hermes 121–1 (1993), 64, нап. 4.

¹⁴ Детаљнију анализу важнијих формалних аномалија у писму (у светлу открића Антиохових писама Сарду) даје Gauger, op. cit., 63–69.

Проблеми садржаја

Формална одступања су, дакле, озбиљна, мада можда не и непремостива. Увек се може претпоставити да Јосиф Флавије не даје тачан цитат већ парафразу или да је за кварење текста одговоран неки посредник кога је писац користио. У преношењу текста могу настати најразличитије грешке. Али и сам садржај писма је врло проблематичан. Укратко, Антиох у писму саопштава пет појединости: 1) озбиљан устанак је избио у Лидији и Фригији; 2) као одговор на подизање устанка, 2000 јеврејских породица из Месопотамије и Вавилоније биће упућено у проблематичну област као војни колонисти; 3) разлог за избор Јевреја је њихова нарочита верност династији и њихова побожност; 4) Јевреји ће имати слободу да живе по сопственим обичајима; 5) добиће одговарајуће економске бенефиције.

У самом почетку наилазимо на озбиљну тешкоћу: мада смо добро информисани о датом периоду, ниједан извор не наводи избијање устанка против Селеукида у Малој Азији крајем III века ст.е. Свакако да је морао бити у питању догађај великих размера, ако је због њега узнемираван краљ који се тада налазио на војном походу у Средњој Азији. Утолико је теже тврдити да би сачувани извори могли да игноришу овако важан догађај. У писму нам нису наведени ни узроци устанка нити ко се тачно бунио: локални намесници, градови, војни колонисти, домаће становништво? У тексту је све врло нејасно и подређено правој теми – насељавању Јевреја. Антиох III је велику пажњу и средства посветио западу Мале Азије, за шта су постојали снажни разлози, стратешки и идеолошки. У претходној деценији у овој области је имао упориште Ахеј, Антиохов одметнути рођак који је узурпирао и краљевску титулу. Краљевска војска је сломила Ахејев отпор у дуготрајној и напорној кампањи (216–213) која је кулминирала у великој опсади и разарању Сарда, Ахејевог главног упоришта.¹⁵ По завршетку овог рата, уложена су велика средства у обнову ових области и спроведена темељна реорганизација управе у овим сатрапијама. Зеуксид је постављен за јединственог намесника свих селеукидских сатрапија западно од Таура и обезбеђено је значајно војно присуство, о чему сведочи Антиохова кореспонденција са грађанима Сарда.¹⁶ У таквим околностима, где је краљевска управа централизована у

¹⁵ Polybius VIII 15–21. E. R. Bevan, *The House of Seleucus II*, London 1902, 1–13; R. M. Errington, *Rome against Philip and Antiochus*, у: *CAH VIII*2, Cambridge 2006, 248–249; Ma, *Antiochos III*, 59–62.

¹⁶ Gauthier, *Nouvelles Inscriptions*, бр. 1–4.

једном намеснику који на располагању има знатна материјална средства, стајаћу војску и мрежу гарнизона, тешко је очекивати избијање устанка ширих размера. Још је теже објаснити зашто тако велики покрет не спомињу други извори. Даље, иако има сва потребна средства и овлашћења, Зеуксид чека на инструкције од Антиоха, који је у том тренутку на другој страни континента.

Нелогичности овде не престају. Као одговор на избијање устанка, краљ доноси одлуку о пресељењу извесног броја војних колоништа са породицама. Али војна колонизација није војна операција, она не служи за сламање покрета који је у току. Војна колонизација дугорочно доноси велике погодности краљу, али то је мера којој је потребно време да се реализује, као што се види и из самог писма. Тек када су колоније основане, економски обезбеђене и, често, утврђене, оне могу да служе као мера превенције будућих побуна. Побуне у току су морале, без одлагање, да буду регулисане снагама које је Зеуксид имао на располагању а које су, као што је познато, биле знатне. Да ли се ова тешкоћа може решити претпоставком да је Зеуксид већ угушио устанак и да краљ само доноси одлуку о осигуравању повраћене територије? Смисао свакако није такав: краљ је примио вести о „побунама“ (νεωτερίζοντες) и закључио да то захтева „велику пажњу“ (μεγάλη ἐπιστροφή) с његове стране. Побуне које су брзо и ефикасно угушене нису нешто чиме би се бавио краљ који је и сам на војном походу велике важности на супротном крају царства. И овде се поставља проблем неодређености текста. О местима где су побуне избиле и где су колонисти упућени не сазнајемо ништа више сем опште одреднице „у Лидији и Фригији“ (ἐν Λυδίᾳ καὶ Φρυγίᾳ). Краљ не наводи градове и места где ће колонисти бити упућени нити да ли се ради о једној или више колонија.

Зашто баш јеврејске породице? Писмо као разлоге наводи њихово „поштовање према Богу“ (διὰ τὴν πρὸς τὸν θεὸν εὐσεβείαν) и „сведочанства о њима од предака“ (καὶ μαρτυροῦμένους δ' αὐτοῦς ὑπὸ τῶν προγόνων) о верности и послушности према династији. Прво објашњење је толико у супротности са свим што знамо о хеленистичким монархијама, њиховом функционисању и идеологији, да је довело у неверицу и неке од најупорнијих бранилаца аутентичности писма. Да је њихова монотеистичка религија могла на неки начин да препоручи ове људе као војне колонисте тешко је замисливо, као и идеја да су хеленистички краљеви гајили нарочито интересовање и поштовање према јудаизму.¹⁷ На шта се

¹⁷ Ово је покушао да докаже А. Schalit, *The Letter of Antiochus III to Zeuxis Regarding the Establishment of the Jewish Military Colonies in Phrygia and Lydia*, JQR 50–4

односе „сведочанства предака“ тешко је рећи. Да ли аутор писма сугерише да су у некој тешкој ситуацији по царство, Јевреји из Месопотамије показали нарочиту верност према династији? Када бисмо били сигурни да је писмо аутентично, ова појединост би се могла пре објаснити као опште место о верности поданика, а не као алузија на неке конкретне догађаје.

Слобода Јевреја да живе по сопственим обичајима се уклапа у генералну политику Селеукида и не побуђује сумњу. Реченица у којој се Зеуксиду наређује да се стара за колонисте „како их нико не би узнемиравао“ (ὅπως ὑπὸ μηδενὸς ἐνοχλήται) тражи извесно објашњење. Она имплицира да су непријатности и узнемиравања нешто што се може очекивати да задеси колонисте, па је неопходно и да краљ ту појединост нагласи. У време када Јосиф Флавије пише (крај I века н.е.),¹⁸ нетрпељивост према Јеврејима у многим областима Римског царства је реалност. Током великог устанка (66–73 н.е.) и непосредно после, Јевреји су били жигосани као бунтовници против римске власти и њихове заједнице су претрпеле читав талас озбиљних напада, док је незабележених злостављања и непријатности нижег реда морало бити много више. Таквим претњама Јевреји Селеукидског царства у време Антиоха III нису били изложени нити је било разлога да од њих страхују. Не фаворизујући ниједну посебну етничку групу, Селеукиди су, као и Ахемениди пре њих, допуштали разнородном становништву свог царства да живи према властитим обичајима и навикама, све док су административне и фискалне потребе државе биле задовољене.¹⁹ У новијим студијама селеукидски краљеви су чак описани као својеврсни идеолошки камелеони који су се свакој групи својих поданика представљали у складу са њиховим традиционалним схватањима власти

(1960), 298–299. Примери које Schalit наводи како би показао да је слично схватање (пoboжност као препорука за добре војнике) било уобичајно у хеленистичким монархијама су потпуно произвољни: почасни натпис који су критски савезници Птолемеја VI упутили Аглају са Коса (M. Holleaux, *Décret des auxiliaires crétois de Ptolémée Philométor, trouvé a Délos*, у: *Études d'épigraphie et d'histoire grecques III: Lagides et Séleucides*, Paris 1942, 77–97) и писмо Атала III Кизику где краљ препоручује свог рођака Атенеја, Сосандеровог сина, иначе доживотног свештеника Зевса Сабазија (Welles, *RC* 66). Претпостављам да у првом случају доказну снагу треба да пружи сама чињеница да се у документу који је састављен у име војника спомиње пoboжност хоноранда? У другом случају и то недостаје, изузев ако сам појам „пoboжности“ (εὐσεβεία) својим присуством у ма ком тексту доказује Schalit-ову тезу. Cf. и даљу елаборацију Schalit, *op. cit.*, 300–302.

¹⁸ Дело је започео још током писања *Јудејског папира*, а завршио га у 13. години Домицијанове владавине (93–94. н.е.), в. J. R. Bartlett, *Jews in the Hellenistic World: Josephus, Aristaeus, The Sibylline Oracles, Eupolemus*, Cambridge 1985, 79.

¹⁹ Rostovtzeff, *SEHWW* I, 435: “In general the early Seleucids, like the Ptolemies, were careful not to offend the religious feelings of their subjects.”

и ауторитета.²⁰ Селеукидски владар је тако могао бити македонски краљ или заштитник грчких градова на једној страни, док је на другој стављао маску традиционалног вавилонског краља. Исти принцип се примењивао у односима са јеврејском заједницом према којој су Селеукиди имали приступ у основи идентичан као и Ахемениди. Пре инцидента са претварањем Јерусалима у Антиохију у време Антиоха IV, четири деценије касније, није било разлога да се чини посебан осврт на безбедност Јевреја и заштиту њихових обичаја. Поменути инцидент и серија несрећних догађаја који су из њега произишли показују ништа друго до да селеукидски двор није био добро информисан о јеврејској традицији и карактеру њихове религије.²¹ Далеко од тога да су Селеукиди били импресионирани јудаизмом или бар заинтересовани за њега; напротив, они су према јудаизму показали темељно непознавање и неразумевање.

Проблеми контекста

После анализе формалних и садржинских тешкоћа, остаје да се погледа како се ово писмо уклапа у шири историјски оквир хеленистичког периода. Најпре, место где Јосиф цитира писмо није у складу са хронолошким излагањем. Оно би требало да је написано у време када је Антиох III био у „горњим сатрапијама“ (ἐν ταῖς ἄνω σατραπείαις, 209–205/204), али је у Јосифовом тексту цитирано у опширном екскурсу о почастима које су хеленистички владари подарили Јеврејима. Непосредно пре, писац говори о тешкоћама у којима су се Јевреји Палестине нашли крајем III века ст.е., о рату између Антиоха III и Птолемеја V, Антиоховој победи над Скопасом и освајању Палестине.²² Затим се наводе три документа чији је циљ да илуструју посебну наклоност коју је овај владар имао према јеврејским заједницама. Први документ је Антиохово писмо намеснику Птолемеју,²³ други је краљевска уредба о Јерусалиму²⁴ а трећи је овде разматрано писмо Зеуксиду. Дакле, ово писмо уопште није део главног тока излагања нити је наведено како би се нешто саопштило о вавилонским Јеврејима или њиховом насељавању у Малој Азији. Сврха наводног писма је да потврди ауторову тезу о великој наклоности хеленистичких краљева а по-

²⁰ J. Ma, *Kings*, у: A. Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford 2005, 179–183.

²¹ P. Green, *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*, Berkley – Los Angeles 1990, 504–506; O. Mørholm, *Antiochus IV of Syria*, Copenhagen 1966, 135–136.

²² Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XII 129–133.

²³ *Ibid.* XII 138–144.

²⁴ *Ibid.* XII 145–146.

себно самог Антиоха III према Јеврејима. Централно место има реченица у којој се подвлачи побожност Јевреја и њихова верност династији, све остало су споредне појединости које су могле бити другачије срочене или просто изостављене а да не наруше оно што је Јосиф желео да постигне.

Тврдња да је писмо састављено док је краљ био у „горњим сатрапијама“ не иде у прилог аутентичности текста. Хронологија овог дела Антиохове владавине није тако сигурна као за ранији период, највише због тога што Полибијев текст постаје фрагментаран. Већина коментатора су писмо стављали непосредно после Ахејевог пада, ослањајући се на тезу по којој су Фригија и Лидија биле скоро освојене и још недовољно организоване области. У ствари, Антиохов боравак у „горњим сатрапијама“ не треба стављати у године 212–204, како се конвенционално чини,²⁵ већ у ужи временски распон 209–205/204. Новији епиграфски налази потврђују овај став. Антиох се на самом почетку 213. обрачунао са Ахејом и одмах отишао у северну Сирију, препуштајући овлашћења и потребне трупе Зеуксиду.²⁶ У Сирији је остао до пролећа или лета 212. У ту годину пада поход против Јерменије који се завршио предајом јерменског краља Ксеркса и његовим претварање у Антиоховог вазала (и зета).²⁷ У току 210. је прешао у Месопотамију, у склопу грандиозних припрема за велики источни поход.²⁸ У лето 209. га налазимо са војском у Медији и тек тада се може говорити о боравку у „горњим сатрапијама“. С јесени исте године краљ је већ у Хирканији, на походу против Парта који ће трајати око годину дана (209–208).²⁹ Уследио је други поход, такође у трајању од око годину и по дана против Еутидема у Бактрији (јесен 208–206), крајем 206. или почетком 205. године краљ је већ био у Индији да би неколико месеци касније кренуо назад у западне области царства, у којима га срећемо 204.³⁰ Оно што Јосиф саопштава хронологија похода чини још невероватнијим. Да ли је вероватно да би намесник у чијој области избијају озбиљни нeredи могао да себи допусти да не реагује и да чека одговор краља, удаљеног хиљадама километара? У таквим околностима било је неизвесно да ли би и када евентуално писмо стигло до краља и, још неизвесније, колико би се

²⁵ Cf. Green, *Alexander to Actium*, 293; Ma, *Antiochos III*, 63–64.

²⁶ Прво од наведених писама Сарду је из марта 213, друго из јула или августа исте године.

²⁷ Polybius, *Historiae* VIII 23–25; Strabo XI 14, 15.

²⁸ *Ibid.* IX 43.

²⁹ *Ibid.* X 27–31; Iustin XLI 5, 7.

³⁰ Polybius XI 34. Bevan, *Seleucus II*, 16–24; A. Bouché-Leclercq, *Histoire des Séleucides (323–64 avant J.-C.)*, Paris 1913, 157–167; Errington, *CAH* VIII2, 249–250.

чекало на одговор. Није вероватно да би таква краљева одлука у тренутку приспећа уопште била актуелна. Систем намесника и сатрапија и јесте осмишљен као одговор на немогућност једне особе да увек буде у току са догађајима и да правовремено доноси одлуке. Епиграфски документи сведоче да је краљ могао да буде у току са догађајима у Лидији док се сам налазио у северној Сирији,³¹ али је велико питање како је ова веза функционисала када је 210. прешао Еуфрат, а камоли кад је био на крајњем истоку царства. У том смислу је потребно присетити се Александрове кампање у источним сатрапијама и догађаја који су се истовремено одвијали у западним областима царства (самовоља сатрапа, Харпалова афера) а које он није могао да спречи (ако је уопште и знао за њих) све док поново није био лично присутан.

А. Schalit је изнео и тврдњу да је могући разлог зашто је краљ послао колонисте из Вавилоније тај што су просто били лако доступни.³² Али то би значило да је и сам краљ био у Вавилонији или негде у непосредној близини. Хронолошки, то би могло бити у време 210–209. године, када је краљ био у Месопотамији припремајући источни поход, али би се такво тумачење нашло у конфликту са податком о краљевом боравку у „горњим сатрапијама“. Краљ је 209. био у Медији, већ на знатној удаљености од Вавилоније а убрзо је отишао и много даље у унутрашњост Азије. Ако је близина потенцијалних колониста самом краљу и његовој пратњи била икакав параметар, пре би се могао очекивати другачији избор. А не треба губити из вида ни огромно растојање које су колонисти из Вавилоније имали да пређу до свог новог пребивалишта.

Природно се поставља питање избора колониста. Антиохово царство је било огромно, у том тренутку свакако највећа државна формација на свету. Модерне процене популације не дају царству мање од 18 до 20 милиона становника, што је огроман број за античко доба.³³ Краљ је за потребе колонизације имао на располагању велики број различитих етничких група. За потребе војне колонизације су, међутим, коришћене само неке групе. Радило се, без изузетка, о оним групама које су имале одговарајућу војничку традицију и искуство. Насељавани су, пре свега, Грци и Македон-

31 Прво краљево писмо Сарду је већ из марта 213 (Gauthier, *Nouvelles Inscriptions*, бр. 1, 10) а треће (*Ibid.* бр. 3) је писано крајем лета.

32 Schalit, *op. cit.*, 297.

33 Нова студија G. G. Aperghis, *The Seleukid Royal Economy. The Financies and Financial Administration of the Seleukid Empire*, Cambridge 2004, 56–57 даје царству 18,5–19,5 милиона становника на врхунцу у време Антиоха III (јужна Тракија, освојена 197–196. није укључена у процену); у односу на друге постојеће процене, Aperghis даје далеко најниже цифре, те се оне могу употребити као полазна доња граница.

ци, али чујемо и о војним колонијама Трачана, Келта, Мизијаца, Иранаца и других.³⁴ Одређене групе се просто не јављају, нпр. семитског становништва Сирије и Месопотамије уопште нема, иако су у питању најгушће насељене области царства. Старија историографија је ово настојала да објасни тиме што су одређене групе биле природно више ратничке него друго. Грци, Келти или Персијанци су сами по себи били „добар ратнички материјал“ док су, рецимо, Семити били природно кротки и неагресивни и стога неподесни за војнике. Срећом, оваква упрошћена објашњења која понегде иду до ивице расизма данас се у науци не срећу. У питању је нешто друго. Понашајући се практично, можда чак и опортунистички, хеленистички краљеви су настојали да узимају у службу готове и спремне ратнике а нарочито су избегавали да се уплићу у сложен и дуготрајан процес претварања цивилног становништва у војнике. Много је погодније било користити оне људе који већ имају војно искуство и оружје. Александар и дијадоси су у првим годинама хеленистичке колонизације насељавали испуњене македонске ветеране и грчке најамнике и тако створили језгро војних колоништа. Преузимањем ових и оснивањем многих других војних колонија, Селеукиди су себи обезбедили војну резерву, поред које је увек постојао извештан број тренутно ангажованих плаћеника, од којих су неки касније и сами могли постати војни колонисти. Такође, неке етничке групе су наставиле да дају војнике и под Селеукидима, као што су чинили и под Ахеменидима. Још једну појединост треба нагласити: мада су као војнике користили људе различитог порекла, Селеукиди и друге велике династије су строго пазили да језгро и највећи део војске ипак чине трупе грчко-македонског порекла и масе домаћег становништва су радије користили као радну снагу и извор прихода него као регруте.³⁵ Да поверење између елите страног порекла и домаћег становништва никад није било потпуно, показује и птолемеидско искуство са регрутовањем Египћана, што је иначе мера којој се приступило само у околностима крајње нужде.³⁶ Стога међу познатим војним колонијама највише има оних у којима су насељени Грци. У целини, селеукидска армија (као и друге хеленистичке армије) је била професионалног типа и већи део становништва царства није служио у њој. Међу бројним групама које не срећемо као војнике налазе се и Јевреји.

³⁴ B. Bar-Kochva, *The Seleucid Army: Organization and Tactics in Great Campaigns*, Cambridge 1976, 20–37.

³⁵ *Ibid.*, 44–52. Није био убедљив покушај Aperghis-a, *Royal Economy*, 195–196 да оспори основе селеукидске војне организације и читавој армији припише најамнички карактер.

³⁶ Polybius, *Historiae* V 65; V 107.

Писмо које Јосиф Флавије цитира је једини извор који спомиње постојање јеврејских војних колонија у држави Селеукида. Уопште, дела Јосифа Флавија су једина која спомињу учешће Јевреја у војскама неке хеленистичке монархије изузев, наравно, државе Хасмонејаца. Ова појединост је и највећи проблем научника који заговарају аутентичност и веродостојност писма: потребно је доказати да су Јевреји имали онакве војничке традиције и искуство које би их сврстале у ред са, рецимо, Грцима или Трачанима и тако их препоручиле за војну колонизацију. „Упркос томе, одлучујући фактор (sc. за избор колониста) су несумњиво били ратнички квалитет по којима су месопотамски Јевреји постали познати.“³⁷ Стиче се утисак да се и овде ради о горе поменутој врсти схватања која неке етничке групе види као „природно“ ратничке а друге не. Аргументи који се наводе у прилог ове и сличних тврдњи су следећи: 1) почетком V века ст.е. постојао је на југу Египта (Елефантина) гарнизонско насеље Јевреја, које су основали Персијанци;³⁸ 2) Јевреји су служили у војсци Александра Великог;³⁹ 3) пожртвованост Јевреја у макабејском устанку против Селеукида; 4) победе двојице одметника, Хасиде и Ханилаја (у грч. тексту Ἀσιδίων и Ἀνιλαῖος), у партској Вавилонији, који су наводно успели да (привремено) створе властиту државу.⁴⁰ Први пример је из Египта, готово два века пре настанка државе Селеукида, говори о стражарској дужности и није уопште извесно да се ради о вавилонским Јеврејима. Други пример је извесно фалсификат; о учешћу Јевреја у Александровој војсци говори само Јосиф Флавије док примарни извори за Александрову каријеру о томе не говоре ништа.⁴¹ Макабејски устанак је посебан историјски феномен који тешко да стоји у ближој вези са питањима селеукидске војне организације. Чињеница да се једна популација, чији се верски и културни идентитет нашао непосредно угрожен, дигла на оружје, није никакав доказ да су њени припадници били цењени и коришћени као војници четири деценије раније. Уосталом, сам ток макабејског устанка показује једну општу шему: докле год воде опрезан, герилски рат или докле год се боре само са снагама локалних намесника, устаници су успешни; отворени сукоби са регуларном селеукидском армијом

³⁷ Schalit, op. cit., 297: “Nevertheless, the decisive factor was no doubt the martial qualities for which the Mesopotamian Jews came to be known.”

³⁸ A. Coway, *Aramaic Papyri of the Fifth Century BC*, Oxford 1923, xv-xviii.

³⁹ Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XI 8, 5; *ibid.*, *Contra Apionem* I 22.

⁴⁰ *Ibid.*, *Antiquitates Iudaicae* XVIII 9, 1–7.

⁴¹ H. Hegermann, *The Diaspora in the Hellenistic Age*, y: *The Cambridge History of Judaism II: The Hellenistic Age*, Cambridge 2007, 121–124.

су се редовно завршавали тешким поразима побуњеника.⁴² Четврти пример такође нема никакве везе са професионалним армијама, много је каснији од времена Антиоха III а и о њему сазнајемо само од Јосифа Флавија. Поново, налазимо на кружни аргумент где је доказ у прилог веродостојности Јосифа Флавија он сам.

У целини, наведени примери ни хронолошки ни на други начин нису у вези са проблемом који овде анализирам, а један или више њих су неверодостојни. Дакле, нема доказа да су Јевреји уопште учествовали у армијама великих хеленистичких сила нити да су их Селеукиди користили као војне колонисте.

Закључак

Разматрање које сам овде поделио на три групе проблема – формална, садржинска и контекстуална – имало је за циљ да пружи утемељен одговор на питање да ли је Антиохово писмо Зеуксиду аутентично и веродостојно. Што се аутентичности тиче, одговор мора недвосмислено бити: не. Писмо по форми не одговора документима селеукидске краљевске канцеларије, садржи многобројне аномалије и тешко се уклапа у шири контекст. Питање веродостојности је сложеније, један фалсификован документ може лако садржати и сасвим тачне информације. Ипак, не могу да се сложим са тврдњом G. M. Cohen-а да, без обзира на то да ли је писмо фалсификат или не, „нема никаквог разлога да се сумња да су јеврејски колонисти послати у Малу Азију.“⁴³ О овим многобројним војним колонистима (2000 породица, а текст помиње и њихове слуге) у руралној унутрашњости Мале Азије, нема ни трага у каснијим временима.⁴⁴ Јеврејску дијаспору, која се касније образовала у великим центрима на западу полуострва, свакако не чине потомци војних колониста у Лидији и Фригији, мада је било покушаја да се и то тврди.⁴⁵ Да ли овде „несумњиво имамо нормалну процедуру коју

⁴² Bar-Kochva, *The Seleucid Army*, 174–200; Ch. Habicht, *The Seleucids and their Rivals*, *CAH* VIII/2, 354, 357 и нап. 126, 363, 369–370.

⁴³ G. M. Cohen, *The Seleucid Colonies. Studies in Founding, Administration and Organization*, Wiesbaden 1978, 6: “Certainly there is no reason to doubt that Jewish colonists were sent to Asia Minor.”

⁴⁴ Постоји врло позни натпис (надгробни споменик, *IGRR* IV 1387=*TAM* V-1 608), датиран у 354. годину Сулине ере (=270 н.е.), који говори о „Ιουδηνῶν κατοικία“, што су неки историчари (V. Tscherikower, *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia 1959, 502, нап. 63) тумачили као сведочанство о постојању јеврејске војне колоније. Али L. Robert, *Villes d'Asie Mineure. Études de géographie ancienne*, Paris 19622, 282 нап. 1 је показао да је ово мало вероватно и да се пре ради о топониму локалне, анадоолске етимологије.

⁴⁵ R. Marcus, *op. cit.*, 765–766.

су следили Селеукиди када су оснивали колонију⁴⁶ друго је питање. У најмању руку, у нормалну процедуру није спадало насељавање колониста са породицама као одговор на непосредну војну претњу. Одредбе о праву колониста на властите законе и наведене економске олакшице се добро уклапају са оним што знамо о селеукидској колонизаторској политици и допуштају да је аутор био у извесној мери упућен у проблем. Низ документарних извора али и један број античких писаца могли су да аутору писма пруже информације на основу којих је састављен овај текст. Пошто свакако није продукт селеукидске канцеларије, поставља се питање када је писмо састављено и ко је аутор. Садржај писма као да одаје атмосферу стрепње за права и верске слободе Јевреја, те је свакако настало у времену после макабејског устанка; сасвим је могуће да је текст много познији, можда из времена Флавија. О тачним околностима настанка и идентитету аутора се не може ни спекулисати, сем елементарне претпоставке да је несумњиво био у питању класично образован Јеврејин. Нисам спреман да идем тако далеко да тврдим да је сам Јосиф Флавије саставио писмо или свесно унео нешто што је препознао као фалсификат у свој текст. Вероватно га је преузео из неког свог извора.

У модерној историографији аутентичност разматраног писма је широко прихваћена. Старија историографија је била подељених мишљења о овом питању: чули су се ставови и у прилог веродостојности писма и против ње,⁴⁷ а разматрана је и могућност да су фалсификована поједина места у иначе аутентичном тексту.⁴⁸ Али од средине XX века па надаље, историчари прихватају писмо као аутентично готово без дискусије.⁴⁹ Од новијих радова, помену

⁴⁶ Cohen, *Colonies*, 6: "In any event the document is important because it undoubtedly gives the normal procedure followed by the Seleucid when founding a colony." Cohen на овом месту парафразира Rostovtzeff-а (в. следећу нап.).

⁴⁷ У прилог аутентичности: E. Bickerman, *Institutions des Séleucides*, Paris 1938, 84–86; M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World I*, Oxford 1941, 492; Welles, *RC*, vii. Против: J. Wellhausen, *Israelitische und jüdische Geschichte*, Berlin 1907, 236, нап. 2; H. Willrich, *Judaica: Forschungen zur hellenistisch-jüdischen Geschichte und Litteratur*, Göttingen 1900, 59; *ibid.*, *Juden und Griechen von der makkabäischen Erhebung*, Göttingen 1895, 41–42; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi III: Judentum in der Zerstreuung und die jüdische Literatur*, Leipzig 1898, 10–11 није био сигуран да ли је у питању фалсификат или не.

⁴⁸ Углавном се сматрало да је помињање јеврејске побожности уметнуто у текст или да је оригинални (политеистички) израз измењен (првобитно πρὸς τὸ θεῖον уместо πρὸς τὸ θεὸν и сл.): Holleaux, *op. cit.*, 97; E. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums II: Die Entwicklung des Judentums und Jesus von Nazaret*, Darmstadt 1962, 25–26, нап. 2 (прештампано издање Stuttgart–Berlin 1925).

⁴⁹ Од опширне библиографије наводим само најважније примере: Cohen, *Colonies*, 5–9; *ibid.*, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkley – Los Angeles – Oxford 1995, 47, 212–213; E. S. Gruen, *Jews and Greeks*, у: A. Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford 2005, 272; Hegermann, *CHJ*, 145–146; Ma, *Antiochos*

Gauger-ова студија је једина која доказује да је писмо фалсификат.⁵⁰ Релативно јединство мишљења јесте индикативно али није аргумент само по себи. Број епистоларних фалсификата у антици је био огroman. Њихови аутори су на тај начин могли да своје ставове пропaгирају кроз уста митских личности, великих државника, војсковођа и филозофа. У тај образац се наводно Антиохово писмо сасвим добро уклапа. Оно има јасну тенденцију, циљ му је да покаже колико су хеленистички владари ценили верност и способност Јевреја и колико су поштовали њихову веру. И управо зато је изабран Антиох III, као један од најмоћнијих и у античкој традицији најпознатијих хеленистичких владара.

Једно од основних правила у критици античких извора је да се писма и други документарни извори које цитирају антички писци узимају са великом резервом. Строгој анализи и оштрој критици су била подвргнута писма, говори и други документи које наводе аутори попут Тукидида, Полибија, Аријана и других. Очигледно, тако строгој научној критици није био подвргнут и Јосиф Флавије, иако ће се тешко наћи неко ко би тврдио да је Јосифова објективност на нивоу, рецимо, Тукидидове. Зашто су онда историчари, иначе врло критични и скептични, у случају Јосифовог дела тако брзо и потпуно спремни да поверују?⁵¹

Nemanja Vujčić

Faculty of Philosophy
University of Belgrade

THE QUESTION OF AUTHENTICITY OF THE ANTIOCHUS III LETTER TO ZEUXIS

Summary

There was much debate in the early 20th century historiography whether or not the letter quoted by Josephus in *Antiquitates Iudaicae* 12.148–153 is a genuine Hellenistic document. The more recent studies regard this letter as authentic with a remarkable degree of uniformity, usually without any attempt at careful analysis (Gauger's work being the only exception). As it stands, the letter *could* provide useful information on a number of important questions, including the history of the Seleucid

III, 63 (али уз огpаду: "assuming that the document is authentic"); R. Marcus, Appendix D III, y; Josephus, *Jewish Antiquities* v. VII, Loeb, London 1971, 764–766; Schalit, op. cit., 289–318; G. Shipley, *The Greek World after Alexander*, London 2003, 296; F.W. Walbank, *The Hellenistic World*, Cambridge MA 1992, 131–132.

⁵⁰ Gauger, op. cit., 63–69.

⁵¹ Cf. Bartlett, *Jews in the Hellenistic World*, 78: "we must always scrutinise Josephus' motives in writing, especially in the matters concerning Jewish politics or his own position."

military colonies, events of the reign of Antiochus III and the creation of the Jewish diaspora in Asia Minor, *if only* there were a hard proof that it is what it claims to be. But the more thorough reading reveals a great number of anomalies involving the text, including both its formal features and the contents.

The alleged royal letter shows flaws and discrepancies that separate it from the other known epistulae of the same king. The expression king uses to refer to his subordinate (“father”) is very unusual and at odds with the basic ideas of Hellenistic kingship. Another anomaly is the mention of royal “friends” in such context, and also the fact that king refers to himself in singular, plural being the only form encountered in the other Seleucid royal letters. Contents of the letter also raise a number of questions that can hardly be reconciled with the current knowledge of the Hellenistic world. Great uprisings in Lydia and Phrygia are mentioned in the text but are otherwise unknown, which is very strange considering that we are generally very well informed about this period. Another point of doubt is that the instructions on an urgent matter are expected from the king, himself absent on a campaign in the eastern parts of the Empire, in spite the obvious fact that the governor Zeuxis had both means and the authority to deal with any possible challenge of the sort.

The greatest problem with the alleged letter is the assumption that the military colonization is a method to quell the uprising; this is simply not the case. But the very purpose of the letter, viewed in the context of the Josephus work, is not to inform the reader about this or any other measure of the Seleucid government, but rather to prove that Jews were held in high esteem by Antiochus III and the other rulers of his dynasty. This also explains the choice of Babylonian Jews as military settlers, otherwise unprecedented in Hellenistic world outside Palestine itself. This and other problems with both external and internal features of the document clearly point that we are dealing with a later forgery, perhaps as late as the final quarter of the 1st century AD. Josephus was probably not the author of the forgery, more likely he found it in the one of his sources. It seems that so far, the letters and other documents quoted by Josephus did not receive the amount of critical examination that is standard in the classical scholarship.

Бојана Племић

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

БОГИЊА ДИЈАНА КАО ЗАШТИТНИЦА СРЕБРОНОСНИХ РУДНИКА НА ТЛУ СРБИЈЕ¹

АПСТРАКТ: О култу Дијане као заштитнице рудника сребра са територије Србије потичу бројна сведочанства. У раду се разматра неколико примерака рудничког новца са Космаја, затим вотивни споменици из Губереваца, из Коловрата код Пријепоља, Чачка и са планине Јелице, као и рељеф са обале Кучајне. Сви су нађени у близини римских рудника сребра, с изузетком споменика из Чачка и са Јелице, који се доводе у везу са постојањем станице бенефицијарног конзулара у тој области, односно са присуством кохорте која је штитила транспорт метала, највероватније сребра. Аутор закључује да представљају вишеструку потврду поменуте Дијанине култне функције, односно могућности да су рудници сребра били под њеним патронатом. Такође показују да је богиња на подручју Србије највероватније поштована као римско божанство, а не као *interpretatio Romana* аутохтоног божанства, што је чешћи случај у суседним областима, посебно у Далмацији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сребро, рудне области, рудник, Дијана, функција, иконографија, култ.

Римско рударство на подручју Србије проучавано је на основу писаних извора, али и налаза рудничког новца (*nummi metallorum*) и епиграфских споменика (Zмајић 1964; Душанић 1971; 1980; Мirković 1975; Душанић 1976, 121; Simić i Vasić 1977). Та сазнања пружила су значајне податаке о рударским регионима, њиховим центрима

¹ Резултати ових истраживања проистекли су из рада на реализацији научно-истраживачког пројекта „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије“ (ев. бр. 177007), Министарства просвете и науке Републике Србије.

и административној организацији. Рударство је у Горњој Мезији, која се у већој мери простирала на територији данашње Србије, чинило део привреде од посебног значаја за Царство, при чему су рудници сребра (*argentaria*) имали једну од водећих улога (Томовић 1995; Škegro 1998, 90–91). У раду је изложено неколико налаза повезаних са култом Дијане, који су интерпретирани у складу са њеном функцијом заштитнице рудника сребра и представљају додатно сведочанство о важности ових среброносних области у периоду римске доминације.

Један од сребром најбогатијих региона на нашем подручју био је космајски рудни басен (Душанић 1980, 36–37; Томовић 1995, 121–125; Škegro 1998, 91). У атару села Бабе и Губеревца нађена су чак 24 примерка римског рудничког новца (*nummi metallorum*) од укупно 96 познатих комада (Simić i Vasić 1977, 56–58; Škegro 1995, 174, 176). Иако је углавном прихваћено да су серије овог новца, намењеног за потребе администрације и чиновништва у рудним областима провинција, коване у Риму, велики број налаза на Космају омогућио је претпоставку о њиховом ковању у кастрому код Стојника (Душанић 1971, 536–537; Simić i Vasić 1977, 50; Škegro 1995, 175–176). Реч је о серијама са натписима који се односе на балканске провинције, Горњу Мезију (Дарданију), Далмацију и Панонију, из периода владавине Трајана, Хадријана, Антонина Пија и Марка Аурелија (Душанић 1971, 535–536; Simić i Vasić 1977; Škegro 1995, 174–176).

Осим натписа, на овом новцу се налазе представе царева за које се везује активност рудника, а на неким серијама и римских божанстава, заштитника лежишта појединих метала (Душанић 1971, 543–544). Дијана је била заштитница среброносних рудника и рудара који су у њима радили (Душанић 1971, 543–544; Душанић 1976, 121). Та функција богиње проистекла је из њеног имена, изведеног од индоевропског корена *di*, што значи сијати, због кога је припадала групи божанстава небеске светлости и касније је поистовећена са Луном (Roscher 1993, 1002, 3188; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1989, 113, 239–240; Chevalier i Gheerbrant 2003, 623).

Са Космаја потичу три истоветна примерка рудничког новца на чијем је реверсу легенда *Metal Pannonicis* исписана у венцу, док је на аверсу приказана женска глава окренута надесно (Слика 1). Будући да на глави нема атрибута, идентификација лика била је отежана, али је углавном прихваћено да је реч о Дијани (Марић 1955, 350; Душанић 1971, 546, нап. 83; Simić i Vasić 1977, 56, no. 1–3). На једном примерку из серије са легендом *Metal Aurelianis* у венцу, који такође припада рудничком новцу са Космаја (Слика 2), јавља се готово идентична представа на аверсу, протумачена само као „глава жене“ (BMC IV, 678; RIC III, 313, no. 1255; Simić i Vasić

1977, 58, no. 24). Поједини детаљи и аналогича са поменутом панонском серијом омогућавају претпоставку да је и на аверсу овог примерка приказано исто божанство, односно Дијана (Душанић 1971, 552). На то упућује једноставна фризура, са косом скупљеном у ниску пунђу на потиљку, карактеристична за иконографију Дијане у лову (LIMC II/2, 593–594, 602, 614). Томе треба додати и податак да серија са представом Дијанине главе и легендом *Metal Pannonicis* потиче из 136. и 137. године (Mowat 1894, 373–413; Škegro 1995, 175), односно скраја владавине Хадријана, у чије доба је на новцу, али и у монументалној уметности, било посебно популарно приказивање лика ове богиње као заштитнице лова, једне од омиљених царевих разонода (Melville–Jones 1990, 98; Škegro 1995, 175).

У налазе рудничког новца са Космаја спадају и два идентична примерка из серије са легендом *Metal Delm*², који се такође везују за богињу Дијану (Simić i Vasić 1977, 58, no. 20–21). Датовани су у исте године Хадријанове владавине као и панонска серија (Škegro 1995, 175). На њима је глава жене, са косом скупљеном у ниску пунђу, представљена на аверсу, док је на реверсу приказан јелен око кога је исписана легенда (Слика 3). Јелен не може да се доведе у директну везу са рударством, али као Дијанина култна животиња чини допуну и објашњење представе на аверсу (Душанић 1971, 543–544). Таква иконографска поставка без сумње потврђује да је реч о богињи Дијани, као и да је ова серија била намењена за потребе у рудницима сребра (Škegro 1995, 175; 1998, 90).

Поређење аверсних представа на поменутих примерцима из серија са легендама *Metal Pannonicis*, *Metal Aurelianus* и *Metal Delm* показује да се ради о сличној иконографији у представљању женске главе, која је захваљујући приказу јелена на реверсу у оквиру далматинске серије јасно идентификована као Дијана. Једну од могућности за тумачење различитих реверсних представа на овим серијама пружа начин исписивања легенде. На примерцима из серије са легендом *Metal Delm*, која је дата изузетно скраћено, текст је исписан око представе јелена. Пошто је легенда код друге две серије знатно дужа, исписана хоризонтално, логичан је закључак да за представу јелена није било простора. То даље наводи на помисао да недостатак атрибута у овако сведеној Дијаниној иконографији није умањивао препознатљивост богињиног лика, коју омогућава и намена ових серија среброносним рудницима.

Поставља се питање на које руднике сребра се односе легенде на серијама новца са Дијаниним ликом. Легенда *Metal Pannonicis*

² Највероватније се ради о скраћењу легенде *Metal(li) Delm(atici)* (Душанић 1971, 544).

може да се доведе у везу са једном или више сребром богатих области у Панонији, највероватније на југу провинције. С обзиром да Космај вероватно није припадао провинцији Панонији, поменућа легенда могла је подразумевати подринске руднике сребра око Зајаче (Душанић 1971, 546–547; 1974, 104). С друге стране, иако се легенда *Metal Aurelianus* редовно приписује рудницима у долини Тимока и опредељује у време владавине Марка Аурелија, није искључена ни могућност да је ова серија обила намењена управо рудницима на Космају и Руднику, који су били веома богати сребром и необично активни у доба маркоманских ратова (Душанић 1971, 552). Коначно, у легенди *Metal Delm* препознају се рудници сребра у Далмацији, где је експлоатација започета највероватније почетком II века, у време Трајанових припрема за рат против Дачана (Škegro 1998, 92–96).

Различите легенде на рудничком новцу нађеном на Космају, као и мрежа путева којом је ова област преко Пожеге и Висибаве, а затим Склана у источној Босни, била повезана са Домавијом (Сребреница), великим рудничким центром у Далмацији, указују на могућност да су космајски рудници чинили саставни део далматинско-панонских рудника сребра (Škegro 1998, 91). Пошто је Космај највероватније припадао Горњој Мезији и како до сада нису евидентиране серије са легендом *Metalla Moesica* (Душанић 1974, 104), изгледа да Римљани у овим рудним областима нису доследно поштовали провинцијалну поделу (Dušanić 1977).

На појаву Дијаниног култа у космајској области указује и вотивни споменик са локалитета Губеревац. На његовој предњој страни исписана је посвета богињи, док су на бочним странама рељефне представе животиња, уобичајених Дијаниних пратиоца, и то јелена на једној и највероватније коште на другој страни (Вулић 1900, 44, бр. 64). За нас је, међутим, значајно да се посвета такође доводи у везу са Дијаном као заштитницом рударства и рудара (Душанић 1971, 544; Dušanić 1976, 121, по. 89).

И у другим рудним подручјима на тлу Србије нађени су споменици који сведоче о Дијанином култу. На ари из Коловрата посвету богињи упућује дедикант Тит Аурелије Сатурнин, који је као *eq(ues) R(omanus)*³ можда био прокуратор рудника сребра (Зотовић 2001, 188). Експлоатација лежишта руде сребра код Коловрата по-

³ Посвета на овом споменику гласи: *D(ianae) A(ugustae) S(acrum) T. Aur(elius) Saturninus eq(ues) R(omanus) ex voto l(ibens) p(osuit). Dea virago Delia, votum faventi numine, quod [debeo] felix ego l(ibens) p(osui?)*. У истом својству Дијана се јавља и на споменику из Сребренице (*Domavia*), центру панонско-далматинских рудника сребра, који посвећује Аурелије Катинус, бенефицијарни конзулар Доње Паноније (Mirković 1975, 105–106; Зотовић 2001, 194, нап. 28).

тврђена је и другим епиграфским споменицима, чији велики број показује да се у овом региону могао налазити центар рудничког дистрикта југоисточне Далмације (Mirković 1975, 106).

Посвете Дијани на четири епиграфска споменика из Чачка и његове околине, пограничне области између Далмације и Горње Мезије, упућују на постојање рудника сребра и у овом подручју, иако за то још увек нема конкретних потврда (Васић 1986, 28–29; Ferjančić 1995, 181–182). На једном од њих, нађеном на планини Јелици, дедикант је бенефицијарни конзулар легије *XI Claudiae*, што значи да се у близини Чачка могла налазити станица бенефицијарног конзулара. Други споменик, такође са планине Јелице, јесте вотивна ара коју је Дијани посветио декурион коњаничке кохорте, која је можда штитила транспорт метала, и то вероватно сребра, јер се област данашњег Чачка налазила на раскршћу важних путева који су повезивали руднике на Космају и Руднику са онима у Далмацији (Васић 1986, 29–30; Ferjančić 1995, 176–182).

Коначно, Дијанине споменике из региона богатих сребром допуњује и вотивни рељеф с представом богиње у лову на јелена. Нађен је на обали Кучајне, у близини њеног ушћа у Пек, односно у рудној области око античког Пинкуса, која је била активна у доба Хадријана (Гарашанин и Гарашанин 1951, 142–143; Душанић 1971, 526, 544).

Наведени примери потврђују да је Дијана као заштитница рудника сребра била присутна на нашем тлу, као и да се рударство одвијало под њеним патронатом. Иконографија поменутих представа и посвете на споменицима о којима је овде било речи, заједно са неким другим епиграфским сведочанствима,⁴ говоре у прилог чињеници да је Дијана на територији Србије била поштована као римско божанство, за разлику од суседних области, пре свега Далмације, где се углавном јавља као *interpretatio Romana* локалног божанства природе.⁵ Такође, оваква интерпретација богиње на нашим просторима сведочи о високом степену романизације истих, с обзиром да је реч о аспект у њеног култа који је везан за изворно римске обичаје, као и томе да су његови поштоваоци углавном потицали из редова високих државних службеника и војске који су својим примером значајно утицали на религиозне обичаје аутохтоног становништва.

⁴ Ради се о три споменика са посветом Дијани из Равне, на којима она носи епитет *Augusta*, што несумњиво показује да је реч о оригиналном римском божанству, као и о могућности постојања храма посвећеног Дијани на том месту (Dušanić i Petrović 1963, 375; Petrović 1995, 63–64, no. 2–4).

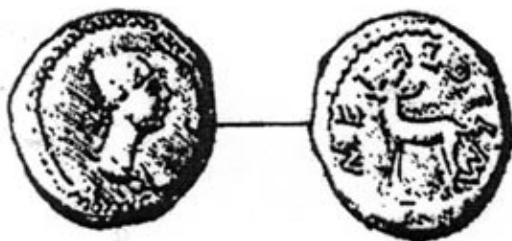
⁵ О Дијани као епихорском божанству природе на подручју Далмације написане су бројне студије (Rendić-Miočević 1955; Imamović 1977, 83–91).

Слика 1. Руднички новац са Космаја – примерак са представом богиње Дијане на аверсу и легендом METAL PANNONICIS у венцу на реверсу

Слика 2. Руднички новац са Космаја – примерак са представом богиње Дијане на аверсу и легендом METAL AURELIANIS у венцу на реверсу

Слика 3. Руднички новац са Космаја – примерак са представом богиње Дијане на аверсу и јеленом на реверсу око кога је исписана легенда METAL. DELM.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Васић, Милоје. 1986. Нови римски натписи нађени у Чачку. *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 16: 23–34.
- Вулић, Никола. 1900. Антички споменици наше земље. *Споменик СКА* 38.
- Гарашанин, Милутин, и Драга Гарашанин. 1951. *Археолошка налазишта у Србији*, Београд: Просвета.
- Душанић, Слободан. 1971. Хетероклитичко *metalli* у натписима рудничког новца. *Жива антика* 21/2: 535–554.
- Душанић, Слободан. 1974. Мозаички натпис из Стојника и Космајска рудничка област у позној антици. *Зборник Филозофског факултета* (Београд) 12/1: 93–105.

- Dušanić, Slobodan. 1976. Le nord – ouest de la Mésie Supérieure, In *Singidunum et le nord-ouest de la province. Incriptions de la Mésie Supérieure* I, ed. Fanula Papazoglu, 93–162. Beograd: Centre d' études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd.
- Dušanić, Slobodan. 1977. Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziји. *Arheološki vestnik* 28: 163–179.
- Душанић, Слободан. 1978. Анонимни квадранси. *Нумизмајичар* 1: 23–29.
- Душанић, Слободан. 1980. Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији. *Историјски гласник* 1–2: 7–55.
- Душанић, Слободан. 1990. Из историје касноантичког рударства у Шумадији. *Сџаринар* (н.с.) 40/41: 217–225.
- Dušanić, Slobodan, i Petar Petrović. 1963. Epigraphic contribution from the National museum of Niš. *Živa Antika* 12/2: 365–385.
- Zmajić, Bartol. 1964. Rudnički novci Rimskog Carstva. *Numizmatičke vijesti* 21: 1–11.
- Зотовић, Радмила. 2001. Антички култови на подручју Пријепоља и Пљеваља, у *Vestigatio Vetvstatis* – Александрини Цермановић-Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика, ур. Мирослав Лазић, 183–193. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета.
- Imamović, Enver. 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Марић, Растислав. 1955. Из нумизматичке збирке Народног музеја. *Сџаринар* (н.с.) 5–6: 349–353.
- Melville-Jones, John. 1990. *A dictionary of ancient Roman coins*. London: Seaby.
- Милинковић, Михаило. 1988. Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години. *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 18: 61–80.
- Mirković, Miroslava. 1975. Iz istorije Polimlja u rimsko doba. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 14/12: 95–106.
- Mowat, Robert. 1894. Eclaircissements sur les monnaies des mines. *Revue numismatique* (ser. III) 12: 373–413.
- Petrović, Petar. 1995. Timacim Minus et la vallée du Timok. *Inscriptions de la Mésie Supérieure* III/2. Beograd: Centre d' études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Rendić-Miočević, Duje. 1955. Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama sa područja Delmata. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 10: 5–40.
- Roscher, Wilhelm Heinrich. 1993. *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olus Verlag.
- Simić, Vasilije, i Miloje R. Vasić. 1977. Le monnaie des mines romaines de L'Illyrie. *Revue numismatique* 19: 48–61.
- Срејовић, Драгослав, и Александрина Цермановић-Кузмановић. 1989. *Речник жрчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Томовић, Миодраг. 1995. Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији. *Радионице и ковнице сребра*, ур. Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин, Бојана Борић-Брешковић. Акта научног скупа одржа-

- ног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду. Београд: Народни музеј, 117–129.
- Ferjančić, Snežana. 1995. New epigraphic finds near Čačak. *Balkanica* 26: 175–189.
- Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant. 2003. *Rječnik simbola*. Prevela Ana Buljan, Banja Luka: Romanov.
- Škegro, Ante. 1995. Rimski rudnički novac. *Opuscula Archaeologica* 18: 173–180.
- Škegro, Ante. 1998. Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije. *Opuscula Archaeologica* 22: 89–117.

СКРАЋЕНИЦЕ:

- RIC III – Mattingly, Harold, and Edward Allen Sydenham. 1930. *The Roman Imperial Coinage III: Antoninus Pius to Commodus*. London: Spink&Son.
- BMC IV – Mattingly, Harold. 1940. *British Museum Catalogue*. Coins of the Roman Empire, IV: Antoninus Pius to Commodus. London: British Museum.
- LIMC II/2 – 1992. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* II/2, ed. Lilly Kahil, Zürich und München: ArtemisVerlag.

Bojana Plemić

Faculty of Philosophy
University of Belgrade

GODDESS DIANA AS A SILVER MINES PATRONESS AT THE TERRITORY OF SERBIA

Summary

In this work we discussed about the aspect of Diana's cult related to her function of silver mines patroness. In this context we mention a few examples of the Roman coins with Diana's iconography founded in Kosmaj (*nummi metallorum*), some votive monuments from Guberevac, Kolovrat near Prijepolje, Čačak and mountain Jelica, and finally relief from the shore of Kučajna. All of them originate from the areas rich in silver or as in case of the group of monuments from Čačak and Jelica, they can be associated with existence of military station or cavalry unit which protected the transport of metals, probably the silver itself, from the mines of Upper Moesia to Dalmatia.

Monuments that we have mentioned represents multiple evidence of Diana's function as a protector of silver at the territory of Serbia or the possibility that the mining in areas rich in silver was undertaken under the protection of the Goddess. This aspect of her cult also points to the fact that in our territory Diana was respected as the original Roman deity, unlike the neighboring regions, especially Dalmatia, where she mainly represented *interpretatio romana* of local deity of nature.

НАСЛЕЂЕ
HERITAGE

Ирена Љубомировић

Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

ДОПРИНОС НИКОЛЕ ВУЛИЋА АНТИЧКОЈ ЕПИГРАФИЦИ У СРБИЈИ

АПСТРАКТ: У овом раду начињен је покушај да се покаже колики је био допринос Николе Вулића развоју античке епиграфике на нашим просторима. Уз осврт на Вулићев вишедеценијски рад на прикупљању епиграфских споменика и објављивању сакупљеног материјала, у раду је указано на то какав су одјек имали резултати Вулићевих епиграфских истраживања у савременој историографији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Никола Вулић (1872–1945), епиграфика, натписи, Србија.

Никола Вулић (1872–1945) је припадао првој генерацији историчара који ће се посветити систематском прикупљању епиграфских споменика на територији Србије, Македоније и Црне Горе. Натписи које је Вулић објединио у збиркама *Антички споменици наше земље* објављени у Споменицима Српске академије наука. Тако сакупљени и објављени епиграфски извори су били врло значајни за изучавање античке историје Србије, Македоније и Црне Горе. Међу сакупљеним натписима знатан број чине надгробни споменици који неретко садрже податке који су се могли искористити у топографији или ономастичким истраживањима. Почасни натписи пружају податке о градовима или другим заједницама у чију част су подигнути. У војничким натписима налазе се подаци о месту одакле је потицао војник, као и триби или граду коме је припадао. Очигледно је да је епиграфски материјал био користан у изучавању античке прошлости поменутих територија, те је утолико већи допринос Николе Вулића расветљавању њихове античке историје.

Посветивши се прикупљању и издавању епиграфских споменика, Никола Вулић је организовао истраживачка путовања кроз Србију, Македонију и Црну Гору. У тим приликама је код аматера будио интересовање за старине и они су га обавештавали о свему што би у међувремену пронашли.¹ Својим радом Вулић је поставио основне принципе епиграфских истраживања, а објављени материјал је имао вишеструку корист за рад будућих истраживача. Прошло је више од шест деценија од Вулићеве смрти, а његово дело нимало није изгубило од своје вредности и корисности. Због свега наведеног чини се корисним дати преглед Вулићевог истраживачког опуса на пољу епиграфике.

Рад на прикупљању античких епиграфских споменика Вулић је започео са А. фон Премерштајном.² Године 1899. њих двојица су четири недеље обилазили крајеве Србије. Том приликом пронашли су велики број нових римских споменика, које су објавили заједно са античким натписима Народног музеја у Београду, који још нису били издати или њихова издања нису била задовољавајућа. Вулић и Премерштајн су се држали редоследа локалитета датог у збирци *Corpus Inscriptionum Latinarum*.³ Лема је садржала претходна издања натписа, податке о врсти споменика и материјалу, мерама и величини слова, као и опис споменика. Следило је место налаза и тренутна локација споменика. Уколико није било могуће дати фотографију натписа, доношен је цртеж. Разрешене текстове пратили су мање или више обимни коментари који су се односили на читање појединих спорних места или садржај натписа.⁴ Када је реч о споменицима из Виминацијума, Вулић је указао на то да их је велики број узидан у византијске грађевине. Незнатни резултати дотадашњих истраживања у Виминацијуму последица су, према његовом мишљењу, ове чињенице о којој се није водило рачуна.⁵

Следеће, 1900. године Вулић и Премерштајн су поново прикупили знатан број натписа, држећи се начела и принципа установљених у првом раду из серије *Антички споменици у Србији*.⁶ Посебно је значајан један споменик чији су горњи део откупили од Радисава Јовића претходне 1899. године, недалеко од Костолца. Доњи део истог споменика су пронашли 1900. године у Чаиру. Реч

¹ НМН, фасцикла бр. 179, Документи Музејског друштва за 1934, 28. 6. 1934 – 24. 12. 1934, 242, 292, 246, 249.

² Н. Вулић – А. фон Премерштајн, Антички споменици у Србији, *Споменик XXXVIII* (1900), 15–18.

³ Вулић, *Споменик XXXVIII* (1900), 15.

⁴ Вулић, *Споменик XXXVIII* (1900), 15–18.

⁵ Procopius, *De Aedificis*, IV 5.

⁶ Вулић – Премерштајн, Антички споменици у Србији, *Споменик XXXIX* 35 (1903), 43–89.

је о латеркулуму, списку легионара *VII Claudiae* регрутованих 169. године а отпуштених 195. године.⁷ Текст натписа је праћен обимним коментаром у коме је Вулић настојао да покаже да су различите околности у Римском царству утицале на број регрутованих војника. Губици легија у сукобима са варварским племенима или куга која је десетковала војску били су главни узроци великог регрутовања од 169. године.⁸ Пошто се на натпису помиње само један конзулски пар, Вулић је закључио да су отпуштени војници регрутовани само у једној години, што је био обичај од времена Комода. Томе се прибегавало да се легијама не би одједанпут одузело превише искусних војника.⁹ Приликом навођења домицила војника Вулић је указао на скраћеницу R за коју је претпоставио да је у овом случају могла значити Ремесијану, док је према њему иначе означавала и Рацијарију.¹⁰ М. Мирковић је сматрала да су становници Рацијарије могли бити само војници код којих је као домицил наведена скраћеница *Rat*.¹¹ Према њеном мишљењу скраћеница R је морала означавати неко друго место, али није навела које. На натпису се помињу речи *librarius* и *notarius* за које је Вулић установио да су означавале она лица која су писала на воштаним таблицама, које су коришћене за разне војничке листе као и за тахиграфско писање у судским протоколима.¹²

Коментаришући епитаф једног центуриона легије *IV Flavia* нађен у Чаиру код Костолца, Вулић и Премерштајн су се позабавили питањем легијске посаде Виминицијума. У логору су око 15. године биле стациониране легије *IV Scythica* и *V Macedonica*, док су у доба Флавијеваца ту биле легије *VII Claudia* и *IV Flavia*, да би у Трајаново доба логоровала само *VII Claudia*.¹³ На основу поменутог натписа и још једног фрагментарног епитафа Вулић је установио да је легија *IV Flavia* у почетку делила логор са легијом *VII Claudia*.¹⁴ Ову Вулићеву тврдњу оповргла је М. Мирковић која је доказала да се логор легије *IV Flavia* сигурно налазио у Сингидунуму.¹⁵ Мирковић је сматрала да легија *IV Flavia* није могла бити стационирана у Сингидунуму пре почетка Хадријанове владавине.¹⁶ Међу натписима из Виминацијума, на којима се помиње легија *IV*

⁷ Вулић, *Сѿоменик* XXXIX (1903), 49–51.

⁸ Вулић, *Сѿоменик* XXXIX (1903), 52.

⁹ Вулић, *Сѿоменик* XXXIX (1903), 52.

¹⁰ Вулић, *Сѿоменик* XXXIX (1903), 53.

¹¹ М. Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Београд 1968, 79. н. 55.

¹² Вулић, *Сѿоменик* XXXIX (1903), 54.

¹³ Вулић, *Сѿоменик* XXXIX (1903), 58.

¹⁴ Вулић, *Сѿоменик* XXXIX (1903), бр. 10, бр. 11.

¹⁵ Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 29.

¹⁶ Мирковић, *IMS* I, 30.

Flavia, најранији потиче с краја I и почетка II века, дакле из времена када је већ била на снази Домицијанова наредба о забрани стационирања две легије у истом војном логору.¹⁷ Неки натписи садрже имена припадника одреда који су привремено премештени у Виминацијум због одсуства сталне посаде услед заузетости ратовањима на Истоку. Један број натписа је остао од ветерана легије *IV Flavia* који су се након истека службе могли населити у Виминацијуму.¹⁸ М. Мирковић се не слаже ни са Вулићевим мишљење да је у Виминацијум најпре дошла легија *VII Claudia*, а после ње *IV Flavia*.¹⁹ Она је на основу најстаријег натписа легије *VII Claudia* из Виминицијума, који је настао у другој половини I века, али не пре 80-их година пошто не садржи посвету *Dis Manibus*, установила да ова легија није могла бити стационирана у Виминацијуму пре осамдесетих година I века.²⁰

Посебно пажњу у овом издању *Античких сџоменика на њилу Србије* Вулић и Премерштајн су посветили налазима скулптура. Највише их је пронађено у Виминацијуму²¹ и Равни.²² Приложене су фотографије уз које је дат и детаљан опис нађених скулптура. Навођено је и у којој мери су оштећене, где су пронађене и где се чувају, као и то да ли су негде већ објављиване.

Вулић је током поменутих теренских истраживања у два наврата посетио и Ниш. У нишкој тврђави је пронашао изванредан број римских споменика и године 1899. је одредио да се пет епиграфских споменика, нађених код стражаре на капији, и један број скулптура пренесе у Народни музеј у Београду. Међутим, већ наредне године поменути експонати су нестали; Вулић је претпоставио да су били употребљени за рестаурирање главне градске капије.²³ Он је срећом натписе преписао и објавио у *Сџоменику*.²⁴

Године 1904. Вулић је сам, без Премерштајна, организовао опсервирање терена и прикупљање новог материјала.²⁵ У броју *Сџоменика* из 1905. године објавио је, у односу на претходне бројеве, мање натписа, а више материјалних налаза. Коментаре су пратиле фотографије налаза, али и цртежи уколико није поседовао фото-

¹⁷ М. Мирковић, Нови натписи из области римског лимеса у Горњој Мезији, *Жива антика* II (1966), 381–395.

¹⁸ Мирковић, *Жива антика* II, (1966), 384.

¹⁹ Н. Вулић, Мезијске легије до године 68 по Хр., *Глас СКА* LXXIV (1907), 288–290.

²⁰ *IMS* II 36.

²¹ Вулић, *Сџоменик* XXXIX (1903), 64–68.

²² Вулић, *Сџоменик* XXXIX (1903), 77–78.

²³ Вулић, *Сџоменик* XXXIX (1903), 74–75.

²⁴ Вулић, *Сџоменик* XXXVIII (1900), бр. 30, 32, 36.

²⁵ Вулић, Премерштајн, Антички споменици у Србији, *Сџоменик* XLII (1905), 79–101.

графију. Споменике је груписао на основу материјала од којег су били израђени: нпр. „предмети од иловаче“, „предмети од олова“, док је опеке поделио на „опеке са натписом“ и „опеке са сликама“. ²⁶ У знак захвалности наводио је имена људи који су му достављали информације са терена или му давали другу врсту података, нпр. слали су му фотографије или отиске текста начињене упијајућом хартијом. Поред имена оних који су му помогли, наводио је имена и оних који му нису доставили обећани материјал. ²⁷

Вулић је нову опсервацију терена и прикупљање епиграфске грађе организовао и 1905. и 1906. године. ²⁸ У уводном делу *Споменика* он је захвалио трговцу Луки Ћеловићу који му је 1905. године дао већу суму новца да би наставио своја истраживања. Вулић је дао коментар о одећи и накиту посведоченим на скулптурама нађеним у Праову. ²⁹ Уочио је да је на рељефима жена обично имала хаљину у облику тунике, док је на само једном споменику жена представљена с марамом на глави. ³⁰ Коса на женским статуама је дужа и на статуама углавном није било накита. Мушке статуете су имале тунику и тогу, а коса им је била кратка и нераздељена. ³¹

У овом броју *Споменика* Вулић је објавио натписе и предметне налазе из Губеревца, Баба и Стојника под Космајем. ³² Он је одбацио Птолемејеве наводе да су се ове области налазе у Горњој Мезији и споменике пронађене на овом подручју топографски је лоцирао у Далмацију. ³³ Ову тврдњу је поткрепио оловним полулама (*massa plumbea*) пронађеним у Бабама, на којима је жигове *MD* прочитао као *M(etalla) D(almatiae)*. ³⁴ М. Величковић је одбацио овакву Вулићеву тврдњу и у прилог томе навео налаз једне опеке из 1912. године са натписом *Tric(ornio)* указујући да се *Castra Tricornia* налазила у Горњој Мезији и да је то довољан доказ да су се и космајски рудници налазили у Горњој Мезији. ³⁵ Вулићево мишљење о припадности Стојника Далмацији много аргументованије је одбацио и С. Душанић. ³⁶ Наиме, скраћеницу *TR* са једног оловног слитка произведеног у космајским рудницама Душанић је разре-

²⁶ Вулић, *Споменик* XLII (1905), 86–87, 92.

²⁷ Вулић, *Споменик* XLII (1905), 85.

²⁸ Вулић, Антички споменици у Србији, *Споменик* XLVII (1909), књ. 40, 109–191.

²⁹ Вулић, *Споменик* XLVII (1909), 111–113.

³⁰ Вулић, *Споменик* XLVII (1909), 112.

³¹ Вулић, *Споменик* XLVII (1909), 113.

³² Вулић, *Споменик* XLVII (1909), 164–170.

³³ Н. Вулић, Западна граница Горње Мезије, *Глас СКА* CLX, (1934), 54–58.

³⁴ Вулић, *Глас СКА* CLX, (1934), 55.

³⁵ М. Величковић, *Зборник радова Народног музеја* I, (1956–1957), 100–103.

³⁶ S. Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik* 28 (1977), 163–177.

шио као *Tr(icornensia)*, речју која означава име једног племена које је живело на територији Горње Мезије.³⁷ Скраћеницу *MD* Душанић је прочитао као *M(etalla) D(emessus)* указујући да би *Demessus* могао бити центар космајског региона тј. име за стојнички „Град“, који се помиње и у Диоклецијановој конституцији из 294. године.³⁸ Сачувани остаци указују на то да је Стојнички „Град“ био најважније насеље трикорњанског комплекса и у њему је Диоклецијан донео важну одлуку о судској надлежности прокуратора чије је присуство посредно епиграфски посведочено на Космају.³⁹ Вулић је претпоставио да је Гај Јулије Максим,⁴⁰ чије име се налазило на печату неких космајских слитака, био крупан руднички закупац.⁴¹ Према Вулићу овај закупац је водио порекло из познате породице Јулија који су били закупци илирске царине у II веку. С. Душанић је прихватио Вулићеву претпоставку везану за Гаја Јулија Максима, али је указао на то да је Јулије могао бити *commentariensis* или неки сличан руднички функционер.⁴²

Велики број натписа и материјалних споменика из околине Виминацијума у Вулићево време налазио се у приватној збирци старина индустријалца Ћ. Вајферта.⁴³ Познато је да је породица Вајферт поседовала и велику нумизматичку збирку коју је Ћ. Вајферт 1923. године поклонио београдском Универзитету, о чему је Вулић објавио чланак у новинама *Време*.⁴⁴

Радећи на епиграфском материјалу, Вулић је објављивао и неке већ објављене натписе уколико би уочио грешке у њиховим преписима. У *Сјоменик* број XLVII стога је уврстио неколико натписа из Виминацијума, које је објавио М. Милојевић у свом делу *Путопис дела њаве Сјаре Србије*.⁴⁵ Вулић је указао да је Милојевић направио лоше преписе и да је текст на основу његових преписа немогуће идентификовати са постојећим натписима. Како би документовао своју критику, Вулић је поред сваког Милојевићевог преписа наводио текст истог натписа из CIL III (CIL III S 8117; 8112;

³⁷ Dušanić, *Arheološki vestnik* 28 (1977), 171.

³⁸ T. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge–London 1982, 53 наводи да је 22. септембра Диоклецијан био у граду *Demesso* који још није идентификован.

³⁹ Vulić, *Antike Dekmäler in Serbien, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts* 13 (1910), Bbl. 224, n 40.

⁴⁰ Вулић, *Сјоменик* XLVII (1909), 169, бр. 110.

⁴¹ Н. Вулић, Илирска царина у римско доба, *Глас СКА* LXXII (1907), 37–55.

⁴² S. Dušanić, *Army and Mining in Moesia superior*, u: G. Alföldy et al., *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart 2000, 357–358.

⁴³ Вулић, *Сјоменик* XLII (1909), 115–121.

⁴⁴ *Време*, 14. септембар 1923, бр. 623.

⁴⁵ Вулић, *Сјоменик* XLVII (1909), 125–127.

8124).⁴⁶ Милојевић је натпис под бројем 8117 дао као два одвојена споменика. Један од натписа које Милојевић помиње (XXXPERE-CRIV), а који је узидан у смедеревски град, како је он навео, нико од научника који су посетили овај локалитет, међу њима ни Каниц, Премерштајн, Ладек ни сам Вулић, нису видели. Други натпис (TAN-N-LiHD) према Вулићу није био антички.⁴⁷

Међу наведеним предметима посебно је интересантан налаз римског кантара са бројчаним ознакама, који је Вулић до детаља описао настојећи да утврди чему је кантар служио. Најпре је математичким прорачуном покушао да установи тежину тасова и лопте да би потом спровео експеримент којим је требало утврдити шта је овом вагом мерено. Испоставило се да је вага била веома неосетљива, због чега није уопште могла мерити. Вулићев закључак је био да вага није била у употреби за мерење, већ је могла да служи као модел.⁴⁸

Локалитет у Равни Вулић је посетио и 1908. године о чему је поднео извештај Академији наука.⁴⁹ Недалеко од римског храма открио је темеље зидова и остатке мање грађевине. Организовао је вађење више камених блокова за које се испоставило да садрже натписе. Током исте године Вулић је посетио и Костолац и Пожаревац, као и Стојник под Космајем. Пронашао је мноштво натписа и материјалних остатака, али је много споменика још увек било под земљом јер, како Вулић каже, „сељаци су прошле године слабо откопавали.”⁵⁰ Суочен са таквим приликама Вулић је истакао да ће резултати у археологији бити већи тек када се буде почело са систематским ископавањима за која су била потребна већа новчана средства.⁵¹

Током овог обиласка терена Вулић је попунио збирку отисака и фотографија грчких и римских натписа и рељефа.⁵² На тај начин је настојао да комплетира збирку споменика за коју је сматрао да ће бити корисна за изучавање историје Србије у римско доба. Будући да је био одличан познавалац грчког и латинског језика, оштроумног критичног духа и да је са великом сигурношћу допуњавао и интерпретирао натписе, корист од збирке споменика коју је сачинио и данас је велика.

Вулићева путовања, у циљу прикупљања епиграфских споменика, након 1908. године прекинута су да би их наставио 1924.

⁴⁶ Вулић, *Споменик XLVII* (1909), 126.

⁴⁷ Вулић, *Споменик XLVII* (1909), 127.

⁴⁸ Вулић, *Споменик XLVII* (1909), 139–140.

⁴⁹ *Годишњак СКА XXII* (1909), 191–194.

⁵⁰ *Годишњак СКА XXII* (1909), 193.

⁵¹ НБС Р432/2а, 7.

⁵² *Годишњак СКА XXII* (1909), 194.

године. Наредних седам година Вулић је пропутовао читаву Србију, Македонију и Црну Гору. Посебно се задржао у прилепском и битољском крају, где је обишао скоро свако село и прикупио велики број споменика, који су касније пренесени у скопски музеј.⁵³ У северној Србији је, како сам каже, обишао свако место где је сазнао да има античких споменика.⁵⁴ Резултате до којих је дошао на својим путовањима објавио је у *Сѿоменику* LXXI, 1931. године. Сакупио је натписе, рељефе и статуе и сви налази су у *Сѿоменику* тако и груписани с тим што је увек прво наводио натписе, а затим материјалне остатке. Локалитети су распоређени азбучним редом по већим насељима и срезовима. Села из једног краја, у којима су пронађени споменици, такође су поређана азбучним редом. Објављујући споменике, Вулић се поново држао уобичајених правила. Најпре је давао опис и мере споменика, од чега је израђен, ког је облика, како изгледа натписно поље. Наводио је где је споменик пронађен и ако је то било познато, када је пронађен и где се чува. Уколико је поседовао фотографију споменика, и њу је прилагао, да би испод фотографије наводио разрешење текста. Ако није имао фотографију споменика, наводио је препис текста и потом његово разрешење. Вулићеви коментари испод натписа су били кратки и садржали су нпр. део текста који је недостајао или примедбе у вези са начином исписивања појединих слова.⁵⁵ Уколико Вулић није сам начинио фотографију споменика или отисак у упијајућој хартији, наводио је ко му их је од сарадника са терена доставио. Споменици су временом пропадали и када их је Вулић налазио у лошем стању текст је транскрибовао са снимака који су раније начињени.⁵⁶ Када се није слагао са преводом текста, наводио је различите преводе других научника и на крају је износио свој предлог превода дајући и објашњење за такво тумачење текста. Вулић је у поменутом броју *Сѿоменика* издвојио налаз тега од олова пронађеног близу Дубравице, у околини Пожаревца. Тег је значајан јер је једини такав налаз и на њему се први пут помиње „перинтска литра“.⁵⁷ Познат је још један тег из Перинта који се чува у цариградском музеју и Вулић је навео димензије оба тега.

У *Сѿоменику* број LXXV Вулић је објавио налазе које је прикупио током путовања предузетих 1931. и 1932. године.⁵⁸ И овога пута он је обишао територију Србије и посетио је места за која је

⁵³ Вулић, *Из римске књижевности*, 23.

⁵⁴ Вулић, *Сѿоменик* LXXI (1931), бр. 41, бр. 96.

⁵⁵ Вулић, *Сѿоменик* LXXI (1931), бр. 101; бр. 209; бр. 110; бр. 1.

⁵⁶ Вулић, *Сѿоменик* LXXI (1931), бр. 138.

⁵⁷ Вулић, *Сѿоменик* LXXI (1931), бр. 307.

⁵⁸ Вулић, *Сѿоменик* LXXV (1933), 1–89.

сазнао да поседују античке споменике. Метод објављивања споменика био је исти као у претходном броју, дакле места у којима су споменици пронађени поређана су азбучним редом. Код сваког локалитета прво је објављивао латинске, затим грчке натписе, а потом остале споменике-рељефе, статуе итд. Један споменик је садржао избрисане натписе, на чијем месту су уклесани нови. Вулић је у коментару навео трагове првобитног натписа, а млађи текст је донео у целини.⁵⁹ У посебном *Додајку* овог броја *Сѿоменика* објавио је налазе златне гривне и огрлице са Крима.⁶⁰ Директор скопске пиваре, у чијем поседу је био накит, омогућио је Вулићу да фотографише и објави. Огрлица се састоји из 11 плочица и Вулић је дао цртеже представа на тим плочицама. Указао је на дело Ростовцева *Skythien und der Bosporus* из 1931. године, који опширно пише о овим јужноруским плочицама и датује их на крај IV и почетак III века пре н.е. Вулић је овај налаз сматрао драгоценим и зато га је објавио заједно са споменицима пронађеним у нашој земљи.

Грчке и римске натписе које је прикупио током 1933. године Вулић је објавио у новом академијином издању *Сѿоменика*, 1934. године.⁶¹ Нарочито је истакао један жртвеник са натписима на три стране. Грчки текст на предњој страни се разликује од свих до тада познатих натписа који се односе на ослобађање робова.⁶² Овај жртвеник је неколико деценија служио за исписивање ослобођених робова, које су господари даривали богињи.⁶³ Митрини споменици су посебно груписани и поређани према месту налаза.⁶⁴ Вулић је приложио фотографије свих налаза везаних за Митрин култ, детаљне описе и објашњења свих рељефних представа, као и цртеж Митриног храма чији су остаци пронађени недалеко од Куманова.

Штампање *Сѿоменика* XCVIII почело је за време рата, али га је прекинула Вулићева смрт. Посао око издавања довршио је Растислав Марић, а ново издање је садржало два текста, под насловима: *Анѿички сѿоменици наше земље* и *Трачки коњаник и друге иконе из анѿичког доба*.⁶⁵ Међу натписима, објављеним у овом броју *Сѿоменика*, посебно је значајно неколико њих пронађених на месту званом Госпођин Вир, између села Добре и Доњег Милановца.⁶⁶

⁵⁹ Вулић, *Сѿоменик* LXXV (1933), бр. 182.

⁶⁰ Вулић, *Сѿоменик* LXXV (1933), 79–81.

⁶¹ Вулић, *Сѿоменик* LXXVII (1934), 31–81.

⁶² Вулић, *Сѿоменик* LXXVII (1934), бр. 7.

⁶³ Вулић, *Сѿоменик* LXXVII (1934), 36.

⁶⁴ Вулић, *Сѿоменик* LXXVII (1934), 64–71.

⁶⁵ Вулић, *Антички споменици наше земље – Трачки коњаник и друге иконе из античког доба*, *Сѿоменик* XCVIII (1941–48), 1–339.

⁶⁶ Вулић, *Сѿоменик* XCVIII (1941–48), 37–40.

Према сведочанству натписа из Госпођиног Вира, легије *IV Scythica* и *V Macedonica* су изградиле пут у Горњој клисури.

У науци се већ писало о натпису познатом као Тиберијева табла,⁶⁷ док је натпис цара Клаудија открио Вулић. Ранијих година су откривена још два натписа цара Домицијана за које је тек Вулић утврдио да су исте садржине. Клаудијев натпис су пре Вулића, како је он навео, видели двојица научника – Марсиљи и Гризелини још у XVIII веку. Вулић је истакао како су прочитали овај натпис и својим преписом текста указао на њихове грешке. Наиме, из њиховог тумачења није се могло закључити да је поменути натпис из времена цара Клаудија, док се из Вулићевог преписа то јасно види.⁶⁸

Чињеницу да су два Домицијанова натписа исте садржине и из истог времена, Вулић је објаснио претпоставком да је цар поправио онај део пута који се налазио између ова два споменика. Вулић је део текста на натпису у коме се каже да је пут био оштећен „навалом Дунава и старином“ протумачио да се не односи на део пута који је био високо изнад водене површине, већ на други део пута од дасака, које су проширивале пут.⁶⁹ Вулић је указао да је један Домицијанов натпис уништен и Свобода је сагласан са тим да се то десило током изградње модерног пута 1930. године.⁷⁰ Међутим, Свобода је сматрао да се радило о натпису цара Веспасијана, док је Вулић на основу аутопсије допунио натпис именом цара Домицијана.⁷¹ Вулић доноси и фотографију сачуваног споменика за који је тврдио да је посвећен Домицијану, али како Шашел примећује фотографија је окренута наопако и тешко да се на њој може било шта видети.⁷²

Постојала су и два иста Тиберијева натписа, али је један уништен када је на Госпођином Виру кроз стену пробијен тунел. Ј. Шашел указује на то да је Вулић негирао постојање овог натписа, да би га потом, како Шашел наводи, „с колебањем Вулић идентификовао са натписом бр. 4“.⁷³ Увидом у документацију установила сам да под бројевима натписа на које се Шашел позива Вулић нигде не пориче своју ранију тврдњу о непостојању натписа.

Археолози су на ивици пута која је окренута ка води открили усечене рупе великих размера за које нису установили чему су

⁶⁷ K. Lehman-Hartleben, *Die Traianssäule*, Berlin–Leipzig 1926; E. Petersen, *Traians dakische Kriege I–II*, Leipzig 1899–1903 (non vidi).

⁶⁸ Вулић, *Споменик XCVIII* (1941–48), 37.

⁶⁹ Вулић, *Споменик XCVIII* (1941–48), 39.

⁷⁰ према: J. Šašel, *Rimski natpisi u Đerdapu*, u: *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 155–164.

⁷¹ Вулић, *Споменик XCVIII* (1941–48), 39.

⁷² J. Šašel, u: *Limes u Jugoslaviji I*, 161.

⁷³ Šašel, u: *Limes u Jugoslaviji I*, 156.

служиле. Вулић је приметио да су рупе потпуно затрпане одрони-ма ситног камена, од кога их је очистио и начинио је фотографије, на којима се види да су отвори били толико велики да је у њих стајао човек.⁷⁴ Вулић није имао одговор на питање чему су рупе служиле. Одговор су дала каснија археолошка истраживања спроведена на овом делу Ђердапског лимеса.⁷⁵ У откривене отворе углављивани су балвани, дужине око шест метара, који су служили као стаза проширена за два до три метра над воденом површином. Балвани су били подупрти тзв. потпорњацима, који су били убачени у шупљине усечене у стени.⁷⁶ Циљ постављања балвана био је да се два метра широк усек прошири и на тај начин задовоље одређене војне потребе. Путем, који је изграђен дуж десне обале Дунава, војска се лакше и брже пребацивала из једне половине Царства у другу. Римски цареви су користили овај пут при одласку на исток јер су на њему били велики војни логори.⁷⁷ Задатак пута био је и да се олакша комуникација реком између Паноније, Доњег Дунава и балканских обала Црног мора јер су ове територије војнички биле зависне од мезијских јединица.

На делу пута на коме су пронађени поменути натписи, Вулић је у организацији Српске краљевске академије организовао и археолошке радове мањег обима.⁷⁸ Откопао је једну мању осматрачницу између Голупца и Доњег Милановца. Новија ископавања на овом подручју су указала на постојање већег броја осматрачких кула, али и стражара, стражарских станица и кастела који су били прилагођени условима терена.⁷⁹

Вулић је открио и остатке велике тврђаве недалеко од села Добре. Место, у коме је била тврђава у римско доба, носило је назив *Novae* и имало је снажне куле и утврђења. Новија археолошка истраживања су омогућила тачно локализовање Нова на 18 km низводно од Голупца, на ушћу реке Чезаве у Дунав.⁸⁰ Недалеко од Нова почињао је и пут изграђен кроз Ђердап. Натписи су посведочили да је један од царева који је предузимао радове на њему био и Трајан чији је натпис објавио и Вулић у *Jahreshefte*.⁸¹ Из натписа произлази да је траса пута проширена, изграђене су и

⁷⁴ Вулић, *Сџоменик* XCVIII (1941–48), 40.

⁷⁵ О томе видети: *Limes u Jugoslaviji I, Zbornik radova sa simpozijuma o limesu 1960. god.*, Beograd 1961.

⁷⁶ Šašel, u: *Limes u Jugoslaviji I*, 156.

⁷⁷ Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 32.

⁷⁸ *Правда*, број 12.838, 28. јул 1940.

⁷⁹ D. Vučković-Todorović, *Iskopavanja kod Donjeg Milanovca i u Prahovu*, u: *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 137–139.

⁸⁰ Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 105.

⁸¹ *CIL* III 8267.

стражаре, што је било подстакнуто Трајановим путовањем по Подунављу 98–99. године ради сузбијања дачке опасности. Натпис је из 99. године и потврђује да главни пут није напуштао обалу Дунава и пролазио је и преко Прахова.⁸² На ушћу Поречке реке откривена је *horrea* која је представљала сабирни центар одакле се даље дистрибуирала храна до околних кастела на Ђердапском лимесу.⁸³

Почетак Другог светског рата је онемогућио Вулића у настојању да даље истражује дунавски лимес. Међутим, он је био свестан значаја овог истраживачког подухвата који је започео средином XX века. О томе је између осталог рекао: „Није потребно нарочито истаћи да је дужност наше науке да проучи овај низ римских утврђења (који се римским именом зове 'лимес', 'граница'). За историју старог века ова истраживања од великог су значаја. По среди су крупна питања: кад је које од ових утврђења саграђено, да ли је у току времена оно претрпело какве измене, како се које од њих звало, које су трупе у њему гарнизонирале итд.“⁸⁴ Вулић је, дакле, указао на то да су на десној обали Дунава очувани остаци низа утврђења из римског доба и да их је у будућности потребно истражити. Систематска археолошка истраживања, која су организована пре почетка изградње хидроцентрале на Ђердапу (1966–1971. године), довела су до значајних резултата.⁸⁵

Посебан додатак *Сјоменику ХCVIII* био је извештај др Јанка Шафарика из 1865. године о његовом археолошком путовању.⁸⁶ Вулић је сматрао да га је потребно објавити јер је Шафариково археолошко путовање било прво такве врсте организовано у Србији. Током пута Шафарик је обишао руднички и чачански округ где је дошао до интересантних резултата које је изнео у извештају поднетом министру просвете 1865. године. С обзиром на то да је дао подробне податке о налазима и из других области (Нишевци, Рибаре, Подвис, Варош, Бучје, Смедерево, Голубац, Костолац, Велико Градиште, Кладово, Праово) вероватно је посетио и те крајеве.

У другом делу *Сјоменика ХCVIII* је објављена збирка споменика коју је Вулић насловио *Трачки коњаник и друге иконе из античког доба*, у којој су нашли место сви споменици пронађени на

⁸² М. Мирковић, *Cohors I Cantabrorum* и посада кастела *Aquae* на средњем Дунаву у другој половини I века н.е., *Зборник радова Филозофског Факултета VIII–I* (1964), 87–95.

⁸³ П. Петровић, О снабдевању римских трупа на Ђердапском лимесу, *Сјаринар XXXI* (1981), 53–62.

⁸⁴ *Правда*, број 12.838, 28. јул 1940.

⁸⁵ О томе видети: у *Limes u Jugoslaviji I*; Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*; М. Mirković, *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16–19 Oktober 2003, Beograd 2005.

⁸⁶ Вулић, *Сјоменик ХCVIII* (1941–48), 257–268.

територији Србије и Македоније на којима је представљен тзв. трачки коњаник.⁸⁷ Највећи број споменика са представом трачког коњаника пронађен је у источним крајевима Србије, док је ових споменика знатно више било на територији Бугарске. Надгробни споменици са представом трачког коњаника посведочени су само у Македонији. Вулић је одбацио два различита мишљења о томе шта је трачки коњаник представљао. Према мишљењу Г. Кацарова, иза представе трачког коњаника крио се аутохтони трачки бог ловац.⁸⁸ Вулић је указао на то да је трачки коњаник често приказан како мирно јаше без пса и без копља, дакле у таквим случајевима он није био ловац. Према тврдњи А. Будаја, трачки коњаник је персонификација покојника.⁸⁹ Међутим, када су били у питању вотивни споменици, Вулић је указао на то да је немогуће да неко за живота себи као божанству посвети споменик.⁹⁰ Вулић је одбацио и мишљење В. Чајкановића да је трачки коњаник био врховни трачки бог.⁹¹ У расправи под насловом *Трачки коњаник* Вулић је указао на добро познату чињеницу да се слика трачког коњаника прво јавила у Грчкој, а не у Тракији, те тако трачки коњаник није могао бити трачко врховно божанство.⁹² У Грчкој је представљао покојнике, које су они сматрали за виша бића и зато су их на надгробним споменицима представљали на коњу како лове. Наиме, како је Вулић навео, покојници су приказивани на коњу јер је то било витешкије, него да су представљени како корачају.⁹³ Култ покојника и његове представе могао се из Грчке пренети у Тракију и отуда су представе покојника на коњу бројне управо на територији Тракије. Вулић је указао на то да су представе трачког коњаника често праћене натписима који су посвећени разним божанствима или женама. Његово мишљење је да између представа и текста није увек морала да постоји веза и да су иконе са трачким коњаником могле бити посвећене било којем богу, јер нису биле намењене једном божанству, тј. богу који је на њима представљен.⁹⁴ Вулић је објавио 113 споменика са представама трачког коњаника. Уколико није поседовао фотографију споменика, прилагао је цртеж после кога је следио коментар са детаљним описом представа и рељефа.

⁸⁷ Вулић, *Споменик* XCVIII (1941–48), 283–318.

⁸⁸ G. Kazarow, *Neue Denkmäler zur Religionsschichte Thrakiens*, *Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-historische Klasse*, 77 (1940), I–XV (non vidi).

⁸⁹ A. Buday, *Zur Frage des sg. thrakischen Rietergottes und des Königs Rhesos*, Budapest, 1929 (non vidi).

⁹⁰ Вулић, *Споменик* XCVIII (1941–48), 284.

⁹¹ В. Чајкановића, *О српском врховном богу*, Београд 1941.

⁹² Н. Вулић, *Трачки коњаник*, *Глас СКА* CXIV (1925), 87–89.

⁹³ Вулић, *Глас СКА* CXIV (1925), 88.

⁹⁴ Вулић, *Споменик* XCVIII (1941–48), 285.

Предани рад на прикупљању римских старина препоручио је Вулића Академији наука која га је одредила за свог представника у Међународној унији академија.⁹⁵ У овој организацији Вулићев рад је био врло цењен, те је стога изабран за члана председништва и на том месту ће остати до краја живота. Међу пословима, које је Унија ставила себи у задатак, а у чијем раду су учествовале и београдска и загребачка академија, били су израда збирки *Corpus Inscriptionum Latinarum* и *Corpus Vasorum*, археолошке карте и речник средњовековног латинског језика.⁹⁶ Сви чланови Уније су имали слободу у свом раду и обрађивали су материјал на начин који су сами бирали и на језику који им је највише одговарао. Вулић је најинтензивније радио на корпусу латинских епиграфских споменика, у који је требало унети све нове натписе, којих није било у берлинском *Corpus Inscriptionum Latinarum*, и приложити издање старих натписа, које је требало да изгледа боље него у овој едицији. Он је прикупио и обрадио натписе са територије Мезије, Тракије и Македоније.

Захваљујући његовом неисцрпном раду на прикупљању античких натписа, Вулића можемо сматрати оснивачем епиграфике на нашим просторима. Највећи број натписа прикупио је на територији Македоније, где је вршио и опсежна археолошка истраживања. Објавио је и знатан број натписа са територије Виминацијума, Равне, Ниша, Београда и из осталих крајева Србије. Натписи које је Вулић прикупио и објавио били су од великог значаја приликом рада на корпусу *Inscriptions de la Mésie Supérieure*.⁹⁷ Прикупљањем и објављивањем великог броја епиграфских споменика дао је значајан допринос истраживању античке прошлости наших земаља. Натписи које је објавио значајни су за бројне изучаваоце антике који су их користили у својим истраживањима.

⁹⁵ *Годишњак СКА XXXVI* (1927), 55, 95; Р. Марић, Никола Вулић, *Сѣаринар* 9–10 (1958–1959), XI–XII

⁹⁶ Н. Вулић, *Установе Међународна Унија Академија, Јуџословенски исѣиоријски часопис* II (1936), 412–413.

⁹⁷ S. Dušanić – M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, Beograd 1976; M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie supérieure II: Viminacium et Margum*, Beograd 1986; P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie supérieure III/2: Timacum Minus et la vellee du Timok*, Beograd 1995; P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV: Naissus-Remesiana. Horreum Margi*, Beograd 1975; B. Dragojević-Josifovska, *Inscriptions de la Mésie supérieure VI: Scupi et la region de Kumanovo*, Beograd 1982.

Irena Ljubomirović
Faculty of Philosophy
University of Niš

CONTRIBUTION OF NIKOLA VULIĆ TO THE STUDIES OF ANTIQUE EPIGRAPHY IN SERBIA

Summary

Nikola Vulić was one of the first researches in the field of antique epigraphy on the territory of the former Yugoslavia. In his studies, he managed to establish the basic principles of epigraphic research. The high academic standards of his epigraphic studies traced the future research of his followers. Most of inscriptions he has been working on come from the territory of Former Yugoslav Republic of Macedonia, as well as from Viminacium, Ravna, Naisus and Belgrade. The above-mentioned epigraphic material has been published by Serbian Royal Academy (e.g. *Spomenik*; eight volume). His work on Greek and Roman epigraphy has been fundamental for understanding the ancient history of Balkan Peninsula. The research of Nikola Vulić have been not limited with territorial borders – due to his enthusiasm the inscriptions from Serbia, Macedonia, and Bulgaria were incorporated into *CIL* (Berlin). The results of his epigraphic studies were complemented by his archeological fieldwork.

ПРОЕКТИ
PROJECTS

Emilia Masson

CNRS

Paris

BLAGOTIN: NEOBIČNO OTKRICE*

Arheološka istraživanja vođena na lokalitetu Blagotin, nedaleko od Kruševca, u podnožju brda Mali Blagotin, selo Poljna, između 1989. i 1999. godine, iako ograničena na površinu od svega 300 m² (celokupni lokalitet prostire se na oko 6 ha), dala su već značajne rezultate. Tri faze tog naselja su do sada utvrđene, od kojih najstarija potiče iz ranog neolita, a njeni osnivači pripadaju starčevačkoj, tačnije protostarčevačkoj kulturi (kraj VII, početak VI milenijuma).

Kružni raspored otkopanih sedam poluzemunica okruglog ili trapezoidnog oblika ukazuje na planiranu organizaciju naselja koje se prostire oko centralnog trga. U samom centru trga nalazilo se svetište. Mnogi otkriveni predmeti svedoče da se stanovništvo već bavi zemljoradnjom i stočarstvom, a nalazi u kulturnom prostoru bar delimično ilustruju njihov religiozni život. Radi se u prvom redu o žrtvenoj jami iz početnog perioda, najverovatnije u vreme samog osnivanja naselja. Na dno jame je bila položena lobanja jelena; uzorak roga, analiziran merenjem C-14, potvrđuje najstariju fazu. Na ivici jame je nađen depo sakralnog karaktera, položen nešto kasnije: skelet novorođenčeta u sloju pepela (ljudska žrtva?), datiran pomoću C-14, dve figure, jedan stočić-žrtvenik i jedan glineni valjčić koji nas ovde posebno interesuje. Kao i kod drugih glinenih predmeta s ovog nalazišta, ne radi se o čistoj glini, već o mešavini gline, pleve, slame i peska.

Valjčić, manje-više grubo formiran i zato nepravilnog oblika, ima visinu od 5,5 do 6,5 cm a širinu od 4 do 4,2 cm (fig. 2). S jedne strane

* Zahvaljujem mladoj kolegici dr Jasni Vuković na poverenju da proučim ovo dragoceno otkriće.

njegova okruglina je zaravnjena da bi se dobila potrebna površina za graviranje određene grupe motiva (sl. 1 i fig. 1).

U koliko meri nečista glina potencira njegov nepravilan oblik kao i grub i donekle nevešt način graviranja? Na primer, teško je odlučiti da li je isprekidanost dugih linija posledica loše podloge ili nedostatka iskustva autora tih motiva. Možda su u pitanju oba razloga.

Jedno je sigurno: izvanredan raspored celokupne kompozicije u tom ograničenom prostoru, harmonična dispozicija dve grupe motiva koji je sačinjavaju, pokazuju da je autoru bio dobro poznat koncept onoga što je trebalo da izrazi na grafički način i da je možda u tom cilju prethodno pravio i model. Radi se o dva različita elementa, čija je logička veza jasno izražena vertikalnom crtom koja ih ujedinjuje. Zašiljen oblik pri vrhu te crte ukazuje da je izvučena odozgo nadole.

Vrsta motiva kao i njihova dispozicija ostavljaju utisak da je u pitanju scena kozmičkog tipa. Gornji elemenat bez sumnje predstavlja Sunce okruženo sunčanim spiralama, i koje već u toj dubokoj starini – kao što se često kasnije dešava – dobija antropomorfni karakter. Tri polukruga oko sunčanog motiva mogli bi da evociraju mesec, tačnije položaje polumeseca koje posmatramo u određenim periodima prilikom izlaska ili zalaska sunca.

U odnosu na Sunce, donji elemenat, u obliku kruga, trebalo bi da predstavlja Zemlju ili naš svet. Kao po verovanju svih starih naroda, kozmos su najverovatnije i u očima prvih stanovnika Blagotina sačinjavali Sunce, odnosno nebo, i Zemlja. Bilo da je ta pretpostavka tačna ili nije, dve figure u okviru tog motiva su bez sumnje nosioci značajne simbolike. Radi se o dosta duboko urezanom crtežu manje-više kružnog oblika pored koga se nalazi veoma tanana, gotovo jedva vidljiva, realistička predstava ptice. Precizan crtež ukazuje na pticu rečnog tipa. I njen položaj i njena dinamična figura zaslužuju posebnu pažnju: ptica okrenuta okviru donjeg elementa koji gotovo dotiče kljunom, odaje utisak da stremi ka izlasku.

Po verovanjima starih naroda, ptica uspostavlja vezu između Donjeg i Gornjeg sveta. Motiv na blagotinskom valjku mogao bi da bude inspirisan upravo tim verovanjem.

Sa suprotne strane nalazi se urez čija širina dostiže 1,5 cm a dubina 1–2 cm preseca valjak celom dužinom (fig. 2). On je omogućavao da se valjak uglavi u postolje specijalno adaptirano za njega. Crni tragovi ukazuju da je ta manje važna strana bila položena na vatru radi učvršćenja i oblika i ureza, i naročito graviranih motiva.

Navedena analiza nas vodi ka zaključku da se radi o predmetu izuzetnog tipa koji sačinjava harmoničnu celinu s ostalim sakralnim elementima nadenim pored tog valjka.

Glavne publikacije o iskopavanjima u Blagotinu i njihovim rezultatima:

Dubravka Nikolić – Jasna Zečević, *BLAGOTIN Istraživanja 1989–1999*, Filozofski Fakultet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja Beograd 2001.

Svetozar Stanković – Haskel Greenfield, „Arheološka istraživanja višeslojnog praistorijskog lokaliteta Blagotin u selu Poljna“, (iskopavanja 1991. godine), *Glasnik SAD* 8, 46–49.

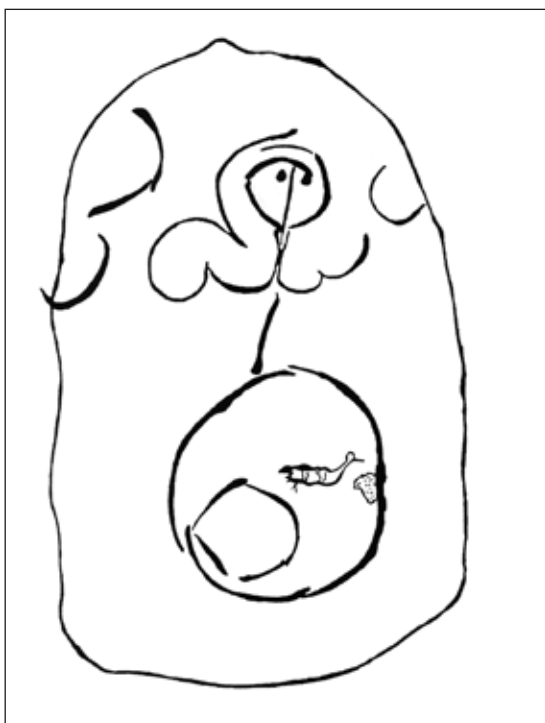
Svetozar Stanković – Vladimir Leković, „Neolithic settlement at Blagotin“, *Glasnik SAD* 9, 177–179.

Mirjana Redić – Jasna Zečević, „Neolitsko naselje Blagotin“, (iskopavanja u 1993. godini), *Glasnik SAD* 10, 169–180.

Jasna Vuković, „The Blagotin amulets and their place in the early neolithic of the Central Balkan“, *Glasnik SAD* 21 (2005), 27–44.

Fig. 1. Fotografija Voislav Vasić

Sl. 1. Crtež i copyright Emilia Masson

Fig. 2. Fotografija Voislav Vasić

Milorad Stojić

Institut of Archaeology, Belgrade

TRIBALLI IN ARCHAEOLOGY AND HISTORICAL SOURCES

Data from ancient literary sources and the results of archaeological research have been used for this book. The period of genesis is documented exclusively with the results of archaeological research while for certain sections of the chapters concerning the last period of development of this nation, ancient literary sources and archaeological material are used parallelly.

The basic problem in researching the Triballi was to establish which archaeological material represents this nation, as it is not possible only on the results of the written sources to reconstruct their development. Officially in archaeology there is only one acceptable method for obtaining relevant data on the basis of which it is possible to reconstruct even those periods of development of a certain nation, for which we have no available written sources. According to this method it is essential to identify with the help of historical sources the region which definitely belonged to a certain nation and to uncover archaeological material which can be connected both chronologically and culturally with the nation in question. When it is a question of the Triballi, two regions exist where they have been directly or indirectly mentioned as inhabitants. These are the plain of the Great Morava – Plain of the Triballi – “πεδῖον τὸν τριβαλλικόν” and the region between the river Isker and the mountain Stara Planina. In the 6th century BC Hecatheus knew of the Triballician plain while Thucydides in the 5th century BC explicitly mentions the Triballi as inhabitants of the region of today’s northwest Bulgaria. In the valley of the Great Morava – Hecatheus’ Triballi plain – a large

number of settlements and necropolis have been recorded and investigated. These include a certain number from the 6th and 5th century BC, when according to historical sources the Triballi certainly lived in this area. Archaeological investigation has shown that ethnic and cultural continuity in development from the 13th to the 3rd century BC existed in this valley, including the period of the 6th and 5th centuries, and that it represents the genesis and development of this nation. Consequently on the basis of investigation of the Great Morava valley – Triballian plain – a representative model was established, a key to the identification of other regions which were settled by this north Balkan nation. Northwest Bulgaria, a Triballian region par excellence, has not been archaeologically investigated to the same extent as the Great Morava valley. Up to now all the finds from that area dating to the period between the 13th and 4th century have mainly identical or very similar characteristics to the material from the Triballian plain.

Particularly valuable data for the reconstruction of the genesis and development of the Triballi were obtained from archaeological investigations at the localities: Gradina on the river Bosut by Vašica, Gomolava in Hrtkovci, Kalakača in Beška, Feudvar in Mošorin, Pećine in Kostolac, Balei, Sofronievo, Beli Izvor, Vraca, Basarabi, the Mouth of the Boljetin river in Boljetin, the Zlot Cave in Zlot, Trnjane in Brestovačka Banja, Gradac in Lanište, Sarina Medja, Crvena Livada and Panjevački Rit in Jagodina, Djula in Ostrikovac, Gradište in Majur, Gloždak in Paraćin, Konopljara in Čitluk, Mediana in Niš, Kacipup in Oraovica, Kale in Krševica, Gradište in Končulj, Skobaljić Grad in Zbežište, Petrova Crkva in Novi Pazar, Umka in Atenica, Bent-Lugovi in Mojsinje, Gušavac in Mrčajevci, Krčevine in Ljuljaci. A certain number of accidental finds, like those from the villages Rogozen, Kameno Polje, Devene, Krivodol, Altamir, Hrlec, Žirovnica, Mramorac, Umčari, Kolari, Batinac, Majur, Kruševica, Šetonje and the Titel plateau have in many aspects completed the picture of Triballian development. In addition, Panjevački Rit in Jagodina, Gradac in Lanište, Konopljara in Čitluk, Gradina on the river Bosut and some other sites, pointed to the continuity of Triballian development, the number of development phases and their chronological order, thanks to closed entities (pits and graves) or vertically deposited archaeological layers of various development phases.

Four periods of genesis and development of the Triballi were established and recorded on the basis of these investigations: Proto-Triballian (app. 1300–800 BC), early Triballian (app. 800–600 BC) Triballian (app. 600–335 BC) and the period from 335 BC to the Roman conquest of the Triballian territory (at the turn of the millenium).

Territory

According to the results of archeological research and to historical resources the process of genesis and development of the Triballi took place on the territory which includes, the Morava valley, Srem, South Bačka, Southwest Banat, East Serbia and Northwest Bulgaria. Some of these regions were in the possession of this nation during all periods of their development and others only at certain periods. A section of the Vardar-Morava road passed through Triballian territory – the best and practically the only natural communication in the north – south direction on the Balkan Peninsula. The most important crossroads in the north and central Balkans is to be found also on this territory, the so-called zone of Great confluence – where on a relatively small area roads from different parts of Central Europe and the Balkan peninsula meet which run along the Danube, Tisa, Tamiš, Morava, also river-basin areas of the South and West Morava where two major natural central Balkan roads cross in an East – West, North – South direction, running through the valleys of these rivers and finally the confluence of the rivers Nišava and South Morava, which connects the Morava valley and the Central Balkan with Thrace. An important role in connecting different parts of the Triballian territory was played by the valleys: Rasina, Timok, Crnica (the only communication across the Čestobrodica saddle, which merges with communication along the Black Timok and further towards the Danube and Northwest Bulgaria), Mlava, Arčar, Isker and some other river.

The key moment in development occurred at the beginning of the 13th century BC when these post Vatin cultures began to intermingle intensively. This resulted in a process which will lead to the formation of the Triballi. For this reason, this period, in which conditions were created for the appearance of this nation, is marked as Proto-Triballian (13th–9th century BC).

Proto-Triballian period (13th–9th century BC)

It seems that the immediate cause of this change was the intensifying of connections with the late Mycenaean world. This initiative of the South Balkan civilization was motivated by a sudden increased need for bronze, the trading of which was controlled by the Mycenaeans in the entire East Mediterranean. This was accepted by the majority of communities in continental Europe. Mining and collecting secondary raw material were the best opportunities for exchange with the Mycenaean

world and for obtaining luxury prestige goods (bronze arms and armor, vessels etc.), for the highest social class. For this reason, bronze metallurgy was practiced on an industrial scale in some regions of continental Europe. Conditions for such extensive production and trade with the Mycenaean world was the cooperation of many groups in the mining of ore, its processing and transportation to points from which it was sent to the south of the Balkan peninsula. The Danube was probably the main commercial road by which wares from the interior of Europe were carried south. One of the points where bronze was collected was that section of the Danube between the mouth of the Sava and the Iron Gates, a relatively small area where three post Vatin cultures, Belegiš, Žuto Brdo and Paraćin converged. Under these circumstances the most normal was for communities, like the post Vatin cultures which were connected by common ethnic-cultural traditions, to cooperate. The Mycenaean world was obviously interested in bronze as a raw material and not in finished bronze products. This is the reason why objects intended for this market were broken or even melted. In that small area tens of hoards with large numbers of intentionally broken objects and amorphous bronze were found. They were intended for the south market but were never sent because the Mycenaean world disappeared in the events marked as the Aegean migration or the invasion of the Sea People, in the 13th and 12th century BC.

Most probably the large transports of bronze from these areas arrived in the South Balkan Peninsula by boat: Danube, Black Sea, Bosphorus, Sea of Marmara, Dardanelles, Aegean Sea. Mercantile and cultural connections between the Mycenaean world and the post-Vatin cultures were established on the Danube and overland: the valleys of the Vardar and the Morava, then Strumica, Nišava, Timok, Danube, and Strumica, Vraca, and other sites.

The fall of the Mycenaean world in the 13th and 12th century BC resulted in great confusion among all the communities in Central and Southeast-Europe, which were effected by the break in economic connections with that civilization in the south of the Balkan peninsula, because the process of social development in the regions of Europe in question were endangered, as it was in many ways based on economy and culture connected with the Mycenaean world. Among all the former participants in commerce with partners from the Aegean basin a chain reaction started which appeared as a movement of nations towards the south.

In this situation the Post Vatin cultures (Belegiš, Žuto Brdo, Paraćin, Brnjica) reacted by establishing large settlements in the big valleys which were important in north-south communication. These were substantial barriers to the movement of hostile groups. For example in the

valley of the Morava, big settlements were organized on every terrace near the mouth of tributaries which were naturally well protected by the river basin.

At the beginning of the 11th century BC communities on the territories of to-days Srem and South-Banat (cultural group Belegilj II and Gava) for the reasons already mentioned, began to infiltrate the north of to-days Serbia, particularly the basin of the Great Morava where they established many settlements frequently in the vicinity of the existing settlements of local inhabitants. After some time these local settlements disappeared and some of the newcomers moved further to the south, through the Morava-Vardar valley. They arrived to the mouth of the Vardar at the Aegean Sea as we see in finds from big archaeological sites in the valley of the Vardar (Kastanas and others). These communities from the lower Morava assimilated or pushed to the left and the right of the main Balkan thoroughfare, the bearers of the Brnjica culture, the most southerly Post Vatin culture which included parts of the south Morava in its territory (the Leskovac ravine), the lower part of the West-Morava basin (mouth of the Rasina), and parts of the Nišava valley (Pirot ravine). The Brnjica community from this region fortified themselves in lateral communications which lead to the west from the South Morava (Skobaljić grad, Vrapce, Končulj, Prohor Pčinjski) or they moved to Thrace and even to some Aegean islands (Thasos). All these movements from the Danube to the Aegean Sea did not compensate for the lack of connections with such a powerful civilization as the Mycenaean. The Serbian Danube basin, the area from which, the powerful community which arrived to the mouth of the Vardar, had departed, became deserted. An attempt to forcibly join in some events in the south of the Balkans peninsula failed.

In the 10th century, after these events, the community in the Morava valley, East Serbia and Northwest Bulgaria, which was ethnic-culturally fully homogenized, was impelled to look for their own resources because there was no partner in the South of the Balkan peninsula able to replace the Mycenaeans. Suddenly communications in the central Balkans which had been forgotten, were revived, particularly those in an east-west direction. New settlements in Šumadija and east Serbia appeared, but the Serbian region of the Danube valley still remained deserted for a time. This reliance on its own resources in the course of its development suddenly resulted in an increase of population, which it seems, did not care for the cultural values of its direct antecedents. Together with maturity of the consciousness of self-sufficiency in development, there was a sudden decrease in the quality of many products, particularly pottery. At the moment when this process reached its lowest point, when obviously with the greatest contempt the aesthetic ideals,

which were inspired through connections with the Mycenaean world, were rejected, a new turning point occurred. The populations from the Morava valley, Šumadija and East Serbia inhabited the Middle Danube basin sometime near the end of the 10th or the beginning of the 9th century BC. After a long period the direction of movement changed in these regions and one community moved towards the north. More firmly than in former periods the Serbian region of the Danube basin, the Morava valley, East Serbia and Northwest Bulgaria was ethnically and culturally united.

In the last phase of this long period of development, a period in the course of which conditions were created for the genesis of one of the most powerful palaeo-balkan nations, all ideas disappeared that it would be possible to create a long lasting community in the interior of Europe based on the ideology of a Mediterranean civilization such as the Mycenaean. At the same time an idea developed of the possibility of creating an authentic culture on the boundary between Pannonia and the Balkans. It is sufficient to look at the decoration on the pottery from this phase to understand that these are not final derivations – a caricature of an ornamental style, but the last sprouts of an exhausted ideology which no longer had any real basis. This negation of traditional values, which is clearly manifested through this ornamental style, was the reason that the first opportunity was taken to include this community in the process of cultural transformation, initiated by the events in Greece at the beginning of the Geometric period. Many European communities, mostly included in the zone of influence of the former Mycenaean civilization, joined this process to a greater or lesser extent.

Early-Triballian period (8th–7th century BC)

The first signs that the south of the Balkan peninsula, following several centuries of isolation, was again beginning to take part in the main historical events of the Near East, South and Southeast Europe were changes in all regions belonging to the former Mycenaean commercial partners. This was a time when individual Greek cities, investigating their increased need for raw materials and markets for their wares, decided to build their strongholds in certain parts of the Mediterranean (which would later become their colonies). Reaction in continental Europe, to what at first sight seemed to be a modest challenge was beyond expectation. This was the first attempt by the Greeks of the Geometric period to revive the economic connections of their Mycenaean predecessors.

It became clear that continental Europe not only remembered its connections with the south Balkan peninsula from the II millenium BC but also in fact awaited their renewal which in time became an obsession. As soon as the first opportunity appeared to renew the connections, these communities released unbelievable energy. The wealthy mines were again opened in the heart of the Alps, apart from copper, iron was mined, foundries in the Carpathian mountains lit up, and horses of burden walked through Pannonia carrying bronze and iron, ships competed with the currents of the Danube transporting these wares even to the shores of the Black Sea, or by road direct to the south. The messages from the past and the threatening thud of Cimmerian horse-hooves began to permeate these rumblings. The nations who found themselves between the Greek world and the Eastern invasion had no choose but to remain where they were. The opportunity could not be missed, centuries of inertia had to be compensated for and daring was to come face to face with new challenges. The first step on this road was rejection of all that this community had to accept as they adapted to the circumstances following the collapse of connections with the Mycenaean civilization. It seemed that the ancient ideals of the Mycenaean world were again imposed on the Danube. In the Danube basin there were hill-forts, whose ramparts forcibly encircled all social institutions, the world of the rhapsodists, yearning for travel, warrior knights, proud aristocracy, myths, legends, golden fleece, beautiful nymphs, amber tears- imprisoned sun-rays, theocracy and religious ecstasy.

However this time cultural unification was not realized in the whole territory included in these changes. Each community found answers for itself, to the challenges of the early days of the 8th century, depending on the geographical position and relief of its country, and cultural traditions.

The Serbian region of the Danube basin, the valley of the Morava, East Serbia and Northwest Bulgaria, which were ethnically and culturally completely united in the last century of the second millenium and particularly in the course of the first century of the last millenium BC, also reacted very energetically to the possibility of being included in the trends, which the Greek world of the Geometric period initiated at the beginning of the 8th century BC. The geographical position, very fertile agricultural land, large areas of pasture land, significant mineral resources and especially roads which run through the valleys of the Danube and Morava, were the principal support of the early Triballian community as they attained their position in this new European order.

Some of the communities from the Danube basin or regions north of the Black Sea decided to build fortifications, most probably because of the danger from the Cimmerians (?) or for some other reason. In a

situation full of great expectations that, through renewed connections with the south of the Balkan peninsula, they will obtain conditions for accelerating development, like those in the period of contact with the Mycenaean world, this unexpected undertaking of fortress building, protection buildings and also possible basis for aggression, must have provoked a hasty reaction in all these communities. In a short time they all responded in the same way, building fortresses in almost all sections of the Danube basin and regions north of the Black Sea.

The lords of the crossroads in Southeast Europe and the Balkan peninsula probably had the most difficult tasks in these circumstances, because of the size of their territories, the variety of the contours and the fact that communications like the Danube and Morava passed through their lands. Many other nations were interested in these communications because they were the easiest way to establish contact with the Greek world.

Apart from that, expansion of the Illyrians had already begun in the 9th century BC in the most westerly Triballian area, the central part of today's West Serbia (between the river Drina and the mountains Maljen, Povlen, Ovčar, Kablar, Jelica and Golija), and ended at the beginning of the 7th century BC at the Ovčar-Kablar canyon. This could also have provoked hasty building of fortresses in the central parts of early Triballian territory. With unbelievable speed the high banks of the Danube were fortified, the Titel plateau was surrounded by fortifications, hill-forts appeared in the foothills of Fruška Gora, moats were dug around even the smallest heights in Srem and fortresses were built in the Central Balkan valleys. So many people, so much will, knowledge and means could only have been activated by great need, which nobody dared to question or to look for an alternative, a need which meant survival and the future. These were the first big engineering and the biggest building undertakings in prehistory, in this part of Europe. In spite of the fact that they were built in such a large numbers (hundreds) the fortifications were not typical. Each hill-fort was in fact an ideal solution for the concrete location and purpose for which it was meant. The builders of the fortifications approached their jobs very rationally. They erected defense constructions (ramparts, moats) only to the extent and width necessary to supplement that which nature itself provided.

The building of the defense systems based on fortresses contributed to the security of further increasing cohesion in the community, but it certainly produced other positive and negative effects on the early Triballian society. Taking advantage of their key role in defense, the inhabitants of the central hill-forts and those who protected the most important strategic places (Lanište) quickly undertook a series of other functions, so that these fortresses quickly became centers of power for

all the administrative, military and theocratic government in the region. The construction of ramparts clearly defined the role of these settlements and their attitude towards the settlements in the plains. Their construction, therefore, conditioned many changes in society. The population was divided into two groups depending on which type of settlement they lived in (plain or hill-fort). This was the beginning of asymmetrical social development. These hill-forts were highly esteemed, because of their role in defense and because of the cult rituals performed there, according to which in the consciousness of the wider community they were included in cosmic coordinates and obtained the protection of the highest powers. Trashing was carried out inside the ramparts and reserves of agricultural products were stored. Here artisans such as builders, metalworkers and potters settled. The ramparts around the fortress soon became a border between two basic early Triballian classes. The administrative- military- theocratic- merchant class lived in the hill-forts, surrounded by the surpluses of the entire community, and the agricultural class in the plain settlements. It was inevitable that this relationship developed in time into antagonism, which could only be reconciled by a strong authoritative central government. It is certain that those fortifications which were distinguished by the regular and axial disposition of their defense constructions, the complex and regular structure of individual buildings and orientation towards the cardinal points, represent at the same time defense building, religious center- temple- and palace of the main social authorities. The hill-forts were quickly transformed into regional centers of power in which all social institutions were concentrated. The only task of the plain settlements was to supply agricultural and animal husbandry products for the nourishment of the entire community and to provide surpluses for commerce. The rampart primarily a creation of military engineering, became a basic factor in the development of the first phase of the early Triballian period.

Towards the end of the 8th century BC the most easterly Triballian community, situated on both banks of the Danube between the Iron Gates and the mouth of the Isker, changed its passive way of life and started to arm itself with Greek and Scythian arms, mainly from Greek merchants, as the grave goods in the necropolises Basarabi, Sofronievo, Beli Izvor, Devene and Krivodol testify. Obviously this community exhausted all the possibilities of social development which defense organization based on hill-forts had to offer. Thus they decided through radical change in the way of life to give new impulse to lagging development. Commerce, animal husbandry and iron metallurgy were given priority in relation to other aspects of the economy. Territorial defense no longer depended on defensive fortifications, as for example the earth fortification in the village of Basarabi and its fearful garrison, but on

very mobile and well-armed units. Building onto fortifications (Lanište) in the central parts of early Triballian territory, decrease in the quality of products, increase in the use of some ominous ornamental motifs on pottery among other things, were reliable signs that threatening news of changes in a peripheral early Triballian community had quickly reached the other regions of this nation. Soon this army with iron spears, (most probably under pressure from the Cimmerians), spread through the Danube basin and Pannonian expanses, to the Alpine valleys and the Vardar curve. In many areas (Alpine region, Pannonian plain, Kosovo, Vardar valley) they stayed for a short time, leaving behind a few graves and a story of life after death (where one goes on chariot, with solemn farewells and faith that the soul will fly to heaven like bird), and then disappeared for ever. The arrival of this community in the valleys of the Middle Danube, Morava and East Serbia, at the turn of 8th to the 7th century BC, marked the beginning of the period when the Triballi had completely formed, ethnically and culturally.

Without resistance, the communities from the Danube and Morava valleys withdrew to mountainous areas and left the fertile river valleys to their compatriots from the East. The recent inhabitants of the wide river valleys found themselves in a situation where conditions for agriculture, their former occupation, were significantly decreased. Cut off from the fertile plains, the population which had escaped could only survive by turning to animal husbandry. The new comers and local inhabitants changed complete. The peasants, until recently fearful, began to wander with their flocks over hilly Šumadija, the mountainous slopes of East Serbia and winding ravines between the Isker, Timok and Danube, while the impetuous warriors, coming from the Iron Gate region, forged their slender spears into ploughs and nomad tents were replaced by nice spacious houses.

Those who had left their hill-forts and valley settlements several decades previously, leaving their fate to the fortunes of war, understood that prosperity depends on the annual cosmic cycle, the rhythm of lunar cycles, sun rays which entice the seeds to sprout, the return of the dead and the fertility of the flood waters of the Danube and the Morava. Only such prosperity which was at arm's length could have inspire arrogant warriors to entrust their security to ramparts and moats, instead of their bravery, arms and military skill. The fires of the destroyed fortifications had not yet grown cold, when the decision was taken to build new ones. In the geographic centers where it was possible, new hill-forts were built, which were much bigger than those of the 8th century. Along the main routes which led to the valleys watchtowers were built, undoubtedly to warn of enemy approach. Practically the entire defense of the numerous populations depended on one fortification.

Central fortresses like the one in Ostrikovac were symbolical images of the social pyramid of their inhabitants. The existence of fortifications within the fortresses themselves confirms that among the administrative-military theocratic classes of the 7th century BC further social differentiation took place by comparison with those of the 8th century BC. The position of this small fortification inside the ramparts of strong hill-forts, where with equal ease, the arrivals to the settlement as well as all the activities of its inhabitants could be observed, indicates that this acropolis in the hill-fort served a small number of very powerful members of the administrative elite who distanced themselves from the once united administrative military theocratic class of the 8th century BC. These fortresses within fortresses suggest that the necessity to coordinate the interests of different social classes lead to the formation of central government.

During this time, while the social elite from these fortifications was more and more occupied with maintaining their privileged positions in their communities oblivious of the danger from old enemies, the refugee inhabitants from the big valley completely adapted to the new surroundings. They did not exhausted their strength demonstrating their abilities in the building of huge fortresses or solving problems connected with the complexities of life in restricted space. Instead they set two basic targets for themselves, survival and revenge on those who had forced their predecessors from fertile lands to the hills and mountains. Animal husbandry was given priority, in hilly mountainous regions because of the much more suitable conditions there than in the big valleys where parasites and disease decimated their herds, even if food for stock was abundant. For a community whose existence is connected with animal husbandry, settlements do not have the same significance as they do for agricultural workers. This was the main reason why settlements of the type Prevešt were small and nondescript with dilapidated domiciles. Such mobile communities establish connections more easily with other communities particularly those who have a complementary economy. The herders of the Central Balkan regions established connections with arms merchants from the shore of the Black Sea (mouth of the Danube) and began to arm. This was a period when the arms of many nations were predominately of Scythian origin; primarily leaf-like arrows with one downward folded point and arrows with three blades which caused severe wounds. With effective weapons at their disposal and much superior military organization, which is indeed always characteristic of nomadic populations, the community from the hilly-mountainous areas regained the big valley of their ancestors. This is probably a key moment in Triballian past because this is the community which ancient literary sources, beginning with the 6th century BC, call Triballi.

The Triballian Period (6th–4th century BC)

In comparison with the previous period whose development it is possible to reconstruct only on the basis of the results of archaeological investigation, the last period of development of the Triballi, which lasted from the beginning of the 6th century BC to 335 BC can be followed in a certain number of ancient literary sources. Even though these sources are fragmentary and refer only to a relatively short period of Triballi past, they do offer valuable data concerning Triballian territory, political history and the customs of this nation.

While the Proto and Early Triballian periods are mainly distinguished by uniform development throughout the entire territory, the Triballian period is characterized by regional development. In the first half of the 6th century BC the Triballi completely transformed culture in their entire territory, when compared to the previous period, and already in the middle of this century intensive development of the most westerly Triballian region had begun. This included the Ibar basin and part of the West Morava between the Ovčar-Kablar ravine and the mouth of the Ibar. Sudden progress in this region is connected with the role of the most westerly community in the defense of the entire territory belonging to this nation. Namely, in the 9th century BC expansion to the east was started by the Illyrians, who by the 7th century BC occupied part of Triballian territory between the Drina and Maljen, Povlen, Ovčar, Kablar and Jelica. Until the expansion of the Illyrian Autariatae at the end of the 4th century BC these mountains and the Ovčar-Kablar gorge were the border between the Triballi and the Illyrians. The border area between the Triballi and Illyrians is marked by wealthy so called princely graves in Novi Pazar, Kruševica, Atenica and Pilatovići.

By occupying the upper part of the West Morava river basin, upstream from the Ovčar-Kablar gorge, the Illyrians obtained the most important Central Balkan communication, with ramifications in all directions. In the 6th century, two very busy roads crossed in the border zone between these nations. The first connected this region deep in the interior of the Balkan peninsula with the Greek world and the remaining Mediterranean world (probably by way of the Ibar river basin). The second connected it with the Greek Black Sea colonies and the Scythians. This road passes partly through the West Morava valley. Thanks to these communications and certainly the necessity for two confronting communities in the border zone to increase their military strength and demonstrate their power, mass importation of the best quality arms of that day began from the Greek world and Scythia. Valuable objects of precious metal bronze, glass, amber and bone were also imported from various places (the Greek world, Etruria, Egypt and maybe Phoenicia)

which shows sudden increase in the „buying power” of the leading social classes of this community particularly the military and theocratic class responsible for the defense of the territory and the ethnic-cultural and spiritual identity. Contact with the civilized world was not only commercial but in fact very complex as influences in the sphere of cult confirm for example, the appearance of temples in the mounds in Atenica and Mrčajevci, which have Greek or Etrurian i.e. Mediterranean models. Triballian and Illyrian communities along the common border were to a large degree permeated with the culture of the Mediterranean world, at the time, which corresponds to the last decades of the Greek archaic period. Around the turn of the 6th and 5th centuries BC, Triballian-Illyrian tension relaxed along the border, which immediately resulted in abrupt decline in this most easterly Triballian group and dissolution of the power of their western neighbors. Disappearance of the communications, which connected this region with the Greek world, was certainly crucial to the outcome of these events, because the much desired luxury wares, on which to a large extent the process of social development depended, could no longer arrive. At the same time as the sudden decline of this most westerly Triballian community, a process of sudden progress began in the Central Triballian region particularly in the valley of the Great Morava and the great confluence zone.

The rise of this Central-Triballian region is connected with the activation of the Vardar-Morava valley as a communication, which connects the Triballian lands with the civilized south, of the Balkan peninsula. The leading role in the contacts of the Greek-Macedonian world with this north Balkan people was played by centers around Thessaloniki (Sindos and others) and in the remainder of to-days north Greece. The Triballi no longer acquired Greek luxury goods as in the previous centuries, but they began to import in large quantities, objects which Greek and Macedonian tradesmen made specially to suit the taste of customers from the north Balkans. It seems that a certain number of these craftsmen moved to Triballian territory and established their workshops there. It is possible that such workshops existed in the Great Morava valley- the Triballian plane- as we see from the relatively plentiful Greek pottery in the settlements in Jagodina (Crvena Livada, Sarina Medja), Supska and other sites and from large numbers of luxurious objects very skillfully made (belts and other finds of the Mramorac type) from the Great Morava valley and some other areas (Titel plateau). Sometime towards the end of the 5th century BC this Triballian community established communications with the Thracian regions on the East and the Pontic Greek colonies from which Greek and Thracian luxury goods began to arrive. The beautiful silver belts ceased to interest the Triballi.

It is certain that these luxury goods from the shores of the Black Sea and regions of Thrace were only an preview of the increased interest of some Thracian communities at the height of their expansion (e.g. the Odrysians) in these areas of the Central Balkans. At the same time as the arrival of valuable goods, fortresses were again built on the prominent positions along the great valleys with the obvious task of controlling the most important movements along the Balkan roads. The building of these fortresses particularly along the main Balkan communication north-south and an end to the delivery of wares from the south, means that connection which had enabled the advancement of the central Triballian community were arrested. Objects imported from the Black Sea coast and regions in Thrace were only an attempt to solve this problem by establishing contact with other communities of the Greek world and other developed peoples. When we consider their geographical position, it would be difficult for this Triballian community to achieve this. The Triballian community between the Isker and the South Morava had a real opportunity for accelerated development. The greater number of ancient literary sources refers to the Triballi of this area. As they were the furthest of all Balkan nations from the Greek world, it was most difficult for them to establish contact. For this reason they were obliged to establish contacts by war instead peaceful means. Their march on Abdera in 376/5 BC left a great impression.

The attack of the Triballi on the biggest Greek city on the Thracian coast, with ca. 25000 inhabitants, in 376/5 BC, attracted great attention from the Greeks, as this Greek colony was within the Athenian sphere of interest. The city never recovered from this attack. The Greek sources (scholiast Aristides) mention Hales as the leader of the Triballi.

On the basis of indirect data from historical sources the relationship between the Triballi and Macedonia at the time of Phillip II, the father of Alexander the Great, can be reconstructed to a certain extent. Namely, just as the Triballi attacked Abdera, they also menaced other Greek colonies in Macedonia. Arian (ca. 95–175 BC) quotes the speeches of Alexander the Great, one at the river Hyphasis, the furthest point to which he arrived in India, and the other in Opis with which the greatest antic military leader attempted to revive the undermined moral of his army.” What would we have done nicely and worthy of fame if we had remained in Macedonia and been satisfied to defend our hearths without effort, resisting the Thracian neighbors or Illyrians, or Triballi or those Greeks who are not friendly towards us?” – thus Alexander addressed his army on the Hyphasis, wishing to motivate them to continue the conquest India.

In Alexander’s speech in Opis there are many references to the relations between Macedonia and the main nations of the Balkan penin-

sula: Illyrians, Thracians and Triballi. "Phillip came across you as poor nomads, who mainly dressed in leather, grazed your small herds of goats on the mountains and fought about them, without much success with the Illyrians, Triballi and neighboring Thracians. Phillip gave you chlamys instead of leather, and brought you from the mountain to the plain and made you equal to the neighboring barbarians in battle". In this speech Alexander evoked events from the period of his father's rule- his successful struggle against the coalition formed by the Illyrians, Thracians and Paeonians. With the conquest of Paeonia, Phillip II became the immediate southern neighbor of the Triballi. The Triballi obviously did not shrink much from the power on their borders, as they constantly crossed the border to steal in Macedonia. In one of his speeches Demosthenes, the great opponent of Phillip II's politics, emphasized that Phillip "journeying here and there subjugated the Illyrians, Triballi and some Greeks, and in this way achieved great power". Phillip's victory over the Triballi is mentioned from time to time till the 9th century BC. It is however clear that Phillip succeeded to reject the Triballian attacks only temporarily and that, only on the south of their territory. The fact that in 339 BC, the Triballi intercepted and seriously wounded Phillip, as reported by Justin, shows that Phillip did not defeat them militarily. When Phillip was returning from Scythia he was encountered by the Triballi who made it understood that they would not give him free passage if he did not give them part of his booty. A quarrel ensued which quickly became a battle in which Phillip was seriously injured in the thigh and his horse was killed through his body. Everybody thought he was dead and that the booty had been lost". Phillip remained lame as a result of the wound received from the long sarissa spear. The booty about which the skirmish had started consisted of slaves-women and children and 20 000 purebred mares.

In this period war broke out between the Triballi and Scythians about which we find meager data in the books, *Stratagems of War* by the authors Polienus (1st century BC) and Frontin (ca 30–104 BC), whose aim was not in fact to describe the war itself.

As soon as Alexander III came to the throne after the death of his father Phillip, he declared war on the Triballi. The young ruler wished to secure his state by subjecting Europe's most dangerous enemy – his northern neighbors – the Triballi, before he entered into conflict with the Persian Empire. The most data on this war have been left to us by: Flavius Arrian (ca 95–175AD), historian and philosopher; Ptolemy, Lagos's son and author of the *History of Alexander the Great*, the future founder of the Hellenistic dynasty in Egypt (ruled from 323–285 BC), then Plutarch (46–120 AD), Strabo (63 BC–19 AD) Diodorus of Sicily (1st century BC). Arrian in his most important historical work, *The Rise*

of Alexander, describes in detail Alexander's life, including the war which he waged against the Triballi using data from Ptolemy's *History of Alexander the Great*.

Already in this war Alexander had shown his exceptional abilities as a military commander. His victory over the Triballi in 335 BC left a great impression on all the nations in the interior of the Balkan peninsula, including the Celts, who had just arrived that year to the Danube. Arian described Alexander's campaign against the Triballi like this, "As soon as spring had arrived, Alexander set out from Amphipolis at the mouth of the Strymon, for Thrace against the Triballi and the Illyrians, because he had heard that they had rebelled and because he considered that he could not leave without completely subduing these neighbors, as he had a journey ahead of him which would take him far from the fatherland"... His journey to Haemus (Balkan mountain) lasted ten days. The Thracian tribes through whose territory he passed were very hostile, and in the gorge, which was the only road through the Balkan mountain, they prepared an ambush. They planned to push wagons downhill in the narrowest part of the valley and in this way to rout Alexander's army. However Alexander ordered his disciplined army to hide under their shields and so the Thracian attempt completely failed as not one Macedonian soldier lost his life in the attack. In addition Alexander seriously punished the Thracians, he beat them, took much booty and sent their wives and children to Macedonia as slaves. After this battle in the gorge of the Balkan mountain, Alexander ..." continued his journey through the mountain of Haemus to the land of the Triballi and arrived to the river Lyginus which is three days march when you travel from Istros to Haemus. Sirmus, king of the Triballi who had heard of Alexander's advance, sent the women and children to the Istar and ordered them to cross the river to one of the Danube islands called Peuke. The Triballi and Sirmus himself with his entire escort fled to this island when Alexander drew near. Many Triballi returned to the river from where Alexander had set out the previous day. When Alexander heard of their movement Alexander returned with his army to attack the Triballi. He found them pitching camp. Surprised, they formed ranks on the edge of the forest along the bank of the river. Organizing the phalanx in deep lines, Alexander followed them ordering the bowmen and slingers to run forward and with their bows a slings attack the barbarians, thus luring them somehow out of the forest into the open. When they came under fire from the arrows, they ran forward and attacked the bowmen in order to engage them in close combat, as the archers were unarmed. When he had enticed them out of the forest, Alexander ordered Philotas to attack the right wing, which had made the greatest advance, with the upper Macedonian cavalry.

He ordered Herakleides and Sopolis to lead the cavalry from Bottiaea and Amphipolis against the left wing. He himself attacked with the phalanx of foot soldiers and remaining horsemen who were ranged in front of the phalanx in the center. Seen from a distance the Triballi were no worse than the Macedonians, but when the compressed phalanx hit them forcefully, and the cavalry no longer threw spears, instead they attacked pushing them here and there with their horses, the Triballi escaped to the river. Three thousand lost their lives in flight, but few were captured this time because the forest by the river was very thick and night, which had fallen, deprived the Macedonians of the opportunity for successful hunting. Macedonians, according to Ptolemy, lost eleven horsemen and about four hundred foot soldiers”.

Immediately after the battle on the Lyginus, Alexander turned to the Danube to take the island Peuke where the Triballi and Thracians had retreated. A battle on the river ensued between the fleet, which had just joined Alexander from Byzantium, and a flotilla of native boats (monoksila). Alexander gave up the conquest of Peuke island allegedly because of strong currents in that section of the Danube and the steep bank of the island. Alexander took advantage of the fleets arrival to cross to the left bank of the Danube where he defeated Getae. Before his return to the Danube he received delegates from different Danube Basin nations, among them representatives of the Triballi king Sirmus and a delegation of Celts.

Regardless of the fact that he had not completely crushed the Triballian power, Alexander was obviously satisfied with the success he had achieved in this war, including the expressions of loyalty which the representatives from the Danube basin conveyed to him. Very soon Alexander continued his Balkan war with an attack on the Illyrians. On the way back travelling through Agrianian and Paeonian territory, Alexander announced that there was a danger that he would be attacked by the Illyrian Autariatae. This fact is important when deciding the time of the Autariatan attack on the Triballi, which we find mention of in historical sources.

The Period After 335 BC

The Triballi were hit by new misfortunes soon after the end of this war. The Autariatae crossed through part of their territory, which certainly lead to further decline of this nation. At the end of the 4th and particularly the beginning of the 3rd century BC the Celts arrived in the Serbian part of the Danube basin and in the valleys of some right bank tributaries of this river for example the Mlava. The Celts in fact

renewed life, which had died out in these regions in the second half of the 5th and in the 6th century BC.

Pausanias (second half of the 2nd century BC) cites that one of three large groups of Celts, had advanced "on the Thracians and Triballi nations" under the command of Kerethrius. The remaining two groups of Celts cross the Triballian territory on their march towards Macedonia. One group under the leadership of Brennus and Akichorius went to Paeonia and the other commanded by Bolgius confronted the Macedonians and the Illyrians. While these three groups of Celts devastated Macedonia and parts of Thrace, those Celts who remained in the Danube basin, as Justin testifies, defeated first of all Getae and the Triballi, with an army of almost 20 000 men, and then set out for Macedonia.

Following defeat at Delphi in 279 BC the remaining Celts, under the name Skordisci settled mainly in the Serbian Danube basin zone, from where they persistently attacked the Triballi so that..." the Triballi if they survived escaped across the Danube to the Getae—and this nation which had been powerful up to the time of Phillip and Alexander became a wild and nameless tribe for the inhabitants of this area..." states Appian. Strabo even indicates that the Illyrians played a certain role in the breaking of Triballi power by which he probably means the Dardanians, who expanded on the narrowest parts of Triballian land, – in the valley of the South Morava and maybe some other parts of Triballian territory. Apart from this the Getae, frequently under pressure from the Scythians and Bastarni, sought refuge on the opposite bank of the Danube – on Triballian territory which effected not only the decline of Triballian power but also resulted in change of the ethnic structure of the inhabitants.

The last mention of the Triballi as a military factor derives from 109/8 BC, by Municius Rufus where he testifies that as consul he waged war in Macedonia against the Skordisci and Triballi. Very interesting data on the Triballi have been left to us by Dion Cassius (ca. 150–235 BC), in 30/29 BC, historian of the war, Marcus Crassus against Moesi, "The Bastarni, who with right are considered to be Scythians, crossed the Danube at that time and conquered Moesia who lived opposite their country, then the Triballi, are their neighbors and the Dardanians who live in this land". Dion Cassius, the greatest historian of the Roman Empire, when describing the inhabitants of the province of Moesia says, "who were formerly called Triballi", which decisively indicates that the Triballi had lost their ethnic-cultural identity. At the time of the Roman Empire the land of the Triballi-Triballiae is mentioned in the time of the Emperor Claudius (41–54 AD) and 291 AD-Tribalis. Both of these documents refer to the zone around the mouth of the Isker – an area in which the historical sources testify to the presence of the Triballi already in the 5th century BC.

The Triballian Territory after the Roman Conquest

Soon after their arrival in the region of the former Triballian lands, at the very beginning of the New Era, the Romans began to build their main road, north-south on the Balkan peninsula, which in general coincided with the way the Skordisci most frequently traveled on their marauding marches. Together with this road other necessary buildings were added to serve travelers and the army, and later towns grew up. With the exception of these main communications, very little was changed in the 1st century AD, from the time of the Triballi and Skordisci.

The process of romanization of the local inhabitants started together with the establishment of secondary communications and the beginning of exploitation, primarily, of the mineral wealth of the former Triballian lands. It is certain that a considerable part of the population was made up of the descendants of the nation who in the previous periods moved into the former Triballian territory.

At present no data is available on the basis of which we could reconstruct the ethnic situation in the first centuries of Roman rule in the former Triballian territory. However on the basis of information which we have from Pliny, we can conclude that Dardanians settled the southern parts of the former Triballian lands. This writer emphasizes that Timacus (Timok), Margus (Morava) and Pingus (Pek) protrude into Dardanian lands. He also mentions the Moesian tribe Timachi who judging by their name occupied the Timok basin. Pliny refers to the Triballi as neighbors of the Dardanians ("to the left of the Dardanians, the Triballi and Moesi tribes spread themselves"). On the basis of data from Ptolemy, in the time of Trajan, the Triballi settled only in the territory between the Cibrica (Arcar) and Isker. Romanized Skordisci and Dardanians whose ancestors had assimilated with the Triballian population, who had preceded them, lived in the northern and central parts of former Triballian land.

From the middle of the 2nd century AD the process of intensive romanization of the inhabitants in the entire region of the former Triballian lands had begun, at the same time as the ever-increasing role of this region in the economy of the Roman Empire. At the end of the 2nd and particularly in the 3rd century AD, people from these areas held high positions in the Roman administration. From the middle of the 3rd century and in the 4th century AD the majority of Roman emperors were from Srem, the Morava valley and East Serbia. In fact sixteen emperors in the 3rd and 4th centuries came from former Triballian territory, and for the majority we even know their places of birth.

Even though the ethnic structure of the population on that territory had changed considerably from the time when the Triballi had settled

there, it is possible that at least some of them were descended from the Triballi. For example it is indicative that Emperor Galerius (291–311) and his family were buried and deified in a way which had many elements in common with the burial of a Triballi high dignitary (perhaps king) in Atenica eight centuries previously, (somewhere towards the end of the 4th century AD or at the turn of the 6th and 5th centuries). Apart from certain coincidence in the construction, the tumuli in Gamzigrad and Sarkamen as well as the mounds in Atenica are places where the deceased were cremated, consecrated, apotheosised and deified. The burial ritual itself, in which there are various elements of decidedly Triballian tradition, indicates the ethnic origin of these Roman emperors, born in the former territories of this powerful north Balkan nation.

Thanks largely to emperors born in the former Triballian territory the Roman empire overcame the many difficulties with which it was beset in the 3rd and 4th centuries AD: attacks by barbarians and revolt in the army, economic, financial, legal, administrative and religious crisis. Through their direct influence their fatherland retained the status of important commercial regions in the exhausted empire. It was these emperors who inspired these parts of the empire which would serve as the foundation of the Eastern Roman Empire – Byzantium .

Archaeological investigation in the Great Morava valley and some other parts of the Morava basin showed that there was continuity, in the development of this former central region inhabited by Triballi, right up to the beginning of the 7th century AD. This refutes the statements in some written sources (Priscus) that the areas between Niš and the Danube remained completely deserted. Namely, the local inhabitants who were romanized in the course of Roman rule escaped extinction, by organizing the defense system in this valley, which in appearance, topography and organization are reminiscent of the defense systems of the Triballi and Scordisci. This defense system of the period 4th and 6th century AD consists of fortresses built mainly on the same sites as the hill-forts of the early Triballian period, the Triballian period and the period of Scordisci domination or in their immediate vicinity. In the valley of the Great Morava – once the Triballian planes twenty-nine fortresses have been registered from this critical period. Almost the same number of fortresses has been registered from the early Triballian and Triballian period. It is certain that similar defense systems existed also in the other valleys of the Morava basin. These fortifications were disposed in a similar way to the hill-forts from the period of Triballian development to protect all roads, which led to the Great Morava valley and through the foothills of the mountain Juhor.

Life came to an end in all these fortresses at the beginning of the 7th century AD, when they were destroyed by an influx of Avars, as were

the Byzantine fortifications which had been built on the Danube in the 6th century to protect the northern border of Byzantium from barbarians. Numismatics show that community life was not renewed here.

As far as we know the local inhabitants abandoned these fortifications without a fight and most probably retired to the interior of Byzantium. Investigations at the site Panjevački Rit in Jagodina show that life was renewed here some decades later by the Slavs, who had arrived from the Danube. However there is no proof that they came across an indigenous community here. In this region the ethnic-cultural tradition which the Triballi, Scordisci and Romans had established was broken. Thus it is certain that in the Danube and Morava valleys ethnic-cultural bonds were not established between romanized aborigines in whose veins the mixed blood of Triballi, Celts, maybe some other old Balkan nation and Slavs, flowed. As proved by research in Jagodina, Slavs who settled in the Morava basin in the 7th century remained in the same region till the 12th century. Whether it was on account of the conflict between Byzantium and the Hungarians, because of the passage of the crusade armies or for some other reason, they left the Morava basin. This region was sparsely populated, even deserted, at the time when the Temnić, Levač, Belica and Lepenica joined the Serbian State at the end of the 12th century AD. Accordingly even if those Slavs who had settled in this area in the 12th century had assimilated with the previous inhabitants and taken on old Balkan traditions, this arrest of life in the 12th century would have meant a complete break with tradition at least in the Morava valley. It is possible that in some other, remote, mountainous, hilly region there was contact between the Slavs, and later between the Serbs and local inhabitants who represented a mixture of different romanized old Balkan nations, among whom the Triballi would have been represented. However, we have neither archaeological nor historical data on this. Only constant elements in folklore and customs, particularly in the regions between the Morava and Stara Planina, show that certain elements of old Balkan tradition were still nurtured in the same areas from which they had originated. This indicates that in fact sporadic connections were made between the Slavs and the indigenous population.

The Serbs ruled the greater part of the former Triballian lands. The region between the Isker and Stara Planina, where the entire process of Triballian development had taken place, fell into the hands of the Middle Age Bulgarian State. It is characteristic however that in some Middle Age, Byzantine sources, Serbs are called Triballi. This resulted in some contemporary authors concluding that the Serbs were descendants of the Triballi, for which as we see from this book there is not the slightest basis. Byzantines by giving this name to the Serbs undoubtedly wished

to deny the fact that a new and powerful nation and its state had emerged. Just as the Serbs were called Triballi so also other powerful nations, who appeared on the Middle Age historical scene, like the Bulgarians and Russians, were called after the names of ancient nations from their territory-Thracians and Scythians. It is interesting that some of these sources are pervaded with hatred and disdain for the Serbs. The Byzantines, from time to time, had similar attitudes towards the Serbs as existed in relations between the Greeks and Triballi in antiquity.

Regardless of the degree to which Triballian tradition was introduced into the Serbian and Bulgarian states, investigation of the Triballi is a very important undertaking for these nations because they inherit the Triballian culture, which very early carried the Central Balkans into history, already from the 4th century BC.

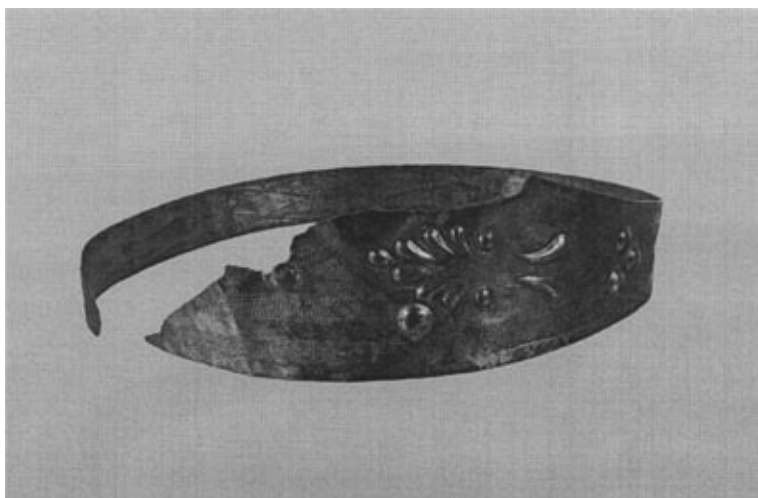

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

SOURCES

- Aen. Tact. de obsid. tol. XV, 9–10.
 Aleksidis, fr. 241
 Antonini Liberalis, metamorph. synag., 21
 Aphthonii progymnasmata, 29
 Appiani hist. Rom., Illyr. 2–3
 Aristoph. Aves, vv. 152031, 1567–73, 1615 sq., 1627–1630, 1676–1682
 Aristot. Topica, II, 11
 Arriani anab. Alex, I, 1,4–4,7; I, 10, 3; V, 26, 6; VII, 9 2–3; τὰ μετὰ Ἀλέξ. fr. 1 a 7 R
 Athenaei dipnosophist, III, 108 b (Eubuli fr. 75); XV, 671 d (Alexidis fr. 241 K)
 Aurel. Vict. de Caesar., 25, 1
 Cassi Dionis hist. Rom. LI, 22,7; LI, 23, 3–4
 Chron.Oxyrh. 12, 6, (F. Gr. H. II B, Nr. 255)
 Cod. Iust. VIII, 47, 5
 Curti Rufi hist. Alex. Magni, VI, 3, 2; IX, 6, 20
 Demadis ὑπὲρ τῆς δωδεκαετίας, c. 17 (Oratores Attici, II ed. H. Sauppe, p. 314)
 Demosth., XVIII, 44, LIV, 39
 Demosthenis vita II (Oratores Attici, ed. C. Müllerus, II, p. 526)
 Dexippi Athen. τὰ μετὰ Ἀλέξ., fr. 8,3 (F. Gr. H. II A, Nr. 100, p. 462)
 Didymi de Demosth. comm., 13, 3–7
 Diodor. III, 30, 3, XV, 36, 1–4; XVII, 8, 1; XVII, 17, 4
 Dion. Chrysost. or., II, 9
 Dionys. Halicar., Demosth., 17 (Dion. Hal. opuscula, edd. Usener-Radermacher, 1899)
 Etym. M. Sylb. s. v. Τριβαλλοί, (Etymologicum Magnum, rec. Th. Gaisford, Oxford, 1848)
 Etym. M. Miller s. v. Τριβαλλοί, (M. E. Miller, Notice sur l'Etymologicum Magnum de Florence, Mélanges de littérature grecque, Paris, 1868, p. 285)
 Eubulos, fr. 75 (Com. att. fr., ed. Kock, II, p. 190 sq.), Ps.-Eurip. epist. V (Cephisophonti); (Epistolographi Graeci, ed. R. Hercher, p. 277 sq.); Eustath. comment. 180 (GGM II, p. 249); – in Dionys. 323 (GGM II, p. 444); Eutropi brev. ab urbe cond., IV, 27
 Frontini strategematon, II, 4, 20
 Ps.-Heracl. Ephes., epist. IX (Hermodoro) (Epistolographi Graeci, ed. R. Hercher, p. 286 sq.)
 Herod. hist., IV, 49
 Hesysch., s. v. Τριβαλλοί
 Ioannis Lydi de magist., I, 47
 Isocrat. orat. 12 (Panath.), 227–228; 8 (de pace), 50
 Iustini epit. hist. Phil., IX, 3, 1–3; XI, 2, 8; XXV, 1, 2–3
 Ps.-Kallisth., 1, 26
 Kratini fr. 14, Kock
 Lex. rhet. Bekk., s. v. Τριβαλλοί, p. 307, 3 (Lexica Bekkeriana, Anecdota Graeca I, 1814)

Libanii declam., XX, 16 (Demosth. se incusantis or.ed. Foerster, VI, 1911, p. 304); XXIII, 78 (Demosth. apologia, ed. Foerster, VI, p. 425)
 Luciani Samosat., Demosth. encom., 34
 Nicolai Damasc., fr. 116 J
 Pausaniae Graec. descr., X, 19, 7
 Plin. nat. hist., III, 149; IV, 3
 Plutarchi vitae parall., Alex. XI; – de fort. Alex. I, 9; II, 11
 Polyae. strategematon, VII, 44, 1
 Porphy. Tyr. reg. Maced., fr. 1 (FHG III, 691)
 Cl. Ptolemaei geograph., III, 10, 4; III, 10, 5
 Schol. Aischinis, 52, (Aischines, ed. F. Schultz, Lpz., 1865, p. 263, 52)
 Schol. in Aristid. Panath., 172, 7., (Aristides, ex rec. D. Dindorfii III, Lpz., 1829, p. 275)
 Schol. Lucian. Alex., c. 4, (Kratini, fr. 14 K)
 Julii Solini coll. r. mirab., 9, 2 (p. 63, 5–7)
 Stephani Byzantii Ethnica, s.v. Τέμενος (p. 614); s. v. Τριβαλλοί (p. 634)
 Strabonis geograph., VII, 3, 8 (c. 301); VII, 3, 13 (c. 305); VII, 5, 6 (c. 315); VII, 5, 11 (c. 318); VII, 5, 12 (c. 318)
 Thucydidis hist., II, 96; IV, 101, 5
 Tzetzes Hist. 11, 935

INSCRIPTIONS

Chron. Par. ad an. 335/4, (Das Marmor Parium, ed. F. Jacoby, Berlin, 1904);
 CIL V, 1838
 IG II, 2, Nr. 1951, b 23; Nr. 12822
 REG 1957, p. 30

- T 1. Herodotus, IV, 49. Ἐξ Ἰλλυρίων δὲ ῥέων πρὸς βορέην ἄνεμον Ἄγγον ποταμὸς ἐσβάλλει εἰς πεδίον τὸ Τριβαλλικὸν μαί εἰς ποταμὸν Βρόγγον, ὃ δὲ Βρόγγος εἰς τὸν Ἰστρον οὕτω ἀμφοτέρους ἐόντας μεγάλους ὁ Ἰστρος δέμεται.
 T 2. Thuk., 96: ἀνίστη δὲ καὶ Ἀγοιάνας καὶ Λαιαίους καὶ ἄλλα ὅσα ἔννη Παιονικὰ ὧν ἦρχε καὶ ἔσχατοι τῆς ἀοχῆς.

BIBLIOGRAPHY

Ancient Gold, 1998, The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria, New York.
Ancient Thrace, 2000, Gold and Silver Treasures from Bulgaria 5000 BC – AD 300, Helsinki.
 Archibald, Z. H., 1998, The Odrysian Kingdom of Thrace, *Orpheus Unmasked*, Oxford.
 Beloch, K. J., 1924–1927, *Griechische Geschichte*, Berlin–Leipzig, I–IV.
 Bengston, H., 1960, *Griechische Geschichte*, München.

- Bengston, H., 1964, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit*, I München.
- Berve, H., 1926, 1928, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, I–II, München.
- Bonev, A./ Aleksandrov, G. 1996, *Bagačina, Selishte ot kasnata kamenno-medna epoha i trakiyski kultov centar*, Montana.
- Cermanović-Kuzmanović, A./ Srejskić, D., 1992, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd.
- Columba, G. M., 1910, La sedi dei Triballi, *Studi storici per l'antichità classica* 3.
- Columba, G. M., 1911, I Triballi dell' età Romana, *Studi storici per l'antichità classica* 4.
- De Bovis, R., 1908, *Alexandre le Grand sur le Danube*, Reims.
- Đuknić, M./ Jovanović, B., 1966, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici, Čačak*.
- Dzhambazov, N./Katincharov, R., 1974, Razkopki v peshterata Magura prez 1971. g., *Izvestiya na Arheologicheskiya Institut*, 34.
- Fol, A., 1986, Odriski i tribalski care od rogozenskite natpisi, *Vekove* 4, Sofija.
- Garašanin, M., 1991, Land und Volk der Triballen, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja*, knjiga XCV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 27, Sarajevo.
- Garašanin, M., 1997, Die alten Volker im nördlichen Teil des mittleren Balkans in historischer und archäologischer Sicht, *The Thracina World at the crossroads of civilizations* I, Bucharest.
- Georgiev, V., 1960, *Blgarska etimologija i onomastika*, Sofija.
- Georgiev, V., 1963, *Thrace et Illyrien*, BE 6.
- Georgiev, V., 1971, L' ethnogenèse de la Péninsule balkanique d'après les données linguistiques, *Studia balcanica* V, Sofia.
- Gold of the Thracian Horsemen. Treasures From Bulgarija*, 1987, Montréal.
- Hänsel, B./ Medović, P., 1991, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabung in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin* (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990, Bronzet – Vorrömische Eisenzeit, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 72, 1991, Mainz.
- Jacobs, W. O., 1920, *Militärische-philologische Untresuchungen zum Feldzug Alexanders gegen die Triballer*, Münster.
- Jordanov, K., 1993, Pohod na Aleksandar Veliki v Trakia, Thracia, 10, Sofija.
- Jordanov, K., 1994, Getite, Tribalite, Atei i Filip II, *Izvestia na nacionalnia istoričeski muzei*, X, Sofia.
- Jordanov, K., 1994, Stratezite na Aleksandar Veliki v Trakia, *Istorija*, III, No. 4–5.
- Jordanov, K., 1995, Les stratèges d'Alexandre le Grand en Thrace, *Studia in honorem Aleksandri Fol, Serdicae*.
- Jovanović, B., 1984, Les sépultures de la nécropole celtiques de Pećine près de Kostolac, *Études celtiques*, XXI, Paris.
- Jovanović, B., 1985, Nekropola na Pećinama i starije gvozdeno doba Podunavlja, *Starinar*, XXXVI.
- Jovanović, B./ Jovanović, M., 1988, *Gomolava – naselje mlađeg gvozdenog doba*, Novi Sad – Beograd.

- Kacarov, G., 1905, Arian: pohodot na Aleksandar Veliki km Dunava, *Periodičesko spisanie na Blgarskoto kniževno družestvo*, XVI, kn. 65.
- Kacarov, G., 1909, Po vprosa za pohoda na Aleksandar Veliki km Dunav, *Periodičesko spisanie na Blgarskoto kneževno družestvo*, XXI, kn. 70.
- Kacarov, G., 1924, Pohodt na Aleksandar Veliki km Dunav, *Blgarski turist* XV, 1923/1924, kn. 5.
- Kacarov, G., 1933, Proizhod i prv razcvet na odriskoto carstvo v drevna Trakia, *Učilišcen pregled*, XXXII.
- Koukouli-Chrysanthaki, Ch., 1985, Abdera and the Thracinas, *Thracia Pontica* 3.
- Krstić, D., 1985, Karakteristike sahranjivanja na nekropoli bronzanog doba u Korbovu, *Zbornik Narodnog muzeja* XI, Beograd.
- Kruta, V., 1997, L'expansion danubienne des Celtes, *Dossiers d'archeologie*, No 220.
- Mano-Zisi, Đ./Popović, Lj., 1969, *Novi Pazar, ilirsko-grčki nalaz*, Beograd.
- Marazov, I., 1980, *Nakolenik ot Vraca*, Sofija.
- Marazov, I., 1992, *Mit, ritual i izkustvo u Trakite*, Sofia.
- Marazov, I., 1994, Bendida – Velika boginja, *Problemi na izkustvo*, Sofia, Np. 3.
- Marazov, I., 1994, *Mitologija na trakite*, Sofija.
- Marazov, I., 1994, *Mitologija na zlatoto*, Sofia.
- Meyer, E., 1909, *Isokrates zweiter Brief an Philipp und Demosthenes zweite Philippika*, Berlin.
- Mihailov, G., 1972, *Trakite*, Sofia.
- Mikov, V., 1957, Materiali na železnata epoha, *Izvestia AI BAN*, XXI.
- Mikulčić, I./Jovanović, M., 1968, Helenistički oppidum iz Krševice kod Vranja, *Vranjski glasnik* IV, Vranje.
- Nikolov, B., 1965, Trakiski pametnici v Vračansko, *Izvestija na Arheološki institut* XXVIII, Sofia.
- Nikolov, B., 1967, Grobnica III ot Mogilanskata mogila v Vraca, *Arheologija*, Kniga 1, Sofia 1967.
- Nikolov, B./Mašov, S./Ivanov, P., 1987, Selo Rogozen i Trakiskoto skrovišče, *Izvestija na muzeite v Severozapadna Blgarija* 12, Sofija.
- Papazoglu, F., 1968, Ljudske žrtve i tragovi kanibalizma kod nekih srednjobalkanskih antičkih plemena, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* X-1, Beograd.
- Papazoglu, F., 1969, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo.
- Popov, R., 1925, Srebrno skrovišče ot s. Bukovci, *Godišnjak NAM*, 1922–1925.
- Popović, Lj., 1975, *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu*, Beograd.
- Praistorija jugoslovenskih zemalja* I-V, 1987, Sarajevo, 1979–1987. godine.
- Spiridonov, T., 1977, La marche d'Alexandre le Grand en Thrace antique et les tribus entre Stara planina et le Danube, *Thracia*, 4, Sofia.
- Srejović, D., 1979, Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja, *Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd.
- Srejović, D., 1991, Tribalski grobovi u Ljuljacima, *Starinar* XL-XLI, Beograd.
- Srejović, D./Vukadin, O., 1988, Blago iz Kruševice, *Raška baština* 3, Kraljevo.

- Stojić, M., 1986, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd–Svetoza-revo.
- Stojić, M., 1994, Basen Južne Morave u ranotribalskom periodu, Materijali simpozijuma, *Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja*, Sombor, 1993, Beograd.
- Stojić, M., 1995, Les tombes des Triballes dans le bassin de la Morava et la partie Serbe du bassin de Danube au cours du dernier quart du VI-ème et de la première moitié du V-ème siècle avant J. C, *Acta mvsei napocen-sis*, 32. I. Cluj–Napoca.
- Stojić, M., 1997, Kulni objekat iz ranotribalskog perioda na lokalitetu Panje-vački rit u Jagodini, *Uzdaje Dragoslavu Srejoviću*, Beograd.
- Stojić, M., 1997, Les caractéristiques principales da la culture triballe, Reports of the 7th international Congres of Thracology, Constanța, 1997, *The Thracian World at the crossroads of Civilizations*, I, Bucharest.
- Stojić, M., 2003, *Veliki vetren*, Beograd.
- Stojić, M., 2004, *Panjevački rit*, Beograd.
- Tasić, N., 1980, Neki problemi kulturne i etničke pripadnosti bosutskog i Ba-sarabi stila, *Balcanica* XI.
- Tasić, N., 1981, Das Problem der ethnischen Einordnung des Basarabi-Stils, *Materijali Arheološkog društva Jugoslavije* XIX, Novi Sad.
- Tasić, N., 1988, Einige Probleme der ethnischen Zugehörigkeit der Kulturen der älteren Eisenzeit im Gebiet Serbiens, *Godišnjak ANU BiH*, knj.XXVI, Sarajevo 1988.
- Tasić, N., 1996, Archäologische Funde und Kulturen im Gebiet der Triballer und Dardaner in Serbien zwischen 1300 und 450 v.u.z, *The Thracian World at the crossroads of civilizations*, Bucharest.
- The new Thracian Treasure from Rogozen*, 1986, Bulgaria, Katalog izložbe, London.
- Theodossiev, N., 2000, *North-Western Thrace from the Fifth to First Centu-ries BC*, BAR International series 859, Oxford.
- Todorović, J., 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd.
- Tomaschek, W., 1894, *Die ältern Thraker*, I:II, 1. 2, Wien, 1893.
- Ujes, D., 1991, Zapažanja o materijalnoj kulturi Tribala u vreme njihovog pro-cvata, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Spomenica Branka Gavele, Beo-grad.
- Vasić, R., 1972, Notes on the Autariatae and Triballi, *Balcanica* III.
- Vasić, R., 1989, Cultural groups of the Early Iron Age in the west and central Balkans and possibilities of their ethnical identification, *Iliro-trački simpozijum*, Niš–Sofija.
- Vasić, R., 1992, Pages from the history of the Autariatae and Triballoi, *Bal-canica* XXIII.
- Vasić, R., 1993, Chronologische und ethnische Fragen der Eisenzeit im Zen-tralbalkanraum, *Banatica* 12/1.
- Vasić, R., 1995, O etničkoj pripadnosti kneževskih grobova u Atenici, *Zbor-nik Narodnog muzeja u Čačku* XXV.
- Velkov, I./ Danov, H., 1938, Novootkriti starini, Bukovci, *Izvestija* BI, XII-2.

- Venedikov, I., 1966, Novootkrito trakisko mogilno pogrebenie v Vraca, *Arheologija*, Kniga 1, Sofija.
- Venedikov, I., 1996, *Trakiskoto sakrovishte ot Letnica*, Sofia.
- Vulić, N., 1902, Die Sitze der Triballer zur Römerzeit, *Wiener Studien* 1.
- Vulić, N., 1909, Le sedi dei Triballi, *Revue des études balkaniques*, 12.
- Vulić, N., 1912, Alexandre le Grand sur le Danube, *Xénia*, Hommage international à L'Université nationale de Grèce, Athènes.
- Vulić, N., 1913, Le sedi dei Triballi, *Studi Romani* I.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
REVIEWS

Nils Anfinset, *Metal, Nomads and Culture Contact. The Middle East and North Africa*, Equinox Publishing Ltd., London – Oakville 2010. Pp. X + 241; ISBN 978–1–84553–253–6.

In the series *Approaches to Anthropological Archaeology*, this interdisciplinary book, attention worthy, has appeared, originated from a doctoral dissertation and from some projects. It is characteristic not only due to that approaches, but also due to a trying to present, in this frame, a balanced, essential comparative traits of the pre- Chalcolithic and the Chalcolithic Near Eastern cultures on both connected sides of Asian and African continents, as an introduction to the main themes of their relations. Two chapters, from page 80, *The Role of Nomadic Pastoralists* and *The Role of Copper*, in the mentioned period and somewhat later, parallel with the beginning of the Early Bronze I on the southern Levant, with the final chapter *Contact, Specialization and Value* (p. 169–197) and a *Conclusion*, make the focus of investigated phenomena.

Under the first cited chapter and not only that, it is argued that an essential role in the making and spreading connections between the Levant with the Sinai and north-eastern Africa, had Asiatic nomads, with their flocks of caprivers, in semi arid, rarely settled zones. In contrast to Nubian herdsmen, which traditionally were engaged in cattle breeding, out of too arid areas. Of course, these conclusions are not new, but through time in favor of them, by further explorations and studies, emerged additional knowledge, with enriched variations on the same subject and carried out new approaches, theses and theories, what enable new syntheses.

Regarding the ways of these relations – which stretched also from Anatolia, Mesopotamia and the Arabian Peninsula and even further toward the East, due to exchanged goods and partly to received influences – to them has been paid less detailed attention, but the author, with good reason, turns to the King's Highway along the eastern side of the Jordan valley. Although the main bearers of relations were mobile shepherds, from sea connections, beside those far away, eventual coastal sailing between the Delta and Byblos (p. 181) is mentioned; and let us add, to the area of Megadim, under Haifa (Sharvit et al. 2002), at least from the Early Bronze. But theses about the existence of relations over the Red Sea between Sinai and the Egyptian Eastern

Desert, still in the Chalcolithic and the Early Bronze I period (inter alia Bar-Yosef Mayer 2002), remained unmentioned.

The appearance and the development of metallurgy, in all their complexity, are primarily studied in the southern Levant, but in north-east Africa as well, and to some extent, the types and the shaping of copper objects, are not neglected, either. The achieved socio-economic levels in the sense of the encouragement of the development of metallurgy and, vice versa, positive influences of a certain metallurgical production on the social development and the stability of internal relations, have one of the central places. As it has been shown, the archaeo-metallurgical research, of mining and of the processing of copper ore, were intensively investigated on the relevant traces obtained in southern Levant, but less intensively on those obtained in Egypt with Nubia, and that fact impedes considerable the final conclusions regarding the mutual relations in that domain. The attention was devoted to the still unresolved questions of the importance of the influence of the copper mines in Feinan and Timna on the early appearance of metal processing and of the adoption of antimony arsenic copper in the southern Levant, under the assumed influences from north-east, including Anatolia, with the presentation of numerous different views. Regarding the parallel study of those phenomena in two big regions of the Afro-Asian areas, it is clear that the appearance of copper metallurgy in the southern Levant preceded that of the entire Egypt, especially regarding Nubia. This is marked on figure 7.6. Analyzed copper objects excavated at Maadi, were made from ore originating from Feinan, as it was established by Hauptmann, who is quoted a number of times in the book. However, in that figure of the given dates, the region of Maadi is not noted, although it is considerably different from the Naqada one, while in fig. 7.7 Maadi is mentioned unnecessarily, i.e. in an unclear way, with too late date (inter alia Midant-Reynes 2003; Hartung 2002).

Let us add also that the only appearance of the golden objects in the Ghassulian culture, the massive rings from the Nahal Qanah cave in western Samaria, is rightly mentioned. Regarding that, Anfinset underline the existence of regional differences, that means, in this case, at the level of the elite too. Besides, that gold connects the southern Levant with Upper Egypt, i.e. its Eastern Desert and the Red Sea (cf. Klemm und Klemm 1994).

Finally, one may remark some incoherent parts of the exposition, perhaps in order to avoid repetitions, which anyhow appear. Those parts should be reduced, once and on that way get the text more attractive and even more convincing.

The bibliography used is comprehensive, in the spirit of the monographic approach, and that makes even more visible the fact that some publications, important for the understanding of the central research were omitted in this book, as for instance the essential article of T.A.Wertime (The Beginning of Metallurgy: A New Look, *Science* 182 (1973) 875–886, or the large study by A.N. Shugar (*Archaeometallurgical Investigation of the Chalcolithic site of Abu Matar, Israel: A Reassessment of Technology and its Implications for the Ghassulian Culture*, Ph.D. thesis, University of London 2000), as well as the recent study by T. von der Way (Zur zeitlichen Korrelierung der Buto-Ma'adi-

-Kultur mit dem Kanaanäischen Raum, in *Timelines Studies in Honour of Manfred Bietak*, Vol. II, eds. E. Czerny et al., *Orientalia Lovaniensia Analecta*, Leuven – Paris – Dudley, MA 2006, 149: 59–64).

REFERENCES

- Bar-Yosef Mayer, D.E. 2002 Egyptian-Canaanite Interaction during the Fourth and Third Millennia BCE: The Shell Connection, in *Egypt and the Levant. Interrelations from the 4th through the Early 3rd millennium BCE*, eds. E.C.M. Brink and T.E. Levy, *New Approaches to Anthropological Archaeology*, London – New York: Leicester University Press, 129–135.
- Hartung, U. 2002 Imported Jars from Cemetery U at Abydos and the Relations between Egypt and Canaan in Predynastic Times, in *Egypt and the Levant. Interrelations from the 4th through 3rd Millennium BCE*, eds. E.C.M. van den Brink and T.E. Levy, *New Approaches to Anthropological Archaeology*, London – New York: Leicester University Press, 437–499.
- Klemm, R. und Klemm, D.D. 1994 Chronologische Abriss der antiken Goldgewinnung in der Ostwüste Ägyptens, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 50: 189–222.
- Midant-Reynes, B. 2003 *Aux origines de l'Égypte. Du néolithique à l'émergence de l'Etat*, [Paris]: Librairie Arthème Fayard.
- Sharvit, J. et al. 2002 Predynastic Maritime Traffic along the Carmel Coast of Israel: A Submerged Find from North Atlil Bay, in *In Quest of Ancient Settlements and Landscapes. Archaeological Studies in Honour of Ram Gophna*, eds. E.C.M. van den Brink and E. Yannai, Tel Aviv: Tel Aviv University, 159–166.

Sava P. Tutundžić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

UDC 908(560.118)
94(560.118)

VIAE DUX SEU LAUDATIO CONSTANTINOPOLIS

Драган Вукић, *Цариград – око васељене*, Ауторско издање,
Београд 2009, 488 стр. + 330 илустрација

Књига *Цариград – око васељене*, коју ћемо овде покушати у грубим цртама да представимо, несвакидашња је и необична, баш као и личност њеног аутора, који је по образовању теолог, а по избору животног позива

туристички водич. Ове две стране његове личности савршено су се слиле у положају директора београдске туристичке агенције „Добročинство“, која припада Српској православној цркви. Како сам признаје у предговору, управо су десетине путовања у Цариград у улози водича довеле до тога да се одлучи да напише ову књигу.

За свако велико дело поред знања потребна је и љубав. Сваки ред Овог дела одише ауторовом љубављу према Цариграду, престоници Царства Ромеја, *Оку васељене*, граду између два континента, између Истока и Запада. У овом „чардаку ни на небу ни на земљи“ слиле су се различитости које вековима опчињавају посетиоце свих вера и народа. Стога га је, као и све друге заиста космополитске градове, у свим историјским периодима било тешко културолошки прецизно дефинисати, иако га у његовом средњовековном периоду називамо византијским, што је он тада, непобитно, најпретежније и био.

Дакле, необичан аутор чији је духовни профил тешко дефинисати, заљубљен у чаролију града који је културолошки тешко дефинисати, посветио је овом предмету своје љубави књигу коју је жанровски тешко дефинисати. Уосталом, и проф. Елка Бакалова у својој рецензији наглашава: „Књига Драгана Вукића је без преседана и нема се са чиме упоредити“. Она није стриктно научна у ужем смислу речи, што се одмах види по недостатку критичког апарата, који научна студија иначе подразумева. Поредити је с уобичајеним туристичким водичима било би деградирати и готово увредљиво. Чини нам се да би најпрецизније и најближе одређење било ако бисмо је сврстали у оно што се назива „популарном науком“.

Озбиљности и значају овог рада доприноси, свакако, и то што је, како смо већ споменули, његов рецензент члан Бугарске академије наука Елка Бакалова, историчар уметности од великог међународног угледа.

У покушају да је дефинишемо и негде сврстамо, не можемо а да не приметимо да књига у великој мери одише духом православне хришћанске религиозности. Уосталом, она је и посвећена Васељенском патријарху Вартоломеју I, чији портрет, заједно са епистолом честитања и благосиљања, заузима почасно место на њеним првим страницама.

Радећи на овом делу, Д. Вукић је консултовао многобројне znalце из појединих ужих области византологије – историчаре, историчаре уметности, теологе и друге. Њихов списак, заједно са именима стручњака који су му помогли у техничкој обради и припреми књиге, као и личности и институција које су му помогле на различите начине, можемо прочитати у захвалној *Речи аутора*. Она представља прави мали *Who is who?* у српској византологији, па и шире.

Књига се састоји од две приближно једнаке целине. Прва је историографска и бави се историјом византијског Константинопоља, док су у другој целини обрађени његови најзначајнији споменици, како сакрални тако и профани.

Први део започиње оснивањем града Византа од стране грчких колониста из Мегаре, које предање смешта у 660–659. годину п.н.е. После кратког прегледа историје овог не много значајног насеља током грчког

и римског периода, више пажње је посвећено његовом преображају у Константинопољ, нову престоницу Римског царства, који је извршио први римски император хришћанин, Константин Велики, осветивши га 11. маја 330. године. Успоне и падове „Царице градова“ пратимо све до турског освајања 29. маја 1453. године. Нарочито детаљно и с оправданим гнушањем описани су крсташко освајање и пљачкање Цариграда 1204. године.

За овим историјским прегледом следе *Похвале Цариграду*, односно његови описи у средњовековној књижевности. Константинов град је као престоница Источног римског царства током једанаест векова изазивао дивљење бројних људи од пера. Надахнуте лирске описе су у својим екфрасама оставила нека од најзначајнијих имена византијске књижевности, од Григорија Богослова (IV век) до Исидора Кијевског (XV век). Царски Град је особито дивљење изазвао у очима дошљака са Запада, крсташких освајача у XIII веку, Жофроа де Вилардуена и Робера де Кларја. О његовој лепоти и богатству је с усхићењем писао у XII веку и Јеврејин Венјамин из Туделе у свом *Путњици*, а вести о њему забележене су чак и у Кини, где је читаво Царство Ромеја идентификовано с њим.

Константинопољ је у очима средњовековних Грка био „Богом чувани град“, „преузвишена митрополија Истока“, „Нови Рим“, али и „Нови Јерусалим“. Управо овај последњи назив носи и поглавље посвећено реликвијама и моштима светитеља у Цариграду. Ове светиње су у средњем веку играле веома важну улогу у религијском животу на хришћанском Истоку. По својој светости Цариград се могао поредити само са Јерусалимом, а по свом световном значају га је далеко надилазио, па су га током векова побожни Ромеји претворили, како каже Д. Вукић, у праву ризницу моштију и реликвија. Граду су, како се веровало, оне пружале нарочиту божанску заштиту. Колики им је значај придаван, као и то каква је била царска идеологија, по којој је василевс био „исапостолос“ – раван апостолима и Христов намесник на Земљи, сведочи и то да је Константин Велики дао да му се изради круна од клинова, којима је, наводно, Христос разапет на крст, а које је у Јерусалиму, заједно са другим реликвијама везаним за Распеће, открила његова мајка Јелена. Свакако најпоштованије од свих реликвија били су делови Часног крста, који је временом распарчан на ситне честице. Поред њих, у Константинопољу су чуване и стотине, можда хиљаде, других реликвија и моштију, од којих су најзначајније овде побројане. Нажалост, већина светиња из цариградских храмова неповратно је изгубљена. Оне које су преживеле период иконоборства, безобзирно су опљачкали варвари са Запада 1204. године. Тим путем је, великим делом, њихов култ пренесен у Западну Европу. Д. Вукић детаљно и акрибично прати даљи пут и судбину цариградских реликвија и моштију.

Следи наставак приказа религијског живота становника средњовековног Цариграда, пре свега култа Богородице, под чијом се нарочитом заштитом Град налазио, и која га је, а Цариграђани су у то дубоко веровали, небројено пута спасила од страних завојевача. Њена нерукотворена икона, ношена током опсада заједно са њеним реликвијама дуж Теодо-

сијевих бедема, штитила је Град, по веровању Ромеја, у истој или већој мери него сами бедеми. Аутор разматра и обичај проласка свечаних литија и царских тријумфалних поворки цариградским улицама. Нарочиту пажњу посвећује историји Васељенске патријаршије, чије је седиште и дан-данас у Цариграду, то јест Истанбулу.

Историјски је занимљив преглед односа два православна народа, Срба и Руса, према „Царском Граду“. Оба народа су, заједно са хришћанском вером, из Цариграда примила и писменост и културу. Стога су га вековима доживљавали као престоницу тзв. „Византијског комонвелта“, коме су припадали.

Прва половина књиге завршава се поглављем насловљеним са *Плач за Цариградом*. Ту се разматра какав је одјек у књижевности Западне Европе, затим међу самим Грцима, код Срба, Јермена, Руса и Румуна имао пад Константинопоља под власт турског султана Мехмеда II, коме је овај подвиг донео надимак Освајач.

Други део књиге, са прегледом седамдесетак цариградских споменика, започиње описом Свете Софије, катедралног храма Константинопоља. Овај бисер архитектуре и уметности мозаика, најпоштованија црква православља, и данас је симбол Цариграда. Оно што јој даје нарочит значај је мистично, готово митско значење које она има у колективној свести православних народа. Управо ту се, по византијском веровању, налазио „пупак света“.

Споменике који су овом књигом обухваћени можемо – а ово је наша произвољна подела – сврстати у три категорије. Пре свега, ту су чувени споменици сакралне и профане архитектуре који су доста добро очувани и познати и широј публици. Поред већ споменуте Аја Софије, у такве можемо убројати, од сакралних објеката, манастир Хору (данас Карије џамија), манастир Богородице Памакаристос, манастир Пантократор, цркву Свете Ирине, цркву Светих Сергија и Вакха и још неколико њих. Своју релативну очуваност и добро стање у коме се налазе, ове грађевине дугују пре свега чињеници да је већина њих после турског освајања Града претворена у џамије. Од световних објеката у ову категорију би спадали Валенсов акведукт, Теодосијеви бедеми, или Филоксенова цистерна, познатија као *Binbirdirek* или *Хиљаду и један ситуб*. Природно, овој групи споменика је у књизи посвећено највише пажње.

Другу групу би чиниле грађевине које су или потпуно разрушене, или су од њих сачувани занемарљиви остаци. То би били, на пример, Хи-подром, Велика палата са својим придворним црквама, палата Буколеон, Константинов и Теодосијев форум, црква Светих апостола (маузолеј византијских царева и једно време, у османлијском периоду, седиште Патријаршије), манастир Студион, или палата и црква Влахерна. Према смо, обузети предрасудама, често склони да сва рушења и нестанак цариградских споменика припишемо Турцима, истина је нешто другачија. Свакако да су много тога срушиле Османлије, или је пропало током векова због њихове небриге, али добар део чувених византијских грађевина разорили су крсташи, а можда највише сами Византинци током својих безбројних буна и грађанских ратова. Доста тога је нестало

у честим пожарима и земљотресима. Аутор се потрудио да својом ерудицијом, на основу историјских извора, оживи ове нестале грађевине и дочара читаоцу њихову лепоту и сјај.

Трећу групу споменика, према нашој подели, чинили би они који и данас стоје на свом месту, али су недовољно познати или тешко приступачни. Наиме, у савременом Истанбулу је понекад права авантура пронаћи неку цркву у лавиринту оријенталних сокака. Под оваквим споменицима подразумевамо, рецимо, такозвани стуб Гота и Маркијанов стуб, цркву Богородице Монголске, или Атик Мустафа – пашину џамију, првобитно византијску цркву око чије идентификације научници још увек ломе копља. Неизоставно треба споменути и такозвани Текфур сарај, у ствари палату из доба династије Палеолога, споменик византијске профане архитектуре јединствен у свету. Као изврстан познавалац византијског Константинопоља, али и данашњег турског Истанбула, Д. Вукић је недовољно упућеном читаоцу скренуо пажњу и на овакве грађевине.

У овом делу књиге истакли бисмо одељке о Светој Софији, манастирима Хори и Пантократору, као и о цариградским бедемима, који су праве мале студије, какве ове знаменитости својим значајем и лепотом, свакако, и завређују. Поглавље о Археолошком музеју ограничено је на византијску камену пластику, али представља прави каталог и водич кроз ову збирку, највећу и најдрагоценију те врсте на свету.

Користан додатак за читаоца коме недостаје класично образовање је *Речник мање познатих речи и израза*, у коме су појашњени ређе коришћени појмови из разних области грчке средњовековне цивилизације, а нарочито из архитектуре.

Драгоцен прилог на крају књиге чини библиографија радова о Цариграду у византијском периоду, педантно и са много труда састављена. Она може да пружи путоказ свакоме ко би своје знање о Константинопољу, значајним догађајима у његовој историји и о појединим његовим споменицима желео да прошири.

Нарочит квалитет и лепоту књизи дају брижљиво одабране и веома квалитетно штампане илустрације. Готово да нема странице чији садржај није пропраћен пригодном фотографијом или репродукцијом. Њих је аутор годинама стрпљиво прикупљао из каталога најзначајнијих светских музеја, из библиотека, из светогорских манастира, као и из приватних збирки. Овде је место да похвалимо изврсну техничку обраду књиге, њен дизајн, квалитет папира и штампе, које тако ретко срећемо у књигама домаћих издавача. Можда узрок томе лежи у чињеници да Д. Вукић свој рукопис није предао на бригу некој издавачкој кући, већ је уложио мукотрпан труд да ово буде ауторско издање.

У уводном делу овог текста дотакли смо се двојства личности аутора књиге. Стекли смо утисак да се оно одражава и у начину на који је ово дело писано. Наиме, књига је писана лепим језиком, јасним и непретенциозним стилом, уз повремено коришћење архаизама који доприносе лепоти израза, као и уз уношење пробраних цитата из дела средњовековних писаца. Међутим, у првом, историографском делу књиге има лепих, надахнутих, лирских пасуса, док је други део књиге писан

језиком чија је функција готово искључиво да пружи информацију читаоцу, као што је то уобичајено у водичима по историјски знаменитим местима.

Наша најкрупнија замерка овом делу је методолошке природе. Тиче се честе неисторичности ауторовог приступа историјским догађајима. Тако, на пример, када је о Константину Великом реч, он некритички, „здрово за готово“, прихвата хришћанску митологизацију царевог лика, коју је својим панегирицима започео још Еусебије из Цезареје. Исти, хришћански поглед на историју, али негативно обојен, безрезервно прихвата када је император Јулијан Апостата (361–363) у питању. На сличан став наилазимо прилично често у књизи, што је, како претпостављамо, ауторов дуг његовом теолошком образовању.

Наравно, ова књига се не може упоредити са већ класичним научним делима на тему средњовековног Цариграда, као што је, на пример, R. Janin, *Constantinople byzantine* (Paris 1950), али она није ни писана са тим амбицијама.

У књизи има и неколико фактографских грешака које су се лако могле избећи. Споменућемо неке, које су нам упале у очи. На пример, Јулијан Апостата није био „претпоследњи представник Константиновог дома“ (стр. 32), већ последњи. Рецимо, о Византиону можемо прочитати да је за време Диоклецијана још увек био престоница провинције Европе (стр. 20). Провинција под овим именом у то доба није постојала. На медаљону из Националне библиотеке у Паризу нису приказани Константин и Александар Велики, како то пише у легенди уз илустрацију (стр. 31), већ Константин и његов божански заштитник – Sol Invictus (Непобедиво Сунце). Kunstgeschichtliches Museum у Бечу није *Музеј историје уметности* (стр. 25 et passim), него *Историјско-уметнички музеј*. Ово није пука формална разлика у називу, већ се тиче суштинске концепције ове институције и њене сталне поставке.

Без жеље да се овај приказ – а да би заиста био критички, не може да буде само хвалоспев – претвори у каталог замерки и уочених грешака, морамо да споменемо један посебан тип омашки, иначе неизбежан у нашим књигама које се баве антиком или средњим веком. Реч је о транскрипцији грчких имена, што је питање које далеко превазилази критику ове књиге, већ је начелне природе. Наиме, као што је добро познато свима који се баве оним што се назива *Altertumswissenschaft* или медијевистиком, а нарочито класичним филолозима, транскрипција грчких и латинских имена представља хроничан, никада систематично и докраја решен проблем у српској језичкој норми. Пре свега, ту постоји сталан несклад између онога што је забележено у *Правовису* и језичке праксе. Ово што ћемо навести је само најупадљивији пример, који одступа и од једног и од другог. Име творца жанра црквене историје и Константиновог панегиричара наведено је као *Евсевије из Цезареје* (стр. 24). Ово је права језичка сфинга, хибридно биће. Помешана су правила изговора грчких и латинских речи и њиховог транскрибовања. *Евсевије* је итацистички, средњовековни изговор грчког имена, док је *Цезареја* средњовековни, тзв. традиционални изговор латинског топонима. Ово је само

пример омашки ове врсте, које су се нажалост код нас усталиле. Свакако да је аутор на њих био наведен дугогодишњим читањем литературе на српском језику, где су оне веома честе и неуједначене.

У сваком случају, занемарљиве ситне мане не могу да помраче све врлине ове књиге. Она је, да започнемо првим, површним утиском, визуелно и технички сјајно урађена, добро дизајнирана, квалитетно штампана на финој хартији и уз обиље изврсно штампаних и брижљиво одабраних илустрација. Писана је лепим и јасним стилем, језиком некад помало архаичним и поетским. У њу су, очигледно, уложени огроман, како аутор наводи дводеценијски, труд, стрпљење и огромна начитаност и ерудиција. Са њених страница избија пре свега одлично познавање топографије како средњовековног тако и савременог Цариграда, али и опчињеност овим градом и љубав према њему. Свакако највећи квалитет ове књиге лежи у огромном броју података на једном месту, сабраних из најразличитијих извора, што је чини неизмерно корисном за сваког читаоца, без обзира на профил и степен његовог образовања.

У предговору Д. Вукић износи своју жељу да напише још једну књигу, овога пута посвећену османском Цариграду и његовим знаменитостима. Пошто смо с уживањем прочитали ову прву, другу можемо само да с нестрпљењем ишчекујемо, а њеном писцу да пожелимо да и она буде овако лепа, занимљива и учена. Укратко, да се и у њој споји *dulce et utile*, као и у овој о царском граду Константинопољу – оку васељене.

Александар В. Појовић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 1 Socrates

ANCIENT SOCRATIC LITERATURE

L. Rossetti & A. Stavru (a cura di), *Socratica 2008. Studies in Ancient Socratic Literature*, Bari, Levante 2010, 353 p.

Nell'arco dell'ultimo ventennio la fisionomia degli studi socratici si è progressivamente rimodellata inserendo lo studio di Platone e della sua opera nel più ampio contesto dei *logoi Sokratikoi*. L'equivoco è stato, per lungo tempo, quello di vedere nell'epiteto "Socratici minori" un giudizio di valore, piuttosto che una semplice constatazione di fatto, legata alla scarsa sopravvivenza di fonti documentarie collegate a questi autori. Non tutti gli scritti – si sa – sopravvivono alla ruggine della *traditio*, ma un complessivo ripensamento dell'opera dei Socratici, intesi come gruppo, è venuto prendendo forma in questi ultimi anni, specialmente a seguito di alcuni importanti congressi: il convegno di Aix (*Xénophon et Socrate*, 2003; atti pubblicati nel 2008), la prima edizione di *Socratica* (Senigallia 2005; atti pubblicati nel 2008), il seminario di Palermo del 2006 (atti pubblicati nel 2007) e *Socratica 2008*, convegno

che si è tenuto a Napoli presso l'Istituto Italiano Studi Filosofici (atti pubblicati nel 2010). Ora è annunciata la terza edizione di *Socratica*, a Trento nel marzo 2012 (dati più precisi in www.socratica.eu).

I curatori di *Socratica 2008* hanno proposto, come idea guida del convegno (da loro organizzato insieme a Gianni Casertano, Franco Ferrari e Lidia Palumbo), il motto “Non solo Platone”, intendendo con ciò riconsiderare gli altri discepoli che gravitarono intorno a Socrate. Già nell'*Introduzione* a *Socratica 2005* prendevano forma le linee essenziali del panorama degli studi socratici dagli anni '60 ad oggi, e si ricordava l'impressione di una caduta di interesse nell'ultimo decennio del secolo scorso – fenomeno spiegato come pausa di riflessione dopo l'uscita delle fondamentali *Socratis et Socraticorum Reliquiae* del Giannantoni nel 1990. La *Introduction* a *Socratica 2008* (pp. 11–55) propone una ancor più ricca rassegna degli studi più recenti, e con ciò stesso testimonia la vigorosa ripresa della ricerca sulla prima generazione di Socratici. Alla retrospettiva seguono tredici contributi dedicati, appunto, ai Socratici della prima generazione, alla ricezione del socratismo in età ellenistica e ad uno dei massimi socratologi italiani, Mario Montuori, studioso scomparso proprio nel 2008.

*

La prima sezione (*The First Generation*) si apre con il saggio di Livio Rossetti (Università di Perugia: *I Socratici 'primi filosofi' e Socrate 'primo filosofo'*, pp. 59–70) in cui l'autore rileva che i Presocratici „non si considerano filosofi, non seppero di esserlo e non furono considerati tali dai loro contemporanei. Fin verso gli ultimi decenni del V secolo il termine filosofia (o filosofo) ebbe una circolazione molto limitata, mentre divenne di uso corrente negli anni in cui si verificò la fioritura dei dialoghi socratici, ossia nei decenni immediatamente successivi al 399 a.C.”. Il loro inserimento nella 'disciplina' è accertato solo in Aristotele, mentre è ancora molto labile in Platone (cf. Dixsaut 2000, p. 17: „Comment Platon pourrait-il contribuer à la connaissance de ceux que nous appelons 'présocratiques', alors qu'il ne les cite que très exceptionnellement, les nomme rarement, et expose moins leur doctrines qu'il ne les fait parler?”). Rossetti ne deduce che la filosofia è propriamente 'nata' con i Socratici e per merito loro, dettaglio che viene spesso dimenticato (e che trova ulteriore sviluppo in un altro lavoro di Rossetti: *Socrate ha segnato un'epoca?*, in: *Dialéctica histórica y compromiso social. Homenaje a Domingo Plácido*, Zaragoza 2010, pp. 191–204; dello stesso autore si segnala inoltre *Le dialogue socratique* (Paris 2011), opera innovativa per il fatto di provare a dire che cosa si può e si deve intendere per “dialogo socratico”).

Noburu Notomi (Università Keio, Tokyo: *Socrates versus Sophists: Plato's Invention?*, pp. 71–88) prende in esame il tradizionale conflitto fra Socrate e i Sofisti, avanzando l'ipotesi che si tratti di un'enfasi eminentemente platonica. A suo avviso Platone ricorre a questa sottolineatura per meglio difendere la memoria del suo maestro. „Plato has Socrates introduce the apparently irrelevant argument against the older accusers first. This indicates the core of Plato's defense: Socrates was wrongly accused because his life of philosophy

was seriously misunderstood. Therefore, it becomes crucial how to dissociate him from the men of false wisdom” (p. 82). Su questi temi il Notomi ha pubblicato a Tokio, nel 2005, *The Birth of the Philosopher: People around Socrates*, un volume sui Socratici, il primo sull’argomento in giapponese. Molto originali le sue tesi sulla ricezione di Socrate in Giappone, tesi che includono un accostamento del personaggio Socrate ai maestri tantra e buddhisti. Dello stesso autore v. anche *Images of Socrates in Japan: A Reflection on the Socratic Tradition*, in L. Rossetti, *Greek Philosophy in the New Millenium, Essays in Honour of Thomas Robinson* (Sankt Augustin 2004), pp. 175–186.

Aldo Brancacci (Università di Roma “Tor Vergata”, *Sull’Etica di Antistene*, pp. 89–118) si sofferma su Antistene e l’etica, in un saggio particolarmente prezioso, il quale, nel mettere in luce aspetti non certo secondari circa l’etica, mira ad ‘attenuare’ il tradizionale conflitto Platone-Antistene. Già nell’antichità le posizioni antisteniche venivano considerate di grande rilievo, perché egli fu un personaggio di spicco tra i Socratici (cf. Teopompo di Chio *ap. D.L.* 6. 14 = *SSR* 5 A 22: „Teopompo loda soltanto (τοῦτον μόνον) Antistene fra tutti i Socratici e attesta che fu abilissimo e sapeva attrarre a sé chiunque per mezzo di un’armonica conversazione (δι’ ὁμιλίας ἐμμελοῦς). Egli inoltre, come afferma Brancacci (p. 91) „può dirsi emblematico”, poiché fu l’unico fra i Socratici a polemizzare apertamente sia contro i Sofisti (nel *Περὶ τῶν σοφιστῶν φυσιογνωμονικός*) sia contro Isocrate (nel *Περὶ τῶν δικογράφων*, nell’ *Ἰσογράφῃς*, e nel *Πρὸς τὸν Ἰσοκράτους Ἀμάρτουρον*) sia contro Platone (nel *Σάθων*). La sua concezione etica è rigorosamente binaria ed è suddivisa in due ambiti fondamentali: da una parte l’οἰκεῖον e l’ἄλλότριον (ciò che è proprio/estraneo all’uomo), dall’altra l’ἀγαθόν/κακόν e καλόν/αἰσχρόν (bene/male; bello/turpe). Laddove in questo secondo ordine di relazioni sussiste un rapporto di opposizione, è evidente la matrice moralistica riconducibile al magistero socratico: ἀγαθόν (A) = καλόν (A) e κακόν (B) = αἰσχρόν (B). Su questo punto, come rileva Brancacci (p. 103), vi è pieno accordo fra Platone ed Antistene.

Domingo Plácido (Università Complutense di Madrid: *Esquines de Esfeto: las contradicciones del socratismo*, pp. 137–158) sintetizza l’attività letteraria di Eschine di Sfetto, datata tra il 390 e il 380, e, con una breve analisi delle opere da lui scritte e testimoniate da Diogene Laerzio (2.61), evidenzia alcune contraddizioni presenti anche in altri Socratici: „La difusión del socratismo fuera del los ambientes aristocratico provoca contradicciones insalvables en las condiciones de vida de los discípulos, que tienen que acudir a entregar a su propia persona y cargarse de deudas. Una cierta medida, se va obligado a volver al tipo de relaciones sociales que había sido abolido por las leyes de Solón.” (p. 130). Inoltre lo studioso pone l’accento sul *Fedone*, opera nella quale emergono già le discrepanze sociali tipiche della Guerra del Peloponneso. Plácido sottolinea come la concezione sociale riconducibile al Socrate storico si possa – in parte – evincere da quanto già emerge in Platone. All’interno del saggio vi è un continuo rimando a passi che hanno dato luogo a correnti di pensiero focalizzate non tanto sull’esame delle dottrine politiche interne alle varie scuole, bensì sulle trasformazioni intervenute *de facto* nella politica ateniese di V e IV secolo (cf. anche *Economico* 2.4.8).

L'approccio di Plácido si caratterizza infatti per un costante rimando all'indagine storico-politica anche per quel che riguarda la comprensione delle problematiche filosofiche.

*

La sezione su Platone affronta tematiche assai variegata, e lo fa a partire da un interessante parallelismo con Senofonte. Louis-André Dorion (Università di Montréal: *L'impossible autarcie du Socrate de Platon*, pp. 137–158) mette in luce il contrasto fra *λῆαῖτ* *πρᾶα* socratica presente in Senofonte e la quasi totale assenza di questa nozione in Platone. L'opposizione è clamorosa, in quanto se il Socrate senofonteo cerca di rendere i suoi compagni autarchici da un punto di vista sia materiale che spirituale (e.g. *Mem.* 4.7.1), il Socrate platonico si applica nella decostruzione del sapere dei suoi interlocutori, finendo così per 'decostruire' l'idea di un'autarchia esclusivamente intellettuale. Per il Socrate platonico, il bisogno dell'altro è volto alla manifestazione delle lacune del proprio sapere: un esempio particolarmente evidente di questo procedimento si ritrova nell'*Alcibiade I* (103b-104a).

Walter Omar Kohan (Università di Rio de Janeiro: *Sócrates. La paradoja de enseñar y aprender*, pp. 159–184) s'interroga sul paradosso e le difficoltà relative alla costituzione di un Socrate storico, dal momento che le testimonianze sul suo conto sono per lo più indirette. Kohan sottolinea che Platone non fu l'unico a scrivere dialoghi socratici. Di conseguenza, non vi è un'idea unitaria del filosofo, né si può dire che questa idea sia tutta racchiusa nel Socrate platonico, come vuole la gran parte degli studiosi. Kohan fornisce un'analisi delle opere platoniche dalle quali emergono infatti alcune incongruenze del pensiero socratico. Queste concernono soprattutto la pratica della vita politica (*Gorg.* 521d; *Apol.* 31c-e), la presenza o meno di allievi (*Apol.* 33a), il relativo *status* di maestro assunto da Socrate (*Apol.* 39 c-d), il rapporto del suo magistero con la questione del sapere (*Apol.* 20d-24b). Le contraddizioni che si riscontrano in questi ambiti pongono di fronte ad una complessità che spesso viene trascurata dagli studiosi, ma che occorre considerare con attenzione: „basta atender a algunos del los infinitos Sócrates que habitan ese nombre”.

Lidia Palumbo (Università “Federico II” di Napoli: *Socrate e la conoscenza di sé: per una nuova lettura di Alc. I 133 a-c*, pp. 185–209) analizza uno dei passi più discussi dell'*Alcibiade I*. Muovendo da una approfondita riflessione sull'inautenticità dello scritto, l'autrice coglie uno stretto legame tra le tematiche del dialogo e il personaggio del Socrate storico. Dall'analisi testuale e dalla relativa traduzione del passo fornite dalla studiosa si evincono due questioni fondamentali: quella dell'analogia e quella della differenza fra l'anima e l'occhio. Analogia, in quanto entrambi riflettono le immagini; differenza, perché l'occhio simboleggia la vista fisica (visibile) e l'anima la vista interiore (invisibile). La studiosa ritiene altresì che questo passo contenga le linee guida dell'intero dialogo, e che possa pertanto essere compreso diversamente da come è avvenuto finora. Si impone dunque un esame critico delle interpretazioni più comuni. In particolar modo, occorre chiedersi come mai

la critica tenda a leggere il testo dando per scontato che vi sia un'anima *altra* nella quale specchiarsi, e lascia intendere che, per conoscere se stessi, sia necessario guardarsi nell'altro. Secondo la Palumbo non si è intesa l'analogia fra l'occhio e l'anima, elementi che agiscono da specchio nel mondo greco, determinando così un rapporto vicendevole tra visibile e invisibile. Una lunga tradizione ermeneutica, anche di ambito cristiano, ha ritenuto che l'analisi dell'anima umana debba avvenire attraverso un confronto con l'*altro*, mentre diversi luoghi dell'opera di Platone dimostrano che il dialogo può essere anche silenzioso e interiore; occorre solo formulare una domanda ed elaborare una risposta alla luce del *krinein*.

Il saggio di Gabriele Cornelli e André Leonardo Chevitarese (rispettivamente dell'Università di Brasilia e di Rio de Janeiro: *Socrate tra golpe oligarchico e restaurazione democratica 404–403 a.C.*, pp. 211–226) mette in luce la figura di Socrate soffermandosi su due eventi che hanno segnato la conclusione del V secolo ad Atene: il golpe oligarchico del 404 e la restaurazione della democrazia nel 403. Come ricordano gli autori, il governo oligarchico dei Trenta Tiranni si caratterizzò per una serie di misure particolarmente violente quali la confisca dei beni, le quali portarono a forti discrepanze socio-economiche fra la politica 'dei pochi' e la proprietà 'dei molti'. Il contributo pone in risalto queste due realtà contrapposte: da una parte la letteratura apologetica dei discepoli, in particolare la *Lettera VII* di Platone, la quale descrive un Socrate che non fugge dinanzi al pericolo e alla violenza; dall'altra la visione dei democratici quale emerge dal materiale epigrafico, secondo cui si potrebbe anche ipotizzare che il filosofo prese contatti con il potere oligarchico (per i documenti epigrafici è segnalato l'interessante articolo di M. B. Walbank, *The Confiscation and Sale by the Poletai in 402/1 B.C. of the Property of the Thirty Tyrants*, „Hesperia” 51, 1982, pp. 78–79 e 94).

*

La sezione su Senofonte ribadisce l'importanza della testimonianza socratica di questo autore, secondo un percorso che si è andato consolidando nell'ultimo decennio. Si apre con uno studio di Donald Morrison (Rice University, Houston: *Xenophon's Socrates on Sophia and the Virtues*, pp. 227–240), il quale chiarisce il concetto di *sophia* del Socrate senofonteo, il quale si differenzia da quello comunemente più noto attraverso il *Protagora* o l'*Eutidemo* platonici. Essa infatti non ha risvolti morali, come osserva Morrison richiamando un saggio di Dorion (*Le nature et le statut de la sophia dans les Mémoires*, „Elenchos” 29, 2008, pp. 253–277). Al Morrison si deve la rivoluzione rivalutazione di Senofonte avviata dagli anni Novanta. Il saggio in questione si conclude dicendo (p. 238): „The interpretation of Socratic *sophia* faces two obvious difficulties. According to Xenophon's Socrates nothing, not even wisdom, is always and everywhere good for you. Second, human wisdom by itself is often unable to make correct choices, because the outcome depends on matters unknowable by human being and known only to gods”.

Il contributo di Alessandro Stavru (Università “Orientale” di Napoli: *Essere e apparire in Xen. Mem. 3.10.1–8*, pp. 241–276) si sofferma su uno

dei capitoli più discussi dei *Memorabili* di Senofonte, il decimo del terzo libro. Il passo mostra un Socrate esperto d'arte a confronto prima con il pittore Parrasio e poi con lo scultore Clitone – nel quale alcuni studiosi intravedono il celebre Policleto. Lo studioso mira alla rivalutazione della terminologia filosofica di cui Senofonte dà prova in questo passo, in quanto la *compositio* di questo autore è stata spesso tacciata di scarsa scientificità e banalità. L'attenta analisi di Stavru insinua due congetture preliminari: A) Senofonte dipende da autori precedenti; B) tali autori non provengono tutti dalla cerchia socratica. Interessante è anche la bibliografia utilizzata a suffragio di questa tesi, nonostante sia a volte datata. Rifacendosi ad un celebre saggio di Bernhard Schweitzer, ad esempio, lo studioso ricorda che nel mondo greco non vi fu una *Kunstphilosophie*. Tuttavia, pur mancando una filosofia dell'arte e una precisa codificazione della disciplina, l'intellettuale ebbe un ruolo centrale nell'analisi e nella comprensione del fenomeno artistico. Da questo punto di vista, è di particolare interesse la lettura di alcuni termini che ricorrono nel passo, come ad esempio la nozione chiave di *προσεικάζειν*, la quale viene riportata ad una modalità rappresentativa densa di implicazioni estetologiche.

*

La sezione sul *Nachleben* socratico si apre con un saggio di Michael Erler (Università di Würzburg: *La parrhēsia da Socrate ad Epicuro*, pp. 279–296), il quale propone un confronto fra il concetto di *parrhēsia* del Socrate platonico e quello di Epicuro. Tale concetto, proveniente dalla sfera politica di matrice democratica, permette, ad una prima impressione, di trarre le seguenti conclusioni: Socrate fu un “protoparressiasta” ed Epicuro un “alter Socrates”. In realtà, è proprio intorno a tale concetto che viene a determinarsi una dicotomia tra questi due filosofi, in quanto per Epicuro la conoscenza è aperta a tutti, mentre per Socrate ciò non è il caso. Questa differenziazione dipende dalla nozione stessa di *parrhēsia*, la quale in ambito filosofico assume una connotazione per lo più simposiale, come testimoniano numerosi passi (e.g. Alceo, fr. 366 Vogt). Nel dialogo socratico la dimensione pedagogica della *parrhēsia* prevede infatti un'asimmetria di punti di vista nel rapporto tra maestro e discepolo, dalla quale prendono nettamente le distanze gli epicurei. Erler chiarisce inoltre il rapporto fra la *parrhēsia* e l'*eirōneia*, nozioni nelle quali rinviene due elementi non contrastivi nei dialoghi platonici, essendo la seconda una sorta d'antidoto ai problemi che il primo potrebbe insinuare. Merito del saggio è principalmente quello di tornare a riflettere sulla natura del *sokratische Gespräch*, il quale è a ben vedere solo marginalmente una ‘conversazione’, anche perché non coinvolge mai più di due persone.

La fortuna socratica trova spazio anche nel saggio di Graziano Ranocchia (CNR/ILIESI, Roma: *Il ritratto di Socrate nel De superbia di Filodemo*, *PHerc. 1008*, coll. 21–23, pp. 299–320), il quale prende in esame un passo contenuto in uno scritto (*Sul modo di liberare la superbia*), attribuito dallo studioso ad Aristone di Chio e citato da Filodemo nel decimo libro del trattato *Sui vizi e le contrapposte virtù* – trattato di cui Ranocchia dà conto nella sua edizione critica del passo (II 3.3.2) di quella stessa porzione del papiro

1008, edita nel 2007. Il contributo, di sapore squisitamente filologico, si rivela illuminante per chiarire innanzitutto il rapporto tra Aristone e Filodemo in materia di ironia, concludendo *in primis* che dal ritratto dell'ironico emerge una chiara unità compositiva, tipica della tecnica retorica del *charaktērismos* poi ampiamente adottata in epoca bizantina anche grazie al modello teofrasteo. Precisa Ranocchia che il passo non sembra contenere ingerenze filodemee, poiché, per l'autore del *De liberando a superbia*, la concezione dell'ironia è chiaramente impietosa. Sull'accostamento tra la concezione del "sapere di non sapere" e quella dell'ironia lo studioso offre in proposito un utile rimando agli studi di Vlastos e Morrison.

La sezione si conclude con un saggio di Michel Narcy (CNRS Villejuif, *Socrate et Euripide. Le point de vue de Diogène Laërce*, pp. 321–332), il quale si sofferma sul passo in cui Diogene Laerzio (2.18) entra in merito al rapporto di collaborazione fra Euripide e Socrate. Narcy prende in esame sia le fonti comiche, tra cui Mnesiloco – citato da Teleclide ed Aristofane – sia la *Vita di Euripide* di Satiro (cfr. E. Schwartz, *Scholia in Euripidem* I, pp. 1–2). L'analisi muove dagli studi di Italo Gallo (*Citazioni comiche nella Vita Socratica di Diogene Laerzio*, „Vichiana” 12, 1983, pp. 201–212) e Livio Rossetti (*Aspetti della letteratura socratica antica*, Chieti 1977) per arrivare a risultati innovativi. Dall'analisi di alcuni passi delle tragedie euripidee (cf. *Med.* 1077–1080; *Hipp.* 380–383) emergono chiaramente le linee guida socratiche, tra cui l'identificazione della virtù con la conoscenza (cf. anche B. Snell, *La cultura greca e le origini del pensiero europeo*, Hamburg 1946, tr. it. Torino 1963, p. 345).

*

Particolarmente suggestivo è il contributo con cui si chiude il volume. Si tratta del discorso pronunciato in apertura di *Socratica 2008*, in cui Aniello Montano (Università di Salerno, *Ricordo di Mario Montuori*, pp. 335–347) ricorda Mario Montuori, uno tra i massimi studiosi socratici della seconda metà del Novecento. In questa testimonianza si coglie non solo l'alto valore del profilo scientifico di Montuori, ma anche l'affetto e la profonda umanità che questo studioso seppe comunicare a coloro che collaborarono con lui. A lui si devono, tra l'altro, *The Socratic Problem* (Amsterdam 1992), un'approfondita indagine su tre secoli di tentativi di dire chi veramente fu Socrate, e il fondamentale *Socrate. Fisiologia di un mito* (Firenze 1974). I suoi contributi appaiono orientati a 'reinserire' il filosofo all'interno della vita sociale e politica del V secolo ateniese.

Parafrasando un'espressione di Mario Vegetti, questo efficace volume contribuisce a sgomberare il campo da un "falso" Socrate e un "falso" Platone, ovvero da tutte quei *clichés* che la storia e la 'storiografia' degli studi socratici hanno ammonticchiato da Schleiermacher ai giorni nostri.

Dorella Cianci
Università di Perugia

СТУДИЈЕ ИЗ РИМСКЕ ИСТОРИЈЕ И ЕПИГРАФИКЕ
 Slobodan Dušanić, *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*,
 Beograd, Zavod za udžbenike; Balkanološki institut SANU,
 2010. Str. 1151.

Пред нама се налази књига на коју могу бити изузетно поносни не само њен аутор већ и цела наша научна јавност. Она доказује да је, и када се ради о хуманистичким дисциплинама, које су код нас последњих деценија у очигледној дефанзиви и некако се по навици све више везују за богати запад, српска наука и даље у стању да пружи највише светске резултате. Професор Слободан Душанић, редовни члан Српске академије наука и уметности (САНУ) и професор емеритус Филозофског факултета у Београду, припада, без икакве сумње, самом светском научном врху у дисциплинама којима се већ дуги низ година бави: студије античке историје са акцентом на грчко-римски свет, античка грчка историја и мисао класичне епохе, посебно из визуре Платона и интелектуалног круга у коме се он кретао, као и бројни и специфични проблеми римске историје, највише из периода Царства. Управо у књизи коју имамо част да прикажемо сакупљени су само они радови који се односе на римску историју, па одатле и њен карактеристичан наслов *Одабране студије из римске историје и епиграфике*. Кажемо и намерно наглашавамо „само“, пошто смо у избору репрезентативних расправа професора Душанића о римској историји добили чак 48 вредних научних радова. Већ сам тај број студија које су нашле своје место у овом избору говори доста за себе и ретко која *Opera Minora Selecta* значајних истраживача запрема толики број радова (а писац ових редова имао је прилику да у рукама држи доста књига слично замишљених и интонираних). Још важније од самог броја је, свакако, квалитет, али не треба занемарити ни квантитет изабраних расправа (не ради се о кратким чланцима, већ углавном о опсежним студијама, од којих неке имају све карактеристике малих монографија), изложених на више од 1100 страница основног текста.

Направити само избор расправа које би свеобухватно и на прави начин представиле једну тако богату и плодну научну каријеру не би био нимало лак задатак да су се тог посла прихватили издавачи и уредници овог великог издања. Зато је срећна околност да је сам аутор направио избор радова за које је сматрао да ће на најбољи начин репрезентовати резултате његовог вишедеценијског истраживања римске историје и помоћних историјских дисциплина, епиграфике и нумизматике, пре свих. Аутор је такође разврстао све изабране студије у три веће тематске целине и у оквиру сваке од ових целина распоредио радове, не по датуму њиховог објављивања како би се можда дало очекивати и што би такође било оправдано, већ на основу њихове важности идући од оних општијих ка посебним и појединачним. На тај начин сугерише се читаоцу које расправе прво да прочита, што и није без значаја у модерном времену где читаоце одбијају гломазна и волуминозна издања и где

се, нажалост, све више инсистира на изводу, апстракту, скраћеном издању. Оно што треба посебно нагласити је да су све расправе објављене на начин како су и првобитно биле публиковане, на енглеском језику и без икаквих интервенција и измена у тексту, изузев што су изнова прештампане и носе другачију пагинацију. Готово сви радови у овом избору су првобитно публиковани у стручним и специјализованим научним часописима највишег међународног ранга, као што су *Chiron*, *Epigraphica*, *Klio*, *Germania*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, док је један број расправа објављен у водећим часописима са наших простора, попут *Сџа-ринара* или *Живе антике*. Своје место у избору су такође нашли и важни чланци објављени у посебним публикацијама и зборницима радова са међународних научних конференција, конгреса, као и са скупова посвећених сасвим одређеним историјским питањима или у част угледних светских научника. Прештампавање ових радова имајош и додатну вредност, јер за разлику од расправа објављених у водећој светској периодици, они најчешће нису лако доступни, бар када је реч о фондовима наших библиотека. Све расправе у овом издању самостално су дело професора Душанића, изузев неколико радова које је он публиковао са колега Милојем Васићем и Жарком Петковићем као коауторима.

Иако су све посвећене римској историји, расправе и чланци које су нашле место у овим *Одабраним сџудијама* битно се разликују по својој садржини. Књига је зато тематски подељена на три велика дела: први део је посвећен проблемима у вези са војничким дипломама (I. *Military Diplomata*, стр. 13–470, укупно 17 радова), други рударству у Илирику (II. *Mining in Illyricum*, стр. 473–773, укупно 14 радова), док је трећи општији део насловљен „Рим, Италија и провинције“ (III. *Rome, Italy and the Provinces*, стр. 777–1124, укупно 17 радова) и посвећен различитим питањима из римске историје.

Римске војничке дипломе (*diplomata militaria*), којима се баве радови из прве велике целине *Одабраних сџудија*, документи су урезивани на бронзаним плочицама, заправо преписи царских закона (*constitutiones*) који су у Римском царству (у периоду од средине I па све негде до почетка IV века, када је забележен последњи случај) издавани припадницима римских помоћних одреда (*auxilia*) и неких других војних контингента (римска флота, преторијанци, градске кохорте) као доказ да су одслужили војни рок (обично 25, а некада и више година службе) у римској војсци и добили „частан отпуст“ (*honesta missio*). Овим документом им је најчешће потврђивано право римског грађанства (*civitas Romana*) и право да склопе законити римски брак (*ius conubii*). Римске војничке дипломе представљају зато специфичну и драгоцену групу епиграфских споменика који дају доста вредних података о примаоцу дипломе, његовој племенској припадности (*natione*) или завичају (*domo*), али такође и о самој организацији римске војске, о распореду и кретању војних јединица и о њиховим заповедницима, а како је реч о прецизно датованим документима, значајни су и за питања хронологије царева и конзула. За разумевање ових карактеристичних и својим бројем све значајнијих извора (до данас је познато приближно 1000 диплома, а налази

новооткривених бронзаних плочица, од којих многе још чекају на објављивање, нису реткост), потребно је, поред општих знања у вези са функционисањем римске државе и војске, свакако и добро познавање прилика и средине у којој су настали, јер посматран изоловано, епиграфски споменик остаје, по правилу, недовољно разумљив. Зато су радови професора Душанића, који је, неоспорно, светски ауторитет у питањима која стоје у вези са римским војничким дипломама, неисцрпно врело за све оне који се баве овом документарном врстом. Ширином својих знања, али и луцидношћу великог истраживача, он је као ретко који научник у стању да овим наизглед сувопарним документима удахне нови живот и да кроз комплексну анализу епиграфског текста понуди оригинално, али у исто време садржајно и занимљиво штиво. А колико је времена професор Душанић посветио проучавању диплома и њиховом тумачењу, нека буде само поткрепљено податком да су његови радови о римским војничким дипломама у овим *Одабраним студијама* публиковани у периоду од чак тридесетак година, прецизније између 1974. и 2004/7. године.

Први рад из ове групе, који је истовремено и уводни и општи, насловљен је *Дијломе из периода до династије Севера и питање „посебних признања“* (Pre-Severan Diplomata and the problem of 'Special Grants'), а публикован је првобитно у зборнику радова са научног скупа одржаног 1984. године у немачком граду Пасау, посвећеном управо војничким дипломама као историјским изворима: *Herr und Integrationspolitik. Die römische Militärdiplome als historische Quelle* (eds. W. Eck – H. Wolff), Köln–Wien 1986, 190–240. Основна теза о војничким дипломама коју професор Душанић заступа овде, али и у неким другим својим радовима, тиче се суштинског карактера ових докумената. Он доказује да додељивање дипломе није само ствар рутине и да све римске војничке дипломе из I и II века (до епохе Севера) представљају заправо „посебна признања“ (“special grants”). Тиме се супротставља традиционалном и донедавно преовлађујућем ставу у науци да диплома следује сваком војнику који је провео прописани војни рок у трупима (које нису легијске) од најмање 25 година за *auxilia*, односно 26 или 28 година за службу у римској флоти. Ову своју основну тезу поткрепљује у поглављу рада (стр. 225–231 у првобитном издању, односно стр. 54–61 у *Одабраним студијама*) у коме расправља управо о такозваним „додатним привилегијама“ (*additional advantages*) за носиоце аугурилијарних диплома. Колико је рад исцрпан и закључци засновани на вишеслојној анализи епиграфских и других историјских извора, показује и импресиван научни апарат са укупно 245 фуснота, или у просеку готово 5 фуснота по свакој страници текста. Овој опсежној студији тематски и временски претходи друга по реду расправа *Додељивање војничке дијломе* (The Award of the Military Diploma, стр. 73–120), првобитно публикована у часопису *Arheološki vestnik* 33, 1982, 197–232, где професор Душанић развија стару тезу великог историчара Домашевског (Alfred von Domaszewski) да су римске војничке дипломе додељиване за *bellica virtus*, односно да су даване војницима помоћних одреда и припадницима флоте за „посебне заслуге“ (*extraordinary merits*), а пре свега за показану храброст у ратним походима. Ка-

рактер уводне расправе има и трећа студија у овом избору насловљена *Три узгредна сведочанства о раним војничким дипломама* (Three Side-lights on the Early *Diplomata Militaria*, стр. 121–162, најпре објављена пре неколико година у специјалној публикацији са научног скупа у Швајцарској (Берн) посвећеног војничким дипломама и римској војној историји: *Mavors* 15, Stuttgart 2004/2007, 55–85. Овде слободно преведен израз „узгредна сведочанства“ треба схватити крајње условно, пошто се ради о важним питањима која, како сматра аутор, бацају светло на војне дипломе уопште и показују да њихово издавање није само ствар рутине. Ради се о местима на Капитолу где су оригинали диплома били изложени (*loci constitutionum fixarum*), избору датума (*dies constitutionum datarum*) и њиховом церемонијалном и пропагандном карактеру, као и питањима у вези са сведоцима на раним дипломама. Свим овим питањима професор Душанић је посветио и посебне радове који су такође нашли место у *Одабраним студијама* (радови под редним бројем 9, 10 и 11 на стр. 268–330, првобитно публиковани као: *Loci constitutionum fixarum*, *Epigraphica* 46, 1984, 91–115; *The Witnesses to the Early Diplomata Militaria*, *Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino*, Napoli 1984, 271–286; *The Sailor's Calendar. Notes on the Day-Dates of Military Diplomata*, *Festschrift fur A. Betz*, Wien 1985, 233–248). С друге стране, под „раним периодом“ када је реч о римским војничким дипломама мисли се на временски распон од неколико деценија, од најраније сачуване дипломе издате за владавине цара Клаудија (52. године н.е.) па све до смрти цара Домицијана (96. год. н.е.).

Поред расправа о карактеру војничких диплома, професор Слободан Душанић је, током више деценија бављења овом документарном врстом, био у прилици да објави већи број „нових“ диплома, откривених углавном на нашој територији, у Срему или на простору античког Виминацијума. Гледано хронолошки према датуму објављивања, најранија таква диплома која је нашла своје место и у *Одабраним студијама* публикована је још 1974. године (Fragment of a Military Diploma from Moesia Superior, *Germania* 52, 1974, 408–425, коаутор М. Р. Васић), а најмлађа 2001. године (A Diploma for the Lower Pannonian *Auxilia* of the Early 140's, *Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik* 135, 2001, 209–219). Треба нагласити да ова, као и сва друга, у овом приказу непоменути, издања новооткривених војничких диплома и фрагмената диплома управо представљају поуздана научна издања докумената са ученим и исцрпним коментарима.

Други велики део *Одабраних студија* сабира радове професора Слободана Душанића посвећене рударству у Илирику који су такође публиковани у широком временском распону између 1977. и 2005. године. Прва и друга студија су уводне и баве се општим питањима у вези са римским рударством на простору средишњег Балкана и у Панонији. Прва велика расправа управо је и насловљена *Карактеристике римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији* (Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, стр. 473–532) и првобитно је публикована у престижној едицији *Aufstieg und Niedergang der romischen Welt (ANRW)* II 6, 1977, 52–94. Аутор нам

представља римско рударство као важну и добро организовану делатност, а на бројним примерима нарочито истиче значај рударства за живот у провинцијама, као и за процес романизације. Студија има, по скромном суду потписника ових редова, све одлике једне успешне и за свако даље истраживање незаобилазне студије о римском рударству на овим просторима, а пропраћена је са чак 265 фуснота. Тематски се донекле на њу наслања и неколико деценија млађа расправа насловљена *Римско рударство у Илирику: историјски аспекти* (Roman Mining in Illyricum: Historical aspects, стр. 533–563), објављена најпре у актима са међународног научног скупа одржаног 2003. године у Италији и посвећеног Илирику у грчко-римском периоду: *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003* (ed. G. Urso), Pisa 2004, 247–270. У раду се истиче јединство ових простора када је реч о производњи метала. Аутор, штавише, наглашава да су на простору Илирика експлоатисани најважнији племенити метали у целом царству у периоду између, отприлике, краја I и краја IV века (од 100. до 400. године н.е), пошто су, на пример, чувени рудници у Шпанији интензивном експлоатацијом већ били у највећој мери исцрпљени.

Ограничена форма приказа не оставља нам довољно простора да истакнемо сав допринос који је професор Душанић дао разумевању проблема античког рударства на територији Илирика. Да би, међутим, показали колико радови који се тичу рударства могу бити историјски садржајни и занимљиви, на овом месту поменућемо само неколико расправа које су нашле место у *Одабраним студијама*. Тако се, на пример, под редним бројем 10 у овом избору нашао и рад насловљен *Рударски култови у Илирику* (The Miners' Cults in Illyricum, стр. 670–683, првобитно публикован у часопису *Pallas* 50, 1999 *Melanges C. Domergue*, 129–139), у коме се, уз изузетну анализу, пре свега, документарног материјала, објашњава популарност култова Либер (Диониса, Бахуса), Либере, Силвана, Дијане и других божанстава у рударским крајевима. Да се, када је реч о римском рударству, не морамо ослањати само на документарне изворе, на најбољи начин показује опет расправа под редним бројем 12, насловљена *Посете цара Диоклецијана каменоломима и рудницима у дунавским провинцијама* (Diocletian's Visits to Quarries and Mines in the Danubian Provinces, стр. 712–723), првобитно публикована у свесци са научног скупа одржаног 2001. године у Румунији и посвећеног археологији и историји области око тзв. Гвоздених врата у позној антици (*Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 275–602 n.Ch. Kolloquium in Dobreta – Turnu Severin 2.–5. November, 2001*, Bucuresti 2003, 9–13). Аутор пружа изванредну анализу података из различитих литерарних извора – од великог хришћанског писца Лактанција и хагиографских списа (пасија) до Јустинијановог кодекса (*Codex Iustinianus*) да би реконструисао посете цара Диоклецијана рудничким крајевима и његове намере у вези с експлоатацијом метала и емисијама новца. С друге стране, значај рудника и рударства за грађанске ратове открива бриљантна студија професора Душанића (у овом

избору под редним бројем 13) насловљена *Стратегија цара Јулијана из 361. године н.е.* (Julian's strategy in AD 361, стр. 724–739) и објављена најпре у *Зборнику радова Византијолошког института* 41, 2004, 55–66.

Трећи део *Одабраних студија* обухвата радове професора Душанића посвећене различитим питањима римске историје, а који су публиковани у периоду дужем од четири деценије, прецизније између 1964. и 2005. године. Од укупно 17 радова који су се нашли у избору, сам аутор је првих шест обележио као уводне. Први је насловљен *Грци, Илири и порекло Салентина* (The Greeks, the Illyrians, and the Origin of the Salentini, стр. 777–817) и првобитно објављен у посебном зборнику радова публикованом у част осамдесетог рођендана професорке Фануле Папазоглу (*Melanges d'histoire et d'épigraphie offerts a Fanoula Papazoglou*, Belgrade 1997, 35–70). Анализа једног фрагмента из дела Марка Теренција Варона, сачуваног само у познијој традицији, уводи нас у дубоку и вишеслојну студију о сложеним историјским и псеудоисторијским везама између Хелена, Римљана и Илира где се преплићу мит, традиција и политика. Студија доноси толико нових и занимљивих закључака да би био неопходан један посебан приказ како би се сви они поменули и изложили. Од осталих расправа трећег дела *Одабраних студија* професора Душанића, које су све готово подједнакв занимљиве и садржајне, издвојићемо на овом месту, због недостатка простора, само оне под редним бројем 9, 10 и 11. Расправа насловљена *Мезија и Панонија у Домицијановом последњем рату на Дунаву* (Moesia and Pannonia in Domitian's Last War on the Danube, стр. 947–959, првобитно публикована у часопису *Živa antika* 33, 1983, 13–21) пружа бриљантну анализу епиграфског материјала из Скупа о кретању римских трупа у вези са ратовањем на Дунаву при крају владавине цара Домицијана (95–6. год. н.е.). О значају Скупа у претходним Домицијановим ратовима на Дунаву сведочи и рад насловљен *Граница и залеђе: Улога Скупи у Домицијановим ратовима на Дунаву* (The Frontier and the Hinterland: The Role of Scupi in Domitian's Wars on the Danube, стр. 986–1009), првобитно објављен у посебној свесци посвећеној римском лимесу на Дунаву (*Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. P. Petrović, Belgrade 1996, 41–52). С друге стране, пропагандна политика римских царева је велика и увек занимљива тема, а у овом избору радова професора Душанића нашла се и изузетно интересантна расправа *Imitator Alexandra and Redditor Libertatis. Two Contraversial Themes of Galerius' Political Propaganda* (стр. 960–985), објављена у специјалној публикацији посвећеној епоси тетрархије (*The Age of Tetrarchs*, ed. D. Sreјović, Belgrade 1995, 76–98). Аутор расправља о односу цара Галерија према свом божанском заштитнику Дионису (Либеру) и преко њега о могућој вези цара са Александром Великим у сфери пропаганде, односно како је та веза могла бити доживљена код царевих савременика и противника.

На крају ваља истаћи, а како је већ то горе и без икаквог претеривања наведено, да је тешко у једном приказу ограниченог формата поменути сва вредна научна достигнућа професора Слободана Душанића у проучавању римске историје. Наведени примери из књиге која је пред

нама илуструју само једним делом сву оригиналност и методичност његовог рада. Нема никакве сумње да ће се радовима презентованим у овој књизи радо користити за своја будућа истраживања епиграфичари и нумизматичари, као и историчари римске цивилизације уопште. Поред тога, ово изузетно издање обрадоваће не само стручњаке, већ и све љубитеље добре научне књиге. Књига која представља оно најбоље из „римског опуса“ професора Слободана Душанића наићи ће свакако и на добар пријем у међународним научним круговима где се његови радови ионако већ деценијама високо котирају. А после објављивања *Одабраних студија из римске историје и епиграфике*, очекујемо и поновно публиковање радова из професоровог „грчког опуса“, нарочито оних који се тичу Платона, и који извесно могу попунити један добар том професорових *Opera Minora* (писац ових редова зна за најмање двадесетак важних студија професора Душанића у вези са Платоном, Академијом и грчким IV веком). Јер, мало је, бар када је реч о историографији и сродним дисциплинама, модерних истраживача попут професора Слободана Душанића спремних да се на тако озбиљан и студиозан начин ухвате у коштац с историјским проблемима различитих епоха и да на тим различитим пољима остваре запажене и референтне радове. Велико је задовољство и част што је такав свестрани научник и човек учитељ многих генерација.

Мирко Обрадовић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 904:739(497.11)

РИМСКЕ ФИБУЛЕ У СРБИЈИ

Софија Петковић, *Римске фибуле у Србији од I до V века н. е.*,
Археолошки институт, Посебна издања књ. 50, Београд 2010,
531 страна, 85 табли илустрација, 12 табела, 16 карата и
119 слика у тексту

Из пера Софије Петковић, научног сарадника Археолошког института, изашла је из штампе замашна монографија о римским фибулама нађеним у нашој земљи, на преко 500 страна са великим бројем илустрација црно-белих и у боји. По замисли и изведби књига, проистекла из ауторове дисертације, представља заиста прави приручник за познавање римских фибула код нас и биће од велике користи, како стручњацима који се баве овом проблематиком тако и широком кругу љубитеља римских старина.

На почетку, у уводу, аутор упознаје читаоца са материјом, са појмом „фибула“, њиховим настанком, техником израде и наменом, као и историјатом проучавања римских фибула у Србији и њиховим различи-

тим аспектима, објашњавајући такође методологију рада и разлоге усвајања такве а не неке друге методологије, између осталог зашто се обрађена територија држи данашњих административних граница, а не оних Римског царства.

Следи каталог фибула подељених у осам група, 37 типова и већи број варијанти, који обухвата 1800 фибула, при чему су многи фрагментовани и типолошки неодређени комади изостављени из ове листе. Групу I сачињавају фибуле латеноидне форме које подсећају на келтске фибуле (66 ком.), група II су ране римске фибуле, у које спадају и занимљиве фибуле са главом у облику клешта (40 ком.), група III су зглобне фибуле, односно фибуле којима је глава причвршћена за иглу шарниром (око 170), група IV су изразито профилисане фибуле, међу које спадају сидрасте и трубасте фибуле (око 340), група V су коленасте фибуле, где је лук фибуле коленасто извијен (близу 300), затим следе група VI – плочасте фибуле, где површина фибуле може бити пуна, пробијена или у облику свастике (преко 130), група VII – фигурално обликоване фибуле (око 60), која обухвата зооморфне фибуле у облику коња, птица, јелена итд. и ретке фибуле на којима су приказане култне сцене, као позната сребрна фибула из Улпијане „Леда са лабудом“, у Народном музеју у Београду, група VIII – прстенасте фибуле, које подсећају на појасне копче (око 40), и коначно веома бројна група IX – лучне фибуле (660 ком.), у које се убрајају и карактеристичне крстасте или крстообразне фибуле.

Већина фибула је од бронзе, ређе од гвожђа, сребра и злата. Међу фибулама где су сребро и злато комбиновани са бронзом и гвожђем има неколико изузетних комада, који представљају мала ремек-дела примењене уметности (нпр. сидраста фибула из Виминацијума (кат. бр. 583), коленаста фибула из Ужица (кат. бр. 912), крстообразне фибуле из Ромулијане (кат. бр. 1367 и 1434) и Виминацијума (кат. бр. 1337 и 1676); и хибридне форме из Равне (кат. бр. 1682) и Блага (кат. бр. 1683), итд.).

Хронолошки групе I и II и делимично група IV припадају I и II веку н.е., групе III–V припадају II и III веку, групе VI и VII широком временском распону од I до V века, а групе VIII и IX се датирају у III и IV век, што се да јасно сагледати и из приложених графикана о датовању појединих типова. Распрострањеност група и типова на територији Србије веома је инструктивно приказана на 16 приложених карата. Ипак, када се има у виду различит интензитет истражености појединих подручја, може се очекивати да ће у будућности новим истраживањима доћи до извесних корекција у погледу концентрације неких типова римских фибула, мада оне свакако неће бити битне за генералну слику која је овде презентована.

У закључном делу дат је општи осврт на фибуле и њихово место у материјалној култури. Ту се говори о импорту римских фибула на нашу територију, локалним радионицама које су преузеле и саме израђивале поједине типове, још једном о карактеристикама свих 37 типова и њиховом датовању, одразу историјских прилика на развој и појаву појединих облика, усаглашавању појаве и улоге фибула са друштвено-економ-

ском ситуацијом на овом простору, и њиховом значају уопште за познавање различитих аспеката, културних, друштвених, привредних, политичких, уметничких, војних, етничких и многих других, од I до V века н.е. на овом тлу.

Са ово неколико речи желели смо да упознамо читаоце Зборника са изласком ове књиге која ће, верујемо, бити занимљива и драгоценa многимa којима је античка прошлост наше земље блиска.

Расићко Васић
Археолошки институт
Београд

UDC 001(091)

Nuove prospettive e un nuovo strumento d'indagine per la scienza e la tecnica degli antichi, Il Dizionario delle scienze e delle tecniche di Grecia e Roma, pp. 1343

Il *Dizionario delle scienze e delle tecniche di Grecia e Roma*, a cura di Paola Radici Colace, Silvio M. Medaglia, Livio Rossetti, Sergio Sconocchia, diretto dalla stessa P. Radici Colace, [2 voll., Fabrizio Serra, Pisa – Roma, 2010), con le sue 1343 pagine, 421 voci, un'equipe di 82 studiosi, affronta in modo lineare e con un metodo d'indagine totalmente innovativo un considerevole numero di temi, autori, testi, pratiche, processi produttivi. I lavori, seppur importanti, dedicati all'argomento¹, hanno concentrato, infatti, la propria attenzione in modo pressoché esclusivo su poche discipline, quelle che canonicamente appartengono al territorio delle scienze positive e di cui naturalmente non fanno parte tutti quei 'saperi', quelle abilità, che si costituiscono e si trasmettono in varie forme indipendentemente dalla pretesa di attribuirsi lo *status* di scienza. L'obiettivo che invece sostiene il *Dizionario* e fornire una ricostruzione accurata della *formazione* e *trasmissione* anche di tali 'saperi' e abilità tenendo conto sia del peculiare sostrato sociale, economico, politico, che di volta in volta, nel corso del tempo li ha sottesi sia di ciò che i Greci e i Romani ci hanno lasciato nel campo della letteratura, della musica, dell'arte, della poesia e della filosofia, discipline che nell'antichità s'intersecavano strettamente con la scienza e la tecnica. Non quindi una rigida delimitazione dei confini dell'indagine a figure, invenzioni, modelli ermeneutici del mondo naturale e umano di esclusivo interesse scientifico, bensì un'inda-

¹ Cfr. *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* di Daremberg e Saglio (Paris, 1877–1919), d'ispirazione marcatamente positivista, o il più moderno P. T. Keyser e G. L. Irby-Massie (eds.), *The Encyclopedia of Ancient Natural Scientists. The Greek Tradition and its many heirs*, (London, 2008). Per quel che concerne in particolare la tecnologia, si va dal pionieristico lavoro di R. J. Forbes, *Studies in ancient technology* (Leiden, 1955–1964), fino al recente volume diretto da J. P. Oleson, *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, (Oxford, 2008).

gine globale in grado di restituire, pur nel rispetto delle sue molteplici sfaccettature una visione unitaria della scienza antica e del suo concretizzarsi sul piano tecnico-pratico.

Questo sguardo così ampio lanciato sulla scienza antica ha condotto coloro che hanno curato la stesura del *Dizionario* a scandagliare il territorio di discipline non sempre fatte oggetto d'indagine dagli specialisti, quali l'agricoltura, l'agrimensura, l'alimentazione, l'architettura, la cosmologia, la fisiognomica, la geografia, l'idraulica, la mineralogia, la nautica, la polemologia, la pneumatica, la tossicologia, la veterinaria. A tali saperi si riserva attenzione pari a quella che in genere si rivolge alle più note e trattate discipline quali l'astrologia, la botanica, la cosmologia, il diritto, la fisica, la logica, la matematica, la meccanica, la medicina, la musica, l'ottica e la zoologia. Va anche rimarcato che la gran parte dei temi è analizzata fin nei più piccoli dettagli e gli strumenti filologici sono sapientemente impiegati per disambiguare dati, forme di sapere, attività o fare chiarezza sugli effettivi contributi concettuali e metodologici di alcuni autori all'affermarsi e al progredire anche di quelle scienze non codificate che cominciano a delinearsi come tali nell'intricato tessuto della cultura antica.

All'interno di un'impresa editoriale di così vaste proporzioni, risalta nondimeno l'assenza di schede dedicate a nozioni che forse ci saremmo aspettati d'incontrare. Pensiamo a *corpo, colore, techne, arti plastiche*, (si analizza solo l'architettura mentre non viene considerata la scienza, che nell'antichità è un crocevia in cui si intersecano discipline che vanno dalla matematica alla medicina etc.), ed anche a *sperimento/sperimentale*; voce, quest'ultima, che sarebbe stato particolarmente opportuno inserire poiché una certa qual forma di sperimentazione, seppure occasionale, è rintracciabile nella scienza greca e romana in medicina, in fisica, in ottica, in pneumatica e in altre discipline. Stupisce anche, a fronte di un'estesa ricognizione di macchine, congegni e strumenti, il silenzio sul *calcolatore* di Antikythera o sul *mesolabio* di Eratostene. Analogamente, sarebbe stata auspicabile una trattazione più diffusa e penetrante di scienziati che hanno dato un contributo significativo alla crescita di alcune scienze particolari, quali Ammonio di Alessandria, Antigono di Nicea, Atrampsaco, Porfirio di Tiro, Trasillo di.

Inoltre, se è vero che la scelta della trattazione per lemmi affidati ad autori diversi rende i volumi di facile e agevole consultazione e consente una disamina puntuale e ben circostanziata di ogni singolo argomento, è anche vero che il buon margine di discrezionalità di cui gode ciascun redattore può a volte rappresentare un'arma a doppio taglio. Vi sono, infatti, schede, e cito a titolo di esempio quella riguardante la *Medicina* in cui, prima di entrare nel vivo dell'argomento, l'autore si dilunga nel tratteggiare aspetti generali della cultura letteraria latina e si sofferma su alcune delle scienze particolari trattate nel *Dizionario*. Ridotta all'essenziale e invece la trattazione degli aspetti peculiari della medicina antica da Ippocrate a Galeno.

Sempre all'interno della scienza medica ci si sarebbe aspettati una disamina più particolareggiata delle conquiste teoriche, metodologiche e pratiche di medici quali Diocle di Caristo, Erofilo, dello stesso Galeno. Alcuni aspetti del lavoro di questi medici sono, infatti, nelle schede ad essi dedicate, lasciati

nell'ombra. Mi riferisco ad esempio all'attenzione che Erofilo dimostra nella descrizione dei sintomi dei disturbi mentali e al tentativo di riconnetterli a un ben precis o sistema di cause oppure alle novità che egli introduce nel campo della nomenclatura anatomica. Anche nella breve voce dedicata al medico di Pergamo non si pongono in rilievo gli studi che questi ha condotto in ambito 'psicologico' e 'psicopatologico'², né si valorizza adeguatamente quel metodo d'indagine, che non esiteremmo a definire sperimentale, che adopera per ottenere dati certi. Notizie supplementari, più dettagliate e ampie sulle conquiste ottenute da Galeno nel campo dell'anatomia e della fisiologia, normali e patologiche che si ottengono consultando altre voci, che s'individuano grazie al prezioso ausilio del

Glossario, ma anche in esse si tace sulle conoscenze che l'antico medico aveva nel campo della matematica, della logica e dell'arte³

Esemplari sono, invece, per chiarire l'ottica in cui si muove il *Dizionario*, alcune *macro-voci*, veri e propri saggi, che vanno dalle dieci alle venti o più pagine, non privi di grande originalità per il modo in cui si recuperano fonti trascurate o non adeguatamente interpretate dalla letteratura di settore, anch'essa in più di un'occasione ampiamente discussa. Tali ad esempio sono le voci: *Astrologia*, che si completa con le connesse: *Astrologica letteratura di Grecia e Roma* A. metafore, A. compendi e compilazioni, A. manoscritti, A. lessico (P. Radici Colace, pp. 207–220), *Astronomia* [C. Santini, pp. 220–238], *Cosmologia* [L. Rossetti, pp. 330–356], *Diritto* [G. Crifo e L. Rossetti, pp. 376–395], *Geografia* (P. Janni, pp. 558–578), *Caccia* [O. Longo, pp. 263–277], *Edilizia* nelle sue diverse specificazioni, E. commemorativa, E. commerciale, E. privata, E. pubblica, E. sportiva e ricreativa [P. Radici Colace e S. Pirrotti, pp. 406–526], *Ottica* [S. M. Medaglia, pp. 752–762].

Grazie al felice escamotage dei frequenti rimandi evidenziati nel testo di ogni voce, si strappa il materiale indagato dal proprio isolamento, si costruisce una sorta di ordito che collega gli argomenti dotandoli di unità e continuità, e nello stesso tempo si accresce in maniera esponenziale la messe di informazioni che ne possono chiarire aspetti specifici. Il lettore, quindi, a seconda dei propri interessi e curiosità può autonomamente e liberamente decidere quali percorsi seguire.

Così, leggendo a mo' di esempio la voce *Esecuzione musicale* [S. Grandolini, pp. 457–470], s'intraprende un viaggio ideale che percorre la storia della poetica antica, a partire da Omero, in cui con dovizia di particolari, con una minuziosa e particolareggiata analisi, poggiata sulle fonti, l'autrice ci informa sull'età, il sesso dei cantori, i luoghi, l'occasione, l'allestimento scenografico, la situazione storica, i costumi; collega inoltre il cambiamento del gusto musicale, le innovazioni metriche e ritmiche all'invenzione di nuovi strumenti di accompagnamento o al modificarsi dei vecchi. Non, quindi, un

² Cfr. *De loc. aff.*, IV, 2, (K., VIII, 266); *ibid.*, IV, 1, (K., VIII, 226); *De motu. muse*, II, 6 (K., IV, 446); *De hum.*, K., XIX, 492–496; *Introd. seu med.*, K., XIV, 740.

³ Cfr., *De usu part.*, X, 13 (K., III, 830); *De med. meth.* K., X, 36; *Institutio logica*, (K. Kalbfleisch ed., Leipzig, 1896); *De opt corp. nostr. const.*, K., IV, 743–745; *De Plac. Hipp. et Plat.*, K., V, 449, 2–3.

mero elenco di teorie, strumenti, scoperte, bensì un'analisi antropologica, sociale, critica e storica, al cui interno, teorie, tecniche e strumenti traggono senso e finalità.

Analogo interesse suscita la voce *Nautica* [P. Janni, pp. 715–728], un campo poco noto e poco esplorato dai cultori della tradizione classica, in cui si intersecano notizie sulle tecniche di costruzione delle navi con quelle riguardanti la geografia, la storia, la vita economica, sociale e intellettuale dei popoli che si affacciano sul Mediterraneo. In un settore ampiamente coltivato dagli storici della scienza e di ottenere insospettabili risultati.

Non si può non evidenziare l'originale prospettiva di ricerca che caratterizza gli articoli dedicati alla *Filosofia*, un tipo di sapere che di solito è poco presente in lavori scientifici ma onnipresente nel pensiero classico. Oltre ad alcuni concetti chiave, grande cura è dedicata alle voci dedicate ai grandi protagonisti del pensiero greco e latino. Quelle che riguardano *Platone* [L. Rossetti e P. Tarantino, pp. 836–843], *Aristotele* [L. Rossetti, F. Marcacci e M. Vegetti, pp. 185–192], come anche *Talete* [L. Radici, F. Marcacci e L. Rossetti, pp. 961–966] e *Zenone* [L. Rossetti e F. Marcacci], si parcellizzano in una serie di sottosezioni curate da autori diversi e, lungi dall'essere una mera riproposizione manualistica e fredda di dati biografici, dei concetti fondamentali del loro pensiero, o una schematica elencazione degli apporti dati allo sviluppo delle scienze, come ci si aspetterebbe in un Dizionario, rappresentano una rilettura del significato complessivo dell'indagine di questi antichi maestri, ricostruita momento per momento, settore per settore, secondo molteplici angolazioni e differenti punti di vista.

L'impianto a più voci [adoperato con successo anche per argomenti non filosofici come ad esempio *Farmacologia*, a cura di S. Sconocchia, D. Monacchini, M. A. Cervellera e M. Baldini, pp. 486–518] – una voce ben riuscita in cui le varie sezioni in cui si articola, sebbene autonome e indipendenti, potrebbero essere assimilate alle indispensabili e significative tessere di un mosaico) sembra dunque una carta ben giocata, anche perché ultimata la lettura dell'intera scheda, non solo non si avverte alcuna disarmonia tra le parti, ma si ha l'impressione di trovarsi al centro di un vasto e vivace dibattito – del quale si forniscono le coordinate testuali e critiche – in cui nessuna conoscenza può essere presunta come definitiva, e si acquisisce la consapevolezza che qualcosa di nuovo, rifuggendo da logori clichés, si possa ancora scoprire e dire su personaggi tanto studiati.

Buona prova della riuscita di un tale approccio metodologico e in particolare la voce *Aristotele*, già segnalata, in cui il grande filosofo è presentato in un modo che non trova riscontri nella letteratura corrente. Il rilievo dato alla sua metodologia e alla sistematizzazione degli ambiti di ricerca; l'individuazione degli antecedenti e degli scopi del suo lavoro; il ruolo di primo piano che assegna al *Diritto comparato* – a tal proposito va evidenziato come sia raro ritrovare negli studi storiografici menzione del contributo dato da Aristotele alla letteratura giuridica – la centralità degli interessi matematici dello Stagirita; la cura nell'innestare le indagini logiche e scientifiche in un piano di comprensione globale del mondo umano e naturale, sono solo alcuni

dei momenti di una disamina del pensiero aristotelico condotta in chiave problematica e critica.

In questo caso, come in altri in cui la materia trattata si distribuisce tra diversi specialisti, si coglie la peculiarità dell'organizzazione del *Dizionario* tesa ad armonizzare la sensibilità scientifica dei singoli autori e a salvaguardare allo stesso tempo la coerenza interna delle voci. Impegno non facile, che ha richiesto l'attenta regia dei quattro studiosi che hanno diretto i lavori; tutti, accorti e critici tessitori, sono riusciti a convogliare strategicamente nel *Dizionario* i risultati di anni di ricerche di una nutrita *equipe* di *connoisseurs* della letteratura tecnica e scientifica greca e romana; abili anche nella costruzione bilanciata dei lemmi e nell'uniformarli al comune progetto ispiratore: presentare il sapere scientifico greco-romano nella sua interezza, unita e progressivo differenziarsi in discipline prodromiche di quelle che noi oggi incontriamo come aventi un proprio statuto e una propria identità.

Un'altra conquista epistemologica del *Dizionario* è la rivalutazione, ben documentata, della dimensione scientifica contenuta nella filosofia presocratica, troppo di frequente marginalizzata dagli storici della scienza. Nel *Dizionario* a Talete sono dedicate cinque fitte pagine in cui, in virtù di un'accurata ricognizione di fonti fino ad oggi poco analizzate, si mettono a fuoco la portata e il senso globale della sua ricerca, in genere unilateralmente considerata da filosofi e scienziati. Analogo discorso vale per Anassimandro, Anassimene, Empedocle, Anassagora e per tutti i Presocratici, «poliedrici intellettuali» che parlano di cosmologia e astronomia, che sono inventori e sostenitori di teorie destinate a sopravvivere per lungo tempo, *sophoi* che hanno gettato le basi del metodo e del linguaggio scientifico. In quest'ambito occupano un posto di rilievo gli Eleati. Un posto ampiamente giustificato dagli interessi che costoro hanno nutrito nei confronti di questioni attinenti al mondo della natura, alle matematiche, alla medicina, all'astronomia, alla cosmologia, alla meteorologia e per il decisivo contributo che hanno dato alla costruzione di un discorso che voglia dirsi scientifico. Sono, infatti, Parmenide, Zenone, Melisso, che hanno cominciato a mettere a punto strutture argomentative e tecniche logico-retoriche finalizzate a *dimostrare* la validità/verità dei propri assunti e a renderli inattaccabili.

Non si può infine tacere l'importanza dei tre saggi che chiudono il *Dizionario*, il cui compito, ben riuscito, è legare significativamente la mole d'informazioni in esso presentate. L. Rossetti (pp. 1291-1315) nel suo *Alle origini dell'idea occidentale di scienza e tecnica*, staccandosi dalla *communis opinio* che assegna a Platone e Aristotele la distinzione tra scienza e tecnica e l'organizzazione del sapere in ambiti specifici dai margini metodologicamente ben netti, rintraccia nella riflessione dei Presocratici i *nuclei originari della formazione delle scienze*. Esemplare è il caso di Democrito, autore di numerosi trattati, che vanno dall'uranografia, alla geografia, alla medicina, alla musica, alla pittura etc., la cui composizione sicuramente ha richiesto *competenza specialistica e una precisa idea di scienza*. Se si va a ritroso, s'incontra Ecateo che, pur ereditando conoscenze dai predecessori, seppe dare *al suo sapere una connotazione specialistica*, un'impronta quindi profondamente diversa da quella che caratterizza i *ridicoli racconti degli Elleni* [Fr. A

1.1 Jacoby). Ancora si può parlare di Anassimandro, Anassimene *specializzati nel fornire un sapere sul mondo nel suo insieme* e su svariati suoi aspetti particolari. Non solo. Da quelle fonti che ci tramandano un Talete *amante* della geometria, che lavora con angoli, rette e triangoli, un Parmenide che parla di sfera, un Anassimandro che ipotizza una terra dalla forma cilindrica, si evince chiaramente che *una matematica, una geometria, cominciano a costituirsi già nel corso del VI secolo a.C.* All'interno di un discorso ben articolato e preciso dal punto di vista storico e critico, Rossetti reperisce e passa a in rassegna tutti quegli indizi che inducono a pensare che *Videa di scienza e di tecnica prendano forma nell'età dei Presocratici*. Basti pensare all'invenzione della prosa e alla pubblicazione di testi nei quali qualcuno rende conto del suo sapere e/o di particolari abilità professionali, alla valorizzazione della scrittura su cuoio, sicura risorsa per la costruzione di una comunità scientifica, all'affermarsi di un pensiero astratto, alla produzione di *doxai* in conflitto. Fuori dalle vie battute anche il percorso che il nostro studioso traccia del cosiddetto passaggio dal mito al *logos* e la discussione sui rapporti tra la scienza egiziana, babilonese e greca.

P. Radici Colace, in *Metafore della scienza e della tecnica* [pp. 1317-1322], si sofferma brevemente sulla funzione delle metafore e del parlare attraverso immagini che, nate nel seno del linguaggio comune o dalle *arti povere*, rifluiscono in quello scientifico. Caricatisi di valenze epistemologiche e tecniche, da quest'ultimo poi scorrono, con analoghi o differenziali significati, nei vari ambiti della cultura greca e romana sopravvivendo a volte fino in epoca cristiana. Quasi per inciso lo studioso affronta lo spinoso problema dell'uso metaforico del vocabolario medico a livello politico e di come esso possa rappresentare una sicura chiave ermeneutica per la comprensione di passi cruciali di alcune tragedie. Della trasmissione e fortuna della scienza e della tecnica greca e latina si occupa V. Tavernese, in *Fortuna e valutazione della scienza e delle tecniche antiche nel pensiero medioevale, moderno e contemporaneo* (pp. 1323-1343) attraverso l'accenno alle posizioni di alcuni filosofi e scienziati. Al di là di una valutazione prevalentemente filosofica, lineare, dei rapporti tra scienza antica e moderna, non emerge purtroppo nel saggio di Tavernese un approfondimento di quella ben più interessante relazione tra la tecnica antica, le sue scoperte, e gli usi che se ne sono fatti nei laboratori scientifici di epoche successive.

Il *Dizionario* è corredato da un elenco completo delle voci (pp. 17-20), dal *Glossario* di cui si è parlato, (pp. 1187-1274), da una vasta bibliografia (pp. 1039-1185), da una sintetica presentazione degli autori, dei loro interessi e dei lemmi che ciascuno ha redatto (pp. 1275-1288).

Congegnato nel modo esposto, studiato per esperti e non, per scienziati e filosofi, cultori della tradizione classica o semplici lettori appassionati, il *Dizionario delle scienze e delle tecniche di Grecia e Roma*, può considerarsi un'opera che centra il bersaglio, un punto fermo da cui ripartire, un indispensabile strumento di lavoro nonché un utile ausilio didattico.

Antonietta D'Alessandro
Università di Bari

ГРЧКИ МОНТ ЕВЕРЕСТ: ТРИ МИЛЕНИЈА ГРЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

The Greek Poets: Homer to the Present. Edited by Peter Constantine,
Rachel Hadas, Edmond Keeley and Karen Van Dyck.

Introduction by Robert Haas, W. W. Norton & Company,
New York, London, 2010, pp. 692.

Издавач ову обимну књигу препоручује као „изванредну светковину најстарије песничке традиције у западној цивилизацији“, наводећи да је она „камен међаш у презентацији три миленија грчке поезије“. Реч је о песничкој антологији у коју је укључено 185 песника и више од хиљаду песама. За енглеско говорно подручје је посебно значајно што су многи од ових стихова били занемарени или уопште нису били превођени у прошлости, како приређивачи наглашавају.

Оригинални концепт књиге и изванредни енглески преводи, које су урадили и неки чувени песници, треба ову књигу да учине неопходним штивом о нашој западној књижевној традицији – основна је препорука издавача.

Ово, наравно, није прва антологија грчке поезије. Пре неколико година, троје од састављача ове књиге (осим Р. Хадас) приредило је такође значајну антологију, али билингвну, грчке поезије у 20. веку. Тада је с њима сарађивао значајан зналац историје новије грчке књижевности, амерички професор Питер Бин. Превасходно уметничку димензију ове нове антологије наглашава податак да је увод написао истакнути амерички песник Роберт Хас.

Оригиналност која се помиње на почетку почива на чињеници да се грчко песничко стваралаштво посматра као једна целина од самог настанка, са Хомером, све до наших дана, без обзира на сам језички израз који је од антике, преко Византије и новијег времена, знатно измењен, тако да неки стручњаци, на пример мој пријатељ и сарадник овог Зборника, атински професор Димитри Маронити, сматрају да антички грчки језик више уопште није жив језик, који савремени Грци могу разумети само у преводу на свој данашњи идиом. Ова концепција „целине“ такође занемарује, свесно, све историјске, политичке, религијске, идеолошке и културне промене током ових тридесетак векова, желећи да конституише стваралачки песнички континуитет, који енглеским читаоцима треба да омогуће модерни енглески преводи који не воде рачуна о помињаним променама. То је несумњиво занимљиво и може бити веома плодотворно. Стога вероватно приређивачи и нису објавили билингвно издање, као у претходној антологији грчког песништва 20. века, јер би тада овако конципирана „целина“ била нарушена разликама у језику песама.

Овако успостављен континуитет обрађиван је и раније, ретко, додуше, и друкчије, не у виду антологије. Имам у виду, на пример, *Речник йисаца: Грчка* чешког издавача Одеон из 1975, који ми је својевремено

поклонила Ружена Досталова,¹ један од главних приређивача, чувени чешки византолог, приликом свог доласка у Београд на чему јој и на-кнадно захваљујем. У поднаслову овог издања стоји да одредница „грчки писци“ укључује античку, византијску и новогрчку литературу, у јединственом именском алфаветару.

И сам грчки језик, без обзира на познате промене током векова, третира се као целина у књизи² мог грчког пријатеља Јорга Бабињотија, професора лингвистике на Атинском универзитету и њен ректор, чији сам приказ објавила у овом Зборнику I (1998) 303–305.

За темељну анализу и презентацију ове тек недавно објављене обимне књиге било би потребно заиста много времена и простора. Стога ће овде бити назначено само неколико важнијих момената, поред већ наведених. Тешкоћу у сналажењу у овој књизи представља околност што нису обележени стихови и странице оригинала, тако да су поређења скоро немогућа. Аутори се служе и неуобичајеном ознаком за хронолошку периодизацију употребљавајући уместо BC и AD изразе BCE и CE као скраћенице за Before Common Era и Common Era. Велики број заступљених песника добио је и краћу библиографску белешку. За сарадњу на том послу и за огромну помоћ у припремању рукописа уопште приређивачи захваљују колегама (њих преко тридесет) са више универзитета у Америци и у Грчкој као и библиотекама и програмима за хеленске студије, најпре на Колумбија универзитету у Њујорку, као и другим финансијерима. Код енглеских и америчких издања нарочита се пажња поклања ауторским правима, тако да је књизи додат обиман одељак Permissions (стр. 669–689) са свим подацима о публикацијама где су преводи објављени. Штета што недостаје слична листа цитираних оригиналних дела.

Такође је врло импресивна *Листа преводилаца* (стр. XXIII–XXV), која је и сама мали приказ поезије на енглеском језику: Шејмус Хини, Радјард Киплинг, Езра Паунд... и, наравно, најзаслужнији за преводјење грчке поезије на енглески Едмунд Кили, овде и најзаступљенији, као и Филип Шерард, Питер Константајн са више десетина преведених аутора, као и Дејвид Коноли, Ре Далвен, Пите Бин, Карен Емерих, Роберт Фејглис, Кимон Фрајер, Рејчел Хадас, Карен ван Дајк, и бројни други, као и грчки песници Катерина Ангелаки-Рук и Нана Исаија, све до Елени Сикелано, Мери Кили и Џорџа Савидија.

Већ само ово навођење толиких имена и аутора указује на значај сарадње која је у овако гигантским подухватима неопходна. Увек поново са жаљењем помишљам на одсуство, скоро немогућност, пријатељске сарадње у нашој средини, иако би нама она била још неопходнија и кориснија. Такође се намеће идеја да би и код нас заиста ваљало направити овакву или сличну књигу рецепције античке, византијске, народне и новије грчке поезије, као и ране модерне и модерне грчке поезије, јер бисмо тако, прво, учили који су нам послови ту још необављени – а

¹ *Slovník spisovatelů*: Řecko; zpracoval kolektiv autorů. Za vedení Roživniji Borecké a Růženy Dostalové, Praha, Odeon, 1975, стр. 669 + прилози.

² Γεωργίου Μπαμπινιώτη Συνοπτική ιστορία της Ελληνικής γλώσσας, Атина 1985, стр. 236.

много их је. Међутим, није мало ни оних урађених, ако само бацимо латиничан поглед на садржину ове америчке књиге. Наравно, од Хомера (са 49 страна најдужи прилог у овој књизи), Хесиода и Хомерских химни, преко архајских песника, драмских аутора и философа, највише је за класични период урадио професор Милош Н. Ђурић. Да ли су потребни нови преводи, како свако време тражи, најбоље би се видело из овакве једне антологије на српском. Хеленистички период је и код нас, како је било и на енглеском, знатно слабије обрађен. Последњи песник најстаријег периода у овој антологији је Стратон из 2. века нове ере.

Класични антички период (Classical Antiquity) обухвата стране 3–264. Тек конфронтацијом с приказом овога доба видели бисмо праву вредност, на пример, Теокрита, Калимаха, увелико запостављених код нас.

И други велики сегмент ове књиге, *Byzantium*, протеже се на странама 267–348, то јест од Клемента Александријског (150–216. г.), преко Аполинарија, Паладе, Паула Силентиарија из 6. века, *Anthologia Pallatina* и анонимних песника све до 15. века. Нисам сасвим упућена како код нас стоји са превођењем аутора овог хиљадугодишњег раздобља. Приређивачи ове књиге и сами наглашавају да је песништво ове византијске ере још увек скоро непознато, осим малобројним специјалистима (стр. 268). Они такође сматрају да нови хришћански гласови у овој поезији немају онај мрачан тон који повезујемо са каснијим литургијским песништвом и химнама и настоје да у овом одељку књиге покажу да је „византијска ера била период велике иновације и крупних остварења“. Тако се дистанцирају од традиционалних погледа кроз призму славне античке Грчке на ову поезију, за коју се сматрало да се састоји од већином неуспешних покушаја да се поново створе (re-create) и достигну класични модели.

У овом сегменту књиге се најбоље види амбиција приређивача не само да презентују нове и лепе енглеске преводне грчких песника, него и да преиспитају и процене нека научна, давно увржана становишта, која нису водила првенствено рачуна о уметничким диметима сачуваних песничких текстова.

Даљи изазов у раскиду са традиционалним схватањима грчке поезије је одељак насловљен као *Early Modern* (стр. 351–429). Приређивачи кажу да по том схватању славну античку Грчку наслеђује узбудљива, иако не тако добро позната, модерна Грчка, с јаловим периодом од два миленијума између њих. „Мноштво нових превода у овој антологији оживљава поезију не само византијске Грчке, него и венецијанске, отоманске, средњовековне и независне Грчке новијег времена. Са пропашћу Византије и падом Цариграда 1453. године, песници су се широм грчког света окренули од херојских и религијских садржаја и усредсредили на муку и чудо обичног живота“ (стр. 351), пишући све више онако како је народ говорио, што је остало до данас, и поред настојања у 18. и 19. веку да се оживе стари идеали у катаревуси. „The early modern period gives us abundant examples of poetry written in everyday language about everything and meant for everyone“, наглашавају приређивачи, што се ваљда догодило први пут у историји грчке, и не само грчке поезије.

Иако се у политичком смислу векови венецијанске и отоманске окупације често карактеришу као „мрачно доба“, у коме је дошло до маргинализације грчког света, у књижевним стварима изгледа да је тај културни синкретизам ослободио песнике од терета традиције. Хортаци (16. век), Корнаро (*Еројџокриџ*, 16/17. век), Дапонди (18. век) су сјајни примери оваквог књижевног развоја.

Андреа Калво и Дионисије Соломо, живећи на Јонским острвима под венецијанском и, затим, британском управом, посредством италијанског језика отворили су језик и културу у још већој мери другим страним утицајима. Сада се, више него раније, чују и женски гласови кроз поезију.

Занимљиво је што приређивачи у овај сегмент, на крају, укључују (стр. 419–429) и *Народне њесме*, *Folksongs*, датујући их између 1400. и 2000. године. Неких 25 народних песама, које је највећим делом превео Едмунд Кили, осим паралоге *Мосџ у Ариџи*, без наслова су, као „најбољи пример преране модерности“. Аутори признају да је старина народних песама већа, да су им корен били чак у 12. веку и старији, али да су ово верзије из 19. века углавном, с „визуелном економијом поезије двадесетог века“.

И последње велико поглавље књиге: *Twentieth Century* (стр. 431–667) заслужује нарочиту пажњу. „Ова антологија осветљава... најновији од тридесет векова поезије дајући томе сегменту неуобичајено велики простор“, признају приређивачи и као разлог наводе околност да тај сегмент представља запањујућу ренесансу грчке поезије која је спорадично почињала у 18. и 19. веку, битно напредовала у 20. веку с плодном демократичком поезијом Косте Паламе, дошла до интернационалног признања мајсторским делом александријског песника Константина П. Кавафија, које су следиле велике фигуре као Ангело Сикелјано, Јани Рицо и оба нобеловца, Јорго Сефери и Одисеј Елити (стр. 341). У овом одељку је заступљено 57 песника, и посебно ми је задовољство да истакнем да само петнаестак није укључено у моје раније антологије грчке поезије на српском, иако се и ти други песници помињу у пропратним текстовима тих мојих књига. Даље задовољство је што су многи од њих наши пријатељи и чести гости у Србији, а неколицина су и лауреати српских књижевних награда, као Маноли Анагностаки (Златни кључ Смедерева), Тито Патрикије (Европска награда КОВ, Вршац), Насо Вајена (Бранко Радичевић, Сремски Карловци).

Као и Едмунд Кили, и песник Роберт Хас, сви ови ствараоци као наши добри пријатељи доприносе културној симбиози толико потребној нашој земљи и народу.

У приказу антологије Стјуарта Мичнера, професора са Принстона, који ми је љубазно проследио Едмунд Кили, грчка поезија представљена у овој антологији означава се као „грчки Монт Еверест“. Врло прикладно.

Ксенија Мариџки Гађански
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

РУЂЕР БОШКОВИЋ И НОВЕ КЊИГЕ О ЊЕМУ: Поводом 300 година од рођења

Године 2011. навршило се триста година од рођења Руђера Јосипа Бошковића (Дубровник, 18. мај 1711 – Милано, 13. фебруар 1787), Дубровчанина, значајног ствараоца XVIII века, кога је одбор, где је међу осталима било седам САНУ академика, уврстио међу сто најзнаменитијих Срба свих времена (Костић, 2001). Ова ренесансна и универзална личност била је философ, астроном, математичар, физичар, инжењер, педагог, геолог, архитекта, археолог, конструктор, оптичар, дипломата, путописац, песник, преводилац и полиглота, оснивач опсерваторије Брера у Милану и директор Оптичког института Француске морнарице.

Рођен је 18. маја 1711. године у Дубровнику, у породици трговца Николе Бошковића, Србина који се из Орахова Дола код Требиња у Херцеговини доселио у Дубровник. Мајка му је била Павица (Павла) Бетера, кћи дубровачког трговца и песника Бара Бетере (око 1645–1712), пореклом из Бергама у Италији. Руђер је у Дубровнику завршио средњу језуитску школу и отишао у Рим, где је наставио студирање на Римском колегијуму, једном од познатијих италијанских универзитета. Студирао је философију, математику и природне науке, а после завршеног Филозофског факултета ове познате језуитске високошколске установе, наставио је изучавање теологије. Потом се закалуђерио и постао језуита и професор математике и природних наука на Римском колегијуму. Бошковић је доживео и крај овог братства, које је папа укинуо. Имовина реда је одузета, његове школе и установе распуштене, а припадници прогањани и протеривани. Да би се склонио, Руђер 1773. одлази у Француску, чије држављанство добија, и у Паризу постаје директор Оптичког института Француске морнарице. С одобрењем француског краља, 1782. се враћа у северну Италију, где сређује и објављује своја дела из астрономије и оптике. Умире у Милану 13. фебруара 1787.

Њему у част именовани су мала планета 14361 Бошковић, откривена с Опсерваторије Сан Виторе у Болоњи, и кратер на Месецу, који има сложено структуру тако да се у њему налази систем бразди (*rimae*) који носи његово име.

Бошковићево животно дело, које му је донело светску славу, *Theoria philosophiae naturalis redacta ad unicam legem virium in natura existentium* (*Теорија философије природе, сведена на једини закон сила у природи*), објављено је на латинском 1758. године у Бечу, а 1763. у Венецији. У њему аутор разматра основне физичке појмове, као што су простор, време, кретање, маса, и покушава да објасни структуру природе и свих физичких тела. Према њему, материја је састављена од истих честица у облику тачака које међусобно делују силом која у зависности од растојања периодично постаје час привлачна час одбојна, при чему је на великим растојањима привлачна а на малим одбојна, и са даљим приближавањем тежи ка бесконачности, тако да се ове честице-атоми

не могу додирнути. Бошковић је време и простор, супротно тада владајућим Њутновим погледима, сматрао релативним, тако да се може сматрати и неком врстом претходника теорије релативности, утолико пре што у расправи *De aestu maris* (*О жесџини мора*, 1747), предлаже неееуклидску геометрију са три и више просторних и једном временском димензијом. Оваква разматрања структуре материјалне стварности увелико су испред науке и философије његовог времена.

Желели бисмо да овом приликом мало детаљније прикажемо Бошковићево стваралаштво од астрономског значаја. Он 1739. објављује *De novo telescopii usu ad objectes coelestis determinanda*. Пише расправе из оптике и о конструкцији и коришћењу оптичких инструмената, дурбина, хелиостата, дотеривању окулара, одређивању меридијана, грешкама меридијанског инструмента итд.

Осим теоријског рада на пољу астрономије бавио се и посматрањима. Резултате за два проласка Меркура преко Сунчевог диска објављује у расправама *De Mercurii novissimo infra Solem transitu* (*О најновијем љролазу Меркура исјод Сунца*) 1737. и *Osservazioni dell'ultimo passaggio di Mercurio sotto il Sole* (*Посмајтрања љоследњеџ љролаза Меркура исјод Сунца*) 1753. О Сунчевим пегам и њиховом праћењу објављује 1736. *De maculis solaribus* (*О Сунчевим љеџама*). Следеће године проучава пеге и пише о методама посматрања и о својим запажањима о природи Сунца.

Бошковић 1741. износи идеју да је облик Земље геонд. Мери два степена меридијана између Рима и Риминија, заједно с енглеским језуитом Мером (Christopher Maire), да би тачније одредио облик Земље и направио мапу Папске државе. Посао је започет крајем 1750. и трајао је две године. Резултати су објављени 1755. у књизи *De litteraria expeditione per pontificiam ditionem ad dimentiendo duos meridiani gradus et corrigendam tappam geographicam iussu et auspiciis Benedicti XIV* (*О научном љушовању кроз Пайску државу ради мерења два сџејена меридијана и исјрављања џеоџрафске карџе љо наређењу и љод љокровиџељсџивом Бенедикџа XIV*), а француски превод је публикован 1770. У овом делу он први обрађа пажњу на скретање вертикала, што објашњава несразмерном расподелом масе на површини Земље.

Интересују га и комете, па једну посматра 1744. и пише 1746. расправу *De cometis* (*О кометџама*). Поводом комете из 1774. објављује методу за одређивање њихових путања на основу посматрања у три мало међусобно удаљена положаја. Када је Виљем Хершел (William Herschel, 1738–1822) 1781. открио Уран, Бошковић је покушао да својом методом одреди његову путању и установио да је то елипса. Мада је елиптичке елементе Уранове орбите објавио шест месеци пре Лапласа (Pierre-Simon Laplace, 1749–1827) и Лексела (Anders Johan Lexell, 1740–1784), обично се њима приписује прво израчунавање елемената путање нове планете.

Писао је и о годишњим аберацијама звезда, о нестајању и појављивању Сатурновог прстена, о налажењу путања планета геометријском конструкцијом ако су познати сила, брзина и правац кретања у једној тачки, о посматрању Месечевих фаза приликом помрачења, о облику

Земље... Своја сабрана дела у пет томова *Opera pertinentia ad opticam et astronomiam* (Дела о оптици и астрономији) објављује 1785.

Бавио се и популаризацијом астрономије. Његов спев *De Solis, ac Lunae defectibus* (О њомрачењима Сунца и Месеца) штампан је 1760, 1761. и 1767, а објављен на француском 1779. године. Напоменимо да га је на српском 1995. публиковало Астрономско друштво „Руђер Бошковић“ у препеву нашег познатог историчара астрономије Ненада Јанковића. Објављује 1785. и приручник *Notice abrégée de l'astronomie pour un marin* (Скраћена бележка из астрономије за једног њоморца), који треба заповедника флоте да упуту у најосновнија знања из астрономије.

Последњих година, на српском језику су објављене три књиге (Димитрић 2006, Стоиљковић 2010, Гледић 2011) о овом великом ствараоцу на које бисмо желели да скренемо пажњу.

Књигу *Руђер Бошковић* од Радослава Димитрића (види детаљнији приказ у Стоиљковић 2011) објавила је 2006. кућа „Хелиос“, која има огранак и у Питсбургу – САД под називом Helios Publishing Company. Ово дело има 166 страна, осам поглавља, апстракт на енглеском и азбучник појмова и имена.

Радослав Димитрић је дипломирао и магистрирао математику у Београду. Докторирао је на Tulane University у САД и после тога радио у научним установама и универзитетима у Америци, Енглеској и Ирској. Има неколико десетина објављених и саопштених научних радова из математике, као и радове о Руђеру Бошковићу.

Његово дело има осам поглавља: (1) Главне одреднице о епохи у којој је Бошковић живео, о језуитима и њиховом образовном систему у Дубровнику; (2) кратка биографија и хронологија Бошковићевог живота; (3) Бошковићева астрономска и географска дела; (4) Бошковићева теорија природне философије и радови из физике, где се између осталог разматра његово схватање структуре материје, теорије гравитације и релативизма времена и простора; (5) Бошковићеви математички радови: овде су, будући да је аутор математичар, веома детаљно приказани Руђерови математички радови у којима се, како у опширнијем приказу наводи Стоиљковић (2011), разматрају бесконачно велике и мале величине и закон непрекидности, тригонометрија, тело максималне привлачне силе, степеновање бесконачног реда (инфинитома), логаритми негативних бројева, статистика (теорија грешака) и проблем облика ћелије саћа медоносне пчеле; (6) други Бошковићеви радови, где су размотрени његови доприноси и активности у грађевинарству, археологији, метеорологији, хидрологији, теологији, политици и дипломатији, музици и географији; (7) насловне стране неких Бошковићевих радова и (8) списак његових публикованих дела. Књига има и опширнији резиме на енглеском.

Ова књига даје основне податке о Бошковићевом делу и активности, тако да може да послужи као добра референца за почетно упознавање са његовим стваралаштвом и идејама и може да заинтересује читаоца за озбиљније студирање и даље проучавање ове крупне ренесансне личности и њених остварења.

Друга књига на коју ћемо овде указати је дело Драгослава Стоилковића *Руђер Бошковић – утемељивач савремене науке*, коју је објавила Истраживачка станица Петница у серији *Пејиничке свеске*, бр. 65, Ваљево, 2010. Има 82 стране, 12 слика, 27 цртежа и 4 табеле. Садржи девет поглавља, предговор, списак литературе и кратку биографију аутора књиге.

Стоилковић је дипломирао, магистрирао и докторирао на Технолошко-металуршком факултету у Београду. Од 1971. до 1981. био је запослен у Хемијској индустрији „Панчево“ а 1981, прелази на Технолошки факултет у Новом Саду на Катедру за инжењерство материјала као редовни професор. Објавио је стотинак научних радова и око 130 саопштења на конференцијама, а од тога је готово тридесет посвећено Руђеру Бошковићу.

Ово дело о Бошковићу (детаљно приказано у Томић 2011) састоји се од девет поглавља: (1) Живот Руђера Бошковића; (2) Делатност Руђера Бошковића. То су два уводна поглавља која на концизан начин, али са довољно значајних података, „панорамски“ приказују живот и рад великог научника; (3) Бошковићева „Теорија природне философије“; (4) Допринос Бошковићеве теорије савременом схватању структуре материје, што су два одељка која представљају увод у разматрање његове криве, која описује промену силе при приближавању честица материје у контексту савремене науке; (5) Потврде Бошковићевог закона сила у савременој науци, где су размотрене директне или индиректне демонстрације применљивости разматраног закона интеракције, од стране различитих аутора; (6) Сажимање материје, одједи Бошковићеве теорије у теорији Савић–Кашанин; (7) Применљивост Бошковићеве теорије, где се износе оригинални резултати до којих је дошао аутор Стоилковић са својим сарадницима у покушајима да покаже шта се све може објаснити помоћу ње и како се може применити у пракси; (8) Философске основе Бошковићевих схватања; (9) Бошковић: Утемељивач савремене науке; два завршна поглавља која нуде корисне коментаре и заокружују у целину изложени текст.

На крају је и мање-више свеобухватан и користан списак литературе, који је, с обзиром на монографски карактер рада, могао да буде и шири.

За разлику од претходне, ова публикација садржи резултате оригиналног дугогодишњег научног рада аутора и његових сарадника на истраживању могућих примена Бошковићевог закона сила, тако да има монографски карактер. Истиче се и фактографским и илустративним материјалом о споменацима, натписима и другом што чува успомену на великог ствараоца, а налази се у Италији, тако да је теже доступно нашим истраживачима, што додатно доприноси вредности овог дела. Могло би се напоменути да се аутор вероватно због понесености изузетношћу резултата генијалног научника посвећује питању да ли се на поједини парцијални проблем може применити Бошковићева теорија или се он може објаснити помоћу ње, те не покушава да уопшти успешност њене примене и дође до општих особина, које то омогућују.

Као илустративни пример може да послужи чувени Мајкелсон–Морлијев експеримент, који је показао немогућност мерења брзине светлости у односу на етар, хипотетички супстратум за који се сматрало да испуњава цео Универзум и да је у односу на њега могуће одредити апсолутну брзину светлости. Велики Анри Поенкаре је показао да у оквиру класичне физике постоји бесконачно много решења за облик закона простирања светлости којим би се могао објаснити неочекивани резултат овог огледа. Међу њима је анализирао и решење да је брзина светлости константна и одбацио га као тривијално и у супротности са здравим разумом. Ајнштајн је 1905. године (*Anno mirabili*, како су је назвали 2005, коју су због стогодишњице овог догађаја, Уједињене нације прогласиле за светску годину физике) показао да сва друга решења могу да објасне већи или мањи скуп појава, док само ово, одбачено, не само да објашњава резултат експеримента него омогућава укључивање целе њутновске физике као апроксимације малих брзина формулисане теорије и предвиђа нове појаве, што је довело до једне од највећих револуција у физици.

Питање које би требало анализирати у светлу овога примера је колико велики и какав скуп појава може да објасни Бошковићев закон сила, односно како могу да се генералишу резултати до којих је у својим истраживањима дошао Стоиљковић.

Трећа књига о великом ствараоцу је *Руђер Бошковић* Војислава Гледића. Најобимнија је од три разматране, са предговором, 15 поглавља и 254 страна а издавач је Образовни систем „Руђер Бошковић“ из Београда.

Професор математике, публициста и песник Војислав Гледић написао је велики број књига о животу и делу појединих славних научника. Међу њима су *Галилео Галилеј: отац савремене науке* (2011), *Никола Којерник* (2007, 2010), *Никола Тесла: животој и дело* (2005, 2007, 2009), *Михајло Прујин: животој и дело* (2005, 2007, 2009), *Алберт Ајнштајн: животој и дело* (2009), *Јован Цвијић: животој и дело* (2008), *Демостен: животој и дело* (2008), *Милушин Миланковић: животој и дело* (2007), *Највећи научник антике* (2003).

Најновије Гледићево дело садржи поглавља: (1) Свестрани стваралац, у коме се, у виду неке врсте пролога, даје сажети преглед живота и рада Руђера Бошковића; (2) Дубровачка република; (3) Порекло и школовање; (4) Римски колегијум; (5) Духовно sazревање; (6) Од Беча до Париза; (7) Наставак путовања; (8) Од Цариграда до Италије; (9) Опсерваторија у Брери; (10) Држављанин Француске; (11) Философија природе; (12) Научна достигнућа; (13) Практична делатност; (14) Песничка остварења; (15) Крај животног пута.

Књига, писана лаким стилем и веома занимљиво, произашла је из пера искусног публицисте, тако да се чита попут узбудљивог романа. Гледић наглашава Бошковићев афинитет за студије дела великих античких мислилаца и напомиње: „Био је задовољан геометријом, њеним темељним класичним садржајем који је водио порекло од старих грчких великана Еуклида, Аполонија, Архимеда и других. Одлично је познавао сачувана дела главних научника античког доба и био њихов изванред-

ни тумач.“ Не може му се притом много замерити што понавља понегде присутну грешку и каже да је Аполоније Пергејски из Пергама.¹

Гледић осветљава и жељу Руђера Бошковића за путовањима и назива га грађанином Европе. Описујући његов страснички однос према упознавању нових градова и предела, што карактерише и одсликава његов немирни дух, каже: „Путовао је по Италији, дуго времена је боравио у Бечу, одлазио у Париз и на крају постао држављанин Француске. Путовао је у Лондон где је веома пријатељски и са великим уважавањем примљен за редовног члана Краљевског друштва, чувене енглеске академије наука. Потом је путовао по Данској, Белгији, Немачкој и другим европским земљама. Био је и у Турској, спремајући се да из Цариграда посматра спектакуларни пролаз Венере испред Сунца. Нажалост, ту појаву је пропустио. После озбиљних здравствених проблема од којих се тешко опоравио, из Цариграда је кренуо на занимљиво, дуготрајно и необично путовање до Пољске. Доживљаје је описао у облику дневника који има историјску и етнографско-географску вредност.“

Овај занимљиви путопис превео је на српски Душан Недељковић и објавио 1937, под насловом *Дневник са њуја из Цариграда у Пољску (1762)* (Бошковић, 1937) а 2009. књига је поново одштампана (Бошковић, 2009).

Песничка вокација Војислава Гледића огледа се у лирско-поетски написаном предговору, чији делови представљају праву малу песму у прози. Из њега издвајамо:

Посиђоје људи који величином свођ живоџа и дела учине бесмисленом њоделу на векове и њохе.

Посиђоје уметничка дела њред чијом лејџџом људима засиђаје дах, вековима.

Посиђоје мисли чији се смисао џири њџџџи конценџричних круђова и које човечансџво њамџи и њреџџзнаје.

Руђер Бошковић је осџџавио знања збођ којих не може да буде забораџен. Ми желимо да њриџадамо делу човечансџва које њамџи.

Руђер Бошковић из Дубровника, по оцу Србин, по мајци Италијан, има високо, значајно и веома запажено место у историји науке. Три размотрене књиге написане њему у част, су драгоцени допринос обележавању тристагодишњице рођења овог великог научника и мислиоца. Његов живот и дела могу да буду добар пример и узор, нарочито младима, у њиховом успону ка научним сазнањима, на трновитом путу ка звездама.

¹ Аутор овог текста је, путујући кроз Турску са Надеждом Пејовић, Жарком Мијајловићем и Слободаном Нинковићем, да би из античког града Сиде посматрао потпуно помрачење Сунца, 29. марта 2006, посетио како Пергамон, готово сто километара северно од Смирне – Измира, тако и Аполонијеву Пергу код Анталије. Потпуно помрачење Сунца смо посматрали са агоре античке Сиде, окружени рушевинама грчких храмова, а на том путу смо посетили и остатке Аспендоса, Хијераполиса, Афродизијаса, Ефеса, Асоса и Троје.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Руђер: 1937, *Дневник са њуџа из Цариграда у Пољску (1762)*, превео Душан Недељковић, „Рајковић“, Београд.
- Бошковић, Руђер: 1956, *О њпросџору, времену и релативносџи*, Култура, Београд.
- Бошковић, Руђер: 1995, *Помрачења Сунца и Месеца*, препевао Ненад Ђ. Јанковић, Астрономско друштво „Руђер Бошковић“, Београд.
- Бошковић, Руђер: 2009, *Дневник са њуџа из Цариграда у Пољску (1762)*, превео Душан Недељковић, Библиотека „Алмагест“, књ. 4, НКЦ, Ниш.
- Гледић, Војислав: 2011, Руђер Бошковић, Образовни систем „Руђер Бошковић“, Београд, 1–254.
- Димитрић, Радомир: 2006, *Руђер Бошковић*, Хелиос, Питсбург (САД) – Београд, 1–166.
- Костић, Звонимир, уредник *100 најзнамениџијих Срба*, 2 издање, Београд: Принцип, 2001.
- Стоиљковић, Драгослав: 2010, *Руђер Бошковић – уџемељивач савремене науке*, Истраживачка станица Петница, Петничке свеске, 65, 1–82.
- Стоиљковић, Драгослав М.: 2011, *Приказ књиђе „Руђер Бошковић“ ауџора Радослава Димитрића*, Зборник радова конференције „Развој астрономије код Срба VI“, Београд, 22–26. Април 2010, уредник М. С. Димитријевић, *Публикације Асџрономског друшџтва „Руђер Бошковић“*, бр. 10, 527
- Томић, Александар: 2011, *Приказ моногџрафије Драгослава Стоиљковића: „Руђер Бошковић – уџемељивач савремене науке“*, Зборник радова конференције „Развој астрономије код Срба VI“, Београд, 22–26. Април 2010, уредник М. С. Димитријевић, *Публикације Асџрономског друшџтва „Руђер Бошковић“*, бр. 10, 519

Milan S. Dimitrijević

RUDJER BOŠKOVIĆ AND RECENT BOOKS ON HIM: On the occasion of 300 years from his birth

Summary

The life and work of Rudjer Bošković, with the particular accent on his astronomical work, is briefly considered. Also, three recently published books about this eminent scientist of the XVIII century, from Dubrovnik, who's father was of Serbian and mother of Italian origin, were reviewed.

The first book is *Rudjer Bošković*, written by Radoslav Dimitrić and published in 2006 by Helios Publishing Company (Belgrade – Pittsburgh), 1–166; the second one is *Rudjer Bošković – founder of modern science*, written by Dragoslav Stoiljković, published in 2010 by Research Center “Petnica”, Petnica's notebooks vol. 65, 1–82, and the third one *Rudjer Bošković* by Vojislav Gledić, published in 2011 by Educational Center “Rudjer Bošković”, 1–254.

ХРОНИКА
CHRONICLE

ТРАГОВИ ДРЕВНИХ ЕВРОПСКИХ ВЕРОВАЊА НА МЕГАЛИТИМА У ЈУЖНОЈ ФРАНЦУСКОЈ, Етнографски музеј, 2010.

У време кад су сви овде забављени доласком музичких звезда, и амбасадори, организатори и публика, кроз Београд је тихо прошла једна научна звезда, Српкиња из Београда Емилија Јовановић Масон, која деценијама у Паризу открива и проучава најстарије трагове цивилизација на Медитерану. Чувени хетитолог из Националног центра за научна истраживања (CNRS) у Паризу, објавила је много радова о најстаријим индоевропским веровањима код Хетита у Малој Азији из 2. миленија пре нове ере.

У свом излагању у Етнографском музеју у Београду 7. јула 2010. у 19 h сада је приказала прелеп документарни филм аутора Жилбера Бјанкија о својим проучавањима још старије индоевропске културе на југу Француске, коју она означава као келтско-лигурску, и датује, уз помоћ астронома Пола Вердијеа, приближно у 24. век пре нове ере. Предавање је било насловљено „Путовања Емилије Масон врховима и безданима планине Бего“.

Иако је конкретно знање о самом лигурском језику још увек хипотетично, Емилија Масон тумачи чудесне цртеже, слике и симболе које је нашла на планини Бего у Јужној Француској, неких 60 км северно од Нице, као једну од последњих етапа развоја тих племена пре појаве писма. Њено веома конзистентно и логично тумачење почива на садржајима из каснијих писаних извора, на пример Хесиода код Грка, које је добро проучила још на својим београдским студијама и касније усавршила у изучавању хетитске религије. Укратко, налази из Чудесне долине на планини Бего, где се и језеро зове „Чудеса“, показују како су наши давни преци осећали и представљали своја схватања о „овом“ и „оном“ свету, јасним организованим симболима у „борби за бесмртност“, како се зове једна ранија књига професорке Масон. Она са заразним одушевљењем казује како су ти прадавні људи обожавали ову чудесну планину, показујући интуицију какву ми данас више немамо. Од две долине на тој планини, организоване представе симбола у зеленој долини одnose се на живот тих људи, њихова занимања, стоку, групе људи и др., а други, кршевити део садржи уклесане гравире с представама оног света, представљајући козмос, рођење света и богова, идеју уније између

них, све како је касније описано код Хесиода. Архитекте ових најчешће бинарних урезаних гравира као да су представили Зевса и Гају, и бога олује из треће генерације богова. На врху планине високе неких 2000 метара откривена је пећина која симболизује пенетрацију у утробу земље, причајући примордијалну причу о стварању и родитељки света, која уз дрво живота и свети брак сунца и месеца сугерише основе веровања ових људи који су све то изрезбарили на стенама крајње прецизно, руководећи се звездама.

Ови давни астрономи, а таквих „опсерваторија“ има и другде по свету, нпр. Цоцов камен у Македонији, који је такође проучавала др Масон, обожавали су планине, сунце и звезде и дали једну топографију аутентичне философије коју само ваља разумети. И даље испитивати.

Емилија Масон, која овај локалитет истражује две деценије, каже да је њу ова натприродна природа научила људској скромности и стрпљењу, нарочито што је у том свом раду била изложена оштрој љубомори („које увек има у науци“) и препрекама, посебно као жена, и странкиња. Иако је са својим мужем, сада покојним професором са Сорбоне и чувеним научником Оливијеом Масоном, деценијама сарађивала с најистакнутијим француским стручњацима, Жоржом Димезилом, чију методологију трипартитне функције божанства заступа у својим радовима, Пјер Видал Накеом, Полом Одријем и другима, ипак је горка чаша зависти и суревњивости није ни тамо мимоишла.

Предавање у Етнографском музеју у Београду, праћено чудесним филмом с дивном музиком, било је ретка свечаност духа у време свеопште естрадизације. Емилија Масон иначе је члан Матице српске и инострани члан редакције Зборника Матице српске за класичне студије.

Ксенија Марицки Гађански
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

UDC 930.88(495.02):061.3(063)“2010”

ОХРИДСКА АРХИЕПИСКОПИЈА И БУДУЋНОСТ СРПСКЕ ВИЗАНТОЛОГИЈЕ

Пета национална конференција византолога, САНУ
– Филозофски факултет, Београд, 4–6. новембар 2010.

У Српској академији наука и уметности и на Филозофском факултету у Београду од 4. до 6. новембра 2010. године одржана је Пета национална конференција византолога, у организацији Српског комитета за византологију, Византолошког института САНУ, Катедре за историју Византије Филозофског факултета и Универзитета у Београду. Истини за вољу, ово је прва национална конференција византолога под тим називом. Наиме, од 1990. године српски (некада, по имену, југословенски)

комитет за византологију организује сваке пете године најзначајнији и најбројнији национални скуп византолога, првобитно под називом Југословенска конференција византолога. Прва конференција је одржана 1990. године у Задру, у помало непријатној и затегнутој атмосфери изазваној „балван револуцијом“ у залеђу овог далматинског града и конзервама са „чистим хрватским зраком“ на његовим трговима. За сваку похвалу, па и дивљење је то што је конференција византолога, као институција, успела да преживи све ове године, које су прерасле у деценије, и да, у финансијски нешто скромнијем оквиру, опстане све до сада, захваљујући ентузијазму и посвећености шачице људи која учествује у њеном организовању. После прве, уследила је друга конференција, 1995. године, у предивном и гостољубивом амбијенту манастира Студеница, искључиво са учесницима из Србије. Трећа је одржана у Крушевцу 2000. године, четврта 2005. у Београду, као и ова пета, преименована у Националну, прва после распада последње Југославије.

По обичају, конференција је подељена на два дела, на тематски и тзв. слободни део. Тематски део се овога пута састојао од две целине: од радова на тему *Охридска архиепископија у византијском свећу* и од целине под називом *Византологија и византолошке теме у Србији током наредне деценије*. Као и увек, најбројније су биле слободне теме, груписане под називом *Византолошке теме*.

На конференцији је своје реферате изнело педесетак учесника. Упало нам је у очи то да се неуобичајено велики број пријављених учесника, њих десетак, није појавио на конференцији.

Конференцију је отворио, као почасни гост, професор Гинтер Принцинг (Günter Prinzing) из Мајнца, несумњиво највећи живи стручњак за питања Охридске архиепископије у средњем веку, па стога, с обзиром на средишњу тему конференције, и најпогоднија могућа личност да тако нешто учини. Професор Принцинг, велики пријатељ српских византолога и наше земље уопште, учинио нам је част да одржи уводно предавање под насловом: *Convergence and Divergence between the Corpus of Legal Works by Archbishop Chomatenos of Ochrid and the Vienna "Registrum Patriarchatus Constantinopolitani"*.

Прикази научних скупова су увек незахвални, јер њихов аутор, ограничен простором, треба да одабере из великог броја радова неколицину оних о којима ће написати коју реч, при чему ће се учесници које је изоставио, неминовно, осетити макар малко повређеним. Трудили смо се да се при нашем одбиру радова за овај приказ руководимо превасходно тиме да ли је одређена тема интересантна са становишта једног класичног филолога, а не да нам критеријум буде личност аутора реферата, без жеље за подривањем ауторитета.

Као што то обично бива на оваквим конференцијама, најбројнији учесници су били историчари уметности и археолози. Ова чињеница нам је поново наметнула старо, много пута поновљено, а никада јавно изговорено, питање: да ли научнике који се баве историјом византијске цивилизације искључиво из угла проучавања визуелних уметности, а при том не знају, често, ни грчки алфавет, треба сврстати у византологе?

У тематском делу посвећеном Охридској архиепископији узели су учешћа превасходно историчари и историчари уметности, разматрајући њену историју и споменике у периоду између XI и XIV века.

Слободне *Византијолошке* теме обухватиле су најразноврсније реферате, нажалост, свега неколико филолошких. Неки радови се налазе у граничном подручју између других наука и филологије, па су побудили нашу нарочиту радозналост и споменућемо их овде.

Већ прво излагање у тзв. „слободном делу“ било је за нас веома интересантно. Радивој Радић је говорио о *Цариграду у сѣарим срѣским родословима, лейѣиисима, зајисима и најѣиисима*. Бајковита, може се рећи митска, представа Константинопоља нашла је свој одраз у књижевности готово свих европских народа у средњем веку, па тако и код нас. Није нам познато да ли је до сада неко спомене и описе „Царице градова“ у српској средњовековној књижевности покушао да прикупи и систематично изложи у једном научном раду.

Милена Рапајић је прочитала реферат *Болесѣи царева у „Хроноѣрафији“ Михаила Псела*. Овај византијски политичар, беседник, философ и историчар је до сада разматран са свих могућих аспеката. Овај рад се бави физичким аспектом царева у њиховим портретима проистеклим из Пселовог пера, и то, пре свега, болестима од којих су патили. Ауторка добро запажа да је Псел користио болести само када је желео да прикаже одређене царе у негативном светлу, као недостојне престола. У оквиру разматрања о овом сегменту Пселове *Хроноѣрафије* посебна пажња је посвећена његовој метафори „болести Царства“.

У свом излагању под насловом *Ана Комнина – ауѣобиѣграфске белешке* Лариса Орлов је себи поставила два задатка: први је да на основу њеног књижевног дела дочара портрет ове византијске принцезе, што је метод који би многи теоретичари књижевности оспорили. Међутим, овде имамо посла са историографијом, а не фикцијом. Други, чини нам се важнији, циљ овог рада је да се утемељено постави следеће питање: шта је циљ *Алексијаде* Ане Комнине? Да ли је то искључиво хероизација Аниног оца, цара Алексија Комнина, и његово представљање као идеалног владара, или је то самохвала његовог прворођеног детета, које није успело да оствари своју амбицију за влашћу.

Бојана Павловић је насловила свој рад са: *Сѣрах од Турака у ѣисима Димѣирија Кидона (од Дидимоѣишке до Марице)*. Димитрије Кидон је био један од најзначајнијих интелектуалаца у Византији XIV века. Његова преписка је један од најважнијих историјских извора за тај период. Њене средишње теме су опасност од Османлија и жеља за склапањем савеза између Византије и Запада да би се ова опасност отклонила. Овим темама у Кидоновим писмима је посвећен наведени рад, очигледно инспирисан књигом ауторкиног професора Радивоја Радића, *Сѣрах у ѣозној Византији*.

Реферат Смиље Марјановић Душанић носи наслов *Псеудо-Меѣодијев сѣис и реакѣуализација ѣророчких ѣексѣова у срѣској средини крајем средњеѣ века*, а бави се, превасходно, питањем изгубљеног илуминираног словенског рукописа са пророчанствима приписаним Светом

Ова, Пета национална конференција византолога, на којој се по први пут појавило мноштво нових, младих лица, није показала само пресек тренутног стања ове науке у Србији и резултате истраживања појединих научника остварене током последњих година, већ и виталност ове научне дисциплине, која, и поред објективних тешкоћа, и даље напредује, и чији се научни кадар не само обнавља, већ и умножава. Наравно, на старијима је да пазе да то буде праћено и одговарајућим квалитетом, усађујући младима своје овештале, конзервативне критеријуме. У нади да ће српска византологија до следеће Националне конференције и даље бити у успону и уз извињење свим оним учесницима које, силом прилика, нисмо поменули, предајемо овај кратки приказ суду читалаца.

Александар В. Појовић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 821.111-4

Eleatica 2011, Elea – Velia, May 5–7, 2011

If you have a look at the ad hoc website of *Eleatica*, www.eleatica.it, you see that at least since 1997, and with the exception of 2005, at least one scholarly event took place every year. The set of scholarly events entitled *Eleatica* begun in 2004 and, starting with the 2006 edition, have been marked by the key role played by the scholar invited to give three lectures on a topic of his/her choice, while some related events concurred to enrich individual sessions.

The same has happened on the occasion of *Eleatica 2011*, which took place, as usually, in the premises of the Fondazione Alario per Elea-Velia (at Ascea Marina, just 2–3 km south-east of the archeological site of Elea) on May 5–7.

The invited speaker was Professor Giovanni Casertano, Università di Napoli “Federico II”, a distinguished student of Parmenides and Plato. His lectures were devoted to the following topic: *Dal Parmenide di Elea al Parmenide di Platone*, that is how the teachings of Parmenides have been understood and interpreted by various intellectuals down to Plato, and especially to Plato’s *Parmenides*. A sustained discussion followed. Lectures, discussion and final comments by the main speaker are expected to give rise to an ad hoc book in the *Eleatica* series (German publisher Academia Verlag).

On the occasion of *Eleatica 2011*, two great stones were uncovered in the premises of the Fondazione Alario. One of them bears a sentence by Professor Jonathan Barnes, according to whom the small town of Elea has contributed to philosophy more than the great metropolis of Rome, while the other is devoted to a sentence where Zeno of Elea explained that he had no wish to go to Athens since one can live pretty well in Elea because of its inhabitants being honest people.

What is more, towards the end of *Eleatica 2011*, the ceremony devoted to the awarding of the honorary citizenship of Elea took place in the excavation area. A memorable ceremony was devoted to the awarding of Professors M. Laura Gemelli Marciano (Univ. of Zurich) and Alexander P. D. Mourelatos (Univ. of Texas at Austin). There is in fact a body of honorary citizens of Elea.

Livio Rossetti
Università di Perugia

UDC 930.85(495.02):061(497.11 Niš)''2011''
7.033.2(082)

НИШ – МАРТИРИОПОЛИС И ЦАРСКИ ГРАД Ниш и Византија – X: Ниш – мартриополис и царски град, међународни научни скуп, Ниш, 3–5. јун 2011.

У просторијама ректората Универзитета у Нишу, од 3. до 5. јуна 2011. године одржан је јубиларни, десети међународни научни скуп *Ниш и Византија*. Сваке године овај скуп има одређену пригодну тему, а ове године организатори су одабрали да то буде *Ниш – мартриополис и царски град*. Овај назив неодољиво подсећа на наслов књиге сабраних радова – као и једног његовог чланка – покојног академика Владислава Поповића, *Сирмијум: Град царева и мученика*, па смо се запитали да ли је реч о случајности или о мањку маштовитости организатора.

Пре него што кажемо коју реч о овогодишњем научном скупу, не би било наодмет, како нам се чини, да се осврнемо на историјат конгреса *Ниш и Византија*, који се већ десети пут одржава за празник светих Константина и Јелене, патрона града Ниша, од 3. до 5. јуна. Од релативно скромног почетка, овај скуп се претворио у реномирани међународни конгрес византолога, чији је научни ниво све виши из године у годину и који сваке године резултира лепо приређеним зборником радова који излази из штампе тачно на време, да буде подељен учесницима следећег скупа, што није баш уобичајено у нашим условима. Да је ово међународни скуп у правом смислу речи, а не искључиво регионални, на коме учествују само научници из некадашње СФРЈ, сведочи податак да су се ове године на њему, осим из Србије, окупили византолози из чак десет земаља: Италије, Русије, Грчке, Аустрије, Велике Британије, САД, Хрватске, Бугарске, Македоније и Румуније. Половину од педесетак пријављених учесника чинили су странци. Ове године је пријављено 45 реферата, при чему је шесторо учесника одустало, што је мало ублажило прилично напорно праћење згуснутих излагања. Као и сваке године, и поред скромних материјалних средстава, скуп је био готово беспрекорно организован, уз симултано превођење на енглески и са енглеског, што одавно нисмо видели на научним конгресима у Србији.

Организатори конгреса *Ниш и Византија* су град Ниш, Универзитет у Нишу и Нишки културни центар. Прави организатор скупа, зачетник идеје његовог одржавања, уредник зборника радова са свих досадашњих скупова и *spiritus movens* читавог подухвата је др Миша Ракоција, историчар уметности запослен у Заводу за заштиту споменика културе града Ниша.

Будући да се овај научни скуп сваке године одржава у оквиру прославе градске славе Ниша, уобичајено је да Нишки епископ благосиља учеснике и одржи кратко пригодно слово. Читаву деценију то је чинио владика Иринеј. Он је то учинио и ове године, али сада са инсигнијама Његове Светости, Патријарха српског, што је увеличало саму свечаност отварања скупа. Уводну реч је одржао, као и увек, већ поменути др Миша Ракоција, а скупу су се обратили и поздравили га градоначелник Ниша и проректор Универзитета у Нишу. Конгрес је званично отворила проф. др Ренате Пилингер (Renate Pillinger) из Беча, члан Аустријске академије наука и чувено име у свету ранохришћанске археологије. Затим је др Јанис Варалис, са Тесалијског универзитета у Волосу, приказао зборник радова са прошлогодишњег скупа. Свечано отварање је закључено пројекцијом кратког научно-популарног филма *Хришћанска антика у Нишу*.

Као што то обично бива на скуповима византолога, највећи број учесника су чинили историчари уметности, а међу њима је највише било историчара архитектуре. Појавио се, такође, и приличан број археолога. Чуло се и неколико реферата из области историје, теологије и само два из филологије. Овде треба напоменути да према пропозицијама конгреса реферати не морају нужно да буду у вези са темом под којом се конгрес те године одржава. Покушаћемо да укратко, вођени личним интересовањем, условљеним нашим позивом класичног филолога, читаоцима представимо неколико радова са овогодишњег скупа, уз извињење свима онима које, ограничени простором, нећемо поменути.

Из обиља реферата навешћемо прво онај академика Ренате Пилингер, пре свега због изузетног угледа који ова професорка класичне археологије Универзитета у Бечу ужива. Наслов њеног рада био је *Early Christian Grave Paintings in Niš between East and West*. Рад је посвећен релативно скоро откривеној гробници са фреском сидра и оној са ликовима апостола Петра и Павла из Јагодин Мале у Нишу. Уз реферате др Мише Ракоција, *О рановизантијским субурбаним базиликама Ниша*, и др Иване Поповић, *Мојив „ограде раја“ на фрескама из гробница у Јагодин Мали (Naissus) и Чалми (Sirmium)*, ово излагање је било део блока радова непосредно посвећених Нишу као мартирополису (лично бисмо пре рекли *мартирополису*) и царском граду.

Нашу професионалну радозналост су побудили и реферати *Сарадња Николе Вулића са Народним музејем у Нишу*, мр Ирене Љубомировић са Филозофског факултета у Нишу, проф. Радована Биговића са Богословског факултета у Београду, *Милански едикт и теорија о две властии*, и др Грејема Џоунса (Graham Jones), *Constantine and His Mother Build a City: Helen of Edessa and Martyropolis*.

Филолози су, нажалост, ове године били заступљени са само два рада. Др Роман Кривко из Виноградовљевог института за руски језик Руске академије наука у Москви прочитао је реферат под насловом *A Poetic Witness to Early Veneration of St. Hellen and St. Constantine the Great among Slavs*. Први познати словенски преводи грчких житија Св. Константина и Јелене потичу из прилично касног доба, тек из 14–15. века. Р. Кривко нас је упознао са једним много старијим писаним спомеником њиховог култа међу Словенима. Реч је о словенском преводу кондака посвећеног Св. Јелени, из 9. или с почетка 10. века.

Писац овог приказа је имао излагање *О осмоугаоном византијском ѓрстѣњу: Одговор на једно ѓишање Драгѹтина Анастѣсијевића*. Рад је посвећен осмоугаоном златном византијском прстену који се чува у Народном музеју у Београду. Прстен има угравиран натпис који открива његову апотропејску природу. Наиме, овај предмет је имао за циљ да свог власника заштити од болова у стомаку. Занимљиво је то да се за овај прстен интересовао још чувени српски византолог, проф. Драгутин Анастасијевић, почетком 20. века, који га спомиње у преписци са својим ментором, легендарним минхенским професором, Карлом Крумбахером.

Са становишта изучавања античке традиције у средњем веку интересантна је тема рада Бранке Вранешевић, асистента Филозофског факултета у Београду, *Муза – божанска Премудросѣ: Један анићки моѣив и њѣова ѣтрансформација у хришћанском конѣексѣу*.

Покушали смо да са ових неколико примера представимо читаоцима научни скуп *Ниш и Византија – Х*. Из неког другог угла, уз друге примере, ова слика би можда била другачија. Ипак, општи утисак би, верујемо, био исти, а значај овог међународног конгреса не би био умањен. Он је, непобитно, истрајавајући целу деценију, постао својеврсна институција. Уз честитке његовим организаторима, можемо само да пожелимо да он и даље, из године у годину, досеже све виши ниво, те да његовим учесницима буде част и питање научног престижа да њихови реферати буду увршћени у програм скупа.

Александар В. Појовић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

IN MEMORIAM

JACQUELINE DE ROMILLY:
Velika dama helenstva
(1913–2010)

Osamnaestog decembra 2010. preminula je u Parizu *Jacqueline David*, udata *Worms – de Romilly*, posle dugog i mnogostruko aktivnog života čija neobična putanja deluje kao da je inspirisana antičkim bogovima.

Otac, filosof *Maxime David*, poginuo je na frontu 1914, već na samom početku Prvog svetskog rata. Tako je J. R. celog života ostala duboko vezana za majku, talentovanu književnicu *Jeanne Malvoisin*, koja je opet utehu našla u svojoj ćerci i njenom vaspitanju.

Za već obdarenu devojčicu, majka je imala ulogu Pigmaliiona: od najranijeg detinjstva otvarala joj je mnoge horizonte i usađivala u njenu dušu princip da svuda u životu treba da bude prva. Nisu joj nedostajali ni planovi ni nade. „To su bili planovi za mene, nade za mene“, piše J. R. u knjizi „*Jeanne*“ (2011), posvećenoj svojoj majci a publikovanoj, kako je želela, posle njene smrti.

Ti dvostruki majčini naponi urodili su plodom. J. R. jeste uvek bila prva u domenu kome se posvetila: kao gimnazijalka, dobija dve prve nagrade (za grčki i latinski); kao student, prva je na konkursu u *École Normale Supérieure*; kasnije, postaje prva žena profesor na *Collège de France* (1973–1987) na katedri „Grčka i formiranje misli, moralne i političke“; prva je žena izabrana u Akademiju *Inscriptions et Belle Lettres* 14. februara 1975, na upražnjeno mesto („fotelju“) svog preminulog profesora *Pierre-a Chantraine-a*. Zahvaljujući svojim literarnim i humanističkim kvalitetima, 24. novembra 1988. biva izabrana u *Académie Française*, sledeći na tom počasnom usponu *Margueritte Yourcenar*.

Nebrojena priznanja J. R. svedoče o kvalitetu i svetskom odjeku njenog dela. Postala je član mnogih stranih akademija, doktor *honoris causa* najuglednijih univerziteta, bila je takođe počasni građanin Atine, a 1995. je dobila i grčko državljanstvo.

Iza J. R. ostaje oko 40 knjiga, naučnih i književnih, kao i nebrojene studije i članci i neumorna borba za učenje grčkog jezika u gimnazijama. Ostaje takođe i uspomena na njene javne nastupe čijem je uspehu doprinosila njena izvanredna harizma kao i odlična dikcija. Tukidid je od samog početka bio u

centru njenih naučnih istraživanja. Posvetila mu je doktorsku tezu „Tukidid i atinski imperijalizam“ (Sorbona 1947), zatim studiju „Istorija i razum kod Tukidida“ (1957), *Tukidid*, tekst i prevod (u saradnji sa L. Bodin i R. Weil 1953–72), itd. U analizama posvećenim Tukididu, J. R. prevazilazi filološka i istorijska razmatranja *stricto sensu*: tekstovi najvećeg antičkog istoričara inspirišu je na duboka istorijsko-filosofska razmišljanja kao i na poređenja sa savremenim događajima i ličnim doživljajima. Paralele koje ističe svedoče o Tukididovoj aktualnosti. Kroz sukob između Atine i Sparte, kome pripisuje „universalnu vrednost“, J. R. izražava svoju pesimističku viziju ljudskih društava. Tačnije, ukazuje na tri glavna aspekta: posledice mržnje koju izazivaju imperije i koje ih vode ka tiraniji, neumerenost (*hybris*) koja podstiče želju da se stiče sve više i više, i najzad, sila koja dominira događajima u svetu.

„Zbog Tukidida sam izgubila muža“, duhovito je J. R. objašnjavala svoj jedini životni neuspeh.

J. R. je takođe mnoge studije posvetila grčkom pozorištu, u prvom redu Eshilovom i Euripidovom, kroz koje poredi razvoj grčke drame (*Evolucija patetike od Eshila do Euripida* 1981, *Vreme u grčkoj tragediji* 1971). Kroz pozorište, J. R. proučava u prvom redu moralnu i političku misao u staroj Grčkoj.

Kao veliki stručnjak, J. R. je imala i široku opštu kulturu zahvaljujući neobično živom duhu i interesovanju za sve i za svakoga. Spontana reakcija na moju knjigu „Dolina Čuda“ (1993) jedan je od mnogih primera njenog unutrašnjeg bogatstva:

„Kakva avantura, draga prijateljice, ta Vaša *Dolina Čuda*: tek što sam dobila knjigu, a već se osećam utonulom u Vaše opise i tumačenja – i to uprkos problemima sa očima zbog kojih moram da ograničim svoja čitanja. Ali želim apsolutno da saznam šta će biti dalje...“

Emilia Masson
CNRS
Paris

ОСНОВНА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА

1. Часопис *Зборник Мајице српске за класичне студије* објављује оригиналне радове из свих области класичних наука и рецепције антике, радове из других блиских научних и књижевних дисциплина, грађу за истраживања, критике и приказе, хронику, некрологе и друге прилоге за које редакција оцени да су погодни. Часопис излази једном годишње.

2. Радови се објављују на српском или страним језицима, по избору аутора. Потребно је да се на почетку студије донесе кратак апстракт и кључне речи, а на крају рада резиме на језику другом од језика на ком је рад написан.

3. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је објављена публикација која се цитира. Треба настојати да подаци буду што потпунији.

Цитати из дела на страном језику могу се наводити у оригиналу или у преводу, када је потребно навести преводиоца. Грчки и латински цитати обавезно се дају у оригиналу, уз могућност превода. Препоручљиво је да се доставе и коришћени грчки фонтови.

Редакција инсистира да сарадници наводе домаће ауторе и дела где год постоје.

4. Белешке уз текст могу се донети на свакој страници или на крају целог текста, пре резимеа.

5. Библиографија или цитирана литература може се донети кумулативно на крају текста, после бележака (ако су на крају текста) и пре резимеа.

6. Прилози и илустрације могу се уклопити у текст према садржају, или донети на крају рада. Потребно је да се јасно обележе, по могућству римским цифрама.

7. За цитирање и навођење библиографских података користе се уобичајени стандарди.

8. За цитирање on-line података пожељно је да се користе следећа упутства

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books. knowledge and culture*.
<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.02.02.2002>.

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.“ *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

TOIT, A. “Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„Назив одреднице.“ *Наслов енциклоџедије*. <адреса с Интернета>. Датум преузимања. Пример:

“WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

9. Текст рада за *Зборник Маџице срџске за класичне сџудије* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а апстракт, кључне речи и белешке словима величине 10 pt.

10. Рукописе за све рубрике часописа *Зборник Маџице срџске за класичне сџудије* могу се доставити електронски на e-mail адресу главног уредника gadjans@eunet.rs а текст на хартији на адресу: Ксенија Марицки Гађански, Михаила Богићевића 6, 11000 Београд, Србија, с податком да је рукопис намењен Зборнику Матице српске за класичне студије. Адреса часописа је: Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија.

Текстови се могу доставити и секретару редакције Данијели Стефановић dstefano@f.bg.ac.rs или stefanda@EUnet.rs

Напомена: Редакција ће сукцесивно допуњавати ова упутства како би се ускладили стандарди с великим светским класичним часописима, посебно с обзиром на специфичну природу класичних наука.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Др Сима Аврамовић
Др Растко Васић
Др Ксенија Марицки Гађански
Др Ивана Поповић
Dr. Livio Rossetti
Др Мира Ружић
Др Данијела Стефановић
Др Мирјана Д. Стефановић

САДРЖАЈ CONTENT

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ STUDIES AND ARTICLES

<u>Александар Јовановић</u> (Београд), <i>Πιρουστῆι и Албурнус. Оглед о укљеви и њрадицији</i>	7
<u>Aleksandar Jovanović</u> , <i>Piroustae and Alburnus. Essay on Bleak and Tradition</i>	
Danijela Stefanović (Beograd), <i>Meroitska Isida</i>	13
Danijela Stefanović, <i>The Meroitic Isis</i>	
Сима Аврамовић (Београд), <i>Религија и њраво – заклейѡва у аниѡич-ком ѓрчком ѡосѡѡѡу</i>	21
Sima Avramović, <i>Religion and Law – Oath in Ancient Greek Litigation</i>	
Melina G. Mouzala (Patras), <i>Names and Falsity in Plato's Cratylus</i> . . .	51
Μελίνα Γ. Μουζαλά, <i>Τα ονόματα και το ψεύδος στον Κράτυλο του Πλάτωνος</i>	
Mark J. Nyvlt (Montréal), <i>Aristotle and Speusippus: The Primacy of the One?</i>	79
Mark J. Nyvlt, <i>Aristote et Speusippe: La primauté de l'Un?</i>	
Victor Castellani (Denver), <i>"Who was that masked man": Plautus' play with persona-imago</i>	95
Victor Castellani, <i>"Welcher war denn der Maskierte?": Die Spielerei des Plautus mit Persona-Imago</i>	
Mirko Obradović (Beograd), <i>Why Perseus? The Name of the Last Macedonian King and Its Historical Significance</i>	113
Мирко Обрадовић, <i>Заѡѡио Персеј? Име ѡоследњеѡ македонскоѡ краља и њеѡв исѡоријски значај</i>	

Miroslava Mirković (Beograd), <i>Car i Iuppiter Dolichenus u Gornjoj Meziji</i>	123
Miroslava Mirković, <i>The Emperor and Iuppiter Dolichenus in Upper Moesia</i>	
Snežana Ferjančić (Beograd), <i>Regrutacija podunavskih legija: XV Apollinaris</i>	133
Snežana Ferjančić, <i>Recruitment of Danubian legions: XV Apollinaris</i>	
Χρήστος Π. Μπαλόγλου (Αθήνα), <i>Η διοίκηση και οργάνωση του Οίκου κατά τον Απόστολο Παύλο σε συνάφεια με την αρχαιοελληνική θεώρηση</i>	147
Christos P. Baloglou, <i>Die Haushaltsführung und Organisation des Oikos bei Apostel Paulus im Verhältnis mit der altgriechischen Reflexion</i>	
Срђан Шаркић (Нови Сад), „ <i>Cunctos populos...</i> ” (C. Th. XVI, 1, 2 u њеџово ѿумачење)	171
Srđan Šarkić, „ <i>Cunctos populos...</i> ” (C. Th. XVI, 1, 2 and its interpretation)	

ПРВА ИСТРАЖИВАЊА RESEARCH DEBUTES

Dragan Tasić (Beograd), <i>Maska u kultu Dionisa</i>	181
Dragan Tasić, <i>Mask in the Cult of Dionysos</i>	
Olga Pelcer Vujačić (Belgrade), <i>Roman Senators from Lydia and Phrygia I to III century AD (Preliminary research)</i>	195
Olga Pelcer Vujačić, <i>Rimski senatori u Lidiji i Frigiji od I do III veka n. e. (Preliminarna istraživanja)</i>	
Немања Вујчић (Београд), <i>Писмо Антиоха III намеснику Зеуксиду. Пишање ауθενитичношћу</i>	203
Nemanja Vujčić, <i>The Question of Authenticity of the Antiochus III Letter to Zeuxis</i>	
Бојана Племић (Београд), <i>Божиња Дијана као заштитница среброносних рудника на ѿлу Србије</i>	221
Bojana Plemić, <i>Goddess Diana as a Silver Mines Patroness at the Territory of Serbia</i>	

НАСЛЕЂЕ HERITAGE

Ирена Љубомировић (Ниш), <i>Дојринос Николе Вулића античкој епиграфици у Србији</i>	231
Irena Ljubomirović, <i>Contribution of Nikola Vulić to the studies of antique epigraphy in Serbia</i>	

ПРОЈЕКТИ PROJECTS

Emilia Masson (Paris), <i>Blagotin: neobično otkriće</i>	249
Milorad Stojić (Beograd), <i>Triballi in Archaeology and Historical Sources</i>	253

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ REVIEWS

Sava P. Tutundžić (Beograd), Nils Anfinset, <i>Metal, Nomads and Culture Contact. The Middle East and North Africa</i> , Equinox Publishing Ltd., London–Oakville 2010, Pp X +241; ISBN 978-1-84553-253-6. .	285
Александар В. Поповић (Београд), <i>Viae dux seu laudatio Constantino-polis</i> . Драган Вукић, <i>Цариград – око васељене</i> , Београд, ауторско издање, 2009, 488 стр. + 330 илустрација	287
Dorella Cianci (Perugia), <i>Ancient Socratic Literature</i> , L. Rossetti & A. Stavru (a cura di), <i>Socratica 2008. Studies in Ancient Socratic Literature</i> , Bari, Levante 2010, 353 p.	293
Мирко Обрадовић (Београд), <i>Спудије из римске историје и епиграфике</i> , Slobodan Dušanić, <i>Selected Essays in Roman History and Epigraphy</i> , Београд, Завод за издавање уџбеника и Балканолошки институт, 2010, pp. 1151.	300
Растко Васић (Београд), <i>Римске фибуле у Србији</i> , Софија Петковић, <i>Римске фибуле у Србији од I до V века н. е.</i> , Археолошки институт, Посебна издања књ. 50, Београд 2010, 531 страна, 85 таблица илустрација, 12 табела, 16 карата и 119 слика у тексту	306
Antonietta D'Alessandro (Bari), <i>Nuove prospettive e un nuovo strumento d'indagine per la scienza e la tecnica degli antichi</i> , <i>Il Dizionario delle scienze e delle tecniche di Grecia e Roma</i> , a cura di Paola Colace, Silvio M. Medaglia, Livio Rossetti, Sergio Sconochia, diretto Paola Radici Colace, Pisa – Roma, Fabrizio Serra Editore, 2010, pp. 1343 (Biblioteca di "Technai")	308
Ксенија Марицки Гађански (Београд), <i>Грчки Монѝ Евересѝ: Три миленија грчке поезије</i> , <i>The Greek Poets. Homer to the Present</i> . Edited by Peter Constantine, Rachel Hadas, Edmond Keeley & Karen Van Dyck. Introduction by Robert Haas, W. W. Norton & Company, New York – London, 2010, xxxvi + 692 pp.	314
Милан С. Димитријевић (Београд), <i>Руђер Бошковић и нове књиџе о њему</i> . Поводом 300 година од рођења (В. Стојиљковић, К. Димитрић, В. Гледић), 2010.	318

ХРОНИКА CHRONICLE

Ксенија Марицки Гађански (Београд), <i>Трагови древних европских веровања на меѓалиштима у Јужној Француској</i> , Етнографски музеј, Београд, 2010.	327
Александар В. Поповић (Београд), <i>Охридска архиепископија и бдућносћ српске византискогисје</i> , Пета национална конференција византолога, САНУ – Филозофски факултет, Београд, 4–6. новембар 2010.	328
Livio Rossetti (Perugia), <i>Eleatica 2011</i> , Elea–Velia, May 5–7, 2011 . . .	332
Александар В. Поповић (Београд), <i>Ниш – мартирисполис и царски град</i> , Ниш и Византија – X: Ниш – мартирисполис и царски град, међународни научни скуп, Ниш, 3–5. јун 2011.	333

IN MEMORIAM

Emilia Masson (Paris): Jacqueline de Romilly (1913–2010): <i>Velika dama helenstva</i>	339
Основна упутства сарадницима	341
Рецензенти	343

Зборник Матице српске за класичне студије излази једном годишње

Уредништво *Зборника Матице српске за класичне студије*
тринаесту књигу закључило је 14. септембра 2011.

Штампање завршено децембра 2011.

За издавача
Проф. др Душан Николић

Службени сарадник Одељења
Јулијана Ђукић

Лектура и коректура
Татјана Пивнички Дринић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Компјутерски слоџ
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа
, Нови Сад

Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије
учествовало је у финансирању штампања овог *Зборника*

Уредништво и администрација:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1, телефон: 021/420–199

Editorial and publishing office:
21000 Novi Sad, Matice srpske 1, Serbia

e-mail: zmsks@maticasrpska.org.rs
gadjans@eunet.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
930.85(3)(082)

ЗБОРНИК Матице српске за класичне студије =
Journal of classical studies Matica srpska / главни и одговорни уредник Ксенија Марицки Гађански. – 1998, 1– . – Нови Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 1998– . – 24 cm

Годишње.

ISSN 1450–6998

COBISS.SR-ID 135172871